

ΖΑΝ ΠΙΑΖΕ

ΣΟΦΙΑ
ΚΑΙ ΨΕΥΔΑΙΣΘΗΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Μετάφραση

ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΠΑΓΙΩΡΓΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΓΝΩΣΗ»

Ὁ Jean Piaget γεννήθηκε στὸ Neuchâtel τῆς Ἑλβετίας τὸ 1896 καὶ πέθανε τὸ 1981. Δίδαξε στὰ πανεπιστήμια τῆς Γενεύης καὶ τοῦ Παρισιοῦ καὶ ἴδρυσε τὸ Διεθνὲς Κέντρο τῆς Γενετικῆς Ἐπιστημολογίας στὴ Γενεύη. Σπουδαιότερα ἔργα του: *Le langage et la pensée chez l'enfant* (1923)· *La représentation du monde chez l'enfant* (1926)· *Le jugement moral chez l'enfant* (1932)· *La psychologie de l'intelligence* (1947)· *Traité de logique* (1949)· *Introduction à l'Épistémologie génétique* (3 τ.), 1950-1953· *Biologie et Connaissance* (1967).

*Διεύθυνση σειράς — Θεώρηση μεταφράσεων:
Παναγιώτης Κονδύλης*

JEAN PIAGET

ΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΨΕΥΔΑΙΣΘΗΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Τίτλος πρωτοτύπου :
Jean Piaget
*Sagesse et Illusions
de la Philosophie*
© Presses Universitaires
de France 1965

© 1987
για την ελληνική γλώσσα
ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΓΝΩΣΗ»

JEAN PIAGET

ΣΟΦΙΑ
ΚΑΙ ΨΕΥΔΑΙΣΘΗΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Μετάφραση
ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΠΑΓΙΩΡΓΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

«ΓΝΩΣΗ»

ΑΘΗΝΑ 1987

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος στην τρίτη έκδοση.....	9
Είσαγωγή.....	13
I. Ἀφήγηση καὶ ἀνάλυση μιᾶς μεταστροφῆς.....	19
II. Ἐπιστήμη καὶ φιλοσοφία.....	61
III. Τὸ ψευδοϊδεῶδες μιᾶς ὑπερεπιστημονικῆς γνώσης.....	105
Συμπληρωματικὴ σημείωση γιὰ τὴν ὄντολογία καὶ τὶς «ἀνεπάρκειες» τῆς ἐπιστήμης.....	149
IV. Οἱ φιλοδοξίες τῆς φιλοσοφικῆς ψυχολογίας.....	153
V. Οἱ φιλόσοφοι καὶ τὰ ἐμπράγματα προβλήματα.....	201
Συμπέρασμα.....	251
Ἐπίλογος στὴ δεύτερη έκδοση.....	257

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΤΡΙΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Με μεγάλη μου ευχαρίστηση βλέπω αυτό το μικρό βιβλίο να γνωρίζει μια νέα έκδοση. Ήταν ένα σήμα κινδύνου, όχι πρωτότυπες και έποικοδομητικές θέσεις. Αλλά ο κίνδυνος πού τονίζει γνώταν και έξακολουθεί να γίνεται αισθητός, και σήμερα ακόμα δέχομαι πολυάριθμα ένθαρροντικά μηνύματα. Πράγματι, μέσα στους κόλπους τών οργάνων πού είναι επιφορτισμένα με τις αναδιαρθρώσεις του Πανεπιστημίου και σε ένα τμήμα τής κοινής γνώμης ή παραδοσιακή θέση τής φιλοσοφίας παραμένει ιδιαίτερα ισχυρή και διόλου δέν τήν κλόνισαν τά γεγονότα του Μαΐου του 1968. Συνεπώς άρμόζει για μιάν ακόμα φορά να γυρέψουμε τó γιατί. 'Υπάρχει γι' αυτό ένας θετικός λόγος και δύο λιγότερο έξομολογήσιμοι.

Φυσικά τó έγκυρο κίνητρο είναι ότι ó φιλοσοφικός στοχασμός παρουσιάζεται άπαραίτητος σε κάθε πλήρη άνθρωπο, όσο έπιστημονικός κι αν είναι ó προσανατολισμός του. Πάνω σε αυτό επέμεινα εκ νέου στον επίλογο τής δεύτερης έκδοσης: τó ιδιάζον του φιλοσοφικού στοχασμού είναι ότι διευρύνει τó πεδίο τών προβλημάτων και θυμίζει άναφορικά με τó καθένα τήν έπιστημολογική του διάσταση, ή όποία είναι άναγκαία στην ένάσκηση κάθε έπιστήμης. Συνεπώς ή άυταπάτη τής πλειονότητας τών φιλοσοφιών δέν είναι ότι καταφεύγουν στη φιλοσοφία ως άπαραίτητη εύρετική διαδικασία, αλλά ότι φρονοούν πώς είναι αὐτάρκης, ενώ δέν περιλαμβάνει καμιά έπαλήθευση, τή στιγμή μάλιστα πού ή γνώση με τήν πλήρη έννοια του όρου άπαιτεί άναγκαία τήν έπαλήθευση.

Τό ζήτημα λοιπόν είναι να έξηγήσουμε γιατί τόσα έκλεκτά πνεύματα έπαναπαύονται άποκλειστικά στον στοχασμό, λès και αυτός καταλήγει σε συμπεράσματα πού άυτοεπικυρώνονται: έδω έγκνεται οι λιγότερο εδσταθείς λόγοι τής έμμονής στην άθθεντία

τῆς φιλοσοφίας μὲ τὴν κλασικὴ τῆς ἔννοια. Ἀναμφίβολα ὁ κύριος ἀπὸ τοὺς λόγους αὐτοὺς εἶναι ὅτι, ἂν συγκρίνομε τὸν στοχασμὸ μὲ τὶς δραστηριότητες ἐλέγχου (πειραματισμὸς ἢ τυποποίηση), ὁ πρῶτος εἶναι πιὸ «φυσικὸς» καὶ συνάμα πιὸ αὐθόρμητος καὶ πιὸ ἀπλὸς ἀπὸ τὶς τελευταῖες. Στὶς ἔξοχες ἀναλύσεις τῆς ἱεραρχίας τῶν συμπεριφορῶν σύμφωνα μὲ τὴν τάξην τῶν δυσκολιῶν καὶ τὸ «κόστος» τοὺς σὲ νευροψυχολογικὴ ἐνέργεια, ὁ *Pierre Janet* ἔδειξε ἤδη ἐδῶ καὶ πολὺ καιρὸ ὅτι ὁ στοχασμὸς εἶναι πιὸ εὐκόλος καὶ πιὸ «οἰκονομικὸς» ἀπὸ τὴν πάλιν σῶμα μὲ σῶμα ποὺ ἀπαιτεῖ κάθε ἐργασία ἐπιτελούμενη στὸ πεδίου τῶν γεγονότων. Βέβαια δὲν τίθεται ζήτημα νὰ κατηγορήσουμε τοὺς μεταφυσικὸς γιὰ νωθρότητα ἀναλογιζόμενοι τὶς διαστάσεις τῶν ἔργων τοὺς ἢ τὶς ὥρες τοῦ διαλογισμοῦ τοὺς· ἀλλὰ στὶς ἀρχὲς τῶν σπουδῶν πόσοι ταλαντούχοι νέοι δὲν τρομάζουν στὴν ἰδέα τοῦ χρόνου ποὺ πρέπει νὰ ἀφιερῶσουν γιὰ τὴν οἰαδήποτε ἐμπειρικὴ ἔρευνα, ἐνῶ ἡ ἀνάγνωση τῶν κειμένων καὶ ἡ προσωπικὴ ἐνατένιση στοιχίζουσαν τόσο λιγότερη προσπάθεια;

Σὲ αὐτὸ μπορεῖ νὰ προστεθεῖ καὶ ἓνας ἄλλος παράγοντας. Τὸ ἀναντικατάστατο προνόμιον ἑνὸς φιλοσοφικοῦ συστήματος εἶναι ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ καταρριφθεῖ καί, ὅσες ἀντιρρήσεις καὶ ἂν ἐγείρει, ὁ δημιουργὸς τοῦ ἔχει πάντα μιὰν ἀπάντησιν γιὰ ὅλα. Πόσο πιὸ ἄβολη εἶναι ἡ κατάστασις μιᾶς ἐπιστημονικῆς θεωρίας, ἢ ἐπιβίωσις τῆς ὁποίας εἶναι ἀναγκαστικὰ ὑποταγμένη στὸν ἐλεγχὸ συνεργατῶν ποὺ ὡς πρώτη τοὺς μέριμνα ἔχουσαν νὰ τὴ θέσουσαν σὲ δοκιμασία! Ὁμως, ἀντίθετα μὲ τὶς φιλοσοφικὰς θεωρίας, αὐτὴ ἢ συναίνεσις τῶν πνευμάτων εἶναι λίγο ἢ πολὺ γοργή, ἀλλὰ τόσο μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀπόρριψης ὅσο καὶ τῆς ἀποδοχῆς. Στὴ συζήτησιν ποὺ προκάλεσε τὸ μικρὸ βιβλίον μου στὴν *Union Rationaliste*, ὁ *Francois Jeanson* προσποικίθηκα κατάπληξιν ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ψυχολόγοι μπόρεσαν (σὲ ἄλλες περιστάσεις) νὰ φιλονικήσουσαν γιὰ τεχνικὰ ζητήματα, λὲς καὶ ἐπρόκειτο γιὰ διένεξιν μεταξὺ φιλοσόφων: ἀλλὰ ἡ μεγάλη διαφορὰ συνίσταται ἀκριβῶς στὸ γεγονὸς ὅτι στὴν πρώτη περίπτωση ὁ διάλογος ἔχει ἓνα τέρμα, λόγῳ ἐσωτερικῆς σύγκλισης ἀπόψεων ἢ ἐξωτερικῶν πιέσεων, ἐνῶ οἱ ἑτερογενεῖς φιλοσοφικὰς θέσεις παραμένει ἀδύνατον νὰ ἀναχθοῦν ἢ μία στὴν ἄλλη.

Κοντολογίης, τὰ προβλήματα σήμερον παραμένουσαν ἀκριβῶς ἐ-

κεῖνα ποὺ ἦσαν καὶ τὴν ἐποχὴ τῆς συγγραφῆς αὐτοῦ τοῦ μικροῦ βιβλίου. Ἀλλὰ ἡ ἀναγκαιότητα μιᾶς νέας ἐκδοσης δείχνει ἐπίσης, πράγμα ἐνθαρρυντικό, ὅτι σήμερον ὑπάρχουν ἰσάριθμα πνεύματα δπως καὶ τὸ 1965 γιὰ νὰ καταπιαστοῦν μ' αὐτό.

J.P.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αυτό το βιβλίο μου ἐπιβλήθηκε ἂν ὄχι ἀπὸ καθῆκον (θὰ ἦταν οἴηση νὰ πῶ κάτι τέτοιο), πάντως ἀπὸ μιὰν ὀλοένα καὶ πιὸ καταναγκαστικὴ ἀπαιτήση. Ἡ θέση του εἶναι ἀπλή καὶ σὲ ὀρισμένους κύκλους κοινότοπη: ἡ φιλοσοφία, σύμφωνα μὲ τὸ μεγάλο ὄνομα πού δέχτηκε, συνιστᾷ μιὰ «σοφία» ἀπαραίτητη στὰ ἔλλογα ὄντα γιὰ νὰ συντονίσουν τὶς διάφορες δραστηριότητες τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία ὁμῶς δὲν ἐπιτυγχάνει μιὰν καθαυτὸ γνώση, προικισμένη μὲ τὶς ἐγγυήσεις καὶ τοὺς τρόπους ἐλέγχου πού χαρακτηρίζουν ὅ,τι ὀνομάζουμε «γνώση». Ἀλλὰ ἂν ἔζησα ἄνετα μὲ μιὰ τέτοια πίστη, ὅπως ὄλοι, ὅσοι παραμένουν στὸ περιθώριο τῆς φιλοσοφίας παρότι γοητεύονται ἀπὸ αὐτή, μοῦ φάνηκε ὅτι γινόταν ἀναγκαῖο νὰ δικαιολογήσω ρητὰ καὶ μάλιστα νὰ διακηρύξω αὐτὴ τὴ θέση, μιὰ καὶ εἶναι δεδομένες οἱ καθημερινὲς πλάνες, στὶς ὁποῖες ὀδηγεῖ ἡ παραγνωρισὴ της. Στὸ τέρμα μιᾶς σταδιοδρομίας ὡς ψυχολόγου καὶ ἐπιστημολόγου, κατὰ τὴν ὁποία διατήρησα τὶς καλύτερες σχέσεις μὲ τοὺς φιλοσόφους, οἱ ὁποῖοι πολὺ συχνὰ μὲ τίμησαν μὲ μιὰ φιλία καὶ μιὰν ἐμπιστοσύνη πού τὴν ἀξία τους γνωρίζω καλά,¹ ἔζησα σχεδὸν μέρα μὲ τὴ μέρα τὶς συγκρούσεις πού καθυστεροῦν τὴν ἀνάπτυξη γνωστικῶν κλάδων πού θέλουν νὰ εἶναι ἐπιστημονικοί. Καὶ κατέληξα στὴν πεποίθηση ὅτι, κάτω ἀπὸ τὸ ἐξαιρετικὰ περίπλοκο σύνολο τῶν ἀτομικῶν ἢ συλλογικῶν, πανεπιστημιακῶν ἢ ἰδεολογικῶν, ἐπιστημικῶν ἢ ἠθικῶν, ἱστορικῶν ἢ τωρινῶν παραγόντων κτλ., οἱ ὁποῖοι παρεμβαίνουν σὲ καθεμιά ἀπὸ αὐτὲς τὶς συγκρούσεις, ξαναβρίσκουμε σίγουρα τὸ ἴδιο πρόβλημα, καὶ μάλιστα μὲ μορφὲς πού

---

1. Ὅρισμένοι μὲ ἐξέλεξαν μάλιστα μέλος τοῦ Διεθνoῦς Ἰδρύματος Φιλοσοφίας χωρὶς ποτὲ νὰ θέσω ὕποψηφιότητα.

φρονῶ ὅτι ἔχουν νὰ κάμουν μὲ τὴν ἀπλὴ διανοητικὴ ἐντιμότητα: ἄραγε ὑπὸ ποιῆς συνθῆκες ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ μιλάμε γιὰ γνώση καὶ πῶς μπορούμε νὰ τὴ διασώσουμε ἀπὸ τοὺς ἐσωτερικοὺς καὶ ἐξωτερικοὺς κινδύνους πού δὲν παύουν νὰ τὴν ἀπειλοῦν; Εἶτε πρόκειται γιὰ ἐσωτερικοὺς πειρασμοὺς ἢ γιὰ κάθε λογῆς κοινωνικοὺς καταναγκασμοὺς, αὐτοὶ οἱ κίνδυνοι παρελαύνουν ὅλοι γύρω ἀπὸ τὸ ἴδιο σύνορο, τὸ ὁποῖο εἶναι ἐξαιρετικὰ μετατοπίσιμο μέσα στὴν πάροδο τῶν ἐποχῶν καὶ τῶν γενεῶν, ἀλλὰ παραμένει πάντα οὐσιῶδες γιὰ τὸ μέλλον τῆς γνώσης: αὐτὸ πού χωρίζει τὴν ἐπαλήθευση ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ ἐνατένιση.

Γιὰ ὅποιον ξανασυναντᾷ ἀκατάπαυστα αὐτὸ τὸ πρόβλημα στὴ διάρκεια τῶν ἐπαγγελματικῶν του δραστηριοτήτων, τὸ ἂν ἡ φιλοσοφία ἀποτελεῖ «σοφία» ἢ ἀντίθετα «γνώση» δὲν εἶναι πλέον πρόβλημα πολυτελείας ἢ ἀπλῆς θεωρίας: πρόκειται γιὰ ζωτικὸ ζήτημα, ἐπειδὴ προσδιορίζει τίς ἀποτυχίες ἢ τίς ἐπιτυχίες τῆς προσπάθειας χιλιάδων ἐρευνητῶν. Ἀρχικὰ τῶν νέων φιλοσόφων, ἐπειδὴ, ἐξειδικεύοντάς τους ἀπὸ τὴ στιγμή πού θὰ εἰσαχθοῦν στὰ πανεπιστήμια σὲ μιὰ διδασκαλία πού οἱ μεγαλύτεροι συγγραφεῖς τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας τὴν πλησίασαν μόνο μετὰ ἀπὸ χρόνια ἐπιστημονικῶν μελετῶν, τοὺς παροτρύνουν νὰ πιστέψουν ὅτι μπορούν νὰμποῦν ἄκοπα στίς ὑψηλότερες σφαῖρες τῆς γνώσης, ἐνῶ οὔτε αὐτοὶ καὶ ἐνίοτε οὔτε οἱ δάσκαλοί τους δὲν ἔχουν τὴν παραμικρὴ ἐμπειρία γιὰ τὸ τί εἶναι ἡ κατάκτηση τῆς ἐπαλήθευσης μιᾶς ἰδιαίτερης γνώσης. Καὶ κατόπιν ὅλων, ὅσοι καλλιεργοῦν γνωστικοὺς κλάδους ἄμεσα ἢ ἔμμεσα σχετικούς μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, καὶ θὰ κάμουν σταδιοδρομίαν πού θὰ ἐξαρτᾶται ἀκατάπαυστα ἀπὸ τὰ ζητήματα τῆς ἀνεξαρτησίας ἢ τῆς ἐξάρτησης ἀπέναντι στὴ φιλοσοφία.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι θὰ μπορούσαμε νὰ ἀρκεστοῦμε σὲ μιὰν ἀφηρημένη διαπραγμάτευση τοῦ προβλήματός μας. Ὑπάρχει ἄραγε ἢ δὲν ὑπάρχει ἓνας εἰδικὸς τρόπος γνώσης πού νὰ προσιδιάζει στὴ φιλοσοφία καὶ πού θὰ διακρινόταν ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση, μολοντί θὰ περιλάμβανε κανονιστικὲς ἀρχές καὶ μεθοδολογία ἄξιες τοῦ μεγάλου ὀνόματος τῆς «γνώσης»; Στὴν περίπτωσιν μιᾶς καταφατικῆς ἀπάντησης, ποιῆς εἶναι τάχα αὐτὲς οἱ κανονιστικὲς ἀρχές καὶ αὐτὰ τὰ κριτήρια, καὶ σὲ ποιῆς μεθοδεύσεις ἐπαλήθευσης

όδηγοῦν; Αὐτὲς οἱ μεθοδεύσεις εἶναι ὄντως ἀποτελεσματικές, καὶ πέ-
τυχαν τάχα ποτὲ νὰ κλείσουν μιὰ συζήτηση μὲ τὴν ἀπόρριψη μιᾶς
θεωρίας, ποῦ εἶχε ἀκυρωθεῖ στὰ μάτια ὄλων τῶν συγχρόνων της,
καὶ μὲ μιὰν ἐπαλήθευση ἱκανὴ νὰ δημιουργήσῃ ὁμογνωμία πρὸς
ὄφελος τῆς θεωρίας ποῦ νίκησε; Τέτοιου εἴδους προβλήματα θὰ εἴ-
χαμε νὰ πραγματευτοῦμε, καὶ θὰ μπορούσαμε νὰ περιοριστοῦμε σὲ
μιὰ γενικὴ καὶ καθαρὰ ἐπιστημολογικὴ συζήτησή τους.

Ἄλλὰ τὸ ζήτημα εἶναι πολὺ πιὸ εὐρὺ καὶ πιὸ σοβαρό, γιὰτὶ ἡ
φύση του εἶναι ἐξίσου κοινωνιολογικὴ καὶ ψυχολογικὴ ὅσο καὶ ἐπι-
στημολογικὴ, καὶ ἀγγίζει τὶς ρίζες τῶν ἰδεολογιῶν μας καὶ, ἀκόμα
περισσότερο, τὶς συνθήκες τῆς ἔλλογης δραστηριότητάς μας. Ὀν-
τως, δὲν πρόκειται μόνον γιὰ τὴν «φιλοσοφία»: ἓνα ἐξαιρετικὰ ἰσχυρὸ
καὶ περίπλοκο σύνολο ἱστορικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιδράσεων κάνει
αὐτὴ τὴ φιλοσοφία ἓναν σχολικὸ καὶ πανεπιστημιακὸ θεσμό, μὲ ὅ,τι
συνεπάγεται αὐτὸς ὁ θεσμὸς σχετικὰ μὲ τὴν παράδοση, τὴν αὐθεν-
τία, τὴν κατεύθυνση τῶν πνευμάτων καὶ προπάντων τὸν καθορισμὸ
τῶν σταδιοδρομιῶν. Ἐπιπλέον, ἡ φιλοσοφία ἔχει καταστρεῖ σὲ πολ-
λὰς χώρες ἓνα εἶδος πνευματικῆς ἀσκησης περιβεβλημένης ἓνα φω-
τοστέφανο ὄχι ἀκριβῶς ἱερό, ἀλλὰ ποῦ ἐξασφαλίζει ἓνα γόητρο, ἀπέ-
ναντι στοῦ ὁποῖο κάθε διάθεση γιὰ συζήτηση φαίνεται ipso facto
νὰ δείχνει ἓναν στενὸ θετικισμὸ ἢ μιὰν ἐκ γενετῆς ἀδυναμία κατα-
νόησης.

Ἐντούτοις ἡ φιλοσοφία ἔχει τὸ δικὸ της λόγο ὑπαρξῆς καὶ ὀ-
φείλουμε μάλιστα νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι κάθε ἄνθρωπος ποῦ δὲν
μαθήτευσε κοντὰ της εἶναι ἀθεράπευτα ἀτελής. Ὡστόσο αὐτὸ δὲν
προδικάζει σὲ τίποτα τὴν καταστατικὴν θέσιν τῆς ἀλήθειας της. Ἄλ-
λὰ γιὰ νὰ θέσουμε ὑπὸ συζήτηση καὶ γιὰ νὰ διατυπώσουμε τὴν ἐρώ-
τηση τοῦ ἂν φτάνει ἢ ὄχι σὲ μιὰν γνώση μὲ τὴν πλήρη ἔννοια τοῦ
ἔθρου, χρειάζεται, μέσα στὴν παρούσα κατάστασι τῶν θεσμῶν καὶ
τῶν γνωμῶν, ἓνα «φιλοσοφικὸ σθένος» ποῦ διατρέχει τὸν κίνδυνον
νὰ προσκρούσει στὶς πιὸ ἀνθεχτικὰ καὶ τὶς πιὸ ριζωμένες δυνά-
μεις τῆς συλλογικῆς συνείδησης, καθὼς καὶ σὲ ὅλες τὶς ἀτομικὰς
συνειδήσεις, γιὰ τὶς ὁποῖες ἡ φιλοσοφικὴ σκέψις ἔχει γίνει εἴτε ἓνα
ὑποκατάστατον εἴτε ἓνα ἀναγκαῖον ὑποστήριγμα τῆς θρησκείας.

Ἄλλὰ ἂν ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα καὶ ἂν ἡ πίστις στὴ φιλοσο-

φική «γνώση» συνδέεται γενικά με ένα περίπλοκο σύνολο ατομικῶν και κοινωνικῶν κινήτρων, τότε είναι αὐτονόητο ὅτι ἕνας συγγραφέας πού θέτει ὑπὸ ἀμφισβήτηση αὐτὸ τὸ εἶδος γνώσης και εἶναι πεπεισμένος ὅτι ἡ μεταφυσική σκέψη ἀνάγεται σὲ μιὰ σοφία ἢ σὲ μιὰν αἰτιολογημένη πίστη, ἀναγκαστικά κι αὐτὸς ἐπηρεάζεται ἀπὸ πολὺπλοκα κίνητρα. Σὲ μιὰ παρόμοια συζήτηση, ὅπου καθένας μας ἐμπλέκεται με ἕναν λίγο-πολύ βαθὺ τρόπο, εἶναι ἀδύνατο νὰ παραμείνεις «ἐκτὸς συγκρούσεως» και ἡ ἀντικειμενικότητα, ἐδῶ περισσότερο ἀπὸ ἄλλου, παραμένει ὑποχρεωτικό, ἀλλὰ δυσπροσπέλαστο ιδεῶδες. Θεωρῶ λοιπὸν ἀπαραίτητο νὰ προσφέρω στὸν ἀναγνώστη τὰ ἀναγκαῖα στοιχεῖα ἀποτίμησης γιὰ νὰ κρίνει με κάθε ἐλευθερία τὴ σκοπιὰ τοῦ συγγραφέα και, γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ, θὰ ἀφιερῶσω ἕνα πρῶτο κεφάλαιο, ἀν ὄχι σὲ μιὰν ἐξομολόγηση, τουλάχιστον σὲ μιὰν λεπτομερῆ ἀφήγηση τῆς μεταστροφῆς, ἡ ὁποία ὁδήγησε ἕναν πρῶην μέλλοντα φιλόσοφο νὰ γίνει ψυχολόγος και ἐπιστημολόγος τῆς σκέψης στὴν ἐξέλιξή της. Γνωρίζω καλὰ ὅτι τὸ «ἐγὼ» εἶναι μισητὸ (και ὅτι ἐπιπλέον καθένας σκέπτεται σὰν τὸν Gide: «... τὸ δικό μου ἐγὼ δὲν θὰ τὸ ἀγαποῦσα σὲ ἕναν ἄλλον»), ἀλλὰ μόνο ἀνασυσταίνοντας τὴ γένεσή του εἴμαστε σὲ θέση νὰ καταλάβουμε τοὺς λόγους τῶν θέσεών του, πράγμα πού μπορεῖ νὰ βοηθήσει νὰ κρίνουμε σὲ ποιὸ βαθμὸ ἰσχύουν ἢ δὲν ἰσχύουν.

Ἄλλὰ μετὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀνάλυση μιᾶς προσωπικῆς ἐμπειρίας, τὸ δεύτερο κεφάλαιο θὰ γυρέψει νὰ καθορίσει τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὶς ἐπιστῆμες και στὴ φιλοσοφία. Θὰ γυρέψει νὰ θυμίσει, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, κάτι κοινότοπο, ἀλλὰ πού τὸ λησμονοῦμε πολὺ συχνά, ὅτι δηλ. τὰ μεγαλύτερα συστήματα τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας γεννήθηκαν ὅλα ἀπὸ ἕναν στοχασμὸ πάνω στὴν ἐπιστῆμη ἢ πάνω σὲ σχέδια πού κατέστησαν δυνατὲς νέες ἐπιστῆμες. Ἐξ οὗ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μιὰ γενικὴ κίνηση τῆς ἱστορίας τῶν φιλοσοφικῶν ιδεῶν, οἱ ὁποῖες, γεννημένες μέσα σὲ μιὰ κατάσταση ἔλλειψης διαφορισμοῦ ἀνάμεσα στὶς ἐπιστῆμες και στὴ μεταφυσική, τείνουν λίγο-λίγο νὰ ἀποσυνδεθοῦν ἀπὸ τὴν τελευταία γιὰ νὰ γεννήσουν ἰδιαίτερες και αὐτόνομες ἐπιστῆμες, ὅπως ἡ λογική, ἡ ψυχολογία, ἡ κοινωνιολογία και ἡ ἐπιστημολογία ὡς τέτοια, πού ὄλοένα και περισσότερο εἶναι ἔργο τῶν ἰδίων τῶν εἰδημόνων. Ὅμως σὰν ἀντί-

δραση ἀπέναντι σέ αὐτὴ τὴν ἀναπόφευκτη διαφοροποίηση τῆς φιλοσοφίας σέ μεταφυσική (πού εἶναι μιὰ «σοφία» ἢ μιὰ αἰτιολογημένη πίστη, ἀλλὰ ὄχι μιὰ γνώση) καὶ σέ γνωστικούς κλάδους ταγμένους στὴ γνώση ἀλλὰ ἀνεξαρτητοποιούμενους, ἓνα ὁλόκληρο ρεῦμα ἰδεῶν, πού γεννήθηκαν στὸν δέκατο ἕνατο αἰῶνα καὶ πού ὁ Husserl εἶναι ὁ πιὸ περιφανῆς τους ἀντιπρόσωπος, προσπάθησε νὰ ὑποκαταστήσει τὴ φιλοσοφία μὲ μιὰν εἰδικὴ γνώση, τέτοια πού σύμφωνα μὲ τὶς θέσεις τοῦ καθενὸς θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ἀποκαλέσουμε ὑπερεπιστημονικὴ ἢ παραεπιστημονικὴ. Τὸ τρίτο κεφάλαιο θὰ γυρέψει νὰ ἐξετάσει τὴν ἀξία αὐτοῦ τοῦ προσανατολισμοῦ, καὶ ἰδιαίτερα τὴν ἰσχὺ τοῦ προτεινόμενου τρόπου γνώσης, ὅπως τὸν συγκροτεῖ ἡ «ἐνόραση», ὑπὸ τὶς, ἄλλωστε ἀντιφατικὲς μεταξὺ τους, μορφές τοῦ μπερξονισμοῦ καὶ τῆς φαινομενολογίας.

Τὸ πρόβλημα τῆς δυνατότητας μιᾶς εἰδικῆς φιλοσοφικῆς καὶ παραεπιστημονικῆς γνώσης μπορεῖ νὰ πυκνωθεῖ σέ ἓνα ἰδιαίτερο καὶ ἰδιαίτερα διδακτικὸ παράδειγμα, δηλ. τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ἐπονομαζόμενη φιλοσοφικὴ ψυχολογία, ὄχι ἐκείνη τῶν μεγάλων φιλοσοφῶν τῆς ἱστορίας, πού εἶναι προτερόχρονη ἀπὸ τὴ συγκρότηση μιᾶς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας, ἀλλὰ ἐκείνη πού θέλησε νὰ συγκροτηθεῖ ἀπὸ σκοποῦ στὸ περιθώριο, συμπληρώνοντας καὶ ἀντικαθιστώντας τὴν τελευταία. Τὸ τέταρτο κεφάλαιο θὰ ἐξετάσει τὸ ζήτημα τῆς ἀξίας καὶ τῆς νομιμότητας τῆς σειρᾶς τῶν δοκιμῶν πού ξεκινοῦν ἀπὸ τὸν Maine de Biran (ὁ ὁποῖος ἄλλωστε ἀντιτασσόταν στὸν ἐμπειρισμὸ τοῦ Hume καὶ ὄχι στὴν πειραματικὴ ψυχολογία, πού ἀκόμα τότε δὲν εἶχε θεμελιωθεῖ) καὶ καταλήγουν στὸν Sartre καὶ στὸν Merleau-Ponty.

Τέλος, τὸ πέμπτο κεφάλαιο θὰ προσεγγίσει μιὰν ἐρώτηση πού μπορεῖ νὰ φανεῖ δευτερεύουσα, ἀλλὰ ἐντούτοις παραμένει κεντρικὴ γιὰ τὴν θέση μας: τὴ σχετικὴ μὲ τὸ δικαίωμα νὰ προσεγγίζουμε τὰ ἐμπράγματα προβλήματα μέσω μιᾶς καθαρᾶ στοχαστικῆς συζήτησης.

Συνεπῶς αὐτὸ τὸ μικρὸ βιβλίο σκοπεύει οὐσιαστικὰ νὰ σημάνει συναγερμὸ καὶ νὰ ὑπερασπίσει μιὰ θέση. Ἄς μὴν ἀναζητήσουν λοιπὸν πολυμάθεια στὶς ἱστορικές του νύξεις οὔτε βαθύτητα στὶς λεπτομέρειες τῶν συζητήσεων. Δὲν εἶναι παρὰ ἡ μαρτυρία ἐνὸς ἀν-

θρώπου που γοητεύτηκε από την ένατένιση και παρ' ὀλίγον νὰ ἀφιερωθεῖ σὲ αὐτή, ὁ ὁποῖος ὅμως, κατανοώντας τοὺς κινδύνους που διέτρεχε, τὶς αὐταπάτες καὶ τὶς πολλαπλὲς πλάνες, θέλει νὰ μεταδώσει τὴν ἐμπειρία του καὶ νὰ δικαιώσει τὶς ἐπίμοχθα ἀποκτημένες πεποιθήσεις του.

I.

ΑΦΗΓΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΛΥΣΗ ΜΙΑΣ ΜΕΤΑΣΤΡΟΦΗΣ

Μοιάζει αναντίρρητο ότι η φιλοσοφία επιδίωξε σταθερά ένα διπλό σκοπό, τοῦ ὁποῖου τὰ διάφορα συστήματα ἀναζήτησαν μὲ πολλοὺς τρόπους τὴν λίγο ἢ πολὺ πλήρη ἐνοποίηση: ἕναν σκοπὸ ἀναφορικὰ μὲ τὴ γνώση καὶ ἕναν σκοπὸ ἀναφορικὰ μὲ τὸν συντονισμό τῶν ἀξιῶν. Ἐνας πρῶτος τρόπος εἶναι προκριτικός: ἡ φιλοσοφία ἐπιτυγχάνει μιὰν συνολικὴ γνώση καὶ ἔτσι συντονίζει ἄμεσα τὶς ἠθικὰς ἀξίες κτλ. μὲ τὶς ἰδιαίτερες ἢ ἐπιστημονικὰς γνώσεις. Ἐνας δεῦτερος τρόπος χαρακτηρίζει τὴν καντιανὴ κριτικὴ: ἡ καθαυτὸ φιλοσοφικὴ γνώση συνίσταται ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά στὸν καθορισμὸ τῶν ὀρίων κάθε γνώσης καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, στὴν προσφορὰ μιᾶς θεωρίας τῆς γνώσης, ἐνῶ ἡ ἐγκαθίδρυση παρόμοιων ὀρίων ἀφήνει τὸ πεδίο ἐλεύθερο γιὰ τὸν συντονισμό τῶν ἀξιῶν. Μιὰ τρίτη ὁμάδα λύσεων (γιὰ τὴν ὥρα δὲν θὰ ἐπιδιώξουμε νὰ εἴμαστε διεξοδικοὶ) παρουσιάζει δύο τάσεις: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά μιὰν ἀποσύνδεση ὀρισμένων φιλοσοφικῶν κλάδων ποὺ προβιβάστηκαν σὲ αὐτόνομους γνωστικὸς κλάδους (ψυχολογία, κοινωνιολογία, λογικὴ καὶ ὀλοένα καὶ περισσότερο ἢ ἐπιστημολογία, ποὺ καθίσταται ἐσωτερικὴ στὶς ἐπιστῆμες)· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἕνας συντονισμὸς τῶν ἀξιῶν θεμελιωμένος σὲ ἕναν ὀργανωτικὸ στοχασμὸ ποὺ μεθοδεύεται (κι ἐδῶ οἱ παραλλαγὰς εἶναι ἀναρίθμητες) ἐξετάζοντας κριτικὰ τὴν ἐπιστῆμη καὶ ἀναζητώντας ἕναν εἰδικὸ τρόπο γνώσης, εἴτε ἐμμενὴ σὲ αὐτὴ τὴν κριτικὴ, εἴτε ἀποφασιστικὰ τοποθετημένο στὸ περιθώριο τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης ἢ πάνω ἀπ' αὐτήν.

A) Ὅταν ἕνας ἐφηβὸς πλησιάζει τὴ φιλοσοφία, κινεῖται συνή-

θως ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τοῦ συντονισμοῦ τῶν ἀξιών: νὰ συμφιλιώσει τὴν πίστη μὲ τὴν ἐπιστήμη ἢ τὸ Λόγο κτλ. "Ὅσο γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση, γνωρίζει μόνο λίγα συνοπτικὰ συμπεράσματα, χάρη στὴ διδασκαλία, ἀλλὰ ἀκόμα δὲν κατέχει καμιὰν ἰδέα ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἔρευνα ὡς τέτοια οὔτε ἀναφορικὰ μὲ τὶς περίπλοκες προϋποθέσεις τῆς πιστοποίησης μιᾶς ἀλήθειας, γιὰτὶ πρόκειται γιὰ πραγματικότητες ποὺ μόνο ἡ προσωπικὴ καὶ βιωμένη ἐμπειρία ἐπιτρέπει νὰ διαβλέψουμε. Δεδομένου ὅτι ὁλόκληρη ἡ διδασκαλία, μὲ ἐξαιρέση δυστυχῶς ἐλάχιστα πράγματα, εἶναι θεμελιωμένη στὴν λεκτικὴ μετάδοση καὶ στὸ στοχασμό, ὁ ἔφηβος βρίσκει πολὺ φυσικὸ τὸ ὅτι ὑπάρχει ἓνας τρόπος φιλοσοφικῆς γνώσης βασισμένος μόνο σὲ αὐτὸν τὸν στοχασμό, καὶ ἀναπόφευκτα ἐνθουσιάζεται καθὼς βρίσκει ταυτόχρονα ἓναν δρόμο προσπέλασης στὶς ἀνώτερες ἀλήθειες, ποὺ εἶναι πολὺ πῖο κεντρικὲς ἀπὸ τὶς μικρὲς ἀλήθειες, ὅπως τὶς προσφέρει ἡ καθημερινὴ διδασκαλία, καὶ μιὰν ἀπάντηση στὶς ὅσες ζωτικὲς ἐρωτήσεις θέτει στὸν ἑαυτό του ἀναφορικὰ μὲ τὶς ἀνώτερες ἀξίες στὶς ὁποῖες πιστεύει. Τότε εἶτε ἀποφασίζει νὰ ἀφιερωθεῖ στὴ φιλοσοφία, εἶτε θὰ φέρει τὴ διαρκὴ σφραγίδα της, ἐκτὸς ἂν θέσει στὸν ἑαυτό του νέα προβλήματα, ἂν κατόπιν ἐπιδοθεῖ στὴν ἔρευνα παραμεθόριων περιοχῶν.

"Ὅσο γιὰ μένα, ἀμέσως μόλις γνώρισα τὴ φιλοσοφία ἀποφάσισα νὰ τῆς ἀφιερωθῶ. Ἄλλὰ λόγῳ μιᾶς σύμπτωσης ποὺ ἔπαιξε μεγάλο ρόλο στὶς ἀντιδράσεις μου ἀπέναντι σὲ αὐτὴ τὴ μύηση, εἶχα ἤδη ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέροντα ἀρκοῦντως συναρπαστικὰ ὥστε νὰ καταστοῦν διαρκῆ. Ἄπασχολημένος, ὅπως πολλὰ παιδιὰ, μὲ τὴν φυσικὴ ἱστορία, εἶχα τὴν τύχη στὰ ἔνδεκά μου χρόνια νὰ γίνω ὁ famulus, ὅπως λεγόταν, ἑνὸς γηραιοῦ ζωολόγου, τοῦ Paul Godet, ποὺ διηύθυνε τὸ Μουσεῖο τοῦ Neuchâtel χωρὶς τὴν παραμικρὴ ὑλικὴ βοήθεια. Ἀνταμείβοντας τὶς ἰσχνὲς ὑπηρεσίες μου, μὲ μουῦσε στὴ μαλακιολογία καὶ μοῦ ἔδινε ὄστρακα ἀπὸ μαλάκια τῆς ξηρᾶς καὶ τοῦ γλυκοῦ νεροῦ γιὰ νὰ φτιάξω σπῆτι μου μιὰν συγκροτημένη συλλογὴ. "Ὅταν πέθανε, τὸ 1911, ἄρχισα στὰ δεκαπέντε μου χρόνια νὰ δημοσιεύω διάφορες συμπληρωματικὲς σημειώσεις στὸν δικό του *Κατάλογο τῶν μαλακίων τοῦ Neuchâtel* ἢ γιὰ τὰ μαλάκια τῶν "Ἀλπεων ποὺ μὲ ἐν-

διέφερε ζωηρά ἢ ποικιλία τῶν προσαρμογῶν τους στὸ ὑψόμετρο.

Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἀνακάλυψα τὴ φιλοσοφία. Ὁ πατέρας μου, ποῦ ἦταν ἱστορικός, ἀλλὰ δὲν πίστευε στὴν ἀντικειμενικότητα τῆς ἱστορικῆς γνώσης, εἶχε ἐνθουσιασθεῖ ποῦ δὲν ἀκολούθησα τὸ δρόμο του (ὠραῖο παράδειγμα αὐταπάρησης). Ἀλλὰ ὁ νοῦς μου, ἕνας ἀκλῆρος ἄνθρωπος τῶν γραμμάτων ποῦ ἐνδιαφερόταν γιὰ μένα, εἶχε τρομάξει μὲ τὴν ἀποκλειστικὴ μου εἰδίκευση καὶ μὲ κάλεσε κάποιο καλοκαίρι στὶς ὄχθες τῆς λίμνης d'Annecy γιὰ νὰ μὲ βάλει νὰ διαβάσω καὶ νὰ μοῦ ἐξηγήσει τὴ *Δημιουργὸ ἐξέλιξη*. Ἦταν ἀληθινὸ ἀστροπελέκι, καὶ αὐτὸ γιὰ δύο ἐξίσου ἰσχυροὺς λόγους ποῦ συνέκλιναν μὲ τὰ διαρκῆ ἐνδιαφέροντα ποῦ ὠθοῦν τοὺς ἔφηβους πρὸς τὴ φιλοσοφία.

Ὁ πρῶτος λόγος, γνωστικῆς φύσεως, ἦταν νὰ βρῶ τὴν ἀπάντηση στὰ μεγάλα προβλήματα ποῦ εἶχα συναντήσει στὴ διάρκεια τῆς ἀρχόμενης συγκρότησής μου. Παθιασμένος μὲ τὴ βιολογία ἀλλὰ μὴν καταλαβαίνοντας γρὶ ἀπὸ μαθηματικὰ καὶ φυσικὴ, οὔτε ἀπὸ τοὺς λογικοὺς συλλογισμοὺς ποῦ αὐτὲς οἱ ἐπιστῆμες συνεπάγονται στὴν σχολικὴ διδασκαλία τους, ἔβρισκα γοητευτικὸ τὸν δυαδισμό τῆς ζωικῆς ὀρμῆς καὶ τῆς ὕλης ποῦ παραμένει στὸν ἑαυτὸ της, ἢ τὸ δυαδισμό τῆς ἐνόρασης τῆς διάρκειας καὶ τῆς νόησης, ποῦ εἶναι ἀνίκανη νὰ ἐννοήσει τὴ ζωὴ ἐπειδὴ εἶναι προσανατολισμένη μέσα στὶς λογικὲς καὶ μαθηματικὲς δομὲς της πρὸς αὐτὴ τὴν ἀδρανὴ ὕλη. Κοντολογίης, ἀνακάλυπτα μιὰ φιλοσοφία ποῦ ἀνταποκρινόταν ἐπακριβῶς στὴν τοτινὴ δομὴ τοῦ πνεύματός μου.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, διαπαιδαγωγημένος στὸν προτεσταντισμὸ ἀπὸ μιὰ μητέρα πιστὴ καὶ ὄντας γιὸς ἐνὸς ἀπιστοῦ πατέρα, ἐνωθα ἤδη ἀρκετὰ ἔντονα τὴ σύγκρουση τῆς ἐπιστῆμης καὶ τῆς θρησκείας. Ἡ ἀνάγνωση τῆς *Ἐξέλιξης τῶν δογμάτων* τοῦ Auguste Sabatier, ποῦ βρῆκα στὴ βιβλιοθήκη τοῦ πατέρα μου, μὲ εἶχε πείσει γιὰ τὸν συμβολικὸ χαρακτῆρα τῶν δογματικῶν ἐκφράσεων, ὥστόσο πίστευα πάντα, χωρὶς νὰ βρίσκω κάποια ἱκανοποιητικὴ λύση μόνο μέσα στὸν ἱστορικὸ σχετικισμό. Καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ δεύτερη σκοπιὰ ἢ ἀνάγνωση τοῦ Bergson ἦταν μιὰ ἀποκάλυψη: σὲ μιὰ στιγμὴ ἐνθουσιασμοῦ γειτονικοῦ μὲ τὴν ἐκστατικὴ χαρὰ, μὲ συνεπῆρε ἢ βεβαιότητα ὅτι ὁ Θεὸς ἦταν ἡ Ζωή, μὲ τὴ μορφὴ αὐτῆς τῆς ζωικῆς

ὄρμηξ, γιὰ τὴν μελέτη τῆς ὁποίας τὰ βιολογικά μου ἐνδιαφέροντα μοῦ πρόσφεραν ἕναν μικρὸ τομέα. Ἔτσι ἡ ἐσωτερικὴ ἐνόητα εἶχε ἐξευρεθεῖ πρὸς τὴν κατεύθυνση μιᾶς θεωρίας τῆς ἐμμένειας, πού ἐπὶ μεγάλο διάστημα μὲ ἱκανοποιοῦσε, μὲ μορφὲς ἄλλωστε ὀλοένα καὶ πιὸ ὀρθολογικὲς, ἀλλὰ ἄς μὴν προτρέχουμε.

Μὲ τὴν ἐπιστροφή στη σχολικὴ ζωὴ, ἡ ἀπόφασή μου εἶχε παρθεῖ: θὰ ἀφιέρωνα τὴ ζωὴ μου στὴ φιλοσοφία βάζοντας σκοπὸ νὰ συμφιλιώσω τὴν ἐπιστήμη μὲ τὶς θρησκευτικὲς ἀξίες. Ἀλλὰ θὰ συναντοῦσα ἕναν δάσκαλο πού θὰ μὲ ἐπηρέαζε ἔντονα, παρότι πρὸς δύο ἀντίστροφες μεταξύ τους κατευθύνσεις, ἀπὸ τὴ μία βοηθώντας με νὰ ἐννοήσω τὶς ὀρθολογικὲς ἀξίες, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ὠθώντας με κατοπινα νὰ ἀμφιβάλλω λίγο-λίγο γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ φιλοσόφου. Ἦταν ὁ θεωρητικὸς τῆς λογικῆς Arnold Reymond πού ἄρχιζε τὴ σταδιοδρομίαν του στὸ Neuchâtel. Τὸ ἐναρκτήριο μάθημά του στὸ πανεπιστήμιον, στὸ ὁποῖο ἤμουν παρὼν προτοῦ ἀκόμα γίνω μαθητῆς του στὸ γυμνάσιον (τὸ λύκειον), ἦταν μιὰ κριτικὴ γιὰ τὸ ἔργον τοῦ Bergson, πράγμα πού μοῦ γέννησε ἀρχικὰ τὴ λαχτάραν νὰ ἀντισταθῶ στὸν οὐσιαστικὰ μαθηματικὸ του προσανατολισμό.

Μιὰ παρατήρηση τοῦ Bergson μοῦ εἶχε κάνει μεγάλη ἐντύπωση καὶ μοῦ φαινόταν ὅτι πρόσφερε ἕναν ὀδηγητικὸ μίτον γιὰ τὸ ξεκίνημα τῶν φιλοσοφικο-βιολογικῶν ἐργασιῶν μου: ἦταν ἡ κατάπληξή του μπροστὰ στὴν ἐξαφάνιση τοῦ προβλήματος τῶν «γενῶν» μέσα στὴ σύγχρονον φιλοσοφίαν πρὸς ὄφελον τοῦ προβλήματος τῶν νόμων. Τὸ καθεστῶς στὸ γυμνάσιον τοῦ Neuchâtel ἦταν τότε τόσο φιλελεύθερον, κάτω ἀπὸ τὴ διεύθυνση ἑνὸς ἐξαιρετικὰ νοήμονος γυμνασιάρχου, ὥστε ἔβρισκε κανεὶς καιρὸ γιὰ νὰ ἐργαστεῖ, ἂν μπορούμε νὰ τὸ ποῦμε ἔτσι. Μολονότι συνέχιζαν τὰ ἄρθρα μου γιὰ τὴ μαλακιολογίαν (μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ στὴ λίμνη d'Annecy!) βάλθηκα νὰ γράψω τὴ φιλοσοφίαν «μου». Μετὰ ἀπὸ μιὰν ἀνάγνωσιν τοῦ James, σκάρωσα τὸ Σχέδιον ἑνὸς νεοπραγματισμοῦ, ὁ ὁποῖος, λαβαίνοντας ὑπόψιν του τὴν ὀρθολογικὴν κριτικὴν τοῦ Reymond, ἀλλὰ παραμένοντας κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ μπερζονισμοῦ, δοκίμαζε νὰ δείξει ὅτι ὑπάρχει μιὰ λογικὴ τῆς δράσης ξεχωριστὴ ἀπὸ τὴ μαθηματικὴν λογικὴν. Κατόπιν, ἀντιμετωπίζοντας τὰ προβλήμα-

τα τῶν «γενῶν», συνέγραψα μιὰ πιὸ ὀγκώδη ἐργασία (εὐτυχῶς χωρὶς σχέδιο γοργῆς δημοσίευσης) γιὰ τὸν *Ρεαλισμὸ καὶ τὸν νομιναλισμὸ στὶς ἐπιστήμες τῆς ζωῆς*, ἡ ὁποία ἦταν ἓνα εἶδος ὀλισμοῦ ἢ φιλοσοφίας τῶν ὀλοτήτων: πραγματικότητα τῶν εἰδῶν, τῶν γενῶν, κτλ., καὶ ἐννοεῖται τοῦ ἀτόμου ὡς ὀργανωμένου συστήματος. Οὔτε λίγο οὔτε πολὺ ἡ ἀρχικὴ πρόθεση ἦταν νὰ δημιουργήσω ἓνα εἶδος ἐπιστήμης τῶν γενῶν, ξεχωριστὴ ἀπὸ τὴν ἐπιστῆμη τῶν νόμων, πού θὰ δικαίωνε ἔτσι τὸν μπερξονικὸ δυαδισμό τοῦ ζωτικοῦ καὶ τοῦ μαθηματικοῦ στοιχείου, στὸν ὁποῖο πίστευα πάντα. Ἄλλὰ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν πρώτων μου ἀνακοινώσεων στὸν δάσκαλό μου Reymond (πού παρακολοῦθοῦσε τὶς νεανικὲς μου ἀπόπειρες μὲ θαυμαστὴ ἐπιμονὴ καὶ εὐμένεια) εἶχα τὴν λίγο ἀφελὴ ἐκπληξὴ νὰ ἀνακαλύψω ὅτι τὸ πρόβλημά μου δὲν ἀπεῖχε πολὺ ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῶν «τάξεων» στὴ λογικὴ, καὶ ὅτι ἡ δική μου λογικὴ τῆς ζωῆς ἐντασσόταν εὐκόλα στὴ λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ ὁποίου ἡ ἔννοια τῆς «μορφῆς» εἶχε συλληφθεῖ ἀκριβῶς ὡς διέπυσα τὴ σκέψη ἀντιστοιχώντας ταυτόχρονα στὶς δομὲς τοῦ ὀργανισμοῦ! Συνεπῶς εἶχε ἀρθεῖ ἡ μπερξονικὴ ἀντίθεση τοῦ ζωτικοῦ καὶ τοῦ λογικο-μαθηματικοῦ καὶ ἤμουν αἰετοὶ νὰ ἀκολουθήσω τὶς μὴσεις τοῦ Reymond στὴ λογικὴ καὶ στὴ μαθηματικὴ φιλοσοφία. Ἄρχιζα μάλιστα νὰ κατανοῶ τὰ μαθηματικὰ μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴ φιλοσοφία, διαβάζοντας τὴ θεωρία τῶν συνόλων τοῦ La Vallée-Poussin. Συνακόλουθα, κάποιες ἐρευνες βιομετρίας πάνω στὴν μεταβλητότητα τῶν ἀλπινικῶν μαλακίων μου κατέληξαν νὰ μὲ πείσουν.

Β) Ὁ Arnold Reymond ἦταν γεννημένος φιλόσοφος, καὶ παρέμεινε γιὰ μένα τὸ πιὸ πλῆρες καὶ τὸ πιὸ θαυμαστὸ παράδειγμα ἑνὸς στοχαστῆ πού δὲν πλησίαζε καμιὰ ἐρώτηση, νοητικὴ ἐννοεῖται, ἀλλὰ καὶ πρακτικὴ, οἰκονομικὴ ἢ οἰαδήποτε ἄλλη, χωρὶς νὰ ἀρθεῖ παρευθὺς σὲ θεωρήσεις, τόσο ἐκπληκτικὰ γενικὲς ὥστε νὰ συνδέονται μὲ τὶς μεγάλες μεταφυσικὲς ἐπιλογές. Πρώην θεολόγος, πού παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν ποιμαντορία γιὰ λόγους συνείδησης, παρέμεινε προσηλωμένος στὰ προβλήματα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴν ἐπιστῆμη καὶ στὴν πίστη, ἀλλὰ ἡ μεγάλη προσπάθεια πού εἶχε κάνει στὴ μαθηματικὴ φιλοσοφία τὸν ἔκανε αὐθεντία στὴν

έπιστημολογία. Τέλος, οι εργασίες του για την ελληνική έπιστήμη μαρτυροῦσαν μιὰ βαθειὰ καὶ ἀκριβῆ χρήση τῆς ιστορικοκριτικῆς μεθόδου. Ἐχοντας λοιπὸν τὴν μεγαλύτερη ἐμπιστοσύνη σὲ αὐτόν, δεχόμενα τὴν ἐνθάρρυνση νὰ ἀκολουθῆσω μιὰν οὐσιαστικὰ φιλοσοφικὴ σταδιοδρομία καὶ νὰ εἰδικευθῶ στὴ βιολογικὴ φιλοσοφία. Ἔτσι ἦταν προφανὲς ὅτι μὲ τὴν εἰσαγωγή μου στὸ πανεπιστήμιο, ὅπου θὰ ἔκανα τὴν διπλωματικὴ μου καὶ τὴν διδακτορικὴ μου ἐργασία στὴ βιολογία, μολονότι ἀκολουθοῦσα τὰ μαθήματα τοῦ Reymond, θὰ ἔκανα στὴ συνέχεια μιὰ διατριβὴ μαζί του μετὰ ἀπὸ τὶς συμπληρωματικὲς ἐξετάσεις στὴ φιλοσοφία.

Βρίσκοντας παντοῦ φιλοσοφικὰ ζητήματα, ὁ Reymond δὲν εἶχε κανένα ἐνδοιασμὸ νὰ διεκπεραιώνει τὸ φοβερὸ πρόγραμμα ποῦ εἶχε ἐπιφορτισθεῖ ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ: ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, γενικὴ φιλοσοφία, φιλοσοφία τῶν ἐπιστημῶν, ψυχολογία καὶ κοινωνιολογία (τότε στὸ Neuchâtel δὲν ὑπῆρχαν εἰδικὲς ἔδρες γι' αὐτοὺς τοὺς δύο γνωστικοὺς κλάδους). Ὅσο γιὰ μένα, οἱ πρόοδοι ποῦ σημείωνα στὴν ἐπιστημολογία χάρη σὲ ἐκεῖνον μὲ ὠθοῦσαν νὰ ἔχω κατὰ νοῦ (πράγμα ἐξἄλλου ποῦ βρισκόταν στὴ γραμμὴ ποῦ εἶχα ἤδη χαράξει), μετὰ ἀπὸ μιὰ μελέτη τῆς ἐπιστημολογίας καὶ τῆς βιολογίας ὡς ἐπιστημῶν, μιὰ πιὸ μακρόπνοη ἐργασία γιὰ τὴ θεωρία τῆς γνώσης γενικά, ἀλλὰ ἰδωμένη ἀπὸ τὴ βιολογικὴ σκοπιά: μὲ ἄλλα λόγια, μιὰ ἀπόπειρα τύπου Spencer, ἀλλὰ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴν ἐμπειριστικὴ προοπτικὴ του καὶ συναρμοσμένη μὲ τὶς τωρινὲς γνώσεις μας στὴν ἐπιστημολογία καὶ στὴ βιολογία. Ἀλλὰ γιὰ κάτι τέτοιο εἶχα ἀνάγκη τὴν ψυχολογία καὶ πάνω σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται κάποιες σκιὲς διαφωνιῶν ἀνάμεσα στὸν δάσκαλό μου καὶ σὲ μένα.

Εἶχα καταλήξει σὲ δύο ἰδέες κεντρικὲς γιὰ τὴν σκοπιά μου, τὶς ὁποῖες δὲν ἐγκατέλειψα ποτὲ ἔκτοτε. Ἡ πρώτη εἶναι ὅτι, ἀφοῦ κάθε ὄργανισμὸς ἔχει διαρκὴ δομὴ, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ τροποποιηθεῖ ἀπὸ τὶς ἐπιδράσεις τοῦ περιβάλλοντος, ἀλλὰ δὲν καταστρέφεται ποτὲ ὡς συνολικὴ δομὴ, κάθε γνώση εἶναι πάντα ἀφομοίωση ἐνὸς ἐξωτερικοῦ δεδομένου μὲ τὶς δομὲς τοῦ ὑποκειμένου (σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Le Dantec ποῦ, μολονότι δεχόταν τὴν βιολογικὴ ἀφομοίωση μὲ τὴν εὐρεία ἔννοια ὡς μοχλὸ τῆς διδασκαλίας του, θεωροῦσε

τῆ «γνώση» ὀργανικῆ «μίμηση» τῶν ἀντικειμένων). Ἡ δευτέρα εἶναι ὅτι οἱ κανονιστικοὶ παράγοντες τῆς σκέψης ἀντιστοιχοῦν βιολογικὰ σὲ μιὰν ἀναγκαιότητα ἰσορροπίας διαμέσου τῆς αὐτορρύθμισης: ἔτσι ἡ λογικὴ μποροῦσε νὰ ἀντιστοιχεῖ στὸ ὑποκείμενο μὲ μιὰν διαδικασίαν ἐξισορρόπησης.

Ἄλλὰ ἐγώ, ἓνας ζωολόγος ποὺ ἐργαζόταν ἐπὶ τόπου ἢ στὸ ἐργαστήριον, ἀρχίζω (πολὺ ἀργά, ἀλίμονο) νὰ νιώθω ὅτι μιὰ ἰδέα δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἰδέα καὶ ἓνα γεγονός τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἓνα γεγονός. Βλέποντας τὸν καλὸ μου δάσκαλον νὰ ἀντιμετωπίζει ὅλες τὶς ἰδέες σὰν νὰ ἐπρόκειτο πάντα μόνον γιὰ μεταφυσικὴ, δοκίμαζα κάποια δυσφορία καὶ κατέληγα στὸ συναίσθημα ὅτι γιὰ νὰ ἀναλύσουμε τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὴ γνώση καὶ στὴν ὀργανικὴ ζωὴ θὰ ἦταν ἴσως χρήσιμο νὰ ἐπιδοθούμε καὶ λίγο στὴν πειραματικὴ ψυχολογία. Σὲ αὐτὸ ὁ Reymond ἀπαντοῦσε ὅτι ἐξαιρετὰ πνεύματα ὅπως οἱ φίλοι τοῦ Claparède ἢ Languier des Bancelles γοητεύτηκαν ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκέψη, ἀλλὰ μὲ τίμημα τὴν ἀπώλεια ὀλοένα καὶ περισσότερον χρόνου γιὰ προβλήματα ὀλοένα καὶ πιὸ περιορισμένα, ἐνῶ ἓνας σωστὰ καθοδηγημένος στοχασμὸς... Μόνον ποὺ αὐτὸς ὁ σωστὰ καθοδηγημένος στοχασμὸς συνέβαινε νὰ διαπιστώνω ὅτι μποροῦσε νὰ καταλήξει σὲ κάποιες προπέτειες. Γιὰ παράδειγμα ὁ Reymond ἐρχόταν σὲ πολὺ δύσκολη θέση μὲ τὴ θεωρίαν τῆς σχετικότητος ποὺ ἀντιστρατευόταν τὴν ἀνάγκη τοῦ γιὰ τὸ ἀπόλυτον, ἰδιαιτέρα στὸν τομέα τοῦ χρόνου. Γι' αὐτὸ στοχάστηκε ἐπὶ μακρὸν πάνω στὸ πρόβλημα καὶ σχεδίαζε μιὰν τυπικὴ ἀνασκευὴ τῶν ἰδεῶν τοῦ Einstein γιὰ τὴν διάρκειαν σὲ σχέση μὲ τὴν ταχύτητα, παρότι οἱ μαθητὲς τοῦ καὶ οἱ φίλοι τοῦ πάσχισαν νὰ μετριάσουν τὴν ὀρμὴν τοῦ (ἰδιαιτέρα ὁ G. Juvenet ποὺ, μετὰ ἀπὸ μιὰ φάση σκεπτικισμοῦ, πείστηκε γιὰ τὴ σχετικότητα). "Ὅταν ἀργότερον ὁ Bergson δημοσίευσε τὴν *Διάρκειαν καὶ ταυτοχρονίαν*, ἦταν ἀπαρηγόρητος ποὺ δὲν εἶχε διατυπώσει πρῶτον τὶς ἀπόψεις τοῦ..., ὅταν ὅμως εἶδε τὴν ὑποδοχὴν ποὺ γνώρισε αὐτὸ τὸ μικρὸ βιβλίον ἀπὸ τοὺς εἰδικούς ἐνίωσε ἀνακούφιση γιὰ τὴν εἶσακούσιν τὶς φρόνιμες συμβουλές. "Ἄλλο μικρὸ παράδειγμα: ἀνάμεσα σὲ ὅλα τὰ θέματα ποὺ δεχόταν νὰ πραγματευτεῖ, ἦταν καὶ ἡ δημοσίευση μιᾶς ὀμιλίας γιὰ *Τὸ ἐνστικτὸν τῆς μίμησης*, ὀμιλία γοητευτικὴ, τῆς ὁποίας ὅμως ὁ συγγραφέας εἶχε λη-

σμονήσει να πληροφορηθεί τις διαδικασίες εκμάθησης, όπως αυτές χαρακτηρίζουν αυτή τη λειτουργία, ή οποία δεν έχει τίποτα το ενστικτώδες. Λεπτομέρεια βέβαια, αλλά πού βρίσκεται το σύνορο ανάμεσα σε εκείνο που επιτρέπει να φτάσουμε ο στοχασμός με ασφάλεια και σε εκείνο που τα γεγονότα υποχρεώνουν να διορθώσουμε;

Μια διακοπή της εργασίας και μερικοί μήνες που πέρασα στο βουνό με υποχρέωσαν να πάρω αποφάσεις. Δεν αντιμετώπιζα ακόμα ζήτημα επιλογής ανάμεσα στη φιλοσοφία και στην ψυχολογία, αλλά μόνο θέμα εκλογής σχετικά με το αν για μια σοβαρή επιστημολογία έπρεπε ή δεν έπρεπε να αφιερώσω κάποια εξάμηνα στην ψυχολογία. Αυτοί οι μήνες της αναγκαστικήςσχόλης με όδηγησαν φυσιολογικά στον πειρασμό μου να γράψω: έδωσα μορφή σε ένα γραπτό αναφορικά με την ισορροπία ανάμεσα στο όλο και στα μέρη μέσα σε μιαν οργανωμένη δομή (μολονότι ακόμα αγνοούσα πλήρως τη θεωρία της Gestalt) και την αντιστοιχία ανάμεσα στην κανονιστική υποχρέωση και στην εξισορρόπηση. Άλλα λόγω ενός ένδοιασμού που τον θυμάμαι πολύ καλά, δεν θέλησα να το παρουσιάσω σαν ένα «σοβαρό» κείμενο και το ένεταξα σε ένα είδος φιλοσοφικού μυθιστορήματος... (για το οποίο ο Α. Reymond δημοσίευσε μιαν αυστηρή κριτική!)

Μετά από τη διδακτορική μου διατριβή, πέρασα μερικούς μήνες στη Ζυρίχη για να σπουδάσω την ψυχολογία κοντά στον G.E. Lipps και τον Wreschner και λίγη ψυχιατρική κοντά στον Bleuler, αλλά χωρίς να βρω το δρόμο μου. Κατόπιν έφυγα για το Παρίσι, αποφασισμένος να συνδυάσω έρευνες για την ψυχολογία με τις διδασκαλίες του Brunshvicg και του Lalande. Είχα την εξαιρετική τύχη να μπορώ να εργάζομαι σχεδόν μόνος στο εργαστήριο του Binet, με όλη τη σχολή στη διάθεσή μου, και να αφιερωθώ σε μιαν εργασία με κύριο στόχο της την βελτίωση των τεστ ευφυΐας, ή οποία όμως επέτρεπε όντως μιαν ανάλυση των διαφορών επιπέδων της λογικής των τάξεων και των σχέσεων στο παιδί. Ο δάσκαλός μου ο Lalande είχε την καλωσύνη να διαβάσει και να ενθαρρύνει αυτά τα συμπεράσματα πριν από την έκδοσή τους, και έτσι είχα επιτέλους το συναίσθημα ότι βρήκα έναν δρόμο που συμφιλίω-

νε τὴν ἐπιστημολογικὴ ἔρευνα μὲ τὸ σεβασμὸ τῶν γεγονότων, καὶ ἕναν χῶρο μελετῶν ἀνάμεσα στὴν περιοχὴ τῆς ψυχοβιολογικῆς ἀνάπτυξης καὶ στὰ προβλήματα κανονιστικῶν δομῶν.

Ἄλλὰ αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι ἐνιωθα λιγότερο φιλόσοφος, καὶ ὅταν ὁ Claparède μοῦ πρόσφερε μιὰ θέση στὸ Ἰνστιτοῦτο J.-J. Rousseau προχώρησα ἐκεῖ μὲ χαρὰ τὶς ἔρευνές μου, ἔχοντας ὁμως ἐπὶ μακρὸν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἐργάζομαι στὸ περιθώριο τῆς ψυχολογίας. Οἱ πρῶτες μου δημοσιεύσεις γιὰ τὴ λογικὴ τοῦ παιδιοῦ βρῆκαν εὐνοϊκὴ ὑποδοχὴ ἀπὸ τὸν Brunshvicg καὶ τὸν Lalande. Ὁ δάσκαλός μου Reymond εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ δεῖ σὲ αὐτὲς ἕνα εἶδος ἐπέκτασης ἢ παραλληλίας τῆς ἐφαρμοσμένης ιστορικοκριτικῆς μεθόδου, ὅπως ἔλεγε ὁ Brunshvicg, μὲ τὶς «ἡλικίες τῆς νόησης» καὶ ὄχι πιά μὲ τὴν ἱστορία. Ἐνιωθα χαρὰ, καὶ λίγη περισσότερη ἐκπληξή, γιὰ τὴν φιλόφρονα ἀντίδραση τῶν ψυχολόγων (P. Janet κτλ.), ἀλλὰ δὲ δίστασα, ὅταν ὁ Reymond πέρασε ἀπὸ τὸ Neuchâtel στὴ Λωζάννη, νὰ ἀκολουθήσω τὴ συμβουλὴ του καὶ νὰ θέσω ὑποψηφιότητα γιὰ τὴ διαδοχὴ του τὸ 1925, παρότι δὲν εἶχα κάνει μαζὶ του τὴ σχεδιαζόμενη διατριβὴ μου. Ἐντούτοις ἐκλέχθηκα λόγω τῶν ἐργασιῶν μου,¹ καὶ τὸ μόνο μου παράπονο ἦταν ὅτι δὲν μποροῦσα πιά νὰ παρουσιάσω μιὰ διατριβὴ στὴ φιλοσοφία, γιὰτὶ ἡ ἔδρα ἀνῆκε πλέον σὲ μένα.

Τὰ λέω αὐτὰ γιὰ νὰ φανεῖ ὅτι ὄντως δὲν ξεκίνησα τὴ σταδιοδρομία μου μὲ μιὰν δυσμενῆ προκατάληψη ἀπέναντι στὴ φιλοσοφία καὶ ὅτι ἂν ἀπὸ τὸ 1929 ἐπανῆλθα σὲ μιὰν Σχολὴ Θετικῶν Ἐπιστημῶν ὅπου δίδαξα, στὴ Γενεύη, ἀρχικὰ ἱστορία τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης, κατόπιν πειραματικὴ ψυχολογία, αὐτὸ ἔγινε χωρὶς δογματικὴ τοποθέτηση καὶ ἀπλῶς γιὰ νὰ βρῶ ἕνα εὐρύτερο πεδίο ἐμπειριῶν.

Γ) Ἄλλὰ συνέβη ἕνα εἶδος προοδευτικῆς μεταστροφῆς, ποὺ ἀξίζει τῶρα νὰ ἀναλύσω τὶς αἰτίες της. Ὑπῆρχαν τουλάχιστον

1. Μὲ τὴν ἐκλογὴ μου ἀνέλαβα ὁλόκληρη τὴν ἔδρα τῆς φιλοσοφίας (12 ὄρες!), ἀλλὰ παρευθὺς παρακάλεσα ἕναν συνάδελφο ποὺ δίδασκε δύο ὄρες αἰσθητικὴ νὰ εὐδοκῆσει νὰ ἀναλάβει τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ἢ ὅποια βέβαια μὲ εἴλωσε, ὁμως ἡ σοβαρὴ τῆς διδασκαλία θὰ μὲ ἐμπόδιζε νὰ συνεχίσω τὶς ἐργασίες μου.

τρείς. Ἡ πρώτη εἶναι ὅτι τίποτα δὲν προκαλεῖ τόσο μιὰν αὐτοεξέταση ὅσο οἱ ἀρχές μιᾶς φιλοσοφικῆς διδασκαλίας, ὅπου εἶναι κανεὶς ἐξ ὀλοκλήρου ἐλεύθερος νὰ ἀναπτύξει τὴν οἰαδήποτε ἰδέα, ἀλλὰ ὅπου φτάνει πολὺ καλύτερα ἀπὸ τὸ ἀκροατήριό του σὲ μιὰν ἐναργῆ συνείδηση τῶν βαθμίδων βεβαιότητος. Δὲ χρειάζεται πολὺ διαύγεια γιὰ νὰ ἀνακαλύψουμε ἀρχικὰ μὲ πόση εὐκολία μποροῦμε νὰ διευθετήσουμε τὴν παρουσίαση ἢ τὴ δικαίωση μιᾶς θέσης, ὥστε ἀπὸ ἀμφίβολη νὰ φαίνεται ὅτι ἔγινε προφανῆς· καὶ νὰ καταλάβουμε συνακόλουθα ὅτι ὁ μοναχικὸς καὶ ἐνδόμυχος στοχασμὸς παρουσιάζει τοὺς ἴδιους ἀκριβῶς κινδύνους, γιὰτὶ ὁ δάσκαλός μου P. Janet ἔδειξε ὅτι ὁ ἐσωτερικὸς στοχασμὸς συγκροτεῖ μιὰν ἐσωτερικευμένη κοινωνικὴ συμπεριφορά: εἶναι μιὰ συζήτηση ἢ ἕνας διάλογος μὲ τὸν ἑαυτό μας, ὅπως ἔχουμε μάθει νὰ κάνουμε μὲ ἐξωτερικοὺς συνομιλητές, στὴ διάρκεια τοῦ ὁποῦ μποροῦμε κάλλιστα νὰ ἐπιδοθοῦμε στὰ ἴδια ἐπιδέξια τεχνάσματα γιὰ νὰ καθορίσουμε τὸ ἐγὼ μας μὲ ἐκεῖνα πού μποροῦμε νὰ χρησιμοποιήσουμε γιὰ νὰ πείσουμε τοὺς ἄλλους. Στὴν πραγματικότητα ἡ κατάσταση εἶναι χειρότερη, γιὰτὶ, ὑπερτερόντας σὲ μιὰ συζήτηση ἀπέναντι σὲ ἕναν ἀντίπαλο (ἢ ἀπέναντι στὸ ἀκροατήριον, στὴ διάρκεια μιᾶς δογματικῆς ἐκθεσης) ἔχουμε πλήρη συνείδηση τῶν στρατηγικῶν του, ἐνῶ, καταλήγοντας στὴν πειθῶ τοῦ ἑαυτοῦ μας κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἐσωτερικοῦ διαλόγου, διατρέχουμε ἀκατάπαυστα τὸν κίνδυνον νὰ εἴμαστε θύματα τῶν ἀσύνειδων ἐπιθυμιῶν μας. Στὴν περίπτωση τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, αὐτὲς οἱ ἀσύνειδες ἐπιθυμίαι προσηλώνονται στὶς διανοητικὲς καὶ ἠθικὲς ἀξίες, τίς ὁποῖες ὑπολογίζουμε περισσότερο ἢ παρουσιάζονται ὡς οἱ πιὸ ἀνιδιοτελεῖς, ἔτσι ὥστε ἡ εὐγένεια τῶν αἰτιῶν δεκαπλασιάζει τὸν κίνδυνον τῆς πειθοῦς τοῦ ἑαυτοῦ μας, προφανῶς εἰς βᾶρος τῆς ἀντικειμενικότητος καὶ τῆς τιμῆς ἀληθείας τῶν συμπερασμάτων.

Συνολικὰ, ἡ πρώτη αἰτία τῆς γεννώμενης δυσφορίας μου ἀπέναντι στὶς παραδοσιακὰς μεθόδους τῆς φιλοσοφίας προέκυψε ἀπὸ τὴ σύγκρουση, πού ἀρχικὰ ἐνίωσα μέσα μου, ἀνάμεσα στὶς ἱκανότητες ἐπαλήθευσης, πού προσιδιάζουν στὸν βιολόγον καὶ στὸν ψυχολόγον, καὶ στὸν θεωρητικὸ στοχασμὸ, πού μὲ ἔβαζε ἀκατάπαυστα σὲ πειρασμὸ, ἀλλὰ πού ἀντιλαμβανόμουν ὀλοένα καὶ πιὸ καθαρὰ

τὴν ἀδυναμία μου νὰ ἐλέγξω: ὄντας βέβαια γόνιμος, καὶ μάλιστα ἀπαραίτητος ὡς εὐρευτική εἰσαγωγή σὲ κάθε ἔρευνα, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ὀδηγήσει στὴν ἐπεξεργασία ὑποθέσεων μὲ ὀσηδήποτε εὐρύτητα, ἀλλὰ ὅσο δὲν ἐρευνοῦμε τὴν ἐπαλήθευση μὲ ἓνα σύνολο γεγονότων πιστοποιημένων πειραματικά ἢ μὲ μιὰν ἀπαγωγή ρυθμισμένη σύμφωνα μὲ ἓναν καθορισμένο ἀλγόριθμο (ὅπως στὴ λογική), τὸ κριτήριο ἀληθείας δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ παραμένει ὑποκειμενικό, μὲ τὴ μορφή μιᾶς ἐνορατικῆς ἱκανοποίησης, μιᾶς «προφάνειας» κτλ. Ὅταν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μεταφυσικά προβλήματα ἀναφερόμενα στὸν συντονισμό ἀξιών ποὺ θεωροῦνται οὐσιώδεις καὶ συνεπάγονται στοιχεῖα πεποίθησης ἢ πίστεως, ὁ θεωρητικὸς στοχασμὸς παραμένει βέβαια ἢ μόνη δυνατὴ μέθοδος παραμένοντας ὁμῶς συνδεδεμένος μὲ τὴν ὅλη προσωπικότητα τῶν στοχαστῶν, ὀδηγεῖ σὲ ἐκεῖνο ποὺ μποροῦμε νὰ ὀνομάσουμε σοφία ἢ αἰτιολογημένη πίστη, καὶ δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ γνώση ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῶν ἀντικειμενικῶν ἢ διατομικῶν κριτηρίων ἀληθείας. Ὅταν ἀπεναντίας πρόκειται γιὰ πιὸ περιορισμένα ἢ περιορίσιμα ἐπιστημολογικά προβλήματα κτλ., τότε ἡ προσφυγὴ στὰ γεγονότα ἢ στὴν λογικομαθηματικὴ ἀπαγωγή καθίσταται δυνατὴ: ἡ ἱστοριοκριτικὴ μέθοδος τῶν δασκάλων μου Brunschvicg καὶ Reymond, ἡ ψυχογενετικὴ ἀνάλυση τῆς διαμόρφωσης τῶν ἐνοιῶν καὶ τῶν πράξεων, ἡ λογικὴ ἀνάλυση τῶν θεμελιῶν κτλ., προσφέρουν ἐλέγχους ποὺ ὁ ἀτομικὸς στοχασμὸς εἶναι ἀνίκανος νὰ προσφέρει.

Ἐκτονολογῆς δύο πεποιθήσεις ὀλοένα καὶ πιὸ βαθιεῖς μοῦ ἐπιβλήθηκαν στὶς ἀρχὲς τῆς διδασκαλίας μου. Ἡ μία εἶναι ὅτι παρεισφύρει ἓνα εἶδος διανοητικῆς ἀνεπιτιμότητος ὅταν ὑποστηρίζουμε ὅτιδὴποτε τύχει μέσα σὲ μιὰν περιοχὴ ἀναφερόμενη σὲ γεγονότα, ἀν δὲν ἔχουμε ἓναν μεθοδικὸ ἔλεγχο ἐπαληθεύσιμο ἀπὸ τὸν καθένα ἢ χωρὶς ἓναν λογιστικὸ ἔλεγχο στοὺς τυπικοὺς τομεῖς. Ἡ ἄλλη εἶναι ὅτι ἀκατάπαυστα πρέπει νὰ ἐπιβάλλεται ὁ πιὸ ξεκάθαρος διαχωρισμὸς ἀνάμεσα σὲ ἐκεῖνο ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὸν προσωπικὸ αὐτοσχεδιασμό, ἀπὸ τὴν ἀλήθεια μιᾶς σχολῆς ἢ ἀπὸ ὅλα, ὅσα εἶναι ἐπικεντρωμένα στὸ ἐγὼ ἢ σὲ μιὰν περιορισμένη ὁμάδα, καὶ στὶς περιοχές, στὶς ὁποῖες εἶναι δυνατὴ μιὰ συμφωνία πνευμάτων, ἀνεξάρτητα ἀπὸ μεταφυσικὲς πῖστες ἢ ἰδεολογίες. Ἐξ οὗ καὶ ὁ οὐ-

σιώδης κανόνας να θέτουμε τις ερωτήσεις μόνο με όρους τέτοιους ώστε η επαλήθευση και η συμφωνία να είναι δυνατές, αφού μια αλήθεια υπάρχει ως αλήθεια μόνο με αφετηρία τη στιγμή που έχει ελεγχθεί και όχι απλά έχει γίνει δεχτή από άλλους ερευνητές.

Ἡ δεύτερη αἰτία τῆς δυσφορίας μου μπορεῖ νὰ φανεῖ πιὸ περὶερρη στοὺς καθαρὸς φιλοσόφους. Ἀναφέρεται ὅμως σὲ μιὰν ἐνδειξη πού, ἀπὸ ψυχοκοινωνιολογικὴ σκοπιά, εἶναι πολὺ σημαδιακὴ: πρόκειται γιὰ τὴν ἐκπληκτικὴ συνάρτηση τῶν φιλοσοφικῶν ρευμάτων μετὰ τὶς κοινωνικὲς ἢ ἔστω πολιτικὲς μεταβολές. Τὴν ἐποχὴ γιὰ τὴν ὁποία μιλάω, δὲ γνῶριζα τίποτα γιὰ τὸν μαρξισμό, οὔτε γιὰ τὶς ὑποθέσεις τοῦ πάνω στὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὸν ἰδεαλισμὸ καὶ στὴν ἀστικὴ ἰδεολογία· οἱ τόσο σημαντικὲς ἐργασίες τοῦ Lukács καὶ τοῦ Goldmann γιὰ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὴ φιλοσοφία καὶ στὴν ταξικὴ συνείδηση δὲν εἶχαν ἀκόμα ἐμφανιστεῖ. Συνεπῶς ἐδῶ δὲν θὰ μιλήσω γι' αὐτὴ τὴν ὄψη τῶν πραγμάτων. Ἀλλὰ εἶχα ἐντυπωσιαστεῖ ζωνηρὰ μετὰ τὸν πρῶτο παγκόσμιον πόλεμον (καὶ στὴ συνέχεια περισσότερο ἀκόμα μετὰ τὸν δεύτερον πόλεμον) ἀπὸ τὸν ἀντικτυπο πού εἶχαν πάνω στὴν κίνηση τῶν ἰδεῶν ἢ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ἀστάθεια πού βασιλευε στὴν Εὐρώπη, πράγμα πού με ὀδήγησε φυσιολογικὰ νὰ ἀμφιβάλλω γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴ καὶ καθολικὴ ἀξία τῶν φιλοσοφικῶν θέσεων πού εἶχαν υἱοθετηθεῖ μέσα σὲ παρόμοιες συνθηκὲς.

Μέσα στὴν τόσο γαλήνια καὶ σχετικὰ ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὰ γεγονότα μικρὴ μου χώρα πολυάριθμα συμπτώματα ἔδειχναν αὐτὴ τὴν ἐξάρτηση τῶν ἰδεῶν ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἀναταραχὴ. Πρὶν ἀπ' ὅλα, ἡ προτεσταντικὴ σκέψη, πού ἦταν ἐξόχως φιλελεύθερη πρὶν καὶ ἀμέσως μετὰ τὸν πόλεμον, εἶχε προσανατολιστεῖ πρὸς ἕναν στενὸ καὶ ἐπιθετικὸ καλβινισμό, πού παρουσίαζε ζωνηρότατον ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν κοινωνιολόγον, ἀλλὰ μηδαμινὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς φιλοσόφους (πού ἀρχίζαν ἐντούτοις νὰ ὑφίστανται τὴν ἀσθένεια πού ὀξύνθηκε στὴ συνέχεια). Ὁ Émile Lombard, ἕνας πνευματωδέστατος θεολόγος, εἶχε ὑποστηρίξει πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμον μιὰν ἀξιοσημεῖωτη διατριβὴ γιὰ τὴν Γλωσσολαλία στοὺς πρώτους Χριστιανούς, πού ἦταν μιὰ καλὴ μελέτη ψυχολογίας, ἐμπνευσμένη ἀπὸ ἐρευνες τοῦ Flournoy (γιὰ αὐτὴν περίπτωσιν ὑπνοβασίας μετὰ γλωσσολα-

λία») και περιείχε μιάν εξαιρετη ἀνάλυση τῶν παθολογικῶν φαινομένων πού εἶχαν προκαλέσει τὴν ἀφύπνιση στὴ Γαλιλαία. Ὁ ἴδιος συγγραφέας, τὸ 1925, ἦταν διάπυρος καλβινιστὴς καὶ τὸ μόνο πού σκεφτόταν πλέον ἦταν νὰ ὑπερασπιστεῖ τὸν δυτικὸ πολιτισμὸ ἐναντίας στοὺς κινδύνους τοῦ «μπολσεβικισμοῦ», ἐξωτερικοῦ καὶ ... ἐσωτερικοῦ (ἄρα τοῦ φιλελεύθερου προτεσταντισμοῦ). Στὰ τέλη τοῦ πολέμου, οἱ προτεστάντες φοιτητὲς μοῦ εἶχαν ζητήσει δύο ἢ τρεῖς διαλέξεις γιὰ τὴν ἐγκοσμιότητα καὶ τὴ θρησκευτικὴ πίστη, πού δόθηκαν σὲ ὕφος Brunshvieg (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι ὄντας βιολόγος πίστευα στὸν «ἐξωτερικὸ κόσμον») καὶ μοῦ προσπόρισαν πολυάριθμες ἐκδηλώσεις συμπάθειας: ἂν τίς ἔκανα μερικὰ χρόνια ἀργότερα, σίγουρα θὰ μὲ γιουχαΐζαν.

Ἄλλὰ στὸ καθαυτὸ φιλοσοφικὸ πεδίο εἶχα ἀνάμεσα στὸ 1925 καὶ τὸ 1929 πολυάριθμες συζητήσεις μὲ τὸν συνάδελφό μου Pierre Godet, ὁ ὁποῖος δίδασκε ἱστορία τῆς φιλοσοφίας μὲ πολὺ λεπτότητα καὶ μὲ τὸν ὁποῖο εἶχα πλήρη συνεννόηση, παρὰ τίς δεξιὲς πολιτικὲς του πεποιθήσεις. Ὡστόσο συνέβαινε συχνὰ στὸν P. Godet νὰ μοῦ δηλώνει ἀπερίφραστα (ἐνῶ, ἂν εἶχε κάνει περισσότερες δημοσιεύσεις, αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἢ ὁμολογία θὰ καλυπτόταν ὀπωσδήποτε κάτω ἀπὸ κάθε λογῆς δικαιολογίες, φαινομενικὰ πιὸ ἀντικειμενικὲς) ὅτι, ἀπὸ προσωπικὴ ἰδιοσυγκρασία ἔνωθε τὸν πειρασμὸ ἑνὸς ὀρισμένου ἱστορικοῦ σχετικισμοῦ καὶ ὅτι κυρίως ἡ ψυχογενετικὴ καὶ ἐπιστημολογικὴ μου ἄποψη θὰ τοῦ πηγαινε θαυμάσια, ἂν ἀφηνόταν στὴ γοητεία μόνο τῶν διανοητικῶν θεωρήσεων, οἱ ὁποῖες ὅμως κοινωνικὰ εἶναι ἐπικίνδυνες, γιὰτὶ ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀνάγκη σταθερὲς πραγματικότητες καὶ τὸ ἀπόλυτο (καὶ ἀνέφερε συχνὰ τὸν É. Lombard ὡς πρότυπο μιᾶς ἐπιστροφῆς στὴ σοφία μετὰ ἀπὸ τίς ὑπερβολὲς του στὴ θρησκευτικὴ ψυχολογία). Ὁ φίλος μου Gustave Juvet, μαθηματικὸς καὶ ἀστρονόμος, φιλόσοφος μὲ τίς ὥρες του καὶ κατατρυχόμενος ἀπὸ ἕναν πλατωνισμό, τὸν ὁποῖο διακαίωνα στὸ ὄνομα τῶν μαθηματικῶν,¹ ἀλλὰ τοῦ ὁποῖου τίς ψυχικὲς ρίζες ἐγὼ τίς γνώριζα καλά, ἔλεγε: «Εἶμαι ἀντιγενετιστής, ἐπειδὴ

1. Βλ. τὸ ὁμορφο βιβλίον του *La structure des nouvelles théories physiques*, Alcan (1933).

χρειάζεται μια διαρκής Τάξη στη διάνοια όπως και στην κοινωνία».

Ἄλλά, καθὼς ἕνα ρεῦμα φιλικὸ πρὸς τὸν Maurras ἀναστάτωνε στὴ ρομανικὴ Ἑλβετία τὴν μεταφυσικὴ τῶν ἀτόμων τῆς ἑλίτ, πού ἐντούτοις εἶχαν διαμορφωθεῖ ὡς δημοκράτες προτεστάντες, ἡ γερμανικὴ Ἑλβετία ἦταν τὸ θέατρο πνευματικῶν συμβάντων ὄχι λιγότερο διδακτικῶν γιὰ μένα καὶ μάλιστα συναρπαστικῶν ἀναφορικὰ μὲ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴ φιλοσοφία καὶ τὴν ψυχολογία. Μιὰ ἀπὸ τὶς ἐκδηλώσεις τῆς κοινωνικῆς ἀσθένειας πού εἶχε προσβάλλει τὴ Γερμανία αὐτὴ τὴν ἐποχὴ καὶ ὀδήγησε στὸν Χίτλερ, ἦταν ἕνα εἶδος ρομαντισμοῦ τοῦ Geist (Πνεύματος), μιὰ ἀπὸ τὶς πολλὲς συνέπειες τοῦ ὁποίου ἦταν μιὰ βίαιη ἀντίθεση ἀνάμεσα στὶς Geisteswissenschaften (πνευματικὲς ἐπιστῆμες) καὶ στὶς Naturwissenschaften (φυσικὲς ἐπιστῆμες), ἐξ οὗ καὶ μιὰ καταδίκη τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας, ἡ ὁποία ἐν τούτοις κατὰ ἕνα μεγάλο μέρος τῆς γεννήθηκε σὲ αὐτὴ τὴ χώρα (στὴ συνέχεια ἐξαλείφθηκε σχεδὸν ἀπὸ τὰ γερμανικὰ πανεπιστήμια ὑπὸ τὸ χιτλερικὸ καθεστῶς καὶ γνώρισε τὴν ἴδια τιμὴ στὴν Ἰταλία τοῦ Μουσολίνι, περιμένοντας νὰ ξανανθίσει, ὅπως συμβαίνει σήμερα, σὲ αὐτὰ τὰ δύο ἔθνη). Ἄλλὰ οἱ διανοούμενοι τῆς γερμανικῆς Ἑλβετίας, πού ἐντούτοις ἦσαν ὅλοι πολὺ γενναῖοι ἀντιναζιστὲς στὴ διάρκεια ὀλόκληρου τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, δὲν ἀντιλήφθηκαν, στὶς δεκαετίες πού προηγήθηκαν, τὶς σχέσεις ἀνάμεσα σὲ αὐτὴ τὴ νέα γερμανικὴ τάση προγραφῆς τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας μέσα στὸν πνευματικὸ τομέα καὶ στὴν στιγμιαία παθολογικὴ κατάσταση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ τῆς γερμανικῆς σκέψης καὶ ἀκολούθησαν αὐτὸ τὸ κίνημα. Στὸ πανεπιστήμιο τῆς Ζυρίχης, τοῦ ὁποίου οἱ ἔδρες ψυχολογίας εἶχαν γνωρίσει ὁμορφες ἐποχές, ὁ Lipps καὶ ὁ Wreschner δὲν ἀντικαταστάθηκαν καὶ στὶς θέσεις τους ἐγκατέστησαν φιλοσόφους τοῦ Πνεύματος.¹ Στὸ πανεπιστήμιο τῆς Βέρνης, πού κατόπιν ξανάβαλε τὰ

1. Στὴ Ζυρίχη, ἡ ψυχολογία εἶναι τόσο πολὺ περιορισμένη στοὺς ψυχολογικοὺς ἢ στοὺς φιλοσοφικοὺς τομεῖς, ὥστε ὁ B. Inhelder, ἐξετάζοντας σὲ ἕνα μεγάλο πανεπιστημιακὸ βιβλιοπωλεῖο τὰ ράφια τῆς «Ψυχολογίας» καὶ ρωτώντας «Δὲν ἔχετε τίποτα γιὰ τὴ διάνοια;» ἔλαβε τὴν ἀκόλουθη ἀπάντηση: «Ἄ! κατατάσσετε τὴ διάνοια στὴν ψυχολογία; Ποτὲ δὲν ξέραμε πού ἀκριβῶς

πράγματα στη θέση τους με την έξοχη διδασκαλία του R. Meili, ένας Τεσσινέζος παιδαγωγός δίδαξε επί μακρόν υπό τον τίτλο της ψυχολογίας ένα είδος παλιού νεοεγελιανισμού έμπνευσμένου από τον Gentile και προσαρμοσμένου με τον τρόπο του (πού, αν τολμῶ νὰ μιλήσω ὡς ψυχολόγος, ἦταν ἕνα πρότυπο «αὐτιστικῆς» φιλοσοφίας). Στὴ Βασιλεία ὁ P. Häberlin, πού εἶχε ξεκινήσει μὲ ἐκλεκτὲς ἐργασίες στὴν ψυχολογία τοῦ παιδιοῦ, συνακόλουθα προσανατολίστηκε πρὸς μιὰν φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία πού ὁμολογημένος σκοπὸς τῆς ἦταν νὰ ἀντικαταστήσει τὴν ψυχολογία (τὸ Ἴδρυμα Lucerna, τὸ ὁποῖο διηύθυνε ὁ Häberlin, μοῦ ἀπένειμε μιὰ τιμητικὴ διάκριση στὶς ἀρχὲς τῶν μελετῶν μου, ἀλλὰ γύρω στὸ 1930 ἀρνήθηκε νὰ διανεῖμει στὰ μέλη του ἕνα ἀπὸ τὰ βιβλία μου, ἐπειδὴ «οἱ ἐργασίες τοῦ Piaget ἀντιτίθενται ἀκριβῶς σὲ ἐκεῖνες τοῦ Häberlin», ἀπάντησαν στὸν P. Bovet, πού παρουσίασε αὐτὸ τὸ αἷτημα).

Ζητῶ συγγνώμη πού μιλάω μόνο γιὰ τὴν Ἑλβετία, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ γεγονότα πού μὲ ἐντυπωσίασαν τότε καὶ πού εἶναι ἄλλωστε τόσο πιὸ ἐνδεικτικά, ὅσο γιὰτὶ ἀνήκουν σὲ μιὰ μικρὴ χώρα ἀνεξάρτητη καὶ συνάμα ὑποτελὴ τριῶν μεγάλων πνευματικῶν πολιτισμῶν. Παρόμοια γεγονότα (καὶ πολυάριθμα ἄλλα πού παρατήρησα σὲ ἄλλες χῶρες, τίς ὁποῖες δικαιούμαι λιγότερο νὰ ἀναφέρω) μὲ ἔπεισαν, ἐπειδὴ ἐπιπλέον ἐκείνη τὴν ἐποχὴ δίδασκα ἀνάμεσα στὰ ἄλλα κοινωνιολογία, γιὰ τὴ στενὴ σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη καὶ στὰ ὑποβόσκοντα κοινωνικὰ ρεύματα. Συνεπῶς ὁ θεωρητικὸς στοχασμὸς δὲν διατρέχει μόνο τὸν κίνδυνο νὰ στρέψει τὰ νῶτα του πρὸς τὴν ἐπαλήθευση, μὲ τὴν ὁρμὴ τοῦ ὑποκειμενικοῦ αὐτοσχεδιασμοῦ: ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος δὲν πετυχαίνει ποτὲ νὰ παραγάγει παρὰ μόνο σὲ συμβίωση μὲ τοὺς ἄλλους, ἀκόμα καὶ μέσα στὴ μοναξιά τῆς ἐσωτερικῆς ἐργασίας, εἴτε πρέπει νὰ υἱοθετήσουμε συστηματικὰ μιὰ μέθοδο σύμπραξης, ὅπως στὴν ἐπιστη-

---

νὰ τὴ βάλουμε καὶ τὴν ἐντάξαμε στὴν ἱατρικὴ!» Τιμὴ λοιπὸν στοὺς ψυχιάτρους καὶ προσοχὴ στὰ ἄτομα πού δὲν τοὺς συμβουλευόμαστε καθόλου μὲ τὸ ἄφρον πρόσχημα ὅτι τὸ νὰ ἔχεις καθαρὴ διάνοια δὲν ἐγείρει κανένα νοσολογικὸ πρόβλημα, λὲς καὶ ἐδῶ δὲν ὑπάρχει ἕνα ἀνησυχητικὸ σύμπτωμα ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ Jung...

μονική παραγωγή, όπου η αλήθεια δὲν κατακτᾶται παρὰ μόνο μὲ τὸν ἔλεγχον ἀναρίθμητων συνεργατῶν στὸ χῶρο τῶν γεγονότων ὅπως καὶ τῆς ἀπαγωγῆς, εἴτε τὸ ἐγώ, πιστεύοντας ὅτι εἶναι ἐλεύθερο, ὑφίσταται ἀσύνειδα τὶς ἀσθένειες ἢ τὶς πιέσεις τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας, πράγμα πού δὲν εἶναι περισσότερο ἔγκυρο, γιατί ὁ κοινωνιοκεντρισμός, ὅπως ὁ ἐγωκεντρισμός, βρίσκεται στοὺς ἀντίποδες τῆς ὀρθολογικῆς συνεργασίας.

Δ) Ὁ τέταρτος λόγος τῆς μεταστροφῆς μου ἀπὸ τὴ φιλοσοφία ἦταν συνάμα ὁ κύριος λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἔνωσα νὰ γίνομαι ἐπαγγελματίας ψυχολόγος, μολοντί τὰ ἐνδιαφέροντά μου ἐπικεντρώνονταν στὰ προβλήματα τῆς ἐπιστημολογίας, καὶ ὄχι πιὰ φιλόσοφος πού καταγίνεται στιγμιαῖα μὲ ψυχολογικὲς ἐπαληθεύσεις προτοῦ ἀκόμα νὰ μπορεῖ νὰ σκιαγραφήσει μιὰν γενετικὴ ἐπιστημολογία. Αὐτὸς ὁ τρίτος λόγος ἦταν ἡ ἀντίδραση ὀρισμένων φιλοσόφων, οἱ ἐρμηνεῖες ἢ οἱ κριτικὲς τῶν ὁποίων μοῦ ἔδιναν τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲ μιλούσαμε τὴν ἴδια γλῶσσα· ὄχι βέβαια ἐπειδὴ ἡ δική τους ἦταν κριτικὴ (εἶδαμε παραπάνω ὅτι ἐδῶ πρόκειται ἀντίθετα γιὰ μιὰν οὐσιώδη λειτουργία τῆς ὀρθολογικῆς συνεργασίας), ἀλλὰ ἐπειδὴ μοῦ φαινόταν ὅτι μαρτυροῦσε μιὰν ἐλάχιστη ἔγκυρη ἀνάμιξη τῆς φιλοσοφικῆς κρίσης στὸ πεδίο τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Θὰ δώσω μόνο δύο παραδείγματα, τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἄλλωστε εἶναι οὐσιῶδες.

Ὁ φιλόσοφος I. Benrubi ἔγραψε ἕνα εἶδος συνολικῆς ἐκθεσης τῶν γαλλόγλωσσων φιλοσοφικῶν ρευμάτων, ὅπου μοῦ ἔκανε τὴν τιμὴ νὰ μὲ ἀναφέρει, χωρὶς σχολιασμὸ ἄλλωστε, κατατάσσοντάς με ὅμως ἀνάμεσα στοὺς θετικιστές. Τοῦ παρατήρησα (πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου) ὅτι γιὰ λογαριασμὸ μου πίστευα πῶς δὲν εἶχα τίποτε τὸ θετικιστικὸ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι καταγίνομαι μὲ γεγονότα, «θετικὰ» ἂν θέλετε, τὰ ὁποῖα ὅμως νομίζω ὅτι ἀνασκευάζουν τὸν θετικισμὸ. «Ὁ θετικισμὸς, τοῦ ἔλεγα, εἶναι μιὰ ὀρισμένη μορφή ἐπιστημολογίας πού ἀγνοεῖ ἢ ὑποτιμᾷ τὴ δραστηριότητα τοῦ ὑποκειμένου πρὸς ἀποκλειστικὸ ὄφελος τῆς διαπίστωσης ἢ τῆς γενίκευσης διαπιστωμένων νόμων: ὅμως ὅ,τι βρίσκω ἐγώ μοῦ δείχνει τὸ ρόλο τῶν δραστηριοτήτων τοῦ ὑποκειμένου καὶ τὴν ὀρθολογικὴ ἀναγκαιότητα τῆς αἰτιολογικῆς ἐξήγησης. Νιώθω πολὺ πιὸ κοντὰ

στὸν Kant ἢ στὸν Brunshvieg παρὰ στὸν Comte, καὶ κοντὰ στὸν Meyerson πὺ ἀντιπαρέταξε στὸν θετικισμὸ ἐπιχειρήματα τὰ ὀποῖα ἀκατάπαυστα ἐπαληθεύω (μὲ ἐξαιρέση τὴν ταυτοποίηση). — Ναι, ἀλλὰ δὲν πιστεύετε στὴ φιλοσοφία. — Ὅχι στὴ δική σας, ἀλλὰ ὑπάρχουν πολλὲς ἄλλες, καὶ πιστεύω ὅσο καὶ σεῖς στὴν μείζονα σπουδαιότητα τῶν ἐπιστημολογικῶν προβλημάτων. — Ὡστόσο τὰ πραγματεύεσαστε μόνο μέσα στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. — Ὁπωσδήποτε, ἀλλὰ ὁ θετικισμὸς εἶναι εἰδικὰ μιὰ διδασκαλία ἐγκλεισμοῦ τῆς ἐπιστήμης, στὴν ὁποία θέλει νὰ ὀρίσει ὀριστικὰ σύνορα, ἐνῶ γιὰ τοὺς μὴ θετικιστὲς ἐπιστήμονες ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἀπροσδιόριστα ἀνοιχτὴ καὶ μπορεῖ νὰ προσπελάσει τὸ οἰοδήποτε πρόβλημα ἀρκεῖ νὰ βροῦμε μιὰ μέθοδο πὺ νὰ πραγματώνει τὴ συμφωνία τῶν ἐρευνητῶν». Τίποτε δὲν ἔγινε, καὶ παρέμενα θετικιστῆς, δηλαδή, ἐν προκειμένῳ, ἀρνιόμουνα στὸν συνομιλητῆ μου νὰ πιστέψει ὅτι μπορεῖ νὰ βρεῖ τὴν ἀλήθεια διαλογιζόμενος μέσα στὸ γραφεῖο του ὑπὸ τὸ φῶς τῆς μεγαλοφυΐας του. Δυστυχῶς, αὐτὸς ὁ διάλογος μεταξὺ κουφῶν κράτησε ὅλη μου τὴ ζωὴ. Ἐνίοτε πάντως γινόταν μὲ πιὸ χαριτωμένες μορφές, ὅπως στὴ Βαρκελώνη ὅπου πάνω στὸ ἐπισκεπτῆριό μου ἐνεχείρισε ἕνας καθηγητῆς διάβαζα: «Senor X, Cathedratico de psychologia superior»: «Γιατί ἀνώτερη; τὸν ρώτησα μὲ προσήνεια — Ἐπειδὴ δὲν εἶναι πειραματικὴ» (ἔπρεπε πάντως νὰ δεῖτε τὸ χαμόγελο τῶν συναδέλφων του...).

Μιὰ πολὺ πιὸ σημαντικὴ ἀνάμιξη στὶς ὑποθέσεις τοῦ ἐρευνητῆ ἀπὸ τὸ νὰ θέλουμε νὰ τὸν κατατάξουμε μὲ τὴ βία, εἶναι νὰ τοῦ ἐπιβάλλουμε κανονιστικὲς ἀρχές. Ἐννοεῖται πὺς εἶναι μιὰ φυσικὴ τάση τῆς φιλοσοφίας, γιὰτὶ ἡ οὐσιώδης τῆς λειτουργία (ἡ μόνη τῆς ἔγκυρη λειτουργία, ὅπως πιστεύω ὀλοένα καὶ περισσότερο) εἶναι ἀκριβῶς ὁ συντονισμὸς τῶν ἀξιῶν. Καὶ ὅταν ἕνας προικισμένος μεταφυσικὸς καταλήγει νὰ συμφιλιώνει γιὰ λογαριασμὸ του τίς κανονιστικὲς ἀρχές τῆς γνώσης του καὶ τῆς πίστης του, ὅποια κι ἂν εἶναι αὐτή, παραμένει φυσικὸ νὰ θέλει νὰ κάνει σχολὴ ἢ τουλάχιστον νὰ διαδώσει τὴν πεποίθησή του. Τὸ σημεῖο ὅπου αὐτὴ ἡ πράξι ἀρχίζει νὰ γίνεται ἠθικὰ συζητήσιμη (ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς πνευματικῆς ἐντιμότητος, ἐννοεῖται) καὶ ὄχι πλέον μόνο ὑπὸ τὸ ὀρθο-

λογικό πρίσμα, είναι, καθώς μοῦ φαίνεται, ἐκεῖνο ἀπ' ὅπου ἀρχίζει ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Ἄν δὲν ὑπάρχει ὄριο ἀνάμεσα στὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ φιλοσοφία ἀναφορικὰ μὲ τὰ προβλήματα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ ἐπιστήμη ὀριοθετεῖ περισσότερο τὶς ἐρωτήσεις, αὐτὴ ἡ ὀριοθέτηση ἔχει ὡς πρόθεση νὰ μπορέσει νὰ τὰ θέσει μὲ τρόπο ὥστε νὰ εἶναι δυνατοὶ πειραματικοὶ ἢ ἀλγοριθμικοὶ ἔλεγχοι. Ἄλλὰ τόσο αὐτοὶ οἱ ἔλεγχοι ὅσο καὶ ἡ ὀριοθέτηση προαπαιτοῦν μιὰν μύηση, δηλαδὴ μιὰν τεχνικότητα κατακτημένη ἐπίμοχθα, καὶ προπάντων ἰδιαίζουσες κανονιστικὲς ἀρχὲς κοινὲς στὴν ἀδελφότητα τῶν ἐρευνητῶν (κάθε φιλοσοφικῆς ἀποψης) καὶ διαμορφούμενες σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἔρευνα. Ὅταν ἓνας ἐπιμέρους μεταφυσικὸς (καὶ τέτοιος εἶναι πάντα, γιατί ὑπάρχει ἀπροσδιόριστη ποσότητα σχολῶν καὶ θέσεων), ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει ἄλλη συγκρότηση ἀπὸ μιὰν τέλεια γνώση τῶν συγγραφέων καὶ ἓναν προσωπικὸ στοχασμὸ ὅσοδῆποτε προωθημένο, καταπιάνεται μὲ τὴν ἐπιβολὴ κανονιστικῶν ἀρχῶν σὲ ἓναν ἐπιστημονικὸ γνωστικὸ κλάδο, μποροῦμε τότε νὰ ἀναρωτηθοῦμε μήπως ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ κάποια κατάχρηση δικαιώματος. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἄρχισα νὰ βιώνω, καὶ τὸ βίωσα ἀκατάπαυστα στὴ συνέχεια, καὶ τίποτε ἄλλο δὲν μὲ ὥθησε περισσότερο νὰ συνειδητοποιήσω τὴν ἀλληλεγγύη μου μὲ τὸ παγκόσμιο κίνημα τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας.

Πράγματι, συναντοῦσα συχνὰ φιλοσόφους κάθε ἀποχρώσεως ποὺ ἤθελαν νὰ ὑπαγάγουν τὶς κανονιστικὲς μου ἀρχὲς σὲ ἐκεῖνες «τῆς» φιλοσοφίας, ἐν ὀνόματι δύο ἐπιχειρημάτων, τὰ ὅποια ἄλλωστε μποροῦσαν νὰ ἀναχθοῦν τὸ ἓνα στὸ ἄλλο. Τὸ πρῶτο, ποὺ ἀνῆκε μᾶλλον στοὺς νέους καθηγητὲς, ἔλεγε τὸ ἐξῆς: ἡ ψυχολογία εἶναι μιὰ ἰδιαίτερη ἐπιστήμη ποὺ ὑπακούει στοὺς νόμους τῆς γνώσης, ἡ φιλοσοφία εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῶν θεμελιῶν ὄλων τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν γενικῶν νόμων τῆς γνώσης, συνεπῶς ἔχουμε φαῦλο κύκλο ἂν θέλουμε νὰ καταλάβουμε ὅτιδῆποτε ἀναφορικὰ μὲ τὴ γνώση μέσω ψυχολογικῶν μελετῶν, μιὰ καὶ ὡς ψυχολόγος ὀφείλετε νὰ ὑπακούετε στὶς κανονιστικὲς ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας. Ὅλα αὐτὰ συνέβαιναν πρὶν ἀκόμα γίνεαι γνωστὴ ἡ φαινομενολογία τοῦ Husserl καὶ δὲν ἀναφέρονταν συνεπῶς στὴν χουσερλικὴ ἀξίωση νὰ περιοριστεῖ τὸ πεδίο τῆς ψυχολογίας στὸν χωροχρονικὸ «κόσμο», πράγμα

στό όποιο θά έπανεέλθουμε (κεφ. ΙΙΙ). Ήταν άρα εύκολο νά άπαντήσουμε ότι «ή» φιλοσοφία ύπάρχει μόνο ώς ιδεώδες και ότι έφρόσον οί κανονιστικές άρχές ένός οίουδήποτε συστήματος, όπως ό έμπειρισμός, άντιφάσκουν μέ εκείνες ένός άλλου συστήματος, όπως ό καντιανισμός κτλ., ήταν έπιτρεπτό: α) νά αναζητήσουμε μέ ποιές κανονιστικές άρχές συμμορφώνονται αυθόρμητα τά ύποκείμενα κάθε ήλικίας, πράγμα πού δέν προσφέρει διόλου ό φιλοσοφικός «στοχασμός», έστιασμένος καθώς είναι στό έγώ ή στην κοινωνική ομάδα, και ό όποιος προϋποθέτει άντίθετα μιάν άντικειμενική ψυχολογική άνάλυση· και β) νά ύπακούω ώς ψυχολόγος μόνο στις κανονιστικές άρχές τής ψυχολογικής έρευνας, τις όποιες ή φιλοσοφία άντι νά τις έπιβάλλει όφείλει νά τις λάβει ύπόψη της, γιατί τις «ποιητικές Τέχνες» τις συγκροτούμε μετά την ποίηση.

Τό δεύτερο έπιχείρημα, πού αναπτύχθηκε κατόπιν άπό τόν Η. Miéville στην *Dialectica*¹ (ένάντια στόν Gonseth και σέ μένα), ήταν βαθύτερο. «Διαπιστώνετε, μοϋ έλεγαν, μιάν εξέλιξη τών κανονιστικών άρχών, και μάλιστα μιάν εξέλιξη ‘κατευθυνόμενη’ ή προσανατολισμένη πρós όρισμένες δομές ώς άποτελέσματα μιās προοδευτικής έξισορρόπησης. Άλλά αύτή ή έρευνα έπιτελείται μέσω όρισμένων κανονιστικών άρχών κοινών σέ όλα τά πνεύματα (συνεπώς και στό δικό σας), όπως ή άρχή τής ταυτότητας. Συνεπώς ύπάρχει ένα άπόλυτο, ώς όρος κάθε σχετικισμού έστω και μεθοδικού, και ή φιλοσοφία καταγίνεται μέ αύτό άκριβώς τό άπόλυτο αναγκάζοντάς σας νά τοϋ είστε θέλοντας και μη ύποτελής». Αρχικά άπάντησα ότι δέν έχω τίποτα ένάντια στό άπόλυτο, εκτός άπό ένα είδος άτομικής ή ιδιοσυγκρασιακής δυσπιστίας, άπέναντι στην όποία είναι καθήκον μου νά πασχίσω νά δυσπιστήσω, και ότι, άν αύτό τό άπόλυτο ύπάρχει, θά τό βρω όπωσδήποτε μέσα στα γεγονότα. Άλλά ρωτούσα προπάντων (και αναρωτιόμουν άκατάπαυστα την έποχή πού πίστευα στη φιλοσοφία) μέσω ποιών μεθόδων και στό όνομα ποιών κανονιστικών άρχών αλήθειας ανακαλύπτουμε στοχαστικά τις κοινές και άπόλυτες Κανονιστικές Άρχές τής Αλήθειας, γιατί κι εδώ έπίσης ύπάρχει φαϋλος κύκλος, και μάλιστα

1. Βλ. *Dialectica*, 1953 και 1954.

τόσο κατάφωρος όσο όταν ακολουθοῦμε αντικειμενική ἀνάλυση και ὄχι στοχαστική. Ὡστόσο υπάρχουν τρεῖς μόνο δυνατὲς μέθοδοι. α) Ἀρχικά ἡ ἐνόραση ἢ ἡ προφάνεια κτλ., ξέρουμε ὅμως τί ἀξιζούν, διότι κάθε ἱστορία (τῆς φιλοσοφίας καθὼς και τῶν ἐπιστημῶν) δείχνει τὶς παραλλαγές τους: ἡ ἐνορατική προφάνεια σημαίνει ἀπλῶς τὴν ὑποκειμενικὴ βεβαιότητα.¹ β) γιὰ νὰ βγοῦμε ἀπὸ αὐτὸ ὑπάρχει στὴ συνέχεια ἡ διαπίστωση ὅτι κάθε φυσικὸ ὄν, ὠριμο και πολιτισμένο, σκέπτεται σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν κανονιστικὴ ἀρχὴ (ὅταν δὲν λέμε «κάθε ἀνθρώπινο ὄν»). γ) ὑπάρχει τέλος ἡ ἀναγκαία ἀπάγωγή: κάθε σκεπτόμενο ὄν ὀφείλει νὰ ἐφαρμόσει τὴν τάδε κανονιστικὴ ἀρχὴ ἂν θέλει νὰ φτάσει στὴν ἀλήθεια (καί, ὅπως πρόσθετε ὁ δάσκαλός μου ὁ Lalande, τὰ ὀφείλει ὅλα αὐτὰ ἂν σκέπτεται τίμια). Ἀλλὰ πῶς ἐφαρμόζει ὁ φιλόσοφος τὶς μεθόδους β και γ;

Ἀναφορικὰ μὲ τὴν μέθοδο β, ποὺ ἐγείρει ἕνα ζήτημα γεγονότων, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν μέθοδο γ, ἐνιωθα ὀλοένα και μεγαλύτερη κατὰπληξη λόγῳ τῆς ἐκπληκτικῆς και σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις συνταρακτικῆς σχεδὸν ἀντίθεσης ἀνάμεσα στὶς διακηρύξεις ἀρχῶν ἀπὸ ἐντιμους και πεπεισμένους ἀνθρώπους, ποὺ ἡ καλλιέργεια τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν φαινόταν νὰ συγκροτεῖ τὴν κύρια πνευματικὴ τους ἀσκήση, και στὸ εἶδος τῆς ἀφέλειας μὲ τὴν ὀποία ἔλυναν τεράστια ἐμπράγματα ζητήματα («κάθε ἀνθρώπος σκέπτεται ὅτι...») κτλ.), λὲς και ἡ διαπίστωση ἐνὸς γεγονότος, και προπάντων ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς γενικότητάς του, δὲν προαπαιτοῦσαν τὴν ἴδια κανονιστικὴ τιμιότητα μὲ ἐκείνη ποὺ ἔχει μιὰ κρίση ἀναφερόμενη σὲ ἰδέες. Ὅσο τὸ σκεπτόμουν ἔβλεπα ὅτι αὐτὸ ἦταν τὸ ἀξιοθρήνητο ἀποτέλεσμα τῆς πέρα γιὰ πέρα τυπικῆς παιδείας ποὺ εἶχαν λάβει οἱ φοιτητὲς τῆς φιλοσοφίας, οἱ ὀποῖοι προσηλώνονταν στὸ σεβασμὸ τῶν κειμένων και ἀγνοοῦσαν τὰ πάντα σχετικὰ μὲ τὴν πιστοποίηση ἐνὸς γεγονότος. Ἀντίθετα, ὁ οἰοσδήποτε ἀνθρώπος τοῦ ἐργαστηρίου γνωρίζει πολὺ καλά ὅτι ἀφοῦ δούλεψε ἐπὶ μῆνες στὴν περιγραφή ἐνὸς πολὺ μικροῦ φαινομένου, μετὰ τὴν δημοσίευση βρίσκεται

1. Θὰ ἐπανέλθουμε στὴν ὑπερβατικὴ ἐποπτεία (κεφ. III), ποὺ ἄλλωστε δὲν κατέχει ἄλλη μέθοδο ἀπὸ τὸν στοχασμὸ, κι ὅταν ἀκόμα βαφτίζεται εἰδητική.

ένώπιον τῆς διπλῆς ἐκδοχῆς ὅτι νέες ἐργασίες ἀγνωστων συγγραφέων θὰ ἐπαληθεύσουν τὰ συμπεράσματά του ἢ θὰ δείξουν ἀντίθετα κάτι διαφορετικό. Ἄλλά, χωρὶς νὰ ἔχει περάσει ἀπὸ αὐτὸν τὸ δρόμο, ὁ φιλόσοφος πού διακηρύσσει χαριέντως τὴν καθολικότητα τῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητας θὰ μποροῦσε κάλλιστα νὰ ἀναρωτηθεῖ τί σημαίνει αὐτὴ ἢ θέση μέσα στὰ γεγονότα: πρόκειται τάχα γιὰ ἕναν ἠθικὸ νόμο, τὸν ὁποῖο σεβόμαστε, ἀλλὰ χωρὶς ποτὲ νὰ ἐφαρμόζουμε ἐξ ὀλοκλήρου, γιὰ ἕναν συντακτικὸ νόμο, ὁ ὁποῖος προσιδιάζει στὸν ἄνθρωπο πού συντάσσει ἕναν λόγο, γιὰ ἕναν νόμο τῆς συμπεριφορᾶς, ὁ ὁποῖος ἐνδιαφέρει ὀλόκληρο τὸ ἄτομο, γιὰ ἕναν γνωστικὸ νόμο, ὁ ὁποῖος καλύπτει τὴν ἀντίληψη ὅσο καὶ τὴν διάνοια, ἢ γιὰ ἕναν εἰδικὸ νόμο τῆς διάνοιας, ἀλλὰ μὲ ἀφετηρία ποιὸ ἐπίπεδο; Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ συναντοῦσα παιδιὰ τὰ ὁποῖα βλέποντας 7 κέρματα στὴ σειρὰ ἔλεγαν: «Εἶναι 7. — Καὶ τώρα; ρωτοῦσα (ἀπομακρύνοντας λίγο τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο) — Λίγο περισσότερα. — Μήπως προσθέσαμε κάποια; — Ὁχι. — Τότε εἶναι 7; — (χωρὶς νὰ μετρήσουν) Ὁχι, 8 ἢ 9. — Μὰ πού βρέθηκαν; — Τὰ ἀραιώσατε». Ὅταν τὸ ἴδιο παιδί, ἕνα ἢ δύο χρόνια ἀργότερα θὰ πεῖ: «Τὰ ἀραιώσατε, πάντως εἶναι ἑφτά πάντα», μποροῦμε ἀναμφίβολα νὰ μιλήσουμε γιὰ ταυτότητα, ἀλλὰ ὅταν 7 κέρματα γίνονται 8 ἢ 9 σὰν ἕνα λάστιχο 7 ἑκατοστῶν πού φτάνει τὰ 8 ἢ τὰ 9, ἄραγε εἶναι ἡ ἴδια ἀρχὴ τῆς ταυτότητας ἢ μιὰ λίγο διαφορετικὴ ἀρχή; Οἱ φιλόσοφοί μου εἶχαν ἔτοιμες ἀπαντήσεις, ἄλλωστε ξέχασα ποιές.¹

Κοντολογίης, ἡ μέθοδος β προαπαιτεῖ τὴν ψυχολογία, ὄχι ὡς

1. Ἀντίθετα θυμᾶμαι πολὺ καλὰ ἕναν ἐρεθιστικὸ διάλογο πού εἶχα στὸ Καϊμπριτζ γύρω στὰ 1926-1927 (μετὰ ἀπὸ μιὰ διάλεξη πάνω σὲ ἕνα ἀνάλογο ζήτημα) μὲ τὸν μεγάλο φιλόσοφο Moore, πού διηύθυνε τότε τὸ *Mind*: τὸ ζήτημα δὲν ἔχει κανένα ἐνδιαφέρον, ἔλεγε ἐν συνόψει, γιατί ὁ φιλόσοφος καταγίνεται μὲ ἀληθινὲς ἰδέες, ἐνῶ ὁ ψυχολόγος νιώθει ἕνα εἶδος νοσηρῆς καὶ ἀκατανόητης ἑλξῆς γιὰ τὴ μελέτη τῶν λαθεμένων ἰδεῶν! Πάνω σὲ αὐτὸ τοῦ ἀπάντησα ὅτι ἡ ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν βρίθει ἀπὸ ἰδέες πού σήμερα τίς κρίνουμε λαθεμένες: «Πῶς ξέρετε λοιπὸν ὅτι οἱ ἀληθινὲς ἰδέες σας δὲν θὰ κριθοῦν κατόπιν ἐορτῆς ἀνεπαρκεῖς, πράγμα πού θὰ φαινόταν νὰ δείχνει τὴν ὑπάρξῃ προοδευτικῶν προσεγγίσεων, ἄρα μιᾶς ἐξέλιξης; — Αὐτὸ μοῦ εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορο, ἐπειδὴ ἡ ἐργασία μου συνίσταται στὸ νὰ καταγινομαι μὲ τὴν ἀναζήτησιν τοῦ ἀληθινοῦ».

διδασκαλία, αλλά ως την μοναδική αντικειμενική μέθοδο διερεύνησης άμέσως μόλις άναφεροϋμε σε ύποκείμενα άλλα από τον έαυτό μας.

“Όσο για τή μέθοδο έννοείται ότι προαπαιτεί τή λογική. Καθέννας όμως γνωρίζει ότι, μετά από έργασίες μαθηματικών και θεωρητικών τής λογικής, ή λογική έχει καταστεί ανεξάρτητη διδασκαλία, ή όποία άπαιτεί μιάν έκλεπτυσμένη τεχνική που παραμένει άγνωστη στις χώρες μας μέχρι τά τελευταία χρόνια. Συνεπώς βρισκόμαστε έκ νέου μακριά από τήν στοχαστική άνάλυση, ή όποία προχωρεί με τόν άπλό διαλογισμό. Άλλά, καθώς ή Λογική έχει διαφοροποιηθεί σε πολυάριθμες λογικές, συναφείς άλλωστε μεταξύ τους, ή καθεμιά νιώθει πολύ φτωχή για νά θεμελιώσει τό Λόγο και τό σύνολό τους ύπερβολικά περίπλοκο για νά προσκομίσει μιάν μοναδική άπάντηση: συνεπώς τό πρόβλημα και πάλι απέχει πολύ από τή λύση του.

Ε) Τό 1929, επιστρέφοντας στη Γενεύη και παραμένοντας όριστικά στο “Ίδρυμα Ήπιστημών (στο όποιο άνήκει ή πειραματική ψυχολογία από τό 1890, χρονολογία τής ίδρυσης τής έδρας και του έργαστηρίου από τόν Flournoy), ένιωσα έλεύθερος από τή φιλοσοφία και όλοένα και πιό άποφασισμένος νά άφιερωθώ στη μελέτη τών έπιστημολογικών προβλημάτων μέσω ιστορικοκριτικών, λογιστικών, άν ήταν δυνατό, και προπάντων ψυχογενετικών προσπελάσεων. Προσέγγιζα τή μελέτη καθαυτό λειτουργικών δομών μέσα στην νοητική ανάπτυξη (πρώτα με τόν A. Szeminska, κατόπιν προπάντων με τόν B. Inhelder) και προετοιμάζα ένα είδος λογικής τυποποίησης προσαρμοσμένης στα συγκεντρωμένα γεγονότα (*Classes, relations et nombres*, Vrin, 1942). Καθώς αυτές οι έργασίες είχαν κινήσει τό ένδιαφέρον τών ψυχολόγων, δέν ένιωθα πλέον όπως πριν ένα είδος έλεύθερου σκοπευτή, που προκαλούσε άνησυχίες, αλλά γινόταν άνεκτός,¹ και όταν διαδέχτηκα τόν Claparède, που πέθανε τό 1940, χρησιμοποιοϋσα τις έγκαταστάσεις του έργαστηρίου του για νά διευθύνω μιá σειρά έρευνών πάνω στην

1. Πρέπει όντως νά θυμήσω ότι ποτέ στη ζωή μου δέν πέρασα εξετάσεις ψυχολογίας, έκτός από τό Baccalauréat μαζί με τή φιλοσοφία.

ανάπτυξη τῶν ἀντιλήψεων πού συμπλήρωναν τίς ἐργασίες μου στήν ψυχολογία τοῦ παιδιοῦ.

Ἐντούτοις διατήρησα ἀγαθές σχέσεις μέ τοὺς συναδέλφους μου στή φιλοσοφία, στά πλαίσια τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς. Ὁ H. Reverdin εἶχε κάνει μιὰ διατριβὴ γιὰ τὸν James, ἦταν θαυμαστής τοῦ Hoeffding καὶ συμπαθοῦσε τὸν προσανατολισμό μου (ἐκεῖνος ἦταν πού ὅταν ξεκινούσα στή Γενεὴ μέ εἶχε παροτρύνει νὰ γράψω ἓνα βιβλίο γιὰ τὴν Ἑθικὴ κρίση στά παιδιά). Ὁ Ch. Werner δὲν τὰ ἔβαζε μέ τὴν πειραματικὴ ψυχολογία, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι πίστευε σὲ μιὰ φιλοσοφικὴ ψυχολογία ὡς ἀναγκαῖο συμπλήρωμα, ἀλλὰ ἐστίαζε τὴν τελευταία στά προβλήματα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀθάνατης ψυχῆς, μέ μιὰν ὑπέροχη ἀδιαφορία ἀπέναντι στά ἐμπράγματα ζητήματα καὶ στήν ἐπιστημολογία.

Μετὰ ἀπὸ τὸν πόλεμο τοῦ 1939-1945, ἡ φιλοσοφικὴ ψυχολογία, ἡ ἀξία τῆς ὁποίας μοῦ φαινόταν πάντα ἀνάλογη μέ τὴ Naturphilosophie (φιλοσοφία τῆς Φύσης) τοῦ δέκατου ἑνατου γερμανικοῦ αἰώνα, ἀναστήθηκε μέ μιὰ νέα μορφή, ἡ ὁποία ὀφειλόταν στήν φαινομενολογία καὶ στὸν ὑπαρξισμό. Δὲν θὰ μιλήσω ἐδῶ γιὰ τὸν Husserl, τὸν ὁποῖο γνώρισα πολὺ ἀργότερα, διαβάζοντάς τον, καὶ ὁ ὁποῖος ἄξιζε τὸν μεγαλύτερο θαυμασμό, ἔστω καὶ ἂν μεταφράσουμε τὸν λογικισμό του, τὸν ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸν Frege, σὲ μιὰν ὀλωσδιόλου διαφοροτικὴ γλῶσσα. Ἐκεῖνο πού μέ ἐξέπληξε ἀρχικά, βλέποντας τὴν φαινομενολογικὴ ψυχολογία τῶν συνεχιστῶν του, γιὰ τοὺς ὁποίους ἀσφαλῶς δὲν εἶναι ὑπεύθυνος, εἶναι ἡ ἀναλογία αὐτῶν τῶν κινήματων τοῦ μεταπολέμου μέ ἐκεῖνα πού ἀκολούθησαν τὸν πόλεμο τοῦ 1914-1918: οἱ ἀνάγκες μιᾶς φιλοσοφικῆς ἀνθρωπολογίας πού ὀφείλονταν σὲ ποικίλες κοινωνικὲς αἰτίες, ἀλλὰ *mutatis mutandis* ἦσαν ἀνάλογες μέ ἐκεῖνες πού εἶχε ἱκανοποιήσει ὁ μπερξονισμὸς 25 ἢ 30 χρόνια πρωτότερα. Βλέποντας τὴ χαρὰ τοῦ Sartre πού ἐπιτέλους ἄγγιζε τὸ πραγματικὸ ἀπαλλασσόμενος ἀπὸ τὸν «ἰδεαλισμὸ τοῦ Brunshvieg», χωρὶς νὰ δεῖχνει τὴν παραμικρὴ ἀμφιβολία πῶς αὐτὸς ὁ «ἰδεολισμὸς» ἦταν πρὶν ἀπ' ὅλα μιὰ θεωρία τῆς ἐπιστήμης ἀντι-απριωρικὴ καὶ συνάμα ἀντι-εμπειριστικὴ, εἶχε κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι αὐτὴ ἡ κατάκτηση τοῦ πραγματικοῦ καὶ τῆς ὑπαρξῆς εἶναι προσανατολισμένη πρὸς

σκοπούς ριζικά διαφορετικούς από τους αὐθεντικά γνωστικούς (δὲξά τῷ Θεῷ ἄλλωστε, γιατί ὁ Sartre εἶναι ἕνας θαυμάσιος δραματουργός). Ὅσο γιὰ τὴν *Φαινομενολογία τῆς ἀντίληψης* τοῦ Merleau-Ponty, καθὼς αὐτὸ τὸ δοκίμιο καθαροῦ διαλογισμοῦ δὲν βασιζόταν ἀναφορικά μὲ τὰ γεγονότα παρὰ σὲ ἤδη γνωστὲς ἐργασίες (τὴν ψυχολογία τῆς Gestalt), μοῦ προκάλεσε ἀληθινὸ σόκ, ἐντύπωση πού ἐνισχύθηκε ὅταν ἀργότερα διάβασα, στὸ *Bulletin de Psychologie*, τὸν τρόπο πού ὁ συγγραφέας του κατανοοῦσε καὶ συζητοῦσε τὶς ἐρευνές μου γιὰ τὴν ἀντίληψη στὰ μαθήματά του στὴ Σορβόνη:¹ πῶς ἕνας φιλόσοφος, πού ἀναλύει τόσο ἐξοχὰ τὶς ἀμφιβολίες» τῆς συνείδησης καὶ τῆς ὑποκειμενικότητας, δὲν ἔφτασε μὲ βάση μιὰ μέθοδο νὰ ἐξέλθει ἀπὸ αὐτὴ τὴν ὑποκειμενικότητα, ἔστω καὶ ἀνακαλύπτοντας πόσο οἱ ἀρχέγονες καὶ βιωμένες ἐμπειρίες, τὶς ὁποῖες ἐρευνᾷ, εἶναι πάντα τὸ προῖον μιᾶς ἱστορίας πού περιβάλλει αὐτὴ τὴν ὑποκειμενικότητα καὶ δὲν προκύπτει ἀπὸ αὐτή;

Ἄλλὰ μερικὰ χρόνια ἀργότερα, ὅταν ὁ Merleau-Ponty μετατέθηκε στὸ Collège de France, κλήθηκα νὰ τὸν διαδεχθῶ στὴν ἔδρα πού κατεῖχε στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τῆς Σορβόνης. Πέρα ἀπὸ τὴ χαρὰ πού ἐνίωσα γι' αὐτὴ τὴν τιμὴ, ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες ἐκπλήξεις τῆς ζωῆς μου. Δὲν μιλοῦν γιὰ τὴν εὐχαρὴ ὑποδοχὴ τῶν φοιτητῶν, ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἀναρωτιοῦνταν ἂν αὐτὸς ὁ Ἑλβετὸς γνώριζε τὴ γαλλικὴ (οὔτε γιὰ τὶς πρῶτες διορθώσεις στὶς ἐξετάσεις τους, γιατί ὀρισμένοι ὑποψήφιοι, ἀγνοώντας ὅτι ὁ καθηγητὴς εἶχε ἀλλάξει, ἔγραφαν ὅτι ὁ Piaget δὲν εἶχε καταλάβει τίποτα σὲ κανένα θέμα «ὅπως τὸ ἀπέδειξε ὁ κ. Merleau-Ponty»: σ' αὐτοὺς ἔβαλα βαθμὸ παραπάνω). Μιλοῦν γιὰ τοὺς λόγους αὐτῆς τῆς ἀναγόρευσης, γιατί ποτὲ δὲν ἔμαθα ἂν βασιζόνταν ἢ ὄχι σὲ μιὰν παρεξήγηση: ὄντως ἔγινα δεχτὸς μὲ πολὺ φιλικὸ τρόπο, καὶ τὸν πιὸ συγκινητικὸ κατ' ἐμέ, ἀπὸ τοὺς νέους μου συναδέλ-

1. Ἐνα μόνο παράδειγμα σχετικὰ μὲ τὴν τοποθέτηση σὲ σειρές: ὁ Merleau-Ponty μοῦ καταλογίζει ὅτι τὴν ἐκλαμβάνω «ὡς σύνολο», ἐνῶ αὐτὴ συγκροτεῖ «μιὰ νέα ὀλότητα» (*Bull. de Psychol.*, 1965, σ. 185). Ὡστόσο αὐτὸ ἀκριβῶς δὲν ἔπαψα νὰ ἐπαναλαμβάνω, ἀφοῦ ἡ ἐννοία τῶν λειτουργικῶν ὀλοτήτων, πού ἐπικαλύπτουν τὶς ἀντιληπτικὲς ὀλότητες, βρισκεται στὸ κέντρο τῶν ἐρμηνειῶν μου...

φους στο τμήμα Φιλοσοφίας, αλλά σαν να ήμουν ο τύπος του ψυχολόγου-φιλοσόφου! Έντούτοις, συνέχιζα τη διδασκαλία μου στην Σχολή Θετικών Έπιστημών στη Γενεύη και μόλις είχα δημοσιεύσει επιτέλους την *Εισαγωγή στην γενετική ψυχολογία*, όπου παρουσίαζα αυτή την μέθοδο έρευνας ως ανεξάρτητη από κάθε φιλοσοφία. Άλλά ο Gaston Bachelard δεν έδειχνε να με έχθρεύεται και οι άλλοι συνάδελφοι ανάμφιβολα δεν είχαν διαβάσει αυτήν την ογκώδη εργασία σε τρεις τόμους.

Έντούτοις δεν ξανάγινα φιλόσοφος και αντίθετα, κατά την παραμονή μου στη Σορβόνη, απέκτησα μιάν όλωσδιόλου νέα εμπειρία των κινδύνων τής φιλοσοφίας για την ψυχολογική και επιστημονική έρευνα. Αυτή τη φορά μπορώ να μιλήσω χωρίς δυσκολία μήτε λεκτικές προφυλάξεις, γιατί αυτοί οι κίνδυνοι, τους οποίους ανέκαλυπτα εκ των ένδον, σε ένα από τα πιό όμορφα κέντρα διδασκαλίας τής Εύρώπης, σχετίζονταν όχι πια με τους ανθρώπους, που ήσαν θαυμάσιοι, αλλά με τους θεσμούς. Έβρισκα λοιπόν στη Γαλλία μιάν κοινωνιολογική επαλήθευση, θά έλεγα, των υποθέσεών μου, και όχι πλέον στηριζόμενη σε άτομικές παρατηρήσεις.

Η γαλλική ψυχολογία έχει ένδοξο παρελθόν και κατέχει σήμερα πολυ σημαντική θέση. Η αίγλη της είναι ιδιαίτερα αισθητή στην «Διεθνή Ένωση Επιστημονικής Ψυχολογίας», ή οποία συνενώνει όλες τις Έταιρείες Ψυχολογίας του κόσμου και τής οποίας πρώτος πρόεδρος ήταν ο Η. Ριέρον. Έντούτοις, αν συγκρίνουμε την επίσημη και πανεπιστημιακή κατάσταση τής ψυχολογίας στη Γαλλία και σε χώρες όπως η Μεγάλη Βρετανία, ή Γερμανία, ή Ιταλία, τὸ Βέλγιο κτλ. (χωρίς να μιλήσουμε για τις ΗΠΑ και την ΕΣΣΔ), όπου κάθε πανεπιστήμιο διαθέτει ένα μεγάλο Ίνστιτούτο Ψυχολογίας με όλες τις υπηρεσίες έρευνας που συνάπτονται μαζί του φυσιολογικά, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε, όπως τὸ έδειξε λαμπρά ο Ριέρον εδώ και δέκα πέντε χρόνια κατά την επέτειο τής πεντηκονταετηρίδας τής γαλλικής Έταιρείας Ψυχολογίας, ότι ή γαλλική ψυχολογία μπόρεσε να αναπτυχθεῖ μόνο στο περιθώριο των επίσημων θεσμών και σε διαρκή πάλη με τις έξουσίες τής φιλοσοφίας. Άκόμα σήμερα, και παρὰ τις προόδους που επιτελέστηκαν σε σύγκριση με τις άλλες χώρες, διαπιστώνουμε ότι ή Γαλλία είναι

τὸ ἔθνος ὅπου ἡ φιλοσοφία παίζει τὸν πιὸ σημαντικὸ ρόλο στὴν ἐθνικὴ ἐκπαίδευση (μὲ τὴ διπλὴ ἔννοια τῶν θεσμῶν καὶ τῆς διαμόρφωσης τῶν πνευμάτων) καὶ ὅπου ἡ ψυχολογία περιορίζεται στὴν πιὸ ἰσχνὴ θέση.

Βέβαια ὑπάρχει ἓνα δίπλωμα ψυχολογίας, πολὺ ὄψιμο, τὸ ὁποῖο, χάρις στὶς προσπάθειες τῶν ψυχολόγων, μετέχει τόσο στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ ὅσο καὶ στὴ Σχολὴ τῶν Θετικῶν Ἐπιστημῶν (ἔτσι θὰ ἔπρεπε νὰ συνέβαινε μὲ ὅλη τὴ φιλοσοφία, ὅπως γίνεται ἐδῶ καὶ λίγο καιρὸ στὶς Κάτω Χῶρες κατόπιν πρωτοβουλίας τοῦ πολὺκλαυστου φίλου μου, τοῦ θεωρητικοῦ τῆς λογικῆς Beth). Ἄλλὰ αὐτὸ τὸ δίπλωμα πρακτικὰ ὀδηγεῖ σὲ ἐλάχιστα πράγματα, γιατί, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς σταδιοδρομίας στὸ πανεπιστήμιο, δὲν ὑπάρχει ὑψηλὴ στὴν ψυχολογία καί, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἐπαγγελματικῆς σταδιοδρομίας, παραμένει ἀνεπαρκὲς χωρὶς τὰ διπλώματα τοῦ Ἰνστιτούτου Ψυχολογίας, τὸ ὁποῖο δημιουργήθηκε στὸ περιθώριο τῶν ἐπίσημων ἐδρῶν καὶ δὲν εἶναι ἐξίσου ἐπίσημο μὲ τὶς Σχολές. Ὅσο γιὰ τὰ πανεπιστήμια τῆς ἐπαρχίας, εἶναι πολὺ λίγα ἐκεῖνα ποὺ πέτυχαν νὰ διαμορφώσουν μιὰ συστηματικὴ διδασκαλία τῆς ψυχολογίας (στὸ Aix-Marseille καὶ στὴ Lille ἰδιαίτερα), γιατί κατὰ μέγα μέρος αὐτὸ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν καθηγητῶν τῆς φιλοσοφίας: ἡ Rennes μὲ τὸν Bourdon καὶ τὸ Montpellier μὲ τὸν Foucault ἦσαν κέντρα ἐρεύνης ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνο τὸ πρῶτο ὑπάρχει.

Οἱ αἰτίες αὐτῆς τῆς κατάστασης, μολονότι περίπλοκες, εἶναι πρόδηλες. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἡ Γαλλία εἶναι ἡ χώρα στὴν ὁποία ἡ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας στὸ ἐπίπεδο τοῦ Baccalauréat (ἡ περίφημη «τάξη τῆς φιλοσοφίας») εἶναι ἡ πιὸ προωθημένη, γιατί, χωρὶς νὰ θέλουμε νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴ σημερινὴ κατάσταση, ἀνταποκρίθηκε σὲ μιὰ κοινωνικὴ καὶ ζωτικὴ ἀνάγκη συντονισμοῦ τῶν ἀξιῶν, κυρίως κατὰ τοὺς πρώτους καιροὺς τῆς λαϊκῆς διδασκαλίας. Τὰ *Περίφημα μαθήματα* τοῦ Jules Lagneau καὶ ἡ ἀπήχηση τῆς διδασκαλίας τοῦ Alain εἶναι σαφεῖς ἐνδείξεις τῆς ἠθικῆς σημασίας ποὺ εἶχε ἡ τάξη τῆς φιλοσοφίας. Γιὰ τὴν κοινὴ γνώμη ἢ τὴ συλλογικὴ συνείδηση ἀπέκτησε μιὰ δάφνη γοήτρου καὶ αὐθεντίας ὅ,τι σχετιζόταν μὲ τὴ φιλοσοφία καὶ διαμορφώθηκε ἓνα εἶδος κοινωνι-

κοῦ σώματος φιλοσόφων, πού ὄχι μόνο ἐξασφάλιζαν μιάν σταδιοδρομία, ἀλλὰ ἀκόμα, καί προπάντων, ἔχαιραν ἐκείνης τῆς διαρκοῦς ἐκτιμῆσεως, πού τόσο μεγάλο ρόλο παίζει στίς κοινωνικές δι-οικητικές ἀποφάσεις ὄλων τῶν βαθμίδων. Ἄπό τὴν ἄλλη μεριά, καί αὐτὸ δὲν μποροῦμε νὰ τὸ προσάψουμε στὴ φιλοσοφία, ἡ Γαλλία ὡς χώρα δὲν εἶναι μόνο ἡ πιὸ συγκεντρωτικὴ ἀλλὰ ἐπίσης, καί μὲ μεγάλη διαφορά, εἶναι ἡ χώρα ὅπου ἡ διανοητικὴ γεροντοκρατία λύνει καί δένει ἀνενόχλητη: τὸ καθεστῶς τῶν διαγωνισμῶν μὲ τὴ δυνατότητα ἐπιβολῆς προγραμμάτων, τὸ σύστημα τῆς ὑψηγείας, πού σχεδὸν ὅλοι βρίσκουν παράλογο (προπάντων πρόκειται γιὰ ἓνα τέστ λογικῆς ἔκφρασης), ἀλλὰ πού δύσκολα θὰ ἔθιγε κανεῖς, γιὰτὶ προσδίδει στοὺς Παλαιοὺς ἀνυπολόγιστο κύρος, ὁ ρόλος τῶν «πατρῶνων» στὴν ἐπιτυχία μιᾶς σταδιοδρομίας, ὁ ἀξιοσημείωτος θεσμὸς συντηρητισμοῦ τὸν ὁποῖο ἐκπροσωπεῖ τὸ Ἴνστιτούτο, τὸ ἔθιμο σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἓνας καθηγητῆς πού ἀποχωρεῖ ἀσχολεῖται μὲ τὴ διαδοχὴ του — ὅλοι αὐτοὶ οἱ παράγοντες καί πολλοὶ ἄλλοι ἐξασφαλίζουν σὲ γενικὲς γραμμὲς μιάν ἐκπληκτικὴ συνέχεια στὴ διδασκαλία, καί, στὴν ἐπιμέρους περίπτωσι, προσφέρουν στὸν φιλόσοφο δυνατότητες πνευματικῆς καί ὕλικῆς δράσης, πού πουθενὰ ἄλλοῦ δὲν διαθέτει, γιὰ τὸν προσανατολισμὸ τῶν νέων γενεῶν.

Συνεπῶς εἶναι αὐτονόητο ὅτι μέσα σὲ ἓνα παρόμοιο κοινωνιο-λογικὸ πλαίσιο (δὲν εἶναι συμπτωματικὸ ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Durkheim γεννήθηκε στὴ Γαλλία!) ἡ φιλοσοφία δὲν παραμένει στὸ ἐπίπεδο μιᾶς ἀτομικῆς ἢ συλλογικῆς σοφίας: ἡ διαρκῆς τάσι της νὰ θεωρεῖται ὡς μιὰ μορφή γνώσης, καί ἀκριβέστερα ὡς ἡ ὑπατη μορφή γνώσης, ἐνισχύεται μὲ κάθε τρόπο. Γιὰ ὅποιον βύζαξε κα-νονικὰ τὸ γάλα τῆς φιλοσοφίας, τὸ ζήτημα δὲν τίθεται κἄν, καί, ἀπὸ τὸν κάτοχο τοῦ Baccalauréat πού εἰσάγεται στὸ προπαι-δευτικὸ στάδιο ἴσαμε τοὺς μεγαλύτερους δασκάλους, κυριαρχεῖ ἡ πεποίθησι ὅτι μιὰ φιλοσοφικὴ μύησι ἐπιτρέπει νὰ μιλάμε γιὰ ὅλα. Ἔτσι βρίσκουμε φοιτητῆς πού ἔχουν γίνεῖ εἰδικοί στὴ σύνθεσι πρὶν ἀπὸ κάθε ἀνάλυσι ἢ πού μπαίνουν ἀμέσως στὸν ὑπερβατολογικὸ κόσμο τόσο πιὸ εὐκόλα ὅσο γιὰτὶ ἀγνοοῦν κάθε ἐμπειρία. Καί στὸ μόνο πεδίο ὅπου θὰ μποροῦσαν νὰ μάθουν μὲ σχετικὴ εὐκόλια τί εἶναι μιὰ πειραματικὴ ἐπαλήθευσι, προτιμοῦν τὴν ψυχολογία τοῦ

Sartre και του Merleau-Ponty, όπου κάθε έλεγχος έχει αντικατασταθεί από τα θεσπίσματα της μεγαλοφυΐας, παρά την επιστημονική ψυχολογία, που είναι επίμοχθη και φαινομενικά ξένη προς τα μεγάλα προβλήματα της φιλοσοφίας.

Αν επιστρέφω στην ψυχολογία, δέν τὸ κάνω γιά νά καταγίνω μ' αὐτή, ἐφόσον αὐτὸ τὸ βιβλίο ἀφορᾷ τὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ γιά νά δείξω πῶς μιὰ ὀρισμένη πεποίθηση στό πλαίσιο τῶν ἐξουσιῶν τῆς γενικῆς γνώσης πού τάχα ἐμπεριέχει ἡ φιλοσοφία καταλήγει ὄντως στήν συστηματική ἐπιβράδυνση τῆς προόδου μιᾶς πειραματικῆς διδασκαλίας, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στό πνεῦμα, και, πράγμα ἀκόμα πιὸ σημαδιακό, θίγει προβλήματα γιά τὰ ὁποῖα ἀκριβῶς μίλησαν ὅλοι οἱ φιλόσοφοι (ἀλλὰ πολλοὶ ἀνάμεσα τους πρὶν ἀπὸ τὴν συγκρότηση τῆς ἐπιστήμης μας, και πολλοὶ ἀπὸ ὄσους συνέγραψαν κατοπινότερα ἀγνοώντας τὴν λίγο-πολύ ρητά): φύση τῆς ἀντίληψης (πού δέν εἶναι ἀντίγραφο, ἀλλὰ δόμηση), ἀντίστοιχοι ρόλοι τῆς ἐμπειρίας και τῶν δραστηριοτήτων τοῦ ὑποκειμένου μέσα στή διαμόρφωση τῶν ἐνοιῶν, φύση τῶν διανοητικῶν ἐνεργημάτων και τῶν φυσικῶν λογικομαθηματικῶν δομῶν, σχηματισμὸς τῆς μνήμης, θεωρία τῆς ἀπόφασης, συμβολικὴ λειτουργία και γλώσσα κτλ. Αὐτὲς τίς πικρὲς σκέψεις τίς ἔκανα στή διάρκεια μιᾶς σύσκεψης τοῦ τμήματος φιλοσοφίας, ὅπου τόσο δύσκολα κατορθώσαμε (ἐν τέλει!) νά δημιουργήσουμε μιὰν ἔδρα πειραματικῆς ψυχολογίας και νά ἐκλέξουμε τὸν μόνο και ἐξαίρετο παρόντα ὑποψήφιο, τὸν φίλο μου Paul Fraisse, ὁ ὁποῖος ἐντούτοις ἦταν εἰδικὸς στὰ προβλήματα τοῦ χρόνου πού δέν ἀφήνουν ἀδιάφορο κανένα μεταφυσικό!

Μὲ ἓνα λόγο οἱ διαρκεῖς ὑπονοούμενες ἀρχὲς τῆς γαλλικῆς πανεπιστημιακῆς αὐθεντίας εἶναι ὅτι ἡ ψυχολογία ἀποτελεῖ μέρος τῆς φιλοσοφίας, ὅτι κάθε φιλόσοφος εἶναι σὲ θέση νά διδάξει ψυχολογία, χωρίς νά ἀληθεύει τὸ ἀντίθετο· ὅτι δέν τίθεται θέμα ὑφηγείας στήν ψυχολογία, ἐπειδὴ οἱ ὑφηγητὲς τῆς φιλοσοφίας γνωρίζουν τὰ πάντα· ὅτι οἱ πειραματικὲς ἐρευνες γίνονται ὅπου εἶναι δυνατό, στό μέτρο πού οἱ ἐνδιαφερόμενοι ἔχουν τὴν καλὴ διάθεση νά ἀφοσιωθοῦν σ' αὐτὲς. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν γιά παράδειγμα ὅτι μέσα σὲ πάνω ἀπὸ πενήντα χρόνια (μέχρι τὴν ἐκλογή τοῦ Fraisse, ὁ

όποιος επιτέλους άπετέλεσε τήν γέφυρα) τὸ Ἐργαστήριον τῆς Ψυχολογίας στὴ Σορβόνη ἦταν ἕνας θεσμὸς τοῦ περιθωρίου, χωρὶς σχέσηη μὲ τὰ πανεπιστήμια, παρὰ τις περίφημες ἐργασίες πού γίνονταν ἐκεῖ: ὁ Binet δὲν ἦταν καθηγητῆς, ὁ Piéron ἦταν στὸ Collège de France, οὔτε ὁ Piéron οὔτε ὁ Wallon ἀνήκαν στὸ Ἰνστιτούτο κτλ.

Ἐπὶ μεγάλο διάστημα λοιπὸν χρειάστηκε, καὶ ἀκόμα χρειάζεται ἐν μέρει, μιὰ ὀρισμένη δόση ἥρωισμού γιὰ νὰ ἀφιερωθεῖς στὴν ψυχολογία ὄντας στὴ Γαλλία, ὅταν εἶσαι εἴκοσι χρονῶν καὶ ὅταν δὲν προορίζεσαι γιὰ γιατρὸς ἢ γιὰ πρακτικὲς κατευθύνσεις. Στὴν ἡλικία ὅπου δημιουργοῦνται οἱ ιδέες, ὅταν θὰ ἔπρεπε κανεὶς νὰ μπορεῖ νὰ ἀπολαμβάνει τὴν πληρέστερη πνευματικὴ ἐλευθερία, μᾶς περιόριζαν σὲ διαγωνισμοὺς, ὅπου ὑφιστάμεθα τὸν φριχτότερο καταναγκασμὸ τοῦ προγράμματος τῆς ὑψηγείας στὴ φιλοσοφία:¹ μετὰ ἀπὸ αὐτό, σὰν νόθος ἀδελφός, ὑποβιβάζεσαι σὲ κατώτερα καθήκοντα, καὶ ἀκολουθεῖς τὸν δρόμο σου ἀνάλογα μὲ τις περιστάσεις, μὲ ἕνα μίνιμουμ προστασίας καὶ χωρὶς καμιά ἐγγύηση γιὰ μιὰν ἐπαρκὴ σταδιοδρομία. Εὐτυχῶς ἡ κατάστασις βελτιώθηκε πρόσφατα, μὲ τὴ δημιουργία ἑνὸς αὐτόνομου τμήματος ψυχολογίας στὸ Ἐθνικὸ Κέντρο τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐρευνας, ἀλλὰ οἱ ἰθὺνουσες θέσεις ἐξαρτιόνταν μέχρι τώρα ἀπὸ τὸ τμήμα τῆς φιλοσοφίας ἐν γένει, καὶ κατόπιν ἀπὸ ἕνα τμήμα κοινὸ μὲ τὴν κοινωνιολογία.

ΣΤ) Ἐρχομαι τώρα στὸ τελευταῖο μέρος τῆς ἀφήγησής μου γιὰ τὰ ὅσα ἔζησε ἕνας παλαιὸς μελλοντικὸς πρῶν φιλόσοφος, καὶ ἐπιμένω σ' αὐτά, γιατί μου πρόσφεραν τὴν ἐπιβεβαίωσι τῆς δυνατότητας νὰ συγκροτηθεῖ μιὰ ἐπιστημονικὴ ἐπιστημολογία, ὅπως τὴν ὄνειρευόμουν πάντα. Ἄς θυμήσουμε ὅτι τὸ ὄνορο ἀνάμεσα στὴ φιλοσοφία καὶ στὶς ἐπιστῆμες εἶναι πάντα εὐμετακίνητο, γιατί

1. Κάθε φορὰ πού ἡ Σχολὴ ἐπέμενε νὰ ἔχει ὁ ὑποψήφιος σὲ κάποια ἔδρα τὴν ιδιότητα τοῦ ὑψηγῆτῆ (πράγμα πού δὲν ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν παρούσα περίπτωση, ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ ἕναν δευτερεύοντος ἐνδιαφέροντος τίτλο) σκεπτόμουν ὅτι ἀναμφίβολα εἶχα χάσει αὐτὴ τὴ μεγάλη δοκιμασία, ἐπειδὴ δὲν εἶχα ἀκολουθήσει τὰ προγράμματα, καὶ θυμόμουν μὲ οἴησι τὴ μικρὴ μου διατριβὴ γιὰ τὰ μαλάκια τῶν Ἄλλεων.

δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα δὲν μπορεῖ ποτὲ κανεὶς νὰ πεῖ ὀριστικὰ ἂν εἶναι ἐπιστημονικὰ ἢ μεταφυσικά, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ τὴν δυνατὴ ὀριοθέτησή τους καὶ ἀπὸ τὴν ἐκλογὴ τῶν μεθόδων πού ἐπιτρέπουν νὰ πραγματοποιοῦμε αὐτὲς τὶς περιγεγραμμένες ἐρωτήσεις βασιζόμενοι στὸν πειραματισμό, στὴν λογικομαθηματικὴ τυποποίηση ἢ καὶ στὰ δύο. Εἶχα λοιπὸν ὄνειρευτεῖ μιὰ «γενετικὴ ἐπιστημολογία» πού θὰ ὀριοθετοῦσε τὰ προβλήματα τῆς γνώσης ἐπικεντρωνόμενῃ στὸ ζήτημα τοῦ νὰ μάθουμε πῶς «αὐξάνονται οἱ γνώσεις», πράγμα πού ἔχει νὰ κάμει τόσο μὲ τὴ διαμόρφωσή τους καὶ συνάμα μὲ τὴν ἱστορικὴ τους ἀνάπτυξη. Ἄλλὰ τὸ κριτήριο τῆς ἐπιτυχίας ἐνὸς ἐπιστημονικοῦ γνωστικοῦ κλάδου εἶναι ἡ σύμπραξι τῶν πνευμάτων, καί, μετὰ ἀπὸ τὴν μεταστροφή μου ἀπὸ τὴ φιλοσοφία, ἤμουνα ὁλοένα καὶ περισσότερο πεπεισμένος ὅτι κάθε καθαρὰ ἀτομικὴ δημιουργία ἔφερε τὸ στίγμα ἐνὸς ἀκυρωτικοῦ ἐλαττώματος καὶ ὅτι, στὸ μέτρο πού θὰ μπορούσαμε νὰ μιλήσουμε γιὰ τὸ «σύστημα Piaget», αὐτὸ θὰ ἦταν ἕκδηλο σημεῖο τῆς ἀποτυχίας μου.

Στὸ περιθώριο λοιπὸν τῆς ψυχολογίας ἐξακολούθησα νὰ παραδίδω μαθήματα γενετικῆς ἐπιστημολογίας, στὴ Σορβόνη καὶ στὴν Σχολὴ Θετικῶν Ἐπιστημῶν τῆς Γενεῦσης, ἀλλὰ μὲ αὐξανόμενῃ τὴν αἰσθησι τῶν ὀρίων μου, γιὰτὶ γιὰ νὰ ἐφαρμόσεις στὴν πράξι ἕναν τέτοιο γνωστικὸ κλάδο δὲν ἀρκεῖ νὰ εἶσαι ψυχολόγος κατατοπισμένος κάπως στὴ φιλοσοφία καὶ λίγο βιολόγος: ἐπιπλέον πρέπει νὰ εἶσαι θεωρητικὸς τῆς λογικῆς, μαθηματικὸς, φυσικὸς, θεωρητικὸς τῆς κυβερνητικῆς καὶ ἱστορικὸς τῶν ἐπιστημῶν, γιὰ νὰ μιλήσουμε μόνο γιὰ τὸ οὐσιῶδες. Εἶχα δημοσιεύσει μιὰ *Πραγματεία Λογικῆς* (μὲ πολὺ ἄσχημο τίτλο, γιὰτὶ ἐνίοτε ἐξαρτιόμαστε ἀπὸ τὸν ἐκδότη μας), ἢ ὁποῖα ὥστόσο ἐπικεντρωνόταν στὴν ἀνάπτυξη τῶν δομῶν καὶ ἡ ὑποδοχὴ τῆς ὁποίας ἀπὸ τοὺς θεωρητικούς τῆς λογικῆς μοῦ ἔδωσε γιὰ μιὰν ἀκόμα φορὰ τὴν ἐντύπωση ὅτι κάθομαι ἀνάμεσα σὲ δύο ἢ σὲ τέσσερις καρέκλες. Συνεπῶς ἔπρεπε νὰ βρῶ βοήθεια.

Ἄν ἡ γενετικὴ ἐπιστημολογία εἶναι ἐφικτὴ, ὀφείλει ἀναγκαστικὰ καὶ νὰ ἀνήκει σὲ περισσότερους ἀπὸ ἕνα γνωστικούς κλάδους. Ἄντλώντας δυνάμεις ἀπ' αὐτὴν τὴν πεποιθήση, ἀποφάσισα νὰ ρι-

ψοκινδυνεύσω τῇ δοκιμασίᾳ καὶ πρότεινα στὸ Ἴδρυμα Rockefeller ἓνα ὥραῖο πρόγραμμα ἔρευνῶν. Ὁ J. Marshall, πού μοῦ ἐπεφύλαξε μιὰν πολὺ φιλικὴ ὑποδοχὴ, μοῦ ἀπάντησε ἀρχικὰ ὅτι οἱ συνάδελφοί του, πού ρωτήθηκαν, δὲν βρῆκαν τίποτα στὸ πρόγραμμά μου πού νὰ μὴν ἀντιστοιχοῦσε στὶς τρέχουσες ἔρευνες τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν. Ἀντέδρασα προτείνοντας νὰ περάσει ἓνας ἀγγλοσάξωνας ἐπιστημολόγος τρεῖς μῆνες στὴ Γενεὺη καὶ νὰ κάνει μιὰν ἐκθεση γιὰ τὸ Ἴδρυμα ἀναφορικὰ μὲ ὅ,τι θὰ τοῦ φαινόταν ὅτι συγκλίνει ἢ διαφέρει, στὶς ἔρευνές μας, σχετικὰ μὲ τὶς ἀμερικανικὲς ἢ ἀγγλικὲς ἐργασίες. Τὸ Ἴδρυμα δέχτηκε καὶ ὁ W. Mays ἀπὸ τὸ Μάντσεστερ ἦρθε στὴ Γενεὺη, ὅπου συνέγραψε ἓνα ὀξυνούστατο μνημόνιο, τὸ ὁποῖο μὲ ἔφερε στὸν σκοπὸ μου. Ἀλλὰ καθὼς τὸ φιλόδοξο σχέδιό μου ἐνδιέφερε τὸ σύνολο τῶν Τμημάτων, ὑποβλήθηκα σὲ ἐξετάσεις, δηλαδὴ σὲ ἓνα ἢ δύο ἔξοχα προγεύματα στὸν τελευταῖο ὄροφο τοῦ Rockefeller Building στὴ Νέα Ὑόρκη, συντροφιά μὲ τοὺς προέδρους αὐτῶν τῶν Τμημάτων, οἱ ὁποῖοι εἶχαν προετοιμάσει τὶς ἐρωτήσεις τῶν ἐξετάσεων. Σχεδὸν ὅλες αὐτὲς οἱ ἐρωτήσεις χαρακτηρίζονταν ἀπὸ μιὰν ἀξιοσημείωτη εὐθυβολία. Θυμᾶμαι τὶς πρακτικὲς ἐρωτήσεις: πῶς βρίσκετε κορόιδα πού νὰ εἶναι ἀρκετὰ ἔξυπνα γιὰ νὰ συνεργαστοῦν ἀληθινὰ καὶ συνάμα ἀρκετὰ κουτὰ γιὰ νὰ ἐγκαταλείψουν ἐπὶ ἓνα χρόνο τὶς ἐργασίες τους στὰ μαθηματικὰ ἢ στὴ λογικὴ κτλ. καὶ νὰ διακινδυνεύσουν τὴν περιπέτεια ἐνὸς διαλόγου μὲ «ψυχολόγους τοῦ παιδιοῦ»; Ἀλλὰ προπάντων θυμᾶμαι τὶς θεωρητικὲς ἐρωτήσεις, πού προέρχονταν μεταξὺ ἄλλων καὶ ἀπὸ τὸν Weaver, τὸν μαθηματικὸ τῆς θεωρίας τῆς πληροφορήσεως, πού διηύθυνε τότε τὸ Τμῆμα τῶν Ἐπιστημῶν στὸ Κέντρο Rockefeller: πῶς θέλετε νὰ βρεῖτε ἐνδιαφέρουσες ἐπιστημολογικὲς ἰδέες, φερ' εἰπεῖν τὴν θεωρία τῆς σχετικότητας, μελετώντας παιδιὰ πού δὲν γνωρίζουν τίποτα καὶ πού, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀνατράφηκαν μέσα σὲ ρεύματα ἰδεῶν πού χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν Newton; Τί σκέφτονται τὰ παιδιὰ γιὰ τὴν θεωρία τῶν συνόλων καὶ γιὰ τὶς ἀμφιμονοσήμαντες ἀντιστοιχίες πού χρησιμοποιοεῖ ὁ Cantor κτλ.; Εἶχα τὴν τύχη νὰ ἀπαντήσω στὴν πρώτη ἐρώτηση ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Einstein μὲ εἶχε συμβουλεύσει τὸ 1928 νὰ μελετήσω τὴν διαμόρφωση τῶν ἐποπτικῶν τῆς ταχύτητας, γιὰ νὰ δῶ ἂν ἔξαρ-

τῶνται ἢ ὄχι ἀπὸ ἐκεῖνες τῆς διάρκειας· καὶ ὅτι πάλι ὁ Einstein, πού εἶχα τὴν εὐτυχία νὰ τὸν ξαναδῶ στὸ Princeton (περνοῦσα τρεῖς μῆνες στὸ Ἰνστιτούτο τοῦ Oppenheimer, ὅπου εἶχε ἐγκατασταθεῖ), ἦταν ἐνθουσιασμένος ἀπὸ τὶς ἀντιδράσεις μὴ-διατήρησης παιδιῶν ἀπὸ 4 ὡς 6 χρονῶν (ἀμφισβητοῦν ὅτι ἓνα ὑγρὸ διατηρεῖ τὴν ποσότητά του ὅταν τὸ μεταγγίζουμε ἀπὸ ἓνα ποτήρι σὲ ἓνα ἄλλο διαφορετικοῦ σχήματος: «τώρα ἔχουμε νὰ πιοῦμε περισσότερο ἀπὸ πρὶν» κτλ.) καὶ ἔβρισκε καταπληκτικὸ ὅτι οἱ στοιχειώδεις ἐννοιες τῆς διατήρησης σχηματίζονται γύρω στὰ 7 ἢ 8. Στῆ δεύτερη ἐρώτηση μπόρεσα νὰ ἀπαντήσω στὸν Weaver ὅτι τὰ παιδιά χρησιμοποιοῦν ἄνετα τὴν ἀντιστοιχία 1 πρὸς 1, καὶ ὅτι ἡ μελέτη αὐτοῦ τοῦ προβλήματος ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσουμε πόσο λαθεμένα ὁ Whitehead καὶ ὁ Russell ἀπλοποίησαν τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν λογικὴ τάξη στὸν ἀριθμὸ στὰ *Principia mathematica*. Κοντολογίης, πάσχισα νὰ τοὺς ἀντιμετωπίσω καὶ μερικοὺς μῆνες ἀργότερα ἐξασφάλισα τὰ ἀναγκαῖα κονδύλια γιὰ νὰ δημιουργήσω στὴ Σχολὴ Θετικῶν Ἐπιστημῶν τῆς Γενεύης ἓνα «Διεθνὲς Κέντρο Γενετικῆς Ἐπιστημολογίας».

Τὸ ξεκίνημα δὲν ἦταν εὐκόλο. Στρατολογώντας μιὰν ὁμάδα ψυχολόγων ἀπὸ τὴ Γενεὴ μαζί μὲ δύο θεωρητικὸς τῆς λογικῆς καὶ ἓναν μαθηματικὸ, ἀρχίσαμε νὰ ἀναζητοῦμε μιὰ κοινὴ γλῶσσα καὶ χρειάστηκαν ἀρκετοὶ μῆνες γιὰ νὰ καταφέρουμε νὰ συνεννοηθοῦμε, κυρίως οἱ λογικοὶ μὲ τοὺς μαθηματικούς. «Ὅσο γιὰ τὸν μαθηματικὸ δὲν ἦταν οὔτε τόσο ὀξύνους οὔτε τόσο κουτὸς ὅσο τὸν εἶχε φανταστεῖ στίς ἀπαισιόδοξες προβλέψεις του ὁ ἀνώτατος ὑπάλληλος τοῦ Rockefeller: ὄντως ἤρθε στὴ Γενεὴ, ἀλλὰ γιὰ νὰ συνεχίσει τὶς δικές του ἐργασίες μέσα σὲ μιὰ γαλήνια ἀτμόσφαιρα, καὶ ἂν μᾶς ἔδωσε μερικὲς καλὲς ιδέες, ἔδειξε ἀρκετὴ ἀδιαφορία γιὰ τὴν μοῖρα τῆς γενετικῆς ἐπιστημολογίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τελικὸ Συμπόσιο, ὅπου ἔδειξε μεγάλη δραστηριότητα. (Ἐξάλλου ἔμαθα μετὰ ὅτι αὐτὴ ἡ ἀδιαφορία του γιὰ κάθε τι πού δὲ σχετιζόταν μὲ τὶς ἐργασίες του δὲν ἀφοροῦσε τὸ ὀψίγονο Κέντρο μας, ἀλλὰ ἀποτελοῦσε μόνιμο γνώρισμα τῶν μεθόδων δημιουργίας του). Ἐντούτοις ἡ ἐργασία περίπου προχωροῦσε, μὲ θέματα ὅπως «λογικὴ καὶ ἰσορροπία», τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὴ λογικὴ καὶ στὴ γλῶσσα κτλ., ὅταν

στον χρόνο επάνω ό W. Mays μάς έδωσε τήν ιδέα νά υποβάλουμε σέ εξέταση τό περιφρημο πρόβλημα τών συνθετικών και αναλυτικών σχέσεων, κεντρικό πρόβλημα για τή σχολή τοῦ λογικοῦ έμπειρισμοῦ, τό όποιο εἶχε προκαλέσει τή σύγκρουση αὐτῆς τῆς σχολῆς μέ τόν μεγάλο θεωρητικό τῆς λογικῆς Quine ἀπό τό Harvard. Ἐκείνη τήν πρώτη χρονιά εἶχα προσκαλέσει τόν Βέλγο θεωρητικό τῆς λογικῆς L. Apostel, μέ τήν πρόθεση νά ἀντιπαραθέσουμε τίς ἀπόψεις μας μέ ἐκεῖνες ἑνός ὁπαδοῦ τοῦ λογικοῦ θετικισμοῦ, στόν όποιο πίστευε ἀκόμα, και νά δοῦμε ἀν μιὰ συνεργασία στό πλαίσιο τῆς ὑποταγῆς στά γεγονότα ἦταν δυνατή ἀνάμεσα σέ ἐκπροσώπους τάσεων πού ἀντιτίθενται σέ οὐσιώδη σημεία: ἀποκλειστικός ρόλος τῆς ἐμπειρίας ἢ δομοῦσα δραστηριότητα τοῦ ὑποκειμένου κτλ. Στρωθήκαμε στή δουλειά μέ ἐνθουσιασμό, ό Apostel, ό Mays, ό Morf και ἐγώ, καθώς ό πρῶτος εἶχε φτάσει νά πιστέψει ὅτι θά βρίσκαμε ἀπό τήν παιδική ἡλικία μιὰ ξεκάθαρη ἀντίθεση ἀνάμεσα στίς συνθετικές ἢ ἐμπειρικές κρίσεις και στίς αναλυτικές ἢ λογικομαθηματικές κρίσεις, ἐνῶ ό τελευταῖος ἦταν πεπεισμένος ὅτι θά βρίσκαμε ὅλα τά ἐνδιάμεσα και ὅλους τοὺς συνδυασμούς.

Ἦταν μιὰ συναρπαστική ἐμπειρία, ἀρχικά ἐπειδῆ ἔθετε σέ ἀμφιβολία ὅ,τι ό Quine ὀνόμασε ἕνα ἀπό τά «δόγματα» τοῦ λογικοῦ ἐμπειρισμοῦ, και συνακόλουθα ἐπειδῆ ἦταν για μάς ἡ πρώτη φορά πού δύο ἐξίσου πεπεισμένοι για τίς θέσεις τους ἐπιστημολόγοι, ἀλλά για θέσεις ἀντιφατικές μεταξύ τους, δέχονταν νά υποβληθοῦν στήν ἐτυμηγορία τών ἰδίων γεγονότων. Ὡστόσο ἤμουνα πεπεισμένος ὅτι ἕνα γεγονός δέν ὑπάρχει ποτέ σέ καθαρή κατάσταση, ἀλλά ὅτι, ὅπως τό ἔδειξαν ό Duhem, ό Poincaré και τόσοι ἄλλοι, εἶναι πάντα ἀλληλένδετο μέ μιάν ἐρμηνεία (πράγμα ἄλλωστε πού ἀπό μόνο του συνιστᾷ μιάν ἄρνηση τοῦ θετικισμοῦ ἢ τοῦ λογικοῦ ἐμπειρισμοῦ). Προσεγγίσαμε ἄραγε τή δυνατότητα νά συμφωνήσουμε πάνω στίς ἐρμηνεῖς; Αὐτό διακυβεύονταν — κι ἦταν σπουδαιότατο για μένα — σέ αὐτή τήν πρώτη ἐμπειρία πραγματικῆς συνεργασίας. Πίστευα ὅτι τά γεγονότα πρόσφεραν ὅ,τι ἤλπιζα: πλάι σέ συνθετικούς δεσμούς καθαρά φυσικούς και λογικούς δεσμούς καθαρά αναλυτικούς (ἀφοῦ τό ἀφετηριακό κριτήριο ἦταν ἀπλῶς ὅτι τό ὑποκείμενο χρειάζεται ἢ ὄχι διαπιστώσεις για νά κα-

ταλήξει σε απόφαση) βρίσκαμε δεσμούς λογικομαθηματικούς και συνθετικούς: για παράδειγμα ότι 5 κέρματα στη σειρά δεν είναι πιά 5 όταν τα κόβουμε στη μέση ως $3 + 2$ στοιχία και ο δεσμός $5 = 3 + 2$ δεν καθίσταται αναγκαίος παρά μετά από μια κατασκευή (που κι αυτή είναι αλληλένδετη με μιάν «ομάδα») κτλ. Μόνο ο Apostel δεν συμφωνούσε και, με μιὰ θαυμάσια λεπτότητα, πολλαπλασίαζε τις δυνατές έρμηνειές ανάμεσα στο φυσικό αριθμητικό, έφθσον τα αριθμητικά χρησιμεύουν μόνο στη μέτρηση, και στο μαθηματικό αριθμητικό. Χρειάστηκε λοιπόν να αναλάβουμε μιάν ολόκληρη έργασία καθορισμού τών έννοιών και διατύπωσης τών κριτηρίων, εφαρμόζοντάς τα στα γεγονότα που είχαμε συλλέξει, και κρίθηκαν αναγκαίες τρεις διαδοχικές καταστρώσεις, ή καθεμιά τους βελτιωμένη πολύ από τόν άλλο συγγραφέα, προτού καταφέρουμε να φτάσουμε σε κοινό συμπέρασμα. Αυτή ή έργασία δημοσιεύτηκε¹ και διαβάζοντάς την διαπιστώνει κανείς ότι αν ή συμφωνία δεν είναι όλική, όμως είναι σχεδόν πλήρης: ο Apostel δέχεται την ύπαρξη ενδιάμεσων ανάμεσα στο αναλυτικό και στο συνθετικό, πιστεύει όμως σε μιάν γενετική συγγένεια, ή όποια όδηγεί από τις φυσικές συνδέσεις στις λογικομαθηματικές συνδέσεις (δύο θέσεις που είναι εν τέλει αντίθετες στον λογικό έμπειρισμό, τουλάχιστον στην όρθόδοξη έκδοχή του), ενώ έγώ διατηρώ σε κάθε ήλικία τήν διάκριση φυσικής και λογικομαθηματικής σύνδεσης, αλλά πιστεύω σε όλες τις μεταβάσεις ανάμεσα στο συνθετικό και στο αναλυτικό.

Συνεπώς ή έμπειρία ήταν θετική: μιὰ έντιμη εξέταση τών γεγονότων, συνδεδεμένη με μιάν έν μέρει τυποποιημένη έπεξεργασία τών έρμηνειών, μπορεί να όδηγήσουν τους έπιστημολόγους που διαφωνούν αρχικά σε μιάν αναθεώρηση και σε μιάν διευκρίνιση τών ύποθέσεών τους μέχρι μιάν κατά προσέγγιση συμφωνία, έν πάση περιπτώσει πολύ άνωτερη από τις αρχικές αντιθέσεις. 'Απόμνε να δοϋμε τις αντιδράσεις τών μεγάλων συγγραφέων. 'Ο W.V. Quine,

1. L. Apostel, N. Mays, A. Morf και J. Piaget, *Les liaisons analytiques et synthétiques dans les comportements du sujet*, «Études d'épistémologie génétique», τ. IV, Paris, P.U.F.

κατὰ τὴν ἴδρυσή τοῦ Κέντρου, εἶχε ἀρνηθεῖ μὲ εὐνόητη φρόνηση νὰ συμμετάσχει στὴν Ἐπιτροπὴ Ἐποπτείας. Ὅταν διάβασε τὸ τεῦχος γιὰ τὸ Ἀναλυτικὸ καὶ τὸ συνθετικὸ (ἡ εἰσαγωγή τοῦ ὁποίου, γραμμένη ἀπὸ τὸν Apostel, δείχνει καθαρά, μὲ μιὰν πολὺ προωθημένη διόρθωση τῶν ἀναριθμητῶν θέσεων σύγχρονων συγγραφέων, ὅτι τὸ ζήτημα ἔχει σταθερὰ τεθεῖ μὲ ὄρους γεγονότων καὶ ὄχι μόνον μὲ ὄρους καθαρῆς λογικῆς), μᾶς ἔστειλε μιὰν ἐπιστολὴν πολὺ ἐνθαρρυντικὴν, ἀναγνωρίζοντας τὴν ἐμβέλεια τῶν γεγονότων ποὺ συλλέξαμε, μολοντί ἐξέφραζε ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸν τρόπο ποὺ υἰοθετήσαμε γιὰ τὴν διατύπωση ὀρισμῶν καὶ ἀποδεχόμενος ἐκ τῶν ὑστέρων νὰ συμμετάσχει στὴν Ἐπιτροπὴ τοῦ Κέντρου.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, εἶχαμε νὰ ἀντιμετωπίσουμε τοὺς διαπρεπεῖς προσκεκλημένους, τοὺς ὁποίους ὑπολογίζαμε νὰ εἶναι δέκα (ὅπως συνέβη καὶ σὲ ὅλα τὰ προηγούμενα χρόνια), σὲ ἓνα τελικὸ Συμπόσιο προορισμένον νὰ φιλοξενήσει τίς συζητήσεις γιὰ ὅσες ἐργασίες ἔγιναν στὴ διάρκεια τοῦ ἔτους καὶ νὰ προετοιμάσει τίς ἐργασίες τοῦ ἐπόμενου ἔτους. Σὲ αὐτὸ τὸ συμπόσιο θὰ ἔπαιρναν μέρος ὁ E. W. Beth, ὁ F. Gonseth, ὁ A. Naess, ὁ J. Bruner κτλ., κοντολογίᾳ μιὰ ὁμάδα ἀπὸ θεωρητικούς τῆς λογικῆς, μαθηματικούς, ψυχολόγους, ποὺ ὅλοι ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴν ἐπιστημολογία, καὶ δὲν εἶχαμε καμιὰ καθορισμένη ἰδέα γιὰ τὸ τί θὰ ἀπέδιδε ἡ συζήτηση τῶν ἐργασιῶν μας μιὰ ὀλόκληρη ἑβδομάδα ἀνάμεσα σὲ εἰδικούς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους δὲ ζητούσαμε καμιὰ προσωπικὴ διάλεξη ἢ ἀνακοίνωση, ἐκτὸς σὲ περίπτωσιν ἰδιαίτερης ἀνάγκης.

Ἐνας ἀπὸ τοὺς προσκεκλημένους μὲ ἀνησυχοῦσε ἰδιαίτερα: ὁ θεωρητικὸς τῆς λογικῆς Beth, ἀπὸ τὸ Ἄμστερνταμ, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ τοῦ τὸ ζήτησε ὁ P. Bochenski, εἶχε δημοσιεύσει στὸ *Methodos* ἓνα ἀληθινὰ ἄγριο ζετίναγμα τοῦ βιβλίου μου *Πραγματεία Λογικῆς*. Ἐγραψα μιὰν ἀπάντηση μερικῶν σελίδων, τίς ὁποῖες ὁ P. Bochenski ἀρνήθηκε ἀπλῶς νὰ δημοσιεύσει (καὶ εἶναι μάταιον νὰ ἐπιμείνω πάνω σὲ αὐτὴ τὴν ἀντίληψιν περὶ φιλοσοφικῆς ἀντικειμενικότητος). Μοῦ παραχώρησε πάντως χῶρον γιὰ μερικὲς ἀράδες ὅπου περιορίστηκα νὰ πῶ ὅτι καταλάβαινα πολὺ καλὰ ὅτι ἓνας καθαρόαιμος λογικὸς ἀντιδρῶσε βίαια σὲ μιὰν ἀπόπειραν τυποποίησης ὀρισμένων ἐπιλεγμένων δομῶν, ἐπειδὴ ἀνήκουν στὴν φυσικὴ σκέ-

ψη, αλλά ότι υπάρχει ένα πρόβλημα και ότι το μόνο μέσο να συνεννοηθοῦμε ἦταν να δημοσιεύσουμε μαζί μιὰν ἐργασία πάνω σὲ τέτοια θέματα, ὅπου δὲν ἐπαρκεῖ οὔτε ὁ λογικὸς ἀπὸ μόνος του οὔτε βέβαια ὁ ψυχολόγος. Ἐγγραψα διεξοδικὰ στὸν Beth μὲ τὴν ἴδια διάθεση, προτεινοντάς του νὰ παραβλέψει τὰ «ἐγώ» μας καὶ νὰ στρωθοῦμε σοβαρὰ σὲ αὐτὴ τὴ δουλειά. Ὁ Beth, πού ἦταν πολὺ ἐντιμὸς ἄνθρωπος, εἶπε ὅτι. ξαφνιάστηκε καὶ συγκινήθηκε ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀντίδραση καὶ δὲν ἀρνήθηκε τὴν προτεινόμενη συνεργασία, μόνο πού ζήτησε νὰ τὸ σκεφτεῖ. Ἡμῶνα λοιπὸν λίγο ἀνήσυχος γιὰ ὅσα θὰ σκεφτόταν καὶ θὰ ἔλεγε στὸ Συμπόσιο.

Ὡστόσο μᾶς ἱκανοποίησε πλήρως. Ἀπὸ τὴν πρώτη συνεδρία ὁ Beth βρῆκε μέσω ἀπροσδόκητων τοπολογικῶν θεωρήσεων τὴν ἀπόδειξη μιᾶς πρότασης, τὴν ὁποία ὁ Apostel ζητοῦσε νὰ δικαιολογήσει στὸ χῶρο τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴ γλώσσα, τὴ λογικὴ καὶ τὴν πληροφόρηση (καὶ τῶν κωδικῶν πού ἐλαχιστοποιοῦν τὸ λάθος). Ὁ Arne Naess, πού κάνει στὸ Ὁσλο πειραματικὴ ἐπιστημολογία πάνω σὲ ἐνηλίκους, ἂν μπορούμε νὰ ἐκφραστοῦμε ἔτσι, ἔκανε πάμπολλες ὑποβλητικὲς παρατηρήσεις, κυρίως πάνω στὶς ἀναλυτικὲς καὶ συνθετικὲς συνδέσεις, καὶ ὑπογράμμισε τὴν σπουδαιότητα τῆς γενετικῆς διάστασης μόνο σὲ σχέση μὲ τοὺς ἀνηλίκους. Ὁ παλιὸς φίλος μου Gonseth, τοῦ ὁποίου ἡ φιλοσοφία τῶν ἐπιστημῶν εἶναι οὐσιαστικὰ «ἀνοιχτή», φάνηκε δεκτικὸς γιὰ ὅλες τὶς ἀπασχολήσεις μας. Κοντολογῆς, οἱ συζητήσεις ἦσαν πραγματικὰ «ἐργασίες» καὶ ὄχι ἀσυντόνιστοι αὐτοσχεδιασμοὶ ὅπως σὲ τόσα συνέδρια (ἀπὸ αὐτὴ τὴν πλευρὰ ἀπαραίτητη προϋπόθεση εἶναι οἱ προσκεκλημένοι νὰ μὴν ὑπερβαίνουν τοὺς 10). Στὸ τέλος τοῦ Συμποσίου εἶχα τὴν καθαρὴ ἐντύπωση ὅτι ἡ γενετικὴ ἐπιστημολογία ὑπῆρχε, καί, πράγμα πού ἦταν ἐνθαρρυντικὴ ἐνδειξη, ὁ Beth εἶχε τὴν ἴδια ἐντύπωση.¹

1. Ἡ σχεδιαζόμενη συνεργασία μας κατέληξε σὲ ἓνα βιβλίο: *Epistémologie mathématique et psychologie*, τ. XIV τῶν «*Etudes d'épistémologie génétique*» (P.U.F.). Χωρὶς νὰ φτάσουμε σὲ μιὰ λεπτομερῆ συνεργασία, λόγῳ τῶν γεωγραφικῶν ἀποστάσεων, καθένας συνέταξε τὸ δικὸ του μέρος, τὸ ὁποῖο ἐλέγχθηκε σχολαστικὰ ἀπὸ τοὺς ἄλλους, καὶ ὁ ἴδιος ὁ Beth συνέγραψε τὸ οὐσιώδες μέρος τῶν κοινῶν γενικῶν συμπερασμάτων πού μὲ ἱκα-

Τὸ Κέντρο συνέχισε τὶς ἐργασίες του ἐπὶ ἑπτὰ χρόνια ἀκόμα, χάρη στὸ Ἴδρυμα Rockefeller, κατόπιν, ὅταν αὐτὸ ἔπαψε νὰ μᾶς ἐπιχορηγεῖ, τὸ ἀνέλαβε καὶ πάλι τὸ Ἑλβετικὸ Ἐθνικὸ Ἴδρυμα Ἐπιστημονικῆς Ἐρευνας. Αὐτὲς οἱ ἐργασίες, τῶν ὁποίων τὰ συμπεράσματα γέννησαν καμιά εἰκοσαριά τόμους δημοσιευμένους στὴν συλλογὴ «Μελέτες ἐπιστημολογικῆς γενετικῆς» στὸν οἶκο Presses Universitaires de France, κατέγιναν στὴν διαμόρφωση, τὴν ἐκμάθηση καὶ τὴν γενεαλογία τῶν λογικῶν δομῶν, τὴν ἀνάγνωση τῆς ἐμπειρίας, τὰ προβλήματα τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τοῦ χώρου, τὶς ἔννοιες τῆς συνάρτησης, τοῦ χρόνου, τῆς ταχύτητος καὶ τῆς αἰτιότητας· σκεπτόμαστε νὰ προσεγγίσουμε τὰ προβλήματα βιολογικῆς ἐπιστημολογίας.

Ἄπὸ τὴ σκοπιὰ μιᾶς ἐπιστημολογίας ποὺ θέλει νὰ εἶναι ἐπιστημονικὴ, τὸ οὐσιῶδες ποὺ ἔχουμε νὰ σημειώσουμε εἶναι ὅτι αὐτὰ τὰ συμπεράσματα ὀφείλονταν πρὶν ἂπ' ὅλα σὲ μιὰν διαρκὴ συνεργασία ἀνάμεσα σὲ διάφορους γνωστικούς κλάδους, χωρὶς ποτὲ κανένας ἀπὸ αὐτοὺς νὰ μᾶς φανεῖ ὅτι ἦταν αὐτάρκης. Αὐτὴ ἡ συνεργασία, ἐγκαινιασμένη σὲ μικρὴ κλίμακα ἀπὸ τὸν πρῶτο χρόνο, ἔγινε σταδιακὰ πιὸ ἐντονη καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ Κέντρο ἐπέτυχε. Ὁ ἔπαινος ἀνήκει φυσικὰ σὲ ἐξαιρετοὺς συνεργάτες, ποὺ δὲν μπορῶ νὰ τοὺς ἀναφέρω ὅλους, ἀλλὰ θὰ ἤθελα νὰ μνημονεύσω ὀρισμένους ὡς παράδειγμα.

Ὁ Pierre Gréco, ποὺ ἀρίστευσε ἐδῶ καὶ μερικὰ χρόνια στὴν ὕψησιαια του στὴ φιλοσοφία (δὲν ἦταν αὐτὸς ὁ λόγος τῆς ἐπιλογῆς μου) ἦταν στὴ Σορβόνη ὁ βοηθός μου, κατόπιν ὁ ἐπιμελητής μου, καὶ ὕστερα πῆρε μιὰν ἄδεια γιὰ νὰ ἐργαστεῖ στὸ Κέντρο· ἦταν εἰδικευμένος στὴ γενετικὴ ψυχολογία, ἀλλὰ ἀσχολοῦνταν ὅσο κι ἐγὼ μὲ ἐπιστημολογικὰ προβλήματα ποὺ ἡ κατάρτισή του ὡς ἀπόφοιτου τῆς École Normale τοῦ ἐπέτρεπε μιὰν εὐρεία γνώση τους· διηύθυνε ἐξαιρετεὶς ἐργασίες γιὰ τὸν ἀριθμὸ, τὴν ἐκμάθηση τῶν λογικῶν δομῶν, τὸν χῶρο, τὸν χρόνο καὶ τὴν αἰτιότητα, καὶ σὲ καθεμιά

νοποιοῦν πλήρως ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀναγκαία ἐπιστημολογικὴ συνεργασία ἀνάμεσα σὲ λογικούς καὶ ψυχολόγους.

ἀπὸ αὐτὲς ἐπέδειξε μιὰν ἀξιοσημείωτη ἱκανότητα στὸν πειραματικὸ προγραμματισμὸ καὶ στὸν ἔλεγχο.

Ὁ J. B. Grize εἶναι ἓνας θεωρητικὸς τῆς λογικῆς ποὺ προτοῦ νὰ πάει νὰ σπουδάσει κοντὰ στοὺς Βέλγους εἰδικούς, εἶχε ὑποστηρίξει μιὰ διατριβὴ ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐξάλειψη τοῦ χρόνου μέσα στὴν ἱστορία τῶν μαθηματικῶν ἐννοιῶν. Ἡ διπλὴ του ιδιότητα ὡς λογικοῦ καὶ μαθηματικοῦ (διδάσκει σήμερα στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ στὸ Neuchâtel καὶ στὴν Σχολὴ Θετικῶν Ἐπιστημῶν στὴ Γενεύη), διόλου δὲν τὸν ἐμπόδισε, ἀναμφίβολα χάρη στὶς ἱστορικές του ἀπασχολήσεις, νὰ προσαρμοστεῖ ἄμεσα, καὶ μὲ τρόπο ἄμεσα ἐνδόμυχο, στὰ γενετικά ζητήματα: εἰδικεύτηκε λοιπὸν (κι ἡ εἰδικότητα αὐτὴ ἦταν κεντρικῆς χρησιμότητος γιὰ μᾶς) στὴν τυποποίηση τῶν φυσικῶν δομῶν στὰ διάφορα ἐπίπεδα ἀνάπτυξης καὶ ἰδιαίτερα στὴν μορφοποίηση τῶν ἰδεῶν μου γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀριθμοῦ.

Ὁ L. Apostel εἶναι ἓνας ἄλλος θεωρητικὸς τῆς λογικῆς ποὺ μορφώθηκε μέσα στὴν παράδοση τοῦ λογικοῦ θετικισμοῦ, ἀλλὰ πολὺ ἀνοιχτὸς στὰ γενετικά ζητήματα ὅπως καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα. Ὁ ἐκπληκτικὸς του δυναμισμὸς ἐκδηλώθηκε μὲ μιὰν σταθερὴ γονιμότητα καὶ συνάμα μὲ ὀλοένα καὶ πιὸ προσωπικὲς θέσεις ἀπέναντι στὶς ἀρχικὲς του τάσεις.

Ὁ S. Papert ἔκανε δύο διατριβὲς στὰ μαθηματικά (τὴ μιὰ ἀπὸ αὐτὲς στὸ Καϊμπριτζ, πάνω στὰ θεμέλια τῆς τοπολογίας), ἐργάστηκε στὸ Ἰδρυμα Poincaré καὶ σπούδασε κυβερνητικὴ στὸ Ἐθνικὸ Ἐργαστήριο Φυσικῆς στὸ Λονδίνο. Ἀλλά, ὄντας πολὺ-πλευρὸς, καταπιάστηκε ἐπίσης στὸ Γιοχάνεσμπουργκ (μαζὶ μὲ τὸν Taylor) μὲ πειράματα ἀντίληψης μέσω παραμορφωτικῶν φακῶν. Ἡ πολὺπλευρὴ φύση του τὸν ἔπεισε γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ὑποκειμένου καὶ ἡ ἐπιστημολογία του ἐστιάστηκε στὶς κατασκευὲς αὐτοῦ τοῦ ὑποκειμένου, μεταφρασμένες διαδοχικὰ σὲ ὄρους ψυχολογίας, λογικῆς (ὁ Papert λίγο ἔλλειψε νὰ πάρει τὴν ἔδρα τῆς Λογικῆς στὸ Καϊμπριτζ) καὶ κυβερνητικοῦ προγραμματισμοῦ, χωρὶς νὰ ξεχνᾶμε τὶς νευρολογικὲς του ἐνασχολήσεις, ποὺ ἦσαν πολὺ ἔντονες. Συνεπῶς ὁ Papert ἦταν ἓνας ἰδεώδης συνεργάτης γιὰ τὸ Κέντρο, τοῦ ὁποῦ τὶς ἰδέες ὑπερασπίστηκε καὶ ἐμπλούτισε μὲ

ἐνθουσιασμό, καὶ πρόσφερε πολυάριθμες ἐργασίες, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν κριτικὴ τοῦ λογικοῦ ἀναγωγισμοῦ, συνεχίζοντας μὲ ἓνα κυβερνητικὸ μοντέλο ἀνάπτυξης ἢ «γενετρόνιο» (εἰδικότητα τοῦ ὁποίου εἶναι νὰ περνᾷ ἀπὸ βαθμίδες ἰσορροπίας, ὅπως στὴν πραγματικὴ ἀνάπτυξη, ἀντὶ νὰ προχωρεῖ μὲ μιὰν ἐξισορρόπηση ποὺ ἀρχίζει πάλι ἀπὸ τὸ μηδέν, σὲ περίπτωση ἀποτυχίας, συνεπῶς μὲ ὅλα ἢ τίποτα, ὅπως στὸν ὁμοιοστάτη τοῦ Ashby) καὶ κατόπιν μὲ ἔρευνες ἀναφορικὰ μὲ τὶς συναρτήσεις καὶ τὸ χρόνο.

Ἄλλοι μᾶς βοήθησαν πολὺ πάνω σὲ σειρὲς εἰδικῶν προβλημάτων: ὁ F. Bresson ποὺ καταπιάστηκε μὲ τὸν ἀντιληπτικὸ σχηματισμὸ καὶ τὴν αἰτιότητα διαθέτοντας ἀξιοσημεῖωτη αἴσθηση τῶν ἀφηρημένων καὶ συγκεκριμένων «μοντέλων», ὁ G.-Th. Guilbaud, ἢ ἀνεξάντλητη πολυμάθεια τοῦ ὁποίου μᾶς διαφώτισε ἀναφορικὰ μὲ πολλὰ ζητήματα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἦταν καὶ ἡ ἐξήγηση στὰ μαθηματικά, ὁ C. Nowinski, ὁ ὁποῖος στράφηκε στὴν διαλεκτικὴ καὶ στὴν πολωνικὴ λογικὴ, ὁ Gruber, ἀπὸ τὴ Νέα Ὑόρκη, εἰδικὸς στὴν ἀντίληψη καὶ στὴ βιολογικὴ ἐπιστημολογία, ὁ F. Meyer, ἀπὸ τὸ Aix-en-Provence, τοῦ ὁποίου τὸ ὁμορφο βιβλίο γιὰ τὴν Προβληματικὴ τῆς ἐξέλιξης μᾶς ἐντυπωσίασε πολὺ, κτλ. Στις ἐτήσιες συνεδρίες τοῦ Συμποσίου εἶχαμε τὸ προνόμιο νὰ συνεργαζόμαστε μὲ τὸν W.V.O. Quine, τὸν θεωρητικὸ τῆς λογικῆς ἀπὸ τὸ Harvard, μὲ τὸν W. McCulloch, τὸν περίφημο ἐπινοητὴ τῆς «λογικῆς τῶν νευρόνων», μὲ τοὺς φυσικοὺς Halbwachs, D. Rivier καὶ O. Costa de Beauregard, μὲ τὸν G.-G. Granger, τὸν ἐπιστημολόγο τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου, χωρὶς νὰ μιλήσουμε γιὰ παλιούς συνεργάτες ποὺ συχνάζαν πιά σ' αὐτὲς τὶς συνεδρίες, ἰδιαίτερα γιὰ τὸν L. Apostel.

Οἱ δραστηριότητες τοῦ Κέντρου Γενετικῆς Ἐπιστημολογίας ἀφύπνισαν τὴν συμπάθεια τῶν συναδέλφων μας στὴν Σχολὴ Θετικῶν Ἐπιστημῶν, ποὺ εἶδαν τὸ πιθανὸ ἐνδιαφέρον παρόμοιων ἐρευνῶν γιὰ τὴν θεωρία τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης: ἀνάμεσα σὲ ἄλλους ὁ μαθηματικὸς G. de Rham καὶ ὁ βιολόγος F. Chodat. Ἀντίθετα ἢ νέα γενιὰ τῶν φιλοσόφων τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ἔδειξε μιὰ δυσπιστία ποὺ μὲ ἐνδιέφερε ὡς σύμπτωμα τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς φαινομενολογίας καὶ μοῦ ἐπέτρεψε νὰ συγκρίνω

αυτή την γενιά, πού άγνοούσε τά πάντα για την έπιστήμη, με εκείνη των δασκάλων μου Reymond, Brunschvicg και Lalande, πού έντούτοις στην ψυχή τους ήσαν φιλόσοφοι. 'Η Jeanne Hersch δέν μου μίλησε ποτέ για έπιστημολογία, αλλά κάποια μέρα με ρώτησε: «Πιστεύετε πάντα ότι ή ψυχολογία είναι έπιστήμη; Θά έπρεπε να σās έξηγήσω...» Φοβάμαι ότι άφησα να διαφανεί μιá έντονη έσωτερική τέρψη, γιατί ποτέ δέν πήρα καμιά έξήγηση· αντίθετα, θά δούμε παρευθός τή συνέχεια των γεγονότων. "Όσο για τόν R. Schaerer, ή άπασχόλησή του με τó θέμα μας, όπως άλλωστε όλων σχεδόν των σημερινών μελών τής Ρομανικής Έταιρείας τής Φιλοσοφίας (πού ζήτησαν από τόν Grize μιάν έκθεση των μεθόδων μας), έγκριεται στο να επιδοκιμάζει τις έρευνές μας για τó παιδί, αλλά να δείχνει ότι αναφορικά με τόν ενήλικο και προπάντων τή γνώση δέ σημαίνουν τίποτα. 'Ο R. Schaerer φανέρωσε ένα τμήμα τής σκέψης του πάνω σε αυτό τó θέμα σε μιá συζήτηση των «Rencontres internationales» και θά επανέλθω στο πέμπτο κεφάλαιο πάνω στην άξία των επιχειρημάτων του. 'Αλλά οι προθέσεις τής J. Hersch και του R. Schaerer έκδηλώθηκαν με τόν σαφέστερο τρόπο σ' ένα σχέδιο πού θά συλλάβετε εύκολα όλη του την έμβέλεια: να δημιουργήσουν μιá διδασκαλία φιλοσοφικής ψυχολογίας στην Φιλοσοφική Σχολή για να συμπληρώσουν την ψυχολογία, όπως αυτή την εξέλαμβαναν οι θετικές έπιστήμες, και να την εμπιστευτούν στον F. Mueller, του οποίου ή *Ίστορία τής ψυχολογίας* (πού, σύμφωνα με τή φιλοσοφική συνήθεια, μαρτυρεί μιá γνώση των κειμένων άνωτερη από των γεγονότων) συμπέραινε ότι ή έπιστημονική ψυχολογία είναι άνίκανη να προσφέρει την «φιλοσοφική άνθρωπολογία», την όποια έχουμε ανάγκη. Μετά από τις όμόφωνες διαμαρτυρίες των ψυχολόγων, ή Φιλοσοφική Σχολή είχε την καλωσύνη να όνομάσει την έδρα «Ίστορία τής φιλοσοφικής ψυχολογίας» κάνοντας μιάν πραγματική πρόοδο, γιατί όντως ένας παρόμοιος γνωστικός κλάδος μπορούσε να άνήκει πλέον στην ίστορία. 'Η άλήθεια είναι ότι δέν γνωρίζουμε τίποτα πάνω σε αυτό και ότι πρέπει να έπιφυλασσόμαστε σε κάθε πρόβλεψη. 'Αλλά αν ποτέ είχα δίκιο και αν ή γενετική έπιστημολογία είχε κάποιο μέλλον, θά ήταν ένδιαφέρον να σημειώσουμε ότι τή στιγμή πού τó Κέντρο μας

προετοίμαζε αυτό το μέλλον, οί φιλόσοφοι τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς στή Γενεύη καταπιάνονταν μέ τήν ἀνάσταση τῆς φιλοσοφικῆς ψυχολογίας... Μέ αὐτή τήν ὑπεροπτική σημείωση παίρνει τέλος ἡ ἀφήγηση τῆς μεταστροφῆς μου καί ἡ μακριά τούτη ἐξομολόγηση, ἡ ὁποία ἀναμφίβολα δείχνει ὑποκειμενικές ἀνταπάτες, ἀλλά εἶναι πάντως εἰλικρινής.

II.

ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Ἡ φιλοσοφία εἶναι μιὰ αἰτιολογημένη τοποθέτηση ἀπέναντι στὴν ὀλότητα τοῦ πραγματικοῦ. Ὁ ὅρος «αἰτιολογημένη» ἀντιπαραθέτει τὴ φιλοσοφία στίς καθαρὰ πρακτικὲς ἢ θυμικὲς τοποθετήσεις ἢ ἀκόμα στίς γνώμες ποὺ γίνονται ἀπλὰ ἀποδεχτὲς χωρὶς στοχαστικὴ ἐπεξεργασία: μιὰ καθαρὴ ἠθικὴ, μιὰ πίστη κτλ. Ἡ ἔννοια «ὀλότητα τοῦ πραγματικοῦ» περιλαμβάνει τρία συνθετικά. Κατὰ πρῶτο λόγο, ἀναφέρεται στὸ σύνολο τῶν ἀνώτερων δραστηριοτήτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὄχι ἀποκλειστικὰ στὴ γνώση: ἠθικὴ, αἰσθητικὴ, πίστη (θρησκευτικὴ ἢ ἀνθρωπιστικὴ) κτλ. Κατὰ δεύτερο λόγο, συνεπάγεται ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς γνώσης τὴν δυνατότητα ὅτι, κάτω ἀπὸ τὰ ὀρατὰ φαινόμενα καὶ τίς ἐπιμέρους γνώσεις, ὑπάρχει μιὰ ἔσχατη πραγματικότητα, ἓνα πράγμα καθ' ἑαυτὸ, ἓνα ἀπόλυτο κτλ. Κατὰ τρίτο λόγο, ἓνας στοχασμὸς πάνω στὴν ὀλότητα τοῦ πραγματικοῦ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει φυσιολογικὰ σὲ μιὰ διάνοιξη τοῦ συνόλου τῶν δυνατῶν πραγμάτων (Leibniz, Renouvier κτλ.).

Α) Ὑπάρχουν φιλοσοφίες σύμφωνα μὲ τίς ὁποῖες τὸ πράγμα καθ' ἑαυτὸ ὑφίσταται, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ γνωριστεῖ· καθὼς ἡ τοποθέτηση ἀπέναντί του βασίζεται τότε στὸν πρακτικὸ Λόγο, οἱ φιλοσοφίες δὲν παύουν φυσικὰ νὰ ἀφοροῦν τὴν ὀλότητα τοῦ πραγματικοῦ. Ἄλλες φιλοσοφίες, ὅπως ὁ διαλεκτικὸς ὕλισμός, ἐμφανίζονται ἀντίθετα νὰ περιορίζουν αὐτὴ τὴν ὀλότητα στὸ αἰσθητὸ ἢ χωροχρονικὸ σύμπαν. Ἄλλὰ ὁ ὅρος ὕλισμός σημαίνει πράγματι τὴν πίστη στὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀντικειμένου, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο ἢ τὴ γνώση, καὶ ὄχι τὴν πίστη σὲ μιὰ δυνατὴ γνώση τοῦ ἀντικειμένου ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο: ἔτσι τὸ ἀντικείμενο ἀνα-

γνωρίζεται συχνά από τον «ύλισμό» σαν ένα όριο με την μαθηματική έννοια, το οποίο προσεγγίζουμε με διαδοχικές προσπελάσεις, χωρίς ποτέ να το φτάνουμε. Από την άλλη μεριά, αν ο διαλεκτικός ύλισμός καταπολεμά τον ιδεαλισμό, ρίχνει σταθερά το βάρος στη δράση, σε μια πράξη από κοινωνική σκοπιά, αλλά εξίσου στον ρόλο της δράσης μέσα στην ατομική γνώση (ήδη ο Marx καταπολεμούσε την αισθησιοκρατία του Feuerbach λέγοντας ότι η αντίληψη έγκειται σε μια «δραστηριότητα» των αισθήσεων του ανθρώπου). Είναι λοιπόν προφανές ότι ο διαλεκτικός ύλισμός υπάγεται επίσης στον προτεινόμενο όρισμό, με την ουσιώδη ιδιαιτερότητα της υποκατάστασης του στατικού από το διαλεκτικό, αλλά με όλα τα χαρακτηριστικά μιας αιτιολογημένης τοποθέτησης απέναντι στην ολότητα του πραγματικού, αφού η έννοια της ολότητας είναι κεντρική στον μαρξισμό.

Μόνο μια φιλοσοφία θέτει περιορισμούς στον όρισμό μας, έστω και αν άπορρέει τυπικά από αυτόν: είναι ο θετικισμός, όχι του Comte, ο οποίος εκτόπιζε την μεταφυσική για να την αντικαταστήσει στη συνέχεια με μιαν «υποκειμενική σύνθεση», αλλά ο σημερινός «λογικός θετικισμός», για τον οποίο η ολότητα του πραγματικού περιορίζεται στα φυσικά φαινόμενα και σε μια γλώσσα. "Έστω κι αν έδω έχουμε μιαν ακόμα άποψη για την «ολότητα του πραγματικού», και αν αυτή ή τοποθέτηση είναι έντονα «αιτιολογημένη» (έτσι ώστε τηρούνται οι όροι ενός όρισμού που θέλει να καλύψει όλα τα συστήματα), ωστόσο στα παρακάτω μπορούμε να κάνουμε αφαίρεση από μια τέτοια θέση, διότι ο όμολογημένος σκοπός της είναι να περιορίσει τον αριθμό των προβλημάτων και όχι μόνο να διευκρινίσει τις μεθόδους. "Οντως, οφείλουμε έξ υπαρχής να εκφράσουμε τρεις ουσιώδεις επιφυλάξεις απέναντι σε μια τέτοια διδασκαλία, την οποία ο Oppenheimer αποκάλυψε κάποτε «φιλοσοφία χωρίς χιούμορ».

Κατά πρώτο λόγο, και από τη σκοπιά της ίδιας της επιστήμης, αποκλείεται να περιορίσουμε την τελευταία σε ένα σύνολο προβλημάτων που μόνα αυτά, και όριστικά μόνο αυτά, αντιμετωπίζονται ως «έπιστημονικά». Η σύγχρονη επιστήμη είναι ουσιαστικά «άνοιχτη» και παραμένει ελεύθερη να περιλάβει όλα τα νέα

προβλήματα, όσα θέλει ή μπορεί, στο βαθμό που θα βρει μεθόδους για να τα πραγματοποιεί. Στο χώρο της φυσικής μάταια πρόγραψαν την αιτιότητα ως εξήγηση και παράγραψαν την προσήλωση στους νόμους της, γιατί ή αιτιακή εξήγηση περισσότερο από ποτέ παραμένει σήμερα μιὰ ούσιώδης ανάγκη του πνεύματος. Στην τομέα της ψυχολογίας, μάταια εξέδιωξαν τον «νοητισμό» και ο Bloomfield μάταια υποστήριξε ότι το να αναζητούμε «έννοιες» κάτω από τα συντάγματα της γλώσσας είναι υπόθεση των θεολόγων και των λογοτεχνών· ή σοβιετική ψυχολογία δέν καταγίνεται λιγότερο με το πρόβλημα της συνείδησης και ή έσωτερικήυση των πράξεων στη σκέψη δέν παύει να παραμένει το κεντρικό ψυχολογικό πρόβλημα των γνωστικών λειτουργιών.

Κατά δεύτερο λόγο, το να θεωρούμε τα μεταφυσικά προβλήματα ως «άνευ σημασίας» είναι κάτι απαράδεχτο από τη σκοπιά της ίδιας της γνώσης, όχι γιατί μπορούμε να δεχτούμε την έγκυρότητα μιās μεταφυσικής γνώσης (πράγμα που θα άμφισβητήσουμε στη συνέχεια), αλλά έπειδή τίποτα δέν έπιτρέπει να κατατάξουμε όριστικά ένα πρόβλημα ως έπιστημονικό ή μεταφυσικό και έπειδή ένα άμφισβητούμενο πρόβλημα μπορεί το πολύ να χαρακτηριστεί «ως στερούμενο σήμερα (γνωστικής) σημασίας». Το πρόβλημα του άν σε μακροσκοπική κλίμακα ή φυσική πραγματικότητα προκύπτει στο βάθος της από μιάν υποκείμενη, αλλά άπρόσιτη αιτιοκρατία ή από μιάν θεμελιώδη άπροδιοριστία, κηρύχθηκε όμόφωνα «μεταφυσικό» στα τέλη του τελευταίου αιώνα: όστόσο παραμένει ένα σημερινό φυσικό πρόβλημα που φέρνει άντιμέτωπο τον L. de Breglie με τη σχολή της Κοπεγχάγης. "Όσο για το πρόβλημα της έλευθερίας του ανθρώπου, μέχρι τώρα είχε άπογυμνωθεί από κάθε έπιστημονική σημασία, έπειδή καμιά τεχνική έπαλήθευσης δέν θα επέτρεπε να άποφασίσουμε ότιδήποτε υπέρ ή κατά μιās από τις προτεινόμενες λύσεις, ενώ ή μαρτυρία της έσωτερικής αίσθησης σε ένα παρόμοιο πεδίο βαρύνεται ιδιαίτερα από την ύποψια της μεροληψίας. Έξάλλου, έπεκτείνοντας το θεώρημα του Goedel άναφορικά με την άδυναμία μας να άποδείξουμε την μη άντίφαση ενός (άρκετα περιεκτικού) συστήματος με τα ίδια του τα μέσα ή με πιό αδύναμα μέσα, ή σημερινή κυβερνητική έγείρει το πρόβλημα της

αίτιοκρατίας με όρους περιορισμένους αλλά σαφείς: μιὰ μηχανή έπαρκώς περίπλοκη για να μιμηθεϊ την έργασια του έγκεφάλου, και ύποταγμένη σε μιάν αύστηρή αίτιοκρατία ως προς τον μηχανισμό και τις ανταλλαγές της με τον έξω κόσμο, δέν επιτρέπει να λογαριασούμε σε χρόνο t αυτό που θα είναι σε χρόνο $t + 1$. αυτό μπορεϊ να τó καταφέρει μόνο στο βαθμό που ó καθορισμός της, που 'ναι άτελής από μόνος του, ύπακούει σε μιάν μηχανή άνωτερης τάξης, που ούτε κι αυτή είναι έξ ολοκλήρου καθορισμένη από τον έαυτό της· και ούτω καθεξής. Βλέπουμε έτσι εκ νέου ότι ένα πρόβλημα χωρίς σημερινή σημασία μπορεϊ να άποκτήσει μιὰ τέτοια σημασία με τρόπο άρκετά αϊφνίδιο και με τις πιό άπροσδόκητες αναπηδήσεις.

Κατά τρίτο λόγο, και να μου επιτρέψετε να έπιμείνω έντονα σε αυτό τó σημείο για να άποφύγω κάθε παρεξήγηση, ένα πρόβλημα χωρίς σημερινή σημασία από γνωστική σκοπιά δέν παύει να είναι, σε πολλές περιπτώσεις, πρόβλημα με διαρκή και έπικαιρη ανθρώπινη σημασία, συνεπώς θεμιτό φιλοσοφικό πρόβλημα. "Ας πάρουμε ως παράδειγμα τó πρόβλημα που άναμφίβολα κατέχει την πιό κεντρική θέση μέσα στις άναζητήσεις κάθε φιλοσοφίας: τó πρόβλημα του νοήματος τής ζωής, τó όποιο συχνά βαφτίζεται ως έρώτημα του «σκοποϋ» τής ύπαρξης. Ξεκινώντας από τον σκοπό (finalité) έχουμε να ποϋμε ότι αυτή ή έννοια είναι τó πρότυπο έννοιων που θεωροϋνται από τον θετικισμό μεταφυσικές και όχι επιστημονικές, πράγμα σωστό μιὰ και πρόκειται για άνθρωποκεντρική ιδέα, που γεννήθηκε από μιὰ σύγχυση ανάμεσα στα ύποκειμενικά δεδομένα τής συνείδησης και τον αίτιακό μηχανισμό τής δράσης, περιλαμβάνοντας με τή μορφή «τελικών σκοπών» έναν προσδιορισμό του παρόντος από τó μέλλον. Έντούτοις, αυτή ή άπατηλή έννοια καλύπτει τις άντικειμενικές σχέσεις λειτουργικής χρήσης, προσαρμογής, προληπτικής διευθέτησης κτλ., με τέτοιο τρόπο, ώστε τó πρόβλημα ύφίσταται και μέσα στον χώρο τής κυβερνητικής και έδωσε λαβή σε λύσεις οι όποιες συχνά όνομάστηκαν «μηχανικά ίσοδύναμα του σκοποϋ», όπως τά άλυσιδωτά συστήματα ή feedbacks, με την πρόσφατη πρόοδο τών feedforwards ή ρυθμίσεων δευτέρου βαθμοϋ. Συνεπώς ύπάρχει σήμερα μιὰ έπιστημονική και

ὄχι πλέον μεταφυσική ἔννοια, ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ στήν σκοπιμότητα (πράγμα πού δὲν εἶχε προβλέψει ὁ θετικισμός, γιατί ἐμμένοντας στό κλείσιμο τῶν προβλημάτων δὲν θά εἶχε κάνει ποτὲ αὐτὲς τὶς ὑποθέσεις), καὶ αὐτὴ ἡ ἔννοια ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο μελετῶν πού ὀνομάζονται «τελεονομία»· οἱ κακὲς γλῶσσες λένε γι' αὐτὴν ὅτι εἶναι γιὰ τὴν τελολογία ὅ,τι ἡ ἀστρονομία γιὰ τὴν ἀστρολογία. Μὲ αὐτὴ τὴν ὑπόμνηση τὸ πρόβλημα τοῦ νοήματος ἢ τῆς σκοπιμότητας τῆς ζωῆς παρουσιάζει μιὰν ἐπίκαιρη γνωστικὴ σημασία· μπορούμε ἄραγε νὰ τὸ συνδέσουμε μὲ αὐτὲς τὶς ἔννοιες τῆς τελεονομίας; Ἀσφαλῶς ὄχι, γιατί προσδίδοντας μιὰν πνευματικὴ ἢ γνωστικὴ ἔκφραση στήν ἔννοια τοῦ σκοποῦ τῆς ζωῆς ἀνάγουμε τὴν τελευταία ἢ σὲ προκαθορισμένο σχέδιο θείας τάξεως ἢ σὲ μιὰν ἐμμενῆ τελολογία, σὲ μιὰ προοδευτικὴ πορεία κτλ. Ἀλλὰ αὐτὲς εἶναι ἀπλὲς ὑποθέσεις, ἄς μὴν ποῦμε μὴ ἀποδεικτὲς (γιατί δὲν τὸ γνωρίζουμε), ἀλλὰ μὴ ἀποδεδειγμένες, γιατί δὲν πείθουν ὅλον τὸν κόσμον, καὶ ἂν τὶς χαρακτηρίσουμε «μεταφυσικὲς ἀλήθειες», αὐτὸ συνεπάγεται ὅτι δὲν εἶναι ἀπλῶς ἀλήθειες, ἄρα «ἀλήθειες» μὲ τὴν πλήρη ἔννοια τοῦ ὅρου. Ἄς ἀναγνωρίσουμε λοιπὸν στὸν θετικισμό ὅτι ἓνα παρόμοιο πρόβλημα ἀπὸ γνωστικὴ σκοπιὰ παραμένει χωρὶς (σημερινὴ) σημασία. Ὡστόσο παραμένει γεγονός — καὶ αὐτὸ δὲν σχετίζεται μὲ τὴ δυνατότητα μιᾶς ἐπαλήθευσης — ὅτι αὐτὸ τὸ πρόβλημα εἶναι κεντρικὸ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς καὶ τοῦ σκεπτόμενου ὑποκειμένου, γιατί ἐπιβάλλεται μιὰ ἐκλογή ἀνάμεσα σὲ μιὰ ζωὴ χωρὶς ἀξίες, σὲ μιὰ ζωὴ μὲ σχετικὲς καὶ ἀσταθεῖς ἀξίες, καὶ σὲ μιὰ ζωὴ προσκολλημένη σὲ ἀξίες πού γίνονται αἰσθητὲς ὡς ἀπόλυτες καὶ πού στρατεύουν ὅλο τὸ εἶναι. Τὸ νὰ ἀρνηθοῦμε ἓνα τέτοιο πρόβλημα ἐπειδὴ εἶναι ζωτικὸ καὶ χωρὶς βέβαιες γνωστικὲς λύσεις εἶναι ἀπλῶς παράλογο, γιατί τίθεται ἀκατάπαυστα καὶ ἐπιβάλλεται ὡς στράτευση, ἔστω καὶ ἂν δὲ γνωρίζουμε πῶς νὰ τὸ διατυπώσουμε διανοητικά. Καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ πολυάριθμα ἄλλα προβλήματα.

Πέρα ἀπ' αὐτά, τὸ ἰδιάζον γνῶρισμα ἐνὸς πλήρους ἀνθρώπου εἶναι βέβαια νὰ ἀρνηθεῖ τὴ σύγχυση ἀνάμεσα στὰ ἐπίπεδα καὶ τὴν ἀποδοχὴ ὑποθέσεων ὡς ἀποδεδειγμένων ἀληθειῶν· ἐπίσης νὰ ἀρνηθεῖ τὴ διαίρεση τῆς προσωπικότητάς του ἢ τὸν τεμαχισμό της,

ἔτσι ὥστε ἀπὸ τῆ μιᾶ νὰ περιορίζεται στὸ νὰ διαπιστώνει, νὰ συλλογίζεται καὶ νὰ ἐπαληθεύει, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ ἀρκεῖται νὰ πιστεύει σὲ ἀξίες ποὺ τὸν στρατεύουν καὶ τὸν προσανατολίζουν, ἀλλὰ χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ τὶς κατανοήσει. Ἀντίθετα εἶναι αὐτονόητο ὅτι, κατέχοντας γνώσεις καὶ ἀξίες, ἓνα σκεπτόμενο ὑποκείμενο ἀναζητεῖ ἀναγκαῖα νὰ ἀποκτήσει μιὰν συνολικὴ θέαση ποὺ τὶς συνδέει μὲ αὐτὴ ἢ τὴν ἄλλη μορφή: αὐτὸς εἶναι ὁ ρόλος τῆς φιλοσοφίας ὡς αἰτιολογημένης τοποθέτησης ἀπέναντι στὴν ὁλότητα τοῦ πραγματικοῦ. Ὅποιος σκέφτεται, υἰοθετεῖ ἢ πλάθει μιὰ φιλοσοφία, ἔστω καὶ ἂν ἡ συνολικὴ ἀποψή του καὶ ἡ κατανόηση τῶν ἀξιῶν παραμένουν γι' αὐτὸν κατὰ προσέγγιση καὶ προσωπικῆς. Τὸ πρόβλημα τότε εἶναι νὰ βρεῖ γιατί ἡ φιλοσοφία κατέληξε νὰ γίνεῖ εἰδικότητα καὶ ποιό εἶναι τὸ νόημα αὐτῆς τῆς εἰδίκευσης.

Β) Καθὼς ἡ φιλοσοφικὴ τοποθέτηση περιλαμβάνει μιὰ συνολικὴ θεώρηση καὶ ἀναφέρεται ἀνάμεσα σὲ ἄλλα καὶ σὲ γνώσεις, αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ διπλὴ αἰτία, γιὰ τὴν ὁποία ἡ φιλοσοφία τείνει νὰ θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ της γνώση. Ἀλλὰ αὐτὸς ὁ τρόπος τοῦ λέγειν σχετίζεται μόνον μὲ τὸν μοντέρνο ἄνθρωπο, γιὰ τὸν ὁποῖο ὑπάρχει μιὰ λίγο ἢ πολὺ ξεκάθαρη διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἐπιστήμη καὶ στὴ φιλοσοφία καί, σὲ ὀρισμένα πεδία, μιὰ πολὺ ξεκάθαρη διαφορὰ, ὅπως στὶς ἐπονομαζόμενες θετικῆς ἐπιστῆμες.

Ἡ κύρια καὶ ἱστορικὴ αἰτία, γιὰ τὴν ὁποία ἡ φιλοσοφία θεωρήθηκε σχεδὸν πάντα γνώση μέσα στὸν δυτικὸ μας πολιτισμὸ, εἶναι ὅτι ἦταν ἐπὶ μακρὸν ἀλληλένδετη μὲ τὴν ἐπιστήμη, μέχρι σημείου ὥστε ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἐπιστήμη καὶ στὴ φιλοσοφία νὰ μὴν ὑπάρχει στοὺς πρώτους Ἕλληνες στοχαστές. Ὅταν οἱ προσωκρατικοὶ ἄρχισαν νὰ στοχάζονται τὸ πραγματικὸ σύμφωνα μὲ τὸ Λόγο καὶ ὄχι πλέον μὲ τὴ συμβολικὴ γλῶσσα τοῦ μύθου, οἱ κοσμοαντιλήψεις τους περιεῖχαν ταυτόχρονα φιλοσοφία καὶ φυσικὴ (στὴ σχολὴ τῆς Μιλήτου) ἢ καὶ μαθηματικά (μὲ τὸν πυθαγορισμὸ) ἢ καὶ κοσμολογία κτλ. Γιὰ τὸν σκοπὸ μας ἔχει σημασία νὰ θυμήσουμε πόσο χρόνο παρέμεινε ζωντανὴ αὐτὴ ἡ ἀλληλεγγύη μὲ τὴν ἐπιστήμη. Ἀλλὰ ἔχει ἐπίσης σημασία, προτοῦ προβοῦμε σὲ αὐτὴ τὴν ὑπενθύμιση, νὰ σημειώσουμε ὅτι αὐτὸ ἀποτελεῖ γνώρισμα πολὺ πιὸ ἐντονο στὴ δυτικὴ παρά στὴν ἀνατολικὴ σκέψη. Ὅντως δὲν εἶναι

τυχαῖο πού ἡ ἀνατολική φιλοσοφία παρουσιάζεται πολὺ περισσό-
τερο ἀπὸ τὴ δική μας ὡς σοφία, ἐνῶ ἀκριβῶς ἡ μικρότερη ἀνάπτυ-
ξη τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν τεχνῶν ἐπέτρεπε νὰ ἀποφευχθεῖ μιὰ
ὑπερβολικὰ συστηματικὴ πύλωση τῶν ἀξιῶν ἀπέναντι στὶς ἀξίες
τῆς γνώσης.

Γενικὰ παρουσιάζουν αὐτὴ τὴν πρωταρχικὴ ἀλληλεγγύη τῆς
φιλοσοφίας καὶ τῶν ἐπιστημῶν λές καὶ ἡ πρώτη εἶχε ἀρχικὰ «συ-
σφαιρώσει» τὶς ἄλλες, οἱ ὁποῖες τάχα στὴ συνέχεια ἀποσπάστηκαν
λίγο-λίγο. Δὲν εἶναι λάθος ἂν τοποθετηθοῦμε ἀρχικὰ στὴν προο-
πτικὴ τῶν στατικῶν περιγραφῶν, ἀρκεῖ νὰ τὶς βάλουμε κατόπιν σὲ
σειρὲς κατὰ στάδια. Ἀλλὰ τὸ σημαντικὸ πρόβλημα εἶναι νὰ δεῖ-
ξουμε πού βρίσκεται τὸ κίνητρο μέσα στὴ διαδοχὴ τῶν συστημά-
των: δεδομένου ὅτι ὁ συντονισμὸς τῶν ἀξιῶν συνιστᾷ τὴν διαρκὴ
λειτουργία τῆς φιλοσοφίας καὶ ὅτι οἱ ὅροι αὐτοῦ τοῦ προβλήματος
ποικίλλουν σχετικὰ λίγο σὲ σχέση μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν γνώσεων, τὸ
ζήτημα ἀναφορικὰ μὲ τὶς τελευταῖες εἶναι νὰ μάθουμε ἂν ἡ πρόοδος
αὐτῆς τῆς συνολικῆς γνώσης, ὅπως ἐπιδιώκεται ἀπὸ τὴν φιλοσο-
φία, ἐπέφερε καὶ τὴν πρόοδο τῶν ἰδιαίτερων γνώσεων, πού κατόρ-
θωσαν ἔτσι νὰ ἀποσπαστοῦν ἀπὸ τὸν κοινὸ κορμὸ μὲ τὴ μορφή τῶν
εἰδικευμένων ἐπιστημῶν, ἢ ἀντίθετα ἂν οἱ πρόοδοι ἐπιστημονικῆς
ὑφῆς (ἀδιάφορο ἂν ἐπιτελέστηκαν μέσα ἢ ἔξω ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς φι-
λοσοφίας) εἶναι ἐκεῖνες πού, ἐπιβάλλοντας μιὰν ἀνανέωση τοῦ στο-
χασμοῦ πάνω στὴν ἔτσι μεταμορφωμένη γνώση, προκάλεσαν τὴν
ἀνάπτυξη τῶν συστημάτων.

Ὅταν λέω ὅτι δὲν ἔχει σημασία ἂν οἱ ἐπιστημονικὲς πρόοδοι,
οἱ ὁποῖες, σύμφωνα μὲ τὴ δεύτερη ὑπόθεση, προώθησαν τάχα τὸν
φιλοσοφικὸ στοχασμὸ, κατορθώθηκαν χάρη στὸν τάδε συγγραφέα
πού σήμερα χαρακτηρίζεται ὡς μαθηματικὸς κτλ. ἢ χάρη στὸν τάδε
ἄλλον πού σήμερα κατατάσσεται στοὺς φιλοσόφους, προφανῶς ἐκ-
τίθεται στὸν κίνδυνο νὰ λάβω τὴν ἀπάντηση ὅτι, τουλάχιστον στὴ
δεύτερη περίπτωσι, οἱ φιλόσοφοι ἦσαν ἐκεῖνοι πού βρίσκονταν ἐπι-
κεφαλῆς τοῦ κινήματος. Καὶ φυσικὰ δὲ βοηθεῖ σὲ τίποτα ἂν ποῦμε
ὅτι ἀρχικὰ ἐπιστῆμες καὶ φιλοσοφία ἦσαν ἀδιαχώριστες, ἐπειδὴ
ἐκεῖνο πού ζητοῦμε εἶναι ὁ παράγοντας πού, μέσα στοὺς κόλπους
τούτης τῆς ἀδιαχωριστίας, προκάλεσε αὐτὴ τὴν πρόοδο: ἄραγε μιὰ

ἐπίδραση τῆς καθολικῆς γνώσης (ἢ τῆς ἀναζήτησός της) πάνω στήν ἀπόκτηση τῶν εἰδικευμένων γνώσεων ἢ, ἀντίθετα, μιὰ ἐπίδραση τῶν τελευταίων εἶναι αὐτὸ ποὺ προκάλεσε μιὰ νέα προσπάθεια στοχαστικῆς ἀνάλυσης ἀναφερόμενης στὴν κατασκευὴ συνολικῶν συστημάτων; Πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι δὲν ὑπάρχει καμιὰ φυσικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ φιλοσοφικὰ γνωστικὰ προβλήματα καὶ στὰ ἐπισημονικὰ, ἀλλὰ μόνο μιὰ διαφορὰ στὴν ὀριοθέτηση ἢ στὴν εἰδικευσὴ τους, καὶ προπαντὸς στὶς μεθόδους τους, εἴτε ἀπλῶς στοχαστικὲς εἶναι αὐτές, εἴτε θεμελιωμένες σὲ μιὰ συστηματικὴ ἢ πειραματικὴ παρατήρηση τῶν γεγονότων καὶ σὲ αὐστηροὺς ἀλγόριθμους ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἀπαγωγή. Μὲ βάση αὐτό, εἶναι σχετικὰ εὐκόλο ἢ τουλάχιστον πιθανὸ σὲ γενικὲς γραμμὲς νὰ μάθουμε σὲ ποιά σημεῖα ἓνας φιλόσοφος σκέφτηκε ἐπισημονικὰ ἢ προσανατολίστηκε πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση (γιατὶ ἐδῶ πρὶν ἀπ' ὅλα εἶναι ζήτημα κατεύθυνσης καὶ ὄχι συνόρων μὲ τὴ στατικὴ ἔννοια) καὶ σὲ ποιά σημεῖα ἔκανε φιλοσοφία. Δύο παραδείγματα ἀρκοῦν.

“Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης διηύθυνε τὴν ἐργασία τριακοσίων ἐπιλεγμένων μαθητῶν του γιὰ νὰ τοῦ προσφέρουν τὰ ἀναγκαῖα ὕλικά στὴ βιολογία του καὶ ἀνακάλυπτε ἔτσι στοιχεῖα ὅπως ὅτι τὰ κητοειδῆ εἶναι μαστοφόρα καὶ ὄχι ψάρια κτλ., δὲ χωράει ἀμφιβολία ὅτι ἐπιιδιδόταν σὲ μιὰν ἐπισημονικὴ δραστηριότητα καὶ, ἔστω κι ἂν αὐτὴ εἶχε προσανατολιστεῖ ἀπὸ πιὸ γενικοὺς στοχασμοὺς (πράγμα ποὺ ἰσχύει γιὰ ὅλους τοὺς δημιουργοὺς), δὲν ἀρκέστηκε νὰ τοὺς προεκτείνει σὲ μοναχικοὺς διαλογισμοὺς, ἀλλὰ πέρασε στὴ μελέτη τῶν γεγονότων μέσα σὲ ἓνα πλαίσιο συνεργασιῶν. “Ὅταν ἀντίθετα οἰκοδομοῦσε τὸ σύστημά του, τίς ἰδέες του πάνω στὸ δυνάμει καὶ τὸ ἐνεργεῖα, τὴ γενικὴ ἐρμηνεῖα τῶν μορφῶν ὡς ἐνύπαρκτων στὸ πραγματικὸ καὶ ὄχι ὡς τοποθετημένων στὸν κόσμον τῶν Ἰδεῶν, ἦταν ἀναμφίβολα φιλόσοφος. Συνεπῶς δὲ στερεῖται σημασίας νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ βιολογικὸς προσανατολισμὸς τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ ὁ μαθηματικὸς προσανατολισμὸς τοῦ Πλάτωνα εἶναι αὐτοὶ ποὺ ἐξηγοῦν τίς οὐσιῶδεις διαφορὲς τῶν συστημάτων τους, μάλιστα αὐτὸ εἶναι κάτι πολὺ κοινότοπο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, εἶναι οὐσιῶδες νὰ ἀναρωτηθοῦμε ἂν αὐτοὶ οἱ μεγάλοι δημιουργοὶ ἦσαν μεγάλοι ἐπειδὴ βασιζόνταν σὲ συμπεράσματα, εἴτε λογικομαθηματικὰ εἴτε μεθο-

δικῆς παρατήρησης, καὶ ὄχι μόνο σὲ ἰδέες, ὅσο ἀναγκαῖες κι ἂν ἦσαν οἱ τελευταῖες. Συγκρίνοντάς τους μὲ τὸν Πλωτῖνο¹, πού πιστεύει ἀκόμα ὅτι τὰ βουνὰ μεγαλώνουν σὰν μεγάλα μανιτάρια, ὑπάρχει μιὰ μικρὴ διαφορὰ, καὶ αὐτὴν ἀκριβῶς λησμονοῦν τὰ διδακτικὰ μας προγράμματα ὅταν πιστεύουν ὅτι μποροῦν νὰ διαμορφώσουν φιλοσόφους μὲ τὸ τσουβάλι, χωρὶς καμιά ἐπιστημονικὴ προετοιμασία.

Ὁ Descartes εἶναι τὸ καλῦτερο παράδειγμα σὲ μιὰν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἐπιστῆμες καὶ φιλοσοφία εἶχαν ἤδη διαφοροποιηθεῖ, ὄχι γιατί εἶναι ἀνώτερος ἀπὸ τὸν Leibniz, ἢ θέση τοῦ ὁποίου ἦταν ἡ ἴδια ἀπὸ τὴ σκοπιὰ πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, ἀλλὰ ἐπειδὴ ὁ ἴδιος ἐξηγήθηκε σαφέστατα πάνω στὶς σχέσεις ἐργασίας πού ἀποκαθιστοῦσε ἀνάμεσα στὶς ἐπιστημονικὲς καὶ φιλοσοφικὲς του δραστηριότητες: πρέπει, ἔλεγε, νὰ ἀφιερώνουμε στὴ φιλοσοφία μόνο μιὰ μέρα τὸ μῆνα (λεπτομέρεια λησμονημένη ἐκ νέου ἀπὸ τὰ ἐκπαιδευτικὰ μας προγράμματα) καὶ τίς ἄλλες νὰ τίς ἀφιερώνουμε σὲ ἄλλες ἀπασχολήσεις, ὅπως ὁ μαθηματικὸς λογισμὸς ἢ ἡ ἀνατομία. Συνεπῶς, ἂν ὁ Descartes ἀνακάλυψε τὴν ἀναλυτικὴ γεωμετρία, ἢ ὁποία ἐπιτρέπει νὰ συναρμόσουμε τὰ ἀριθμητικὰ καὶ χωρικὰ μεγέθη, ἄραγε αὐτὸ ὀφείλεται στὴ γενικὴ του θεωρία γιὰ τὴ σκέψη καὶ τὴν ἔκταση — δύο ὑποστάσεις πού τόσο πολὺ βασανίστηκε γιὰ νὰ τίς θεωρήσει ὡς χωριστὲς καὶ συνάμα ὡς ἀξεδιάλυτα συνδεδεμένες — ἢ μποροῦμε νὰ σκεφτοῦμε ὅτι οἱ ἔρευνοι πού κάλυπταν τίς 29 ἢ 30 ἡμέρες τῶν μηνῶν του εἶχαν κάποια ἐπίδραση πάνω στὶς ἀπόψεις πού ἐπεξεργαζόταν τὴν ὑπολειπόμενη ἡμέρα;

Γ) Ἄν δεχτοῦμε αὐτὰ τὰ μεθοδολογικὰ σημεῖα, φαίνεται τότε ἀναμφισβήτητο ὅτι τὰ μεγαλύτερα συστήματα στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, δηλαδὴ ἐκεῖνα πού γέννησαν ἄλλα καὶ ἄσκησαν διαρκὴ ἐπίδραση, ἀπορρέουν ὅλα ἀπὸ ἓναν στοχασμὸ πάνω στὶς ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις τῶν ἴδιων τῶν δημιουργῶν τους ἢ πάνω σὲ μιὰν ἐπιστημονικὴ ἐπανάσταση ἰδιάζουσα στὴν ἐποχὴ τους ἢ ἀ-

1. Χωρὶς νὰ θέλω νὰ μειώσω τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Πλωτῖνου στὴ θρησκευτικὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ ἀκριβῶς σὲ ἓναν τομέα ὅπου ὁ συντονισμὸς τῶν ἀξιών ὑπερτερεῖ ἀπέναντι στὴ γνωστικὴ ἐμβέλεια.

μέσως προτερόχρονη: αυτό συμβαίνει με τὸν Πλάτωνα καὶ τὰ μαθηματικά, με τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὴ λογικὴ καὶ τὴ βιολογία, με τὸν Descartes καὶ τὴν ἄλγεβρα καὶ τὴν ἀναλυτικὴ γεωμετρία, με τὸν Leibniz καὶ τὸν ἀπειροστικὸ λογισμό, με τὸν ἐμπειρισμὸ τοῦ Locke καὶ τοῦ Hume καὶ τὶς προδρομικὲς τοὺς συλλήψεις στὴν ψυχολογία, με τὸν Kant καὶ τὴν νευτώνεια φυσικὴ καὶ τὶς γενικεύσεις της, με τὸν Hegel καὶ τὸν μαρξισμό καὶ τὴν ἱστορία καὶ τὴν κοινωνιολογία, μέχρι τὸν Husserl καὶ τὴ λογιστικὴ τοῦ Frege. Καί, ὡς σημειώσουμε ἀκόμα ὑπὸ τύπον ἀντενδείξεως, τὰ συστήματα ποὺ εἶναι ἄσχετα με τὴν ἐπιστῆμη δὲν κατέληξαν σὲ μιὰν πρωτότυπη ἐπιστημολογία καὶ ἔρριξαν ὅλο τὸ βάρος τοὺς στὴν ὑπεράσπιση καὶ στὴν ἐρμηνεία τῶν ἀξιῶν, σὲ μιὰν ὑπερβατολογικὴ θεολογία ὅπως ὁ Πλωτίνος, σὲ μιὰν αὐστηρὰ ἐμμενῆ θεολογία ὅπως ὁ Spinoza ἢ σὲ ἓναν ριζοσπαστικὸ ἰδεαλισμὸ ὅπως οἱ μετακαντιανοὶ Γερμανοί.

Ἄν θέλουμε νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐπιστημολογικὴ ἄποψη, σύμφωνα με τὴν ὁποία ἡ φιλοσοφία πλησιάζει πολὺ σὲ μιὰν γνώση με τὴν αὐστηρὴ ἔννοια τοῦ ὄρου, ἔχει κάποιον ἐνδιαφέρον νὰ σημειώσουμε ὅτι τὰ μεγάλα συστήματα ὀφείλουν στὸν τύπο ἐπιστήμης, ποὺ ἐλευθέρωσε τὸν ἐπιστημολογικὸ τοὺς προσανατολισμὸ, ὄχι μόνον τὸ βάρος ποὺ ἔρριξαν σὲ αὐτὴ τὴν ἐπιστημολογία, πράγμα αὐτονόητο, ἀλλὰ ἐπίσης τὴν ἰδιαίτερη ποικιλία ἐπιστημολογίας ποὺ υἱοθέτησαν, πράγμα πιὸ διδακτικὸ. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ θὰ διακρίνουμε ἕξι παραλλαγές:

1ο) Ἀρχικὰ ὑπάρχει ὁ πλατωνικὸς ρεαλισμὸς, ὁ ὁποῖος συνίσταται στὴν προβολὴ τῶν δομῶν τῆς γνώσης σὲ ἓναν ὑπεραισθητὸ κόσμον χωρὶς νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ ἓνα ἀνθρώπινο ἢ ὑπερβατικὸ ὑποκείμενο: συνεπῶς τὸ ὑποκείμενο δὲν εἶναι ἐνεργητικὸ μέσα στὴ γνώση καὶ περιορίζεται νὰ εὐεργετεῖται, διὰ τῆς ἀναμνήσεως ἢ τῆς μετοχῆς, ἀπὸ τὴν ἀντανάκλση αὐτῶν τῶν αἰώνιων Ἰδεῶν, καθὼς οἱ τελευταῖες συνιστοῦν τὸ ὑποστήριγμα τῶν ὑπέρτατων, ἠθικῶν, αἰσθητικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἀξιῶν. Ἀλλὰ αὐτὸς ὁ ρεαλισμὸς τῶν ὑπερβατολογικῶν Ἰδεῶν ἦταν ἡ μόνη ἐπιστημολογία ποὺ μποροῦσε νὰ συμβιβαστεῖ με τὴν ἰδιαίτερη κατάσταση τῶν ἐλληνικῶν μαθηματικῶν. Πράγματι, αὐτά, μολοντί ἦσαν ὀρθολογικὰ καὶ γνώ-

ριζαν τις μαθηματικές πράξεις από την εποχή του Πυθαγόρα, έρριχναν όλο τους τό βάρος, δυνάμει γνωστών ψυχολογικών νόμων, στο αποτέλεσμα αυτών των πράξεων και όχι στη λειτουργία τους, γιατί ή συνειδητοποίηση ξεκινά από τό περιφερειακό αποτέλεσμα των πράξεων πριν αναφερθει στον έσωτερικό τους μηχανισμό, στον όποιο άλλωστε δέν φτάνει ποτέ πλήρως. "Έτσι πρόκυψε ένας συστηματικός και ουσιαστικά στατικός ρεαλισμός, που έκανε τον Πυθαγόρα νά πιστέψει ότι οι αριθμοί βρίσκονταν μέσα στα πράγματα, σαν χωρικά άτομα, των όποιων όμως οι συνέπειες έγιναν αισθητές με έναν πολύ πιο πλατό και διαρκή τρόπο: αντίσταση του Ευκλείδη στο νά χρησιμοποιήσει την κίνηση, δισταγμοί στην αντιμετώπιση του άπειρου, δυσκολίες στην ανάλυση του συνεχούς, προγραφή των έπονομαζόμενων μηχανικών καμπυλών, έπειδή αποδόθηκαν σε ανθρώπινη κατασκευή χωρίς νά ανήκουν στο πραγματικό με την ίδια έννοια που δέν ανήκουν όσα σχήματα κατασκευάζονται με μόνο μέσο τον κανόνα και τον διαβήτη, ένδοιασμοί άπέναντι στην άλγεβρα, που έκλαμβανόταν ως άπλή μεθόδευση λογισμού και όχι ακόμα ως έπιστήμη ισότιμη με την γεωμετρία, και τέλος ανικανότητα νά συγκροτηθει μιá δυναμική μαθηματική φυσική, έλλείπει μιáς θεώρησης της κίνησης και του χρόνου βασιζόμενης σε μαθηματικές πράξεις (βλ. Ζήνων) και ακόμα της έννοιας ενός καμπτόμενου χρόνου. "Ένας παρόμοιος συστηματικός και στατικός ρεαλισμός δέν μπορούσε νά παραμείνει προσκολλημένος στον αισθητό κόσμο, γι' αυτό αποσπάστηκε από αυτόν μετά από την κρίση που ξέσπασε στους κόλπους του πυθαγορισμού με την ανακάλυψη των ασύμμετρων αριθμών: αν υπάρχουν μαθηματικά όντα που δέν ανάγονται σε μιάν άπλή σχέση ανάμεσα σε δύο άκέραιους αριθμούς, τότε ό αριθμός, μολονότι βρίσκεται έξω από έμάς, δέν είναι «μέσα» στα πράγματα. 'Η μεγαλοφυία του Πλάτωνα συνίστατο στο ότι συνήγαγε την έπιστημολογία που περιλαμβάνόταν μέσα σε αυτή τη γενική κατάσταση, και βλέπουμε έτσι ότι, αν οι προσωκρατικοί επιδίδονταν σε δραστηριότητες που μπορούσαν νά χαρακτηριστούν έπιστημονικές ή προεπιστημονικές όσο και φιλοσοφικές, ή πρώτη από τις μεγάλες φιλοσοφίες του δυτικού πολιτισμού όφειλε την άνθησή της σε έναν στοχασμό πάνω σε μιάν ήδη συγκροτημένη έπιστήμη.

2ο) Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἦταν μαθηματικός, ἀλλὰ θεμελίωσε τὴ λογικὴ καὶ ταυτόχρονα ἀνάπτυξε τὴν βιολογία. Σὲ αὐτὰ τὰ δύο πεδία βρῆκε «μορφές» ποὺ θύμιζαν τὶς Ἰδέες τοῦ Πλάτωνα, μόνο ποὺ οἱ μὲν ἐνσαρκώνονταν στοὺς λόγους τοῦ ὑποκειμένου καὶ οἱ ἄλλες στὴν ὑφὴ τοῦ ὄργανισμοῦ. Ἄν εἶχε συνειδητοποιήσει τὶς δραστηριότητες τοῦ ἐπιστημικοῦ ἢ λειτουργικοῦ ὑποκειμένου καὶ ὄχι μόνο τοῦ ἀτομικοῦ ὑποκειμένου¹ στὶς ἀντιλήψεις του ἢ στὰ αἰσθητήρια ὄργανά του, καὶ ἂν εἶχε κάποια προαίσθηση τῆς ἐξέλιξης τῶν εἰδῶν, ὅπως τόσο καθαρὰ τὴν εἶχε ὁ νέος Ἀριστοτέλης, ὁ Leibniz, ἀναμφίβολα θὰ εἶχε δώσει μιὰ θεωρία τῆς προοδευτικῆς κατασκευῆς τῶν λογικῶν μορφῶν μὲ ἀφετηρία τὶς ὄργανικὲς μορφές. Παρέμεινε ὅμως ἀλληλέγγυος μὲ τὸν ἴδιο συστηματικὸ καὶ στατικὸ ρεαλισμὸ τοῦ Πλάτωνα καὶ ὅλης τῆς ἑλληνικῆς σκέψης, παρότι ἐπανεισήγαγε τὶς μορφές μέσα στὴν φυσικὴ ἢ χωροχρονικὴ πραγματικότητα, σύμφωνα μὲ μιὰ δευτέρη ἐπιστημολογικὴ παραλλαγή ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ὀνομάσουμε ἐμμενῆ ρεαλισμὸ. Πράγματι, ἡ ἑλληνικὴ σκέψη παρέμεινε ξένη στὴν ἔννοια ἐνὸς ἐνεργοῦ ἐπιστημικοῦ ὑποκειμένου, καὶ οἱ μόνες ἰκανότητες, τὶς ὁποῖες ἀποδίδει ὁ Ἀριστοτέλης στὸ ὑποκείμενο, εἶναι ἡ συνειδητοποίηση τῶν μορφῶν καὶ μιὰ ἀφαίρεση μὲ ἀφετηρία ἀντιλήψεις ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ δώσουμε ἓνα περιεχόμενο στὶς μορφές. Βέβαια οἱ Σοφιστές, ποὺ τοὺς ἀποκατέστησε ὁ Dupréel, ἐπέμειναν σὲ μιὰν ὀρισμένη μορφή ὑποκειμενικότητας, ἀλλὰ μὲ σκοπὸ ποὺ φαίνεται κυρίως κριτικὸς, χωρὶς νὰ φτάνει στὸ ἐπιστημικὸ [ὑποκείμενο. Ὅταν ὁ Πρωταγόρας ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι μέτρο ὅλων τῶν πραγμάτων, εἴτε δὲν ξεπερνᾷ τὸ ἀτομικὸ ὑποκείμενο, ὅπως τὸ ἐκλαμβάνει ὁ Πλάτων, εἴτε διαβλέπει ἓναν ἐπιστημολογικὸ σχετικισμὸ ποὺ ἀπέχει πολὺ ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς κατασκευῆς. Ὅσο γιὰ τὴν ἐξελικτικὴ ἰδέα, ἦταν ἀκόμα πιὸ ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὴν

1. Φυσικὰ δὲν ἀντιπαραθέτουμε τὸ ἐπιστημικὸ στὸ ἀτομικὸ μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στὸ ὑπερβατικὸ καὶ στὸ ψυχολογικὸ: καὶ τὰ δύο προκύπτουν ἀπὸ τὴν ψυχολογία ὅπως καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιστημολογία. Τὸ ἐπιστημικὸ ὑποκείμενο ἀναφέρεται στὸν γενικὸ συντονισμὸ τῶν πράξεων (συγκέντρωση, διάταξη κτλ.) ποὺ συγκροτοῦν τὴν λογικὴ, ἐνῶ τὸ ἀτομικὸ ὑποκείμενο στὶς ἰδιάζουσες καὶ διαφοροποιημένες πράξεις κάθε ἀτόμου ἰδωμένου ξεχωριστὰ.

ἑλληνικὴ σκέψη ἀπ' ὅ,τι οἱ ἔννοιες τῶν μαθηματικῶν καὶ φυσικῶν μετασχηματισμῶν· τὸ καθολικὸ γίγνεσθαι τοῦ Ἡράκλειτου δὲν εἶναι ἓνας καμπτόμενος χρόνος, γιὰτὶ ἐνέχει μιὰν αἰώνια ἐπιστροφὴν, τὴν ὁποία ὁ ἴδιος ἢ οἱ μαθητές του εἶχαν δεχτεῖ. Ἡ θεωρία τῶν μορφῶν στὸν Ἀριστοτέλη, ἀντὶ νὰ προσανατολιστεῖ πρὸς μιὰν διαλεκτικὴ τῆς κατασκευῆς, καταλήγει σὲ μιὰν ἀμετακίνητη ἱεραρχία, τῆς ὁποίας οἱ ἀνώτερες βαθμίδες ἐξηγοῦν τὶς κατώτερες, ἐνῶ ἡ γενικὴ τελολογία καὶ ἡ ἔννοια ἐνὸς περάσματος ἀπὸ τὸ δυνάμει στὸ ἐνεργεῖα ἀποκλείουν κάθε ἐπιστημολογία τῆς δραστηριότητος τοῦ ὑποκειμένου. Γεγονὸς παραμένει πάντως ὅτι αὐτὴ ἡ μεγάλη διδασκαλία ἀντλήσε τὶς πηγές της ἀπὸ δύο εἴδη ἐμπνεύσεων πού βρῖσκονται στὴν ἀφετηρία δύο ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς σημερινὲς ἐπιστῆμες: τῆς λογικῆς καὶ τῆς βιολογίας.

3ο) Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ ἐπιστημονικοῦ ὑποκειμένου ἀπὸ τὸν Descartes, καθὼς καὶ οἱ λεπτομέρειες τῆς φιλοσοφίας του, δὲν θὰμποροῦσαν νὰ ἐξηγηθοῦν χωρὶς τὴν ἐπικουρία τριῶν μαθηματικῶν καὶ φυσικῶν καινοτομιῶν, πού τὸν ὑποχρέωσαν νὰ ἀναθεωρήσει τὴν ἐπιστημολογία τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ νὰ ἀναστοχαστεῖ τὶς προϋποθέσεις τῆς γνώσης. Κατὰ πρῶτο λόγο, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἄλγεβρας κατέστησε προφανὴ τὴν δυνατότητα μιᾶς διδασκαλίας βασισμένης πάνω στὰ ἐνεργήματα τοῦ ὑποκειμένου καὶ στοὺς ἐλεύθερους συνδυασμούς τους καὶ ὄχι πλέον μόνο πάνω σὲ μορφὲς πού ἐκλαμβάνονται ὡς ἐξωτερικὲς ἢ πάνω σὲ ἀριθμούς πούμποροῦν νὰ ἰδωθοῦν σὰ νὰ ὑπάρχουν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἐνεργήματα πού τοὺς γέννησαν. Κατὰ δεῦτερο λόγο, ἡ ἀνακάλυψη τῆς ἀναλυτικῆς γεωμετρίας ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Descartes τοῦ ἔδειξε τὴν ἀκριβῆ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὴν ἄλγεβρα, ὡς πεδίο τῶν ἐνεργημάτων τοῦ πνεύματος, καὶ στὴ γεωμετρία, ὡς πεδίο τῆς ἔκτασης, ἐξ οὗ καὶ τὸ μόνιμο καρτεσιανὸ θέμα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴ σκέψη καὶ τὴν ἔκταση, πού εἶναι ἀδιαχώριστες καὶ συνάμα θεμελιωδῶς διακεκριμένες. Κατὰ τρίτο λόγο, οἱ ἀνακαλύψεις τοῦ Γαλιλαίου γιὰ τὴν ἀδρανὴ κίνηση, ἡ θεμελιώδης του μέθοδος, πού συνίστατο στὸ νὰ ἐκλαμβάνει τὸν — καμπτόμενον στὸ ἐξῆς — χρόνο ὡς ἀνεξάρτητη μεταβλητὴ, καὶ γενικὰ ἡ δυνατότητα ἐφαρμογῆς τοῦ μαθηματικοῦ λογισμοῦ στοὺς φυσικοὺς μετασχηματισμούς (μετασχηματισμούς

πού έγιναν ὀρθολογικοί με τὴν ἀπαγωγικὴ συναρμογὴ τῆς μεταβολῆς καὶ μιᾶς μὴ μεταβλητῆς) ἀποτελοῦσαν καινοτομίες μεγάλου βεληγενοῦς, οἱ ὁποῖες ἐξηγοῦν τὴν καρτεσιανὴ ἀποψη τῆς αἰτιότητας ὡς λογικομαθηματικοῦ λογισμοῦ τῶν μετασχηματισμῶν, συνάμα τὴν ἀπόρριψη τῆς τελολογίας καὶ τὴν (ἀπατηλὴ) ἀπόρριψη τῆς ιδέας τῆς δυνάμεως, ἐπειδὴ ὁ Ἄριστοτέλης τὴν ἐξελάμβανε ὡς μιὰν ὑποστασιακὴ καὶ ὄχι μεταβατικὴ ιδιότητα τοῦ σώματος (θεωρία τῶν δύο κινούντων, ὅπου τὸ ἐσωτερικὸ κινοῦν εἶναι τὸ οἰονεὶ ἀνιμιστικὸ ἰσοδύναμο ἐνὸς εἴδους ζωικοῦ ἐνστίκτου με κινητικὲς ιδιότητες).

Ἄλλὰ ἂν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση αὐτῶν τῶν τριῶν κεφαλαιωδῶν συμβάντων ὁ Descartes ἀνακαλύπτει τὸ ἐπιστημικὸ ὑποκείμενο καὶ τὴ δυνατότητά του νὰ ἀφομοιώσει ὀρθολογικὰ τὴ φυσικὴ πραγματικότητα χάρι στα λογικομαθηματικὰ ὄργανα, ὡστόσο παραμένει, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ὁ Leibniz, σὲ μιὰν ἐνδιάμεση κατάσταση ἀνάμεσα στὴν ἔλλειψη τοῦ ὑποκειμένου στὸν Πλάτωνα ἢ στὸν Ἄριστοτέλη καὶ στὸ δομοῦν ὑποκείμενο τοῦ καντιανοῦ ἀπριωρισμοῦ. Αὐτὴ τὴν τρίτη παραλλαγὴ ἐπιστημολογικῆς θέσης μποροῦμε νὰ τὴν χαρακτηρίσουμε ὡς διδασκαλία «προδιατεταγμένης ἁρμονίας», παρότι ὁ ὅρος ἀνήκει στὸν Leibniz καὶ σὲ αὐτὸν ἡ ἔννοια προορίζεται νὰ ἐξηγήσει πῶς ἡ μονάδα, κλεισμένη στὸν ἑαυτὸ της καθὼς εἶναι, ἐντούτοις συλλαμβάνει ιδέες πού ἀντιστοιχοῦν στὶς ἐξωτερικὲς πραγματικότητες. Ἄλλὰ ὁ Descartes, σὲ ὅ,τι ἔχει σχέση με τὶς κατηγορίες πού συγκροτοῦν τὸν Λόγο, τὶς θεωρεῖ ἔμφυτες ιδέες· ἐννοεῖται πῶς ἂν δὲν ἐρμηνεύσουμε τὴν ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὶς ἔμφυτες ιδέες καὶ στὴν πραγματικότητα με μιὰν a priori δόμηση, δὲν ἀπομένει μέσα σὲ μιὰν πάγια καὶ ὄχι ἐξελικτικὴ ἀποψη γιὰ τὸν ἄνθρωπο παρὰ νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ μιὰν προδιατεταγμένη ἁρμονία. Μόνο πού τὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον τῆς θέσης τοῦ Descartes βρίσκεται στὸ ὅτι δὲν ἀνάγει τὰ πάντα στὶς ἔμφυτες ιδέες καὶ ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς καὶ τὶς «πέπεισχατες» ιδέες ἀντιληπτικῆς προελεύσεως, ἀναγνωρίζει τὴν ὑπαρξὴ «πλαστῶν» ιδεῶν, πού ὀφείλονται στὶς διεργασίες τῶν ἐνεργημάτων τοῦ πνεύματος: εἶναι ἀκριβῶς ἡ περίπτωση τῶν ἀλγεβρικών ἐνοιῶν, τῶν ὁποίων μνημονεύσαμε τὴ σπουδαιότητα καὶ τὸν ρόλο τους στὴν ἀνακάλυψη τοῦ ἐπιστημικοῦ ὑπο-

κειμένου. Συνεπώς έχουμε εδώ την απόδειξη μιᾶς ιστορικής συνειδητοποίησης τῶν «πράξεων» σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἑλληνικὴ σκέψη καὶ μιὰν εὐγλωττὴ ἔνδειξη τοῦ γεγονότος ὅτι μιὰ ἔνδοσκοπικὴ συνειδητοποίηση δὲν ἀντικαθιστᾷ τὴν ἀντικειμενικὴ καὶ γενετικὴ ψυχολογικὴ μελέτη: ὄντως, ἡ ἀνάλυση τῆς ἀνάπτυξης τῶν λογικομαθηματικῶν ἐνεργημάτων στὸ παιδί δείχνει ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ὅτι ἀκόμα καὶ ὅσες ἔννοιες φαίνονται νὰ ἀντλοῦνται ἀπὸ τὴν ἀντίληψη ἐμπεριέχουν μιὰν λειτουργικὴ δόμηση πολὺ πιὸ προωθημένη ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ὅτι οἱ μεγάλες κατηγορίες, ποὺ θεωροῦνταν ἀπὸ τὸν Descartes ἔμφυτες, συνιστοῦν ἓνα ἀποκαθαρμένο προϊόν αὐτῆς τῆς λειτουργικῆς δόμησης.

4ο) Ὅπως γνωρίζουμε πολὺ καλά, τὸ σύστημα τοῦ Leibniz, ὅσο καὶ τοῦ Descartes, ἐπηρεάστηκε ἄμεσα ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις τοῦ δημιουργοῦ του. Ἀπὸ τὸν ἀπειροστικὸ λογισμό ἀντλήσε ὁ Leibniz τὶς ἀρχές τῆς συνέχειας καὶ τῶν ἀδιακρίτων μεγεθῶν, καὶ οἱ ἐφαρμογές τους τὸν ὀδήγησαν στὶς φιλοσοφικὲς χρήσεις τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀποχρῶντος λόγου. Περνώντας ἀπὸ τὴν ἄλγεβρα τοῦ περατοῦ στὴν ἄλγεβρα τοῦ ἀπείρου, ποὺ εἶναι ὁ νέος του λογισμός, συνέλαβε καλύτερα ἀπὸ ὅλους τὸν λειτουργικὸ δυναμισμό τῆς νόησης καὶ μπόρεσε νὰ ἀπαντήσῃ στὸν Locke ὅτι ὁ ἐμπειρισμὸς του παρέμενε ἀνίκανος νὰ ἐξηγήσῃ τὸ *ipse intellectus*. Ἀλλὰ πεπεισμένος γιὰ τὴν ἀπεριόριστη ἐπέκταση τῶν φυσικῶν ἐφαρμογῶν, ποὺ καθιστοῦσε δυνατὲς ὁ λογισμὸς του, δὲν προσανατολίστηκε διόλου πρὸς τὴν κατεύθυνση ἑνὸς ἰδεαλισμοῦ, ὁ ὁποῖος θὰ μπορούσε νὰ τὸν εἶχε γοητεύσει, ἂν παρέμενε ἐπικεντρωμένος στὶς νέες δυνάμεις ποὺ ἀνεκάλυπτε μέσα στὶς δραστηριότητες τοῦ ἐπιστημικοῦ ὑποκειμένου. Ἀντίθετα, θεωρώντας αὐτὲς τὶς δραστηριότητες κλεισμένες στὸν ἑαυτὸ τους, πράγμα ποὺ ταιριάζει τόσο μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ μαθηματικοῦ στρουκτουραλισμοῦ ὅσο καὶ μὲ τὶς λογιστικὲς ἀποδείξεις, τῶν ὁποίων πρόσφερε τὰ πρῶτα παραδείγματα καὶ διεῖδε τὸ μέλλον (βλ. τὶς ὥραϊες μελέτες τοῦ B. Russell καὶ τοῦ Couturat γιὰ τὴ λογικὴ του), ἀλλὰ πιστεύοντας ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά στὴν συστοιχία τῆς λογικομαθηματικῆς σκέψης μὲ τὴν φυσικὴ πραγματικότητα, βρῆκε τὸν συμβιβασμὸ στὴν ὑπόθεση τῶν μονάδων, ἡ λειτουργία τῶν ὁποίων εἶναι κλεισμένη

και συνάμα αντιστοιχεῖ σὲ ὄλα τὰ συμβάντα τοῦ σύμπαντος: ἐξ οὗ και ἡ προδιατεταγμένη ἄρμονία ἢ ὁ «τέλειος παραλληλισμός», πού ἐξηγεῖ ταυτόχρονα τὴν ἐμπειρικὴ γνώση, τοὺς δεσμοὺς τῆς ψυχῆς και τοῦ σώματος και τὸ καθίζημα ἀπὸ ἐποπτεῖες πού βρίσκουμε ἀκόμα και στὶς πιὸ ἀφηρημένες ιδέες.

5ο) Ἐνῶ ἡ κατασκευὴ νέων λογικομαθηματικῶν δομῶν προσανατόλιζε τὸν Descartes και τὸν Leibniz πρὸς τὴν ἀνακάλυψη τοῦ ἐπιστημικοῦ ὑποκειμένου, στὴ Μεγάλῃ Βρετανία οἱ ψυχολογικὲς θεωρήσεις προκαλοῦσαν τὴν συγκρότηση μιᾶς τέταρτης παραλλαγῆς ἐπιστημολογικῆς ἐρμηνείας, μὲ τὸν ἐμπειρισμὸ τοῦ Locke και κατόπιν τοῦ Hume. Πράγματι ἡ θεωρία τῆς ὑπαρξῆς ἔμφυτων ιδεῶν και ἡ ὑπόθεση μιᾶς προδιατεταγμένης ἄρμονίας εἶναι ἀσταθῆς: εἴτε τὸ ὑποκείμενο ἐν γένει εἶναι ἀντανάκλαση ἢ ἔδρα δομῶν πού ὑπάρχουν ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτὸ και δὲν ὑπάρχει ἐπιστημικὸ ὑποκείμενο, ὅπως στὶς παραλλαγές I και II, εἴτε ὑπάρχει ἓνα ἐπιστημικὸ ὑποκείμενο και παίζει ἐνεργὸ ρόλο στὴ γνώση μὲ τὴ μορφή μιᾶς δόμησης, τὴν ὁποία ἐπιβάλλει a priori σὲ κάθε ἐμπειρία ἢ μὲ τὴ μορφή μιᾶς προοδευτικῆς κατασκευῆς πού διατηρεῖ ὅσα χαρακτηριστικὰ τῆς ἐσωτερικῆς ἀναγκαιότητος ἔχουν νὰ κάμουν μὲ τὸ a priori, ἀλλὰ μὲ τὴ δυναμικὴ μορφή και ὄχι πλέον τὴ στατικὴ. Τὸ νὰ ἐμμεῖνουμε στὶς ἔμφυτες ιδέες ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ νὰ περιορίσουμε αὐτὴ τὴν κατασκευὴ, εἴτε εἶναι a priori εἴτε διαλεκτικὴ, πρὸς ὄφελος ἑνὸς εἶδους προδιαμόρφωσης ἢ προκαθορισμοῦ, πού παραμένει στὰ μισὰ τοῦ δρόμου ἀνάμεσα στὸν ἀρχικὸ ρεαλισμὸ και στὶς ὕστερες κατακτήσεις.

Νὰ γιατί ὁ ἐμπειρισμὸς ἔθεσε σὲ ἀμφιβολία τὴν ὑπόθεση τῶν ἔμφυτων ιδεῶν, ἀλλὰ ἐν ὀνόματι πολὺ νέων ἐπιχειρημάτων, τῶν ὁποίων ἡ κατοπινὴ ἱστορικὴ ἀνέλιξη ἔδειξε ὅτι βρίσκονταν στὴν ἀφετηρία μιᾶς ἀνεξάρτητης ἐπιστήμης: τῆς ψυχολογίας, πού θεμελιώνεται στὴν μεθοδικὴ παρατήρηση και στὴν ἐμπειρία. Ὁ Locke θέλει νὰ ξεκινήσει ἀπὸ γεγονότα και ὄχι πλέον νὰ λύσει τὰ ἐρωτήματα μὲ μεταφυσικὲς ἀπαγωγές και ὁ Hume θέτει ὡς ὑπότιτλο τῆς πραγματείας του τὴν φράση *Δοκίμιον γὰ νὰ εἰσαγάγουμε τὸν ἐμπειρικὸ συλλογισμὸ στὰ ἠθικὰ ζητήματα*. Ἐνῶ ὁ Descartes και ὁ Leibniz δέχονταν τὸν ἔμφυτο χαρακτήρα τῶν κύριων ιδεῶν

για λόγους άπαγωγικούς, βασιζόμενοι κατ' ουσίαν στην καθολικότητα και στην αναγκαιότητά τους, οι έμπειριστές είχαν τó μεγάλο προσόν νά αναζητήσουν μιάν έπαλήθευση στα γεγονότα, θέτοντας τó πρόβλημα με έναν τρόπο πού είχε διαβλέψει ó 'Αριστοτέλης, όμως νέον ώς πρòς τή γενικότητά του και τήν άπουσία κάθε προ-υπόθεσης: πώς διαμορφώνονται οι ιδέες στην πραγματικότητα, δηλαδή τέτοιες πού εμφανίζονται στην παρατήρηση και στην έμπειρία; Και, έννοεΐται, στην παρατήρησή τους υπέπεσε μόνο μιá προοδευτική και έν μέρει μεταβλητή διαμόρφωση χωρίς έπαρκεις ένδειξεις για τήν ύπαρξη τής προδιαμόρφωσης τών ιδεών, όπως τήν συνεπάγεται ó έμφυτος χαρακτήρας τους. 'Επιπλέον, προχωρώντας οι ίδιοι με έμπειρική μέθοδο στους συστατικούς παράγοντες τής γένεσης τών ιδεών, αντίληφθηκαν μόνο τόν ρόλο τής έμπειρίας συν έναν έπιπλέον όργανωτικό παράγοντα, υποδηλούμενο από τόν Locke με τόν γενικό όρο «ένεργήματα τής ψυχής μας» πού είναι γνωστά μέσω του στοχασμού και περιορίζονται από τόν Hume στόν συνειρμό τών ιδεών.

'Αλλά αν ó έμπειρισμός άνοιγε έτσι τó δρόμο σε ένα όλόκληρο ρεύμα θεμελιωδών και άπεριόριστα γόνιμων έρευνών, ó ίδιος προχώρησε με κάπως βιαστικό τρόπο άρκούμενος σε ένα μίνιμουμ έξόδων. Πράγματι, τó είδος τών παρατηρήσεων και τών έμπειριών πού εύχóταν ó ίδιος πρωτοεμφανίστηκε μεθοδικά στη διάρκεια του δέκατου ένατου αΐωνα, και στην πλειονότητα τών μεγάλων ζητημάτων βρίσκεται ακόμα στη φάση τών πρώτων προσεγγίσεων. Οι ίδιοι οι έμπειριστές δέν άρκέστηκαν νά προχωρήσουν more philosophico, αν μπορούμε νά έκφραστούμε έτσι, δηλαδή στηριζόμενοι πρωταρχικά στόν στοχασμό και έπικαλούμενοι γεγονότα ως παραδείγματα και δικαιώσεις: σε παρόμοιες περιπτώσεις, τά γεγονότα φυσιολογικά έπιβεβαιώνουν πάντα τίς ύποθέσεις. Συνεπώς δέν πρέπει νά αναφερθóμε στην έμπειρική φιλοσοφία, αν θέλουμε νά κρίνουμε τήν αξία πειραματικών μεθόδων για καθορισμό τών μηχανισμών τών γνωστικών λειτουργιών, όπως κάνουν τόσοι συγγραφείς αστόχαστα και ένιοτε επίτηδες, γιατί υπάρχουν δύο πολύ ξεχωριστές όψεις πού πρέπει νά διακρίνουμε μέσα στο έμπειριστικό κίνημα: από τή μιá μεριά, ó πόθος μιáς μεθοδολογικής ύποταγής

στά γεγονότα τῆς ἐμπειρίας, πού δὲν ἦταν παρὰ ἓνας εὐσεβῆς πόθος ἐπὶ ἓναν ἢ δύο αἰῶνες προτοῦ νὰ συγκροτηθεῖ ἓνας πειραματικὸς γνωστικὸς κλάδος συλλογικὰ ὀργανωμένος· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, μιὰ συστηματικὴ ἐρμηνεῖα τῆς σημασίας καὶ τοῦ βεληνεκοῦς τῆς ἐμπειρίας, καὶ μάλιστα ἀπὸ δύο ὀπτικὲς γωνίες πολὺ ξεχωριστὲς μεταξύ τους: σημασία τῆς ἐμπειρίας, ὅπως τὴν πραγματώνει ὁ παρατηρητῆς (ἢ ὁ ψυχολόγος), καὶ τῆς ἐμπειρίας ὅπως τὴν γνωρίζει καὶ τὴν ὀργανώνει τὸ ὑποκείμενο πού κατασκευάζει τὶς γνώσεις του. Τὸ ἰδιάζον γνώρισμα τοῦ κλασικοῦ ἐμπειρισμοῦ εἶναι ὅτι ἔχει προσφέρει μιὰν ὀλόκληρη φιλοσοφικὴ ἐρμηνεῖα τοῦ τί εἶναι ἡ ἐμπειρία μὲ βάση τούτῃ τὴ διπλὴ ὀπτικὴ, καὶ τοῦ ρόλου τῆς μέσα στὴ διαμόρφωση τῶν γνώσεων, ἀλλὰ δύο αἰῶνες ἢ ἓναν (καὶ λίγο λέμε) πρὶν ἀπὸ τὰ πρῶτα ψελλίσματα μιᾶς αὐθεντικῆς πειραματικῆς ἐπιστήμης τῆς ἀντίληψης ἢ τῆς νόησης. Ἄν πολλοὶ σύγχρονοι φιλόσοφοι ἐξακολουθοῦν νὰ πρόσκεινται στὴν ἐμπειρικὴ φιλοσοφία, αὐτὸ ὀφείλεται προπαντὸς στὶς ἀγγλοσαξονικὲς ἰδεολογικὲς παραδόσεις, ὅπως οἱ ψυχολόγοι τῆς ΕΣΣΔ εἶναι διαλεκτικοὶ κτλ. Πολυάριθμα παραδείγματα δείχνουν ὅτι μποροῦμε νὰ εἴμαστε ψυχολόγοι αὐστηρὰ πειραματικοὶ καὶ νὰ ἐρμηνεύουμε τὴν διαμόρφωση τῶν γνώσεων μὲ ἀντιεμπειρικὸ ἢ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ φιλοσοφία τρόπο, γιατί ἡ ἐμπειρία τοῦ παρατηρητῆ μπορεῖ νὰ μάθει (ἐμένα μου τὸ μαθαίνει διαρκῶς) ὅτι οἱ γνώσεις πού κατασκευάζονται ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο δὲν ὀφείλονται μόνο στὴν ἐμπειρία καὶ ὅτι ἡ ἐμπειρία ἐν γένει περιλαμβάνει πάντα μιὰ δόμηση, τῆς ὁποίας ἡ ἐμπειρικὴ φιλοσοφία δὲν εἶδε τὴν ἔκταση καὶ δὲν συνέλαβε ὅλη τῆς τὴν ἐμβέλεια.

Μὲ ἓναν λόγο, ἐνῶ ὁ Descartes καὶ ὁ Leibniz ἐπεξεργάζονταν λίγο-πολὺ ἀπαγωγικὰ μιὰν ἐπιστημολογία, βασιζόμενοι ὅμως σὲ ἤδη ὑπάρχουσες ἐπιστῆμες, ὁ ἐμπειρισμὸς κατασκεύαζε τὴ δική του ἐπιστῆμη καὶ πάλι λίγο-πολὺ ἀπαγωγικὰ, ἀλλὰ καταφεύγοντας σὲ μιὰν ἐπιστῆμη, τῆς ὁποίας διέβλεπε μόνο τὴν ἐμβέλεια καὶ δὲν ἦταν στὴν πραγματικότητα διόλου συγκροτημένη. Πρόκυψαν τότε ὀρισμένα κενά, πού ἴσως ἀξίζει νὰ τὰ μνημονεύσουμε σύντομα, δεδομένου τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ τοῦ βιβλίου καὶ τῆς τάσης πού θὰ ἔχουν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες νὰ κατα-

τάξουν τὸν συγγραφέα του στοὺς ἐμπειριστὲς ἢ στοὺς θετικιστὲς.

Κατὰ πρῶτο λόγο, ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Locke καὶ τοῦ Hume ἐνάντια στὶς ἐμφυτεῖς ἰδέες δὲν εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου εὐσταθῆς, γιὰ κληρονομικὲς δομὲς μπορεῖ νὰ ἐκδηλωθοῦν ὄχι ἐκ γενετῆς, ἀλλὰ μὲ προοδευτικὴ ὠρίμανση (τὴν ἀναγνωρίζουμε τότε στὴν πάγια χρονολογία τῆς ἐμφάνισής της), καὶ παρόμοιες δομὲς μπορεῖ νὰ παίξουν ἕναν ρόλο στὴ διαμόρφωση ἐνοιῶν καὶ ἐνεργημάτων, ὄχι περιλαμβανόντάς τες ἀπὸ τὰ πρὶν, ἀλλὰ διανοίγοντάς δυνατότητες μέχρι τότε κλειστὲς (δυνατότητες ποὺ πραγματώνονται μὲ τὴν ἄσκηση κτλ.).

Κατὰ δεύτερο λόγο, ὁ κλασικὸς ἐμπειρισμὸς ὑποτίμησε τὸν ρόλο τῆς λογικῆς, τὸν ὁποῖο ἀποκατέστησε ἐν μέρει ὁ σύγχρονος «λογικὸς ἐμπειρισμὸς» θέλοντας ὅμως νὰ τὸν ὑποβιβάσει στὸ ρόλο μιᾶς γλώσσας, ἐνῶ ἡ λογικὴ προκύπτει ἀπὸ γενικὲς συναρμογὲς τῶν ἐνεργημάτων τοῦ ὑποκειμένου, πράγμα ποὺ ἀποκαθιστᾷ τὸν ρόλο τοῦ ἐπιστημικοῦ ὑποκειμένου καὶ μειώνει ἔτσι ἐξίσου τὴ σπουδαιότητα τῆς ἐμπειρίας μὲ τὴν τρέχουσα ἐννοια (φυσικὴ ἢ ἐνδοσκοπικὴ ἐμπειρία).

Κατὰ τρίτο λόγο, μιὰ κάπως ἀκριβῆς ἀνάλυση τῆς ἀνάγνωσης τῆς ἐμπειρίας καὶ τῶν μηχανισμῶν ἐκμάθησης σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἐμπειρία μᾶς μαθαίνει¹ ὅτι αὐτὴ ἡ ἀνάγνωση εἶναι πάντα λειτουργία ἐνὸς λογικομαθηματικοῦ πλαισίου ποὺ παίζει ἕναν ρόλο δόμησης καὶ ὄχι πλέον ἀπλῆς διατύπωσης, ὅτι κάθε ἐκμάθηση προϋποθέτει ἐπίσης μιὰ λογικὴ, καὶ κυρίως ὅτι ἡ ἐκμάθηση τῶν λογικῶν δομῶν ἐδράζεται ἢ ἴδια σὲ προτερόχρονες λογικὲς ἢ προλογικὲς δομὲς, καὶ αὐτὸ ἐπ' ἄπειρον. Μὲ ἕνα λόγο, ἡ πειραματικὴ μελέτη τῆς ἐμπειρίας ἀντιστρατεύεται τὶς ἐρμηνεῖες τῆς ἐμπειρίας ποὺ προτείνονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ φιλοσοφία, καὶ τὸ γεγονὸς εἶναι θεμελιῶδες ἂν θέλουμε νὰ κρίνουμε ἀντικειμενικὰ τὶς ὑπηρεσίες ποὺ πρόσφεραν οἱ ἐμπειριστὲς προσανατολίζοντας τὴ φιλοσοφία τοὺς πρὸς τὴν ἐμπειρία, καὶ συνάμα τὶς ἀνεπάρκειες αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας.

1. Βλ. τοὺς τόμους V-X τῶν *Etudes d'epistémologie génétique* (P.U.F.).

Τέλος, κατά τέταρτο λόγο, όταν οι έμπειριστές έβαλαν σκοπό τους να ανασυστήσουν τή διαμόρφωση τών έννοιών και έτσι να εγκαινιάσουν τις γενετικές έρευνες, άρκεστήκαν σε πολύ σχηματικές γενέσεις, οι όποιες ανασυγκροτήθηκαν ιδεατά ή αναστοχαστικά, και λησμόνησαν ότι οι μόνες έγκυρες από αύτή τήν πλευρά μέθοδοι είναι όσες χρησιμοποιούν με συστηματικό τρόπο τήν ιστορικοκριτική ανάλυση, τήν κοινωνιογένεση ή τήν ψυχογένεση, και καταλήγουν σε συγκριτικές μελέτες τών περιόδων τής ιστορίας, τών ποικίλων κοινωνικών πλαισίων και τών εποχών διανοητικής ανάπτυξης του παιδιού και του ένήλικου.

6ο) "Αν ό έμπειρισμός του Hume, περιλαμβανομένης τής συνειρμικής έρμηνείας τής αίτιότητας, ήταν άρκετά ευθύβολος ώστε να άποσπάσει τον Kant από τον όρθολογισμό του Leibniz ή του Wolff, ώστόσο δέν μπορούσε να τον ίκανοποιήσει, γιατί κατέλυε τό έπιστημικό ύποκείμενο προς όφελος μιās γνώσης, ή όποία περιοριζόταν στην κατάσταση του αντίγραφου τής πραγματικότητας. Πράγματι, τό κεντρικό έπιστημονικό συμβάν, του όποιου ό καντιανισμός πάσχισε να προσφέρει τήν συνολική έρμηνεία, δέν είχε τίποτα από τά γνωρίσματα του άπλου αντίγραφου: ή μεγαλειώδης έπιτυχία τής νευτώνειας διδασκαλίας για τήν έλξη και ή επέκτασή της σε πεδία ποικίλης κλίμακας συνιστοϋσαν τήν περιλαμπρη άπόδειξη μιās συνάντησης, μέχρι και στις λεπτομέρειες, ανάμεσα στην λογικομαθηματική άπαγωγή και στην έμπειρία. Ήταν λοιπόν ή διπλή άπόδειξη ότι από τή μιá μεριά τό έπιστημικό ύποκείμενο ύπάρχει και ότι οι κατασκευές του συγκροτούν τό ίδιο τό ύφάδι τής νόησης, και ότι από τήν άλλη μεριά ή έμπειρία είναι δομημένη και μάλιστα άπροσδιόριστα δομήσιμη και ότι δέ συνίσταται σε αύτή τήν άπλή προσθετική συλλογή γεγονότων, τά όποια καταγράφονται όπως άπαντώνται και στα όποια άρκοϋνταν ό έμπειρισμός στις έρμηνείες του. Το ζήτημα λοιπόν ήταν να δουλευτεί ή έννοια ένός έπιστημικού ύποκειμένου που θά πληροϋσε τή διπλή λειτουργία να είναι ικανό για μιάν άπροσδιόριστη κατασκευή και να δομει τήν έμπειρία όποια και να 'ναι.

"Έτσι ό Kant δημιούργησε μιάν πέμπτη παραλλαγή έπιστημολογικής έρμηνείας: τήν a priori κατασκευή. 'Αλλά γιατί a priori;

Ἄρχικὰ πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸν καντιανισμό ἡ ἐναλλακτικὴ λύση ἦταν ἡ ἢ πολὺ στατικὴ ἀκόμα θεωρία τῆς προδιαμόρφωσης μὲ τὴν ὑπόθεση τῶν ἔμφυτων ιδεῶν ἢ ἡ ἀπαρχὴ ἐνὸς πολὺ διασταχτικοῦ ἀκόμα καὶ ἀτελοῦς κονστρουκτιβισμού μὲ τὴν ὑπόθεση μιᾶς πρόσκτησης σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἐμπειρία. Ἡ πιὸ φυσικὴ σύνθεση ἦταν λοιπὸν νὰ διατηρήσουμε τὴν ἐννοια τῆς κατασκευῆς, τουλάχιστον μὲ τὴ μορφή τῶν συνθετικῶν κρίσεων, καὶ τὴν ιδέα τοῦ ἔμφυτου, τουλάχιστον μὲ τὴ μορφή μιᾶς προτεραιότητος σὲ σχέση μὲ τὴν ἐμπειρία: ἐξ οὗ ἡ μεγάλη ιδέα τῶν a priori συνθετικῶν κρίσεων καὶ ἡ παράγωγη ιδέα ὅτι, ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωσιν τῶν a posteriori συνθετικῶν κρίσεων, ἡ διάνοια δὲν περιορίζεται νὰ δέχεται ἐντυπώσεις σὰν ἄγραφος πίνακας, ἀλλὰ δομεῖ τὸ πραγματικὸ μέσω a priori μορφῶν τῆς αἰσθητικότητος καὶ τῆς νόησης. Κατόπιν πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι οἱ δημιουργοὶ νέων ἐννοιῶν συχνὰ τοὺς δίνουν στὴν ἀρχὴ μιὰν πάρα πολὺ περιεκτικὴν ἐννοια, τῆς ὁποίας οἱ συνεχιστές τοὺς μποροῦν μετὰ νὰ ἀποσυνδέσουν τὰ στοιχεῖα: ἐξέλαβαν γιὰ παράδειγμα τὶς ἀλγεβρικές πράξεις ὡς ἀναγκαστικὰ μετατρέψιμες ἀμοιβαῖα πρὶν ἀκόμα κατασκευαστοῦν ἀλγεβρες στερημένες ἀπὸ αὐτὴ τὴν ιδιότητα κτλ. Γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴν ἐνότητα τῆς μαθηματικῆς ὑπαγωγῆς καὶ τῆς ἐμπειρίας μέσα στὸ πλαίσιο τῆς προδιατεταγμένης ἀρμονίας ποὺ προσιδιάζει στὴν III ἐπιστημολογικὴ παραλλαγή, ἀλλὰ χωρὶς τὸν κάπως προκλητικὸν χαρακτήρα τῆς στατικῆς σύμπτωσιν, ὁ Kant ἐπεξεργάστηκε λοιπὸν μιὰν πολὺ πλούσια ἐννοια, ἡ ὁποία περιελάμβανε, ὅπως ὄφειλε, τὴν καθολικότητα καὶ τὴν ἀναγκαιότητα (ἢ δεύτερη λησιμονήθηκε ἢ θεωρήθηκε ἀπατηλὴ ἀπὸ τὸν ἐμπειρισμό), ἀλλὰ ἐπίσης τὴν προτεραιότητα σὲ σχέση μὲ τὴν ἐμπειρία: λογικὴ προτεραιότητα, ὡς ἀναγκαία συνθήκη, ἀλλὰ ἐπίσης ἐν μέρει χρονολογικὴ προτεραιότητα (τὸ a priori μπορεῖ νὰ ἐκδηλωθεῖ μόνο τῇ στιγμῇ τῆς ἐμπειρίας, καὶ ὄχι πρὶν, ἐν πάσῃ περιπτώσει ὄχι μετὰ), καὶ προπάντων προτεραιότητα ἐπιπέδου, καθόσον τὸ ὑποκείμενον ποὺ παραδίδεται στὴν ἐμπειρία κατέχει ἤδη μιὰν ὑποκείμενην δομὴν ποὺ καθορίζει τὶς δραστηριότητές του. Μποροῦμε συνεπῶς νὰ αἰσθανθοῦμε πολὺ οἰκτεῖοι μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ καντιανισμοῦ (καὶ νομίζω ὅτι αἰσθάνομαι κι ἐγώ, ὅπως καὶ πολλοὶ ὀπαδοὶ τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου) καὶ νὰ δοῦμε τὸ a priori ὡς

κάτι πού μπορεί νά αποσυνδεθεῖ ἀπό τις ἔννοιες τῆς χρονολογικῆς προτεραιότητος ἢ τοῦ ἐπιπέδου· ἡ ἰδιάζουσα στή σύνθεση ἀναγκαιότητα γίνεται τότε ἕνας *terminus ad quem* καὶ παύει νά εἶναι αὐτὸς ὁ *terminus a quo* πού παραμένει ἀκόμα πολὺ κοντινὸς στήν προδιατεταγμένη ἀρμονία. Ἀκριβέστερα, ἡ κατασκευὴ πού προσιδιάζει στὸ ἐπιστημικὸ ὑποκείμενο, ὅσο πλούσια κι ἂν εἶναι μέσα στήν καντιανὴ προοπτικὴ, παραμένει ἀκόμα ὑπερβολικὰ φτωχὴ, γιὰτὶ δίνεται ἐξ ὀλοκλήρου στήν ἀρχή, ἐνῶ ἕνας διαλεκτικὸς κονστρουκτιβισμὸς (ὅπως τὸν παρουσιάζουν ἡ ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν καὶ καθὼς φαίνεται νά δείχνουν τὴν ζωντανὴν πραγματικότητά του τὰ πειραματικὰ συμβάντα πού συλλέγονται μὲ τις μελέτες πάνω στήν διανοητικὴ ἀνάπτυξη) ἐπιτρέπει νά ἀποδώσουμε στὸ ἐπιστημικὸ ὑποκείμενο μιὰν πολὺ πιὸ γόνιμη κατασκευαστικὴν ἀρμόνη, παρὸτι καταλήγει στὰ ἴδια ἐκεῖνα χαρακτηριστικὰ ὀρθολογικῆς ἀναγκαιότητος καὶ δόμησης τῆς ἐμπειρίας, γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ Kant ζητοῦσε τὴν ἐγγύηση στήν ἔννοια τοῦ *a priori*.

7ο) Τὰ μεγάλα συστήματα, πού μόλις μνημονεύσαμε τις συνδέσεις τους μὲ τις ἐπιστῆμες, οἰκοδομήθηκαν ἀπὸ τοὺς δημιουργοὺς τους μὲ τὴν εὐκαιρία εἴτε μιᾶς ἐπιστῆμης ἤδη συγκροτημένης (πρὶν ἀπὸ αὐτὰ ἢ μέσω αὐτῶν), εἴτε προεικασμένης ἀπὸ αὐτὰ πρὶν ἀπὸ τὴ συγκρότησή της (ἡ βιολογία γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ ὁποία ἄλλωστε θεμελίωσε τὴ λογικὴ, καὶ ἡ ψυχολογία γιὰ τὸν κλασικὸ ἐμπειρισμὸ). Σὲ αὐτὴ τὴν τελευταία περίπτωση ἀνήκει ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Hegel (ἕκτη ἐπιστημολογικὴ παραλλαγή), ἡ ὁποία γεννήθηκε ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴ τοῦ ἱστορικοῦ καὶ κοινωνιολογικοῦ πνεύματος, πού σφραγίζει τὴν καινοτομία της σὲ σχέση μὲ τὴν οὐσιαστικὰ ἐννοιολογικὴ χρῆση τῆς διαλεκτικῆς πού ἤδη ἔκανε ὁ Kant. Δὲν μπορούμε νά ἀναγορεύσουμε τὸν Hegel θεμελιωτὴ τῆς κοινωνιολογίας, ὅπως καὶ οἱ ἐμπειριστὲς δὲν εἶναι οἱ θεμελιωτὲς τῆς ψυχολογίας, ἀλλὰ φαίνεται καθαρὰ ὅτι ἡ μέριμνα γιὰ μιὰ κοινωνιολογικὴ γνώση ἔπαιξε γι' αὐτὸν τὸν ἴδιο ρόλο πού ἔπαιξε στοὺς ἐμπειριστὲς ἡ μέριμνα γιὰ μιὰ ψυχολογικὴ γνώση· ἂν ἡ διαλεκτικὴ παρέμεινε ἀλληλένδετη μὲ τὸν μετακαντιανὸ ἰδεαλισμὸ, ἡ θεμελιώδης της ἔννοια μιᾶς συγκεκριμένης καθολικότητος ἔπαιξε τὸ ρόλο πού γνωρίζουμε στή συγκρότηση τῆς μαρξιστικῆς διαλεκτικῆς.

Ἀντίθετα, ἂν τὸ σύστημα τοῦ Hegel δὲν ἀποτελεῖ ἐξαίρεση στὸν κανόνα, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο οἱ μεγαλύτερες διδασκαλίαι τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας γεννήθηκαν ὅλες ἀπὸ ἕναν στοχασμὸ πᾶνω στὴ δυνατότητα μιᾶς ἤδη συγκροτημένης ἢ ἀπλῶς προεικασμένης ἐπιστήμης, ἢ ἀνάγκη τῆς ἐνατένισης, ἐνισχυμένη καὶ ὄχι σταματημένη ἀπὸ τὴν καντιανὴ κριτικὴ τοῦ θεωρητικοῦ καθαροῦ Λόγου καὶ τροφοδοτούμενη ἀπὸ τὴν ἰδεαλιστικὴ ἐρμηνεία τοῦ ὑπερβατικοῦ ἐγῶ, δὲν ἔμεινε ξένη στὸν Hegel· διανοίγοντας τὸ δρόμο στὴ συγκριμένη καθολικότητα μέσα στὸ πεδίο τοῦ πνεύματος, στὸ πεδίο τῆς φύσης πρόσφερε ἕνα ἀπὸ τὰ ὅμορφα παραδείγματα θεωρητικοῦ στοχασμοῦ μὲ παραεπιστημονικὴ τάση, δηλαδὴ ἀκολουθώντας τὸ ιδεῶδες μιᾶς καθαυτὸ γνώσης ποῦ θὰ συνόδευε τὴν ἐπιστήμη στὸν ἴδιο της τὸ χῶρο: ἔτσι ἡ Naturphilosophie παραμένει ἕνα παράδειγμα ποῦ ὠθεῖ σὲ σκέψεις, γιατί ἄλλο πράγμα εἶναι νὰ στοχάζεται κανεὶς στὴν περίπτωση μιᾶς ἐπιστήμης ποῦ δὲν συγκροτήθηκε ἀκόμα, ὅπως ἔκαναν οἱ ἐμπειριστὲς σὲ σχέση μὲ τὴν ψυχολογία, καὶ ὀλωσδιόλου διαφορετικὸ νὰ βάζει κανεὶς δίπλα σὲ μιὰν ἤδη συγκροτημένη ἐπιστήμη μιὰν ἄλλη γνώση, πράγμα ποῦ γενᾶ τὸ πρόβλημα τῆς δυαδικότητος τῶν δυνατῶν γνώσεων ἀναφορικὰ μὲ τὸ ἴδιο ἀντικείμενο καὶ τῆς νομιμότητος προτάσεων ποῦ θεωροῦνται ὡς γνώσεις ἀπὸ ὀρισμένους καὶ δὲν ἀναγνωρίζονται ἀπὸ ἄλλους. Θὰ συναντήσουμε ξανά αὐτὸ τὸ πρόβλημα στὴν περίπτωση τῆς σύγχρονης φιλοσοφικῆς ψυχολογίας, δηλαδὴ ὄχι ἐκείνης ποῦ προετοίμαζε ἢ ἐπιστημονικὴ ψυχολογία, ἀλλὰ ἐκείνης ποῦ φιλοδοξεῖ νὰ τὴν συνοδεύσει ἢ νὰ τὴν ἀντικαταστήσει.

8ο) Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ πραγματευτοῦμε τὸν Bergson καὶ τὸν Husserl, γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ μιλήσουμε στὰ κεφάλαια IV καὶ III, γιατί ἡ ἐπιστημολογία τοῦ πρώτου δὲν εἶχε συνεχιστὲς καὶ τοῦ δεύτερου κατέληξε ἀλληλένδετη μ' ἕνα συνολικὸ σύστημα, τὸ ὁποῖο θέτει ἀμεσότατα τὸ πρόβλημα τῆς διπλῆς (χωροχρονικῆς ἢ «κοσμικῆς» καὶ «εἰδητικῆς») γνώσης, πράγμα ποῦ θὰ ἀπαιτήσῃ τὴν λεπτομερέστερη ἐξέταση τοῦ τρίτου κεφαλαίου. Ἄς σημειώσουμε μόνον γιὰ τὴν ὥρα ὅτι αὐτὴ ἡ ἐπιστημολογία (ποῦ ἔναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα καθ' ἑαυτὴ, ἐπειδὴ ἐπιστρέφει σὲ μιὰν ἐνδιάμεση κατάσταση ἀνάμεσα στὶς παραλλαγὰς μας I καὶ II, ἀλλὰ μὲ τὴν προσ-

θήκη ενός υπερβατικοῦ ἐγῶ) γεννήθηκε, ὅπως κι ὅλες οἱ ἄλλες, ἀπὸ τὴν πρόοδο μιᾶς ιδιαίτερης ἐπιστήμης. Ὁ Husserl στὴν *Philosophie der Arithmetik* ξεκίνησε μὲ μιὰν προσφυγὴ στὴν ψυχολογία μὲ τὴ μορφή τῆς ἐπίκλησης ἐνὸς ὀρισμένου ἀριθμοῦ θεμελιωδῶν ἐνεργημάτων τοῦ πνεύματος (μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τῆς ἄθροισης). Ἀλλὰ μετὰ ἀπὸ τὶς κριτικὲς τῶν θεωρητικῶν τῆς λογικῆς καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Frege, διαποτίστηκε ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτοῦ τοῦ θεωρητικοῦ τῆς λογικῆς καὶ ἔτσι ἀνακάλυψε τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἀπελευθέρωσης τοῦ χωροχρονικοῦ στοιχείου: ἐξ οὗ καὶ ἡ περίφημη φαινομενολογικὴ «ἀναγωγή», τὸ «βάλσιμο σὲ παρενθέσεις» καὶ ὀλόκληρος ὁ ἀντιψυχολογισμὸς ποὺ ἔγινε αὐτονόητος μέσα στὸ πεδίο τῆς λογιστικῆς.

Δ) Αὐτὲς οἱ λίγες σχηματικὲς ἐνδείξεις (καὶ ζητῶ συγγνώμη γι' αὐτὴν τὴν λίγο ἀφελὴ σχηματικότητα, ἀλλὰ ἴσως ἀρκεῖ γιὰ τὴν ὥρα) δείχνουν τὴν ὑπαρξὴ δύο μεγάλων θέσεων ποὺ δεσπόζουν μέσα στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ὄντας ἢ μία σχετικὰ σταθερὴ καὶ ἢ ἄλλη μεταβλητὴ. Ἡ δεσπύουσα σταθερὴ θέση εἶναι τὸ σύνολο τῶν προβλημάτων ποὺ περιστρέφονται γύρω ἀπὸ τὴ σημασία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς σὲ σχέση μὲ τὴν ὀλότητα τοῦ πραγματικοῦ: εἶναι αὐτὰ ποὺ τὰ ὑποδηλώνουμε μὲ τὸν ὄρο «προβλήματα συντονισμοῦ τῶν ἀξιών». Ἄν μπορούμε νὰ τοὺς ἀποδίδουμε μιὰν σχετικὴ εὐστάθεια, αὐτὸ βέβαια δὲ σημαίνει ὅτι ὅλες οἱ μεταφυσικὲς εἶχαν υἱοθετήσῃ τὶς ἴδιες λύσεις γι' αὐτὰ τὰ προβλήματα, ἀφοῦ ἀντίθετα αὐτὰ τὰ προβλήματα κάνουν ἀδύνατη τὴν συμφωνία τῶν πνευμάτων ἐξαιτίας τοῦ ἀπαραμείωτου χαρακτῆρα τῶν ἀξιολογήσεων ποὺ χωρίζουν τὶς διάφορες τάσεις, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὴν πνευματοκρατία καὶ τὸν ὑλισμὸ. Ὑπάρχει ὅμως σχετικὴ εὐστάθεια μὲ τὴν ἔννοια ὅτι οἱ μεγάλες μεταφυσικὲς τοποθετήσεις εἶναι σχετικὰ ὀλιγάριθμες καὶ παρέμειναν οἱ ἴδιες στὴ διάρκεια ὅλης τῆς ἱστορίας, χωρὶς νὰ βλέπουμε, παρὰ τὶς συμφιλιωτικὲς προσπάθειες τοῦ Leibniz ἢ τοὺς ἐκλεκτικισμοὺς ὄλων τῶν διανοητικῶν ἐπιπέδων, τί θὰ μπορούσε νὰ τὶς συμπλησιάσει.

Ἡ μεταβλητὴ δεσπύουσα θέση, ἢ μόνη ποὺ ἀναφέρθηκε στὶς παραπάνω παρατηρήσεις (Γ), εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς γνώσης, γιὰτι γιὰ νὰ τοποθετήσουμε τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ καὶ τὰ ἴδια τὰ θεο-

λογικά ζητήματα μέσα στην ολότητα του πραγματικού απαιτείται μια γνωστική και όχι μόνο πραξολογική τοποθέτηση: έξ ου και μια πρωταρχική τάση προς τη σύνθεση τῆς γνώσης, ἡ ὁποία γοργὰ ἐπικεντρώθηκε σὲ ἐκεῖνο πού κατέστη ἡ οὐσιώδης ἐρώτηση, δηλαδή ἡ φύση καὶ ἡ ἐμβέλεια τῆς γνώσης. Ἀναφορικά μὲ αὐτὴ τὴν δεσπόζουσα ἐπιστημολογικὴ θέση μπορούμε νὰ μιλήσουμε γιὰ παραλλαγές μὲ τὴν ἔννοια ἀναρίθμητων προόδων, ἔστω καὶ ἂν αὐτὲς σηματοδεύονται ἀπὸ τὶς πιὸ ποικίλες ἀνακαμπές καὶ ἐπιστροφές. Αὐτὲς οἱ πρόοδοι, ἡ γενικὴ γραμμὴ τῶν ὁποίων ἐμφανίζεται ὡς πέρασμα τοῦ ρεαλισμοῦ στὸν κονστρουκτιβισμό, ἦσαν ὅλες ἀλληλένδετες μὲ τὴν ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν, εἴτε ὀφείλονταν σὲ ἔναν στοχασμὸ πάνω στὴν συγκροτημένη καὶ ἀποδεχτὴ ὡς τέτοια ἐπιστήμη, εἴτε στὴν ἀνακάλυψη τῶν κενῶν καὶ στὴν προεικασία ἐπιστημῶν ἀκόμα ὑπὸ συγκρότηση (ὅπως ἡ βιολογία γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀντίθετα μὲ τὴ λογικὴ πού ὁ ἴδιος εἶχε θεμελιώσει, ἡ ψυχολογία γιὰ τὸν ἐμπειρισμὸ καὶ ἡ κοινωνιολογία γιὰ τὴ διαλεκτικὴ). Συνεπῶς γιὰ τοὺς μεγαλύτερους δημιουργοὺς τῆς φιλοσοφίας μέσα στὴν ἱστορία τῆς δὲν ὑπῆρχε ἀντίθεση ἀνάμεσα στὶς ἐπιστήμες καὶ στὴ φιλοσοφία, εἴτε ἦσαν ἐξίσου δημιουργικοὶ στὸ πεδίο τῶν ἰδίων τῶν ἐπιστημῶν (καὶ εἶδαμε, στὸ Β, τὶς πολλαπλὲς μεταβάσεις πού μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν στὸν ἴδιο συγγραφέα ἀνάμεσα στὸν φιλόσοφο καὶ στὸν ἐπιστήμονα: ἐξ ου οἱ καταστάσεις πού προσιδιάζουν στὸ Γ5 καὶ στὸ 7), εἴτε εἶχαν δεχτεῖ μιὰν ἐπιστήμη ὡς συγκροτημένη.

Συνεπῶς ἡ ἐπεξεργασία συστημάτων πού ἀποσκοποῦν σὲ μιὰν *sui generis* φιλοσοφικὴ γνώση ξεχωριστὴ ἐκ φύσεως ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ, ἀποτελεῖ ἓνα φαινόμενο πρόσφατο, τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ λογαριάσουμε τοὺς ἱστορικοὺς παράγοντες. Τὸ μεγαλειῶδες ἔργο τοῦ Spinoza, ἐπικεντρωμένο συνολικὰ στὸν συντονισμὸ τῶν ἀξιῶν, δὲν εἶχε διόλου αὐτὴ τὴν ἀξίωση καὶ ἡ Ἑθικὴ του μεθοδεύεται *more geometrico* χωρὶς νὰ χρειάζεται νὰ ξεκινήσει μὲ μιὰν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὶς *Geisteswissenschaften* καὶ στὶς φυσικὲς ἐπιστήμες. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ ἓνα ἔργο κυριαρχούμενο ἀπὸ μιὰν καθαρὴ ἐμμένεια, ἀλλὰ μιὰ πολὺ διαφορετικὴ τοποθέτηση τοῦ θρησκευτικοῦ προβλήματος δὲν ἐμπόδισε πρόσφατα τὸν Hoeff-

ding να οικοδομήσει μιὰ βαθειὰ φιλοσοφία τῆς θρησκείας, χωρὶς νὰ χρειαστεῖ νὰ συνοδεύσει στὸ γνωστικὸ πεδίο τὶς ἐπιστημονικὲς του συνήθειες μὲ τὴ συγκρότηση ἑνὸς εἰδικοῦ τρόπου φιλοσοφικῆς γνώσης. Ἄλλὰ, πέρα ἀπὸ ὀρισμένες ἐξαιρέσεις, ὅπως ὁ Hoeffding, ὁ Cassirer, ὁ Brunschvicg κτλ., μετὰ ἀπὸ τὸν δέκατο ἑνατο αἰῶνα δὲν ὑπάρχει σχεδὸν φιλοσοφία τοῦ πνεύματος ποὺ νὰ μὴ ζήτησε νὰ ἐμπεδώσει τὶς βάσεις τῆς ὄχι μόνο σὲ εἰδικὲς μεθόδους, ἐννοεῖται, ἀλλὰ σὲ ἕναν τρόπο γνώσης ποὺ ἐκλαμβάνεται ὡς ἰδιαιτέρος στὴ φιλοσοφία καὶ ὡς ξένος στὴν ἐπιστημονικὴ γνώση.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, καὶ ἀμοιβαῖα, μόνο σχετικὰ πρόσφατα (καὶ τὰ δύο φαινόμενα συνδέονται φανερά, ἀλλὰ μὲ ἀλληλεπιδράσεις περίπλοκες καὶ χωρὶς μονόδρομη αἰτιότητα) ὀρισμένοι ἐπιστήμονες δίχως φιλοσοφικὴ κατάρτιση κατέγιναν ἀπὸ τὴ μεριά τους νὰ κάνουν μεταφυσικὴ χωρὶς νὰ τὸ ξέρουν καί, ἀντὶ νὰ διαλογιστοῦν τὶς ἐπιστημολογικὲς συνθῆκες τοῦ γνωστικοῦ τους κλάδου (ἢ τοῦ συστήματος τῶν ἐπιστημῶν ἐν γένει), πίστεψαν ὅτι μπορούσαν νὰ ἀντλήσουν ἀπὸ δῶ ἄμεσα ἕναν δογματικὸ ὕλισμὸ ἢ ἄλλες φιλοσοφίες.

Τὰ διάφορα αὐτὰ συμπτώματα μιᾶς τραγικῆς ἀποσύνδεσης τῶν γνώσεων καί, ἀπὸ πολλὲς πλευρὲς, τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, δείχνουν ἀσφαλῶς τὴν αὔξουσα σπουδαιότητα ποὺ μετὰ ἀπὸ τὸν δέκατο ἑνατο αἰῶνα προσέλαβε τὸ ἴδιο συνολικὸ φαινόμενο: μὲ τὴν ὁλοένα καὶ πιὸ γοργὴ καὶ ἄμετρη διαφοροποίηση τῶν κλάδων τῆς γνώσης, ἕνας συγγραφέας ὄχι μόνο δὲν μπορεῖ νὰ ἐνημερώνεται γιὰ τὰ πάντα, ἀλλὰ ἀκόμα (καὶ αὐτὸ τὸ συνειδητοποιοῦμε πολὺ λιγότερο) δὲν κατορθώνουμε πλέον νὰ ἔχουμε μιὰν σαφὴ ἰδέα γιὰ τὶς ἐξειδικευμένες ἐπιστημολογίες ποὺ προσιδιάζουν σὲ αὐτοὺς τοὺς διάφορους κλάδους. Ἄλλὰ ἡ «θεωρία τῆς γνώσης» διατηρεῖ μιὰ γενικὴ ἀξία καὶ μιὰν ἐπαρκῆ σοβαρότητα μόνο ἂν λογαριάζει ὅλες τὶς εἰδικὲς μορφὲς ἐπιστημολογίας σὲ συνάρτηση μὲ τὴν διαφοροποίηση τῆς ἴδιας τῆς γνώσης. Τὸ διπλὸ φαινόμενο τῶν παραπιστημονικῶν φιλοσοφιῶν καὶ τῶν ἐπιστημονιστικῶν μεταφυσικῶν ἐξαρτᾶται ἔτσι (χωρὶς νὰ προτρέξουμε μιλώντας γιὰ ἰδιαιτέρους παράγοντες, στοὺς ὁποίους θὰ ἐπανέλθει τὸ κεφ. III) ἀπὸ τὴν γενικὴ καὶ κοινὴ αἰτία μιᾶς αὔξουσας δυσκολίας τοῦ ἐπιστημολογι-

κοῦ ὕλικου. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἔλλειψη ἐπιστημολογικῆς ἐνημέρωσης ἐμφανίζεται ὁλοένα καὶ πιὸ καθαρὰ στὰ ἄλλα πεδία παρὰ στὸ δικό της. Ὁ καθένas βλέπει ὅτι ἂν ὁ Haeckel ἢ ὁ Le Dantec εἶχαν διαλογιστεῖ τὴν ἐπιστημολογία τῶν μαθηματικῶν, ὁ ὕλισμός τους θὰ ἦταν λιγότερο ἀφελής, ἀλλὰ βλέπουμε πολὺ λιγότερο ὅτι ἂν ὁ Husserl εἶχε ἐπαρκῶς συνειδητοποιήσει τὶς δυνατότητες τῆς γενετικῆς ψυχολογίας δὲν θὰ εἶχε ἀνάγκη τὴν «εἰδητικὴν» γνώση γιὰ νὰ λύσει τὰ προβλήματα τῆς πρόσβασης στὶς ἄχρονες δομές. Ἐπιπλέον, αὐτὴ ἡ καταναγκαστικὴ ἀναδίπλωση κάθε συγγραφέα ἢ κάθε σχολῆς στὸν ἑαυτὸ τους ἐπιδεινώνεται ἀκόμα περισσότερο στοὺς φιλοσόφους λόγω ἔλλειψης τριβῆς στὶς ἐργασίες πού ἐπιτελοῦνται ἀπὸ διάφορους γνωστικούς κλάδους μαζὶ καὶ πού ἀρχίζουν νὰ διαδίδονται ἀνάμεσα στοὺς ἐπιστήμονες ἀποτελώντας τὸ κύριο φάρμακο ἐνάντια στὰ ἐπιστημονικὰ καὶ κυρίως ἐπιστημολογικὰ στεγανά: εἶναι σχεδὸν ἀπίστευτο ὅτι τὸ ἔξοχο μικρὸ βιβλίον τῶν R. Daval καὶ G.-Th. Guilbaud γιὰ τὸν *Μαθηματικὸ συλλογισμό*, τὸ ὁποῖο γεννήθηκε ἀπὸ τὴν συνεργασία ἐνὸς φιλοσόφου καὶ τοῦ ὀξυνοῦστερου ἀπ' ὄσους μαθηματικούς ἐνδιαφέρονται γιὰ τὶς ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου, δὲν δημιούργησε σχολή, λὲς καὶ ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς συνεπάγεται τὴν ἐπικέντρωση στὸ ἐγώ.

Ε) Γιὰ ὅποιον τοποθετεῖ τὴ σωτηρία τῆς γνώσης πάνω ἀπὸ τὶς φιλοσοφικὲς ἢ ἐπιστημονικὲς ἐτικέτες καὶ ἀναλογίζεται ποιὰ φάρμακα μποροῦν νὰ ἄρουν τὸ σημερινὸ χάος εὐνοώντας μιὰ μεγαλύτερη ὁμοφωνία ἀνάμεσα στὰ πνεύματα, φαίνεται ὅτι ἐπιβάλλονται δύο συμπληρωματικὲς κατευθύνσεις: μιὰ ἐπιστροφή στὶς πηγές, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει νὰ ξαναβροῦμε ὅσες τάσεις βρισκόνταν ἐν τῷ γίγνεσθαι πρὶν ἀπὸ τὸ τραγικὸ διαζύγιον τῆς ἐπιστῆμης καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ στοχασμοῦ, καὶ μιὰ ὀργανωμένη ἢ ὀργανικὴ διαφοροποίηση τῶν προβλημάτων, αὐτὴ πού ἡ ἐξειδικευμένη ὀριοθέτησή τους ἀποκαλεῖ σύνθεση, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς σφαιρικὲς συνολικὲς συνθέσεις, οἱ ὁποῖες ἀποσκοποῦν στὴν ὁλότητα καὶ καταλήγουν ὄντως σὲ μιὰ πολλαπλότητα σχολῶν πού δὲν μιλοῦν πλέον τὴν ἴδια γλῶσσα. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ὀριοθέτηση τῶν προβλημάτων φαίνεται ἀκριβῶς νὰ συμπίπτει μὲ τὶς τάσεις πού εἶναι φανερὲς στοὺς μεγάλους προδρόμους, στὶς ἐποχὲς ὅπου ἡ ἐπαγγελματικὴ φιλοσοφία δὲν

ήταν προσιτή στον οιοδήποτε αλλά συνδεόταν με τη σταδιοδρομία έρευνητών που ξεκινούσαν μαθαίνοντας τί είναι η λύση των επιμέρους προβλημάτων.

Μπορούμε να χωρίσουμε τα κλασικά προβλήματα της φιλοσοφίας σε πέντε κυρίως ομάδες: 1ο) αναζήτηση του άπολύτου ή μεταφυσική· 2ο) κανονιστικές και μη γνωστικές διδασκαλίες, όπως η ήθικη και η αισθητική· 3ο) λογική ή θεωρία των τυπικών κανόνων της γνώσης· 4ο) ψυχολογία και κοινωνιολογία· 5ο) επιστημολογία ή γενική θεωρία της γνώσης. "Ας δοῦμε λοιπόν υπό ποῖες συνθήκες θά μπορούσε να είναι δυνατόν, μέσα στους διάφορους κλάδους, να πραγματοποιηθεῖ, ὄχι ένα consensus ἢ μιὰ κοινή γνώμη, πού διατρέχει πάντα τὸν κίνδυνο νὰ προκύψει ἀπὸ τὴν μετάδοση, τὴν αὐθεντία κτλ., ἀλλὰ μιὰ πρόοδος στὴ σύμπραξη ἀνάμεσα σὲ ἐρευνητὲς πού ἀρχικὰ διαφωνοῦσαν. Αὐτὸ εἶναι ἓνα ἐξωτερικὸ μόνο σημεῖο τῆς γνώσης, ἀλλὰ ἡ ἀνάλυση τῶν μεθοδεύσεων πού χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ αὐτὴ ἢ πρόοδος μὲ τὴ συμφωνία, μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ ἐνδείξεις πιὸ ἐσωτερικὲς εἴτε πρόκειται γιὰ μεθόδους ἐπιχειρηματολογίας, πού τόσο ἔξοχα ἔχουν ἀναλυθεῖ ἀπὸ τὸν Ch. Perelman, εἴτε γιὰ μεθόδους ἐλέγχου ἢ ἐπαλήθευσης ἀπὸ κοινού.

1ο) Μαζί με τὴν ἐπιστημονικὴ ψυχολογία καὶ κοινωνιολογία, ἡ μεταφυσικὴ κατέχει τὸ διέθριο προνόμιο ὅτι οἱ μὲν τὴν πιστεύουν ἐνῶ οἱ δὲ καθόλου. Ἐξάλλου, μιὰ ἐταιρεία μεταφυσικῶν μπορεῖ νὰ ἐπιτύχει συμφωνία σὲ κάποιες ἐξαιρετικὰ γενικὲς ἀρχές, ὅπως ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς ὀρίου ἀνάμεσα στὰ μεταφυσικὰ προβλήματα καὶ στὰ ἄλλα, ἔστω καὶ ἂν ἡ συμφωνία θὰ πάψει ὅταν θὰ τεθεῖ τὸ ζήτημα τοῦ ἐντοπισμοῦ αὐτοῦ τοῦ ὀρίου καὶ τοῦ διαρκοῦς ἢ μεταβλητοῦ χαρακτήρα του. Ἀλλὰ ἡ ἀναλογία σταματᾷ ἐδῶ. "Ὅταν δύο ψυχολόγοι συμφωνοῦν σὲ ἓνα ἰδιαίτερο πρόβλημα, πράγμα πού φυσικὰ συμβαίνει συνεχῶς, δὲν μποροῦν, ἂν δὲν παρεμβαίνουν χαρακτηριστικὰ ἐμπόδια, παρὰ νὰ ἐνδιαφέρονται γι' αὐτὸ μὲ ἐντιμὴ ἀσυμφωνία, γιὰτὶ αὐτὸ θὰ τοὺς μάθει κάτι σχετικὰ μὲ τὰ γεγονότα ἢ τὴν ἐρμηνεία τους. "Ὅταν δύο μεταφυσικοὶ διαφωνοῦν, ὅσο ἐντιμοὶ καὶ εὐμενεῖς κι ἂν εἶναι, ἡ ἀσυμφωνία τους, ἂν δὲν πρόκειται γιὰ παρεξήγηση, ἔχει νὰ κάνει μὲ ζητήματα πεποίθησης καὶ ὄχι μὲ διαπί-

στώση ή λογική. 'Η άσυμφωνία μπορεί να μειωθεί με μιάν επίδειξη ή επιχειρηματολογία, ή όποία επικαλείται κοινές αξίες: δέν μπορεί να μειωθεί με μιάν έμπράγματα ήπαλήθευση ή μιάν τυπική άπόδειξη, γιατί άν υπήρχε σχετικά με τις λεγόμενες μεταφυσικές έρωτήσεις ένας έλεγχος ίκανός να πείσει τόν καθένα, θά μιλούσαμε τότε για άπλή άλήθεια, και όχι πιά για μεταφυσική. 'Ο Descartes έκρινε άπρόσβλητη τήν πρόταση: «σκέφτομαι άρα ύπάρχω» και ό δάσκαλός μου Reymond έβλεπε στό cogito τήν ήπαλήθευση μιās μεταφυσικής ύπόθεσης. 'Αλλά ήπαλήθευση ποιανού πράγματος; Μόλις πάμε να διευκρινίσουμε τήν μεταφυσική σημασία τοῦ «σκέφτομαι» και τοῦ «ύπάρχω» οί ήπαληθεύσεις θαμπώνουν. "Αν πρόκειται αντίθετα να ύποστηρίξουμε ότι κάθε γνώση ύποτάσσεται στην ύπαρξη τοῦ ύποκειμένου, τότε έχουμε τήν μεγάλη ανακάλυψη τοῦ έπιστημικοῦ ύποκειμένου, αλλά πρόκειται πιά για έπιστημολογία και όχι για μεταφυσική.

Θά συναντούσα άσχημη ύποδοχή άν ζητούσα να προσφέρω μιā προσωπική γνώμη σε μεταφυσικούς, αλλά άς υποθέσουμε ότι, ως παλαιός πρόεδρος τής «Διεθνούς 'Ενωσης 'Επιστημονικής Ψυχολογίας»¹ ή ως μέλος τοῦ Διεθνούς 'Ινστιτούτου Φιλοσοφίας (στό όποιο άνήκω με περηφάνεια), μοῦ ζητοῦν, όπως και από άλλους, ένα σχέδιο συνεργασίας ανάμεσα σε μεταφυσικούς όλων τῶν σχολῶν, οί όποιοι έχουν επιλεγεί με σκοπό μιάν όσο τὸ δυνατόν αντιπροσωπευτική και πλήρη έκπροσώπηση. Θά παρουσίαζα τότε τὸ ακόλουθο πρόγραμμα:

α) 'Ο καθένας να εκφέρει με τήν όσο τὸ δυνατό πιό ρητή μορφή (σάν ένα κατάλογο ύποθέσεων ή αξιωμάτων) από τρεῖς ως δέκα θέσεις που νομίζει ότι είναι κεντρικές για τή μεταφυσική του.

β) Να δείξει για τήν καθεμιά, από τή σκοπιά τής προσωπικής του έντιμότητας, άν τοῦ φαίνεται άποδείξιμη, άν έχει προσφερθεί έποπτικά ή άν όφείλεται σε ένδόμυχες πεποιθήσεις που ξεπερνούν τὸ πεδίο τής γνώσης.

1. 'Επειδή αὐτή έδραίασε τή συνήθεια τής συνεργασίας και σήμερα πραγματοποιεί σχέδια συγκριτικής ψυχολογίας σε διάφορες χῶρες και διάφορους πολιτισμικούς κύκλους.

γ) Ἄν πρόκειται γιὰ τέτοιες πεποιθήσεις, νὰ ὑποδείξει τὴν ἠθική, κοινωνική, θρησκευτική τους φύση κτλ.

δ) Ἄν πρόκειται γιὰ ἐποπτεία νὰ προσδιορίσει τὸ ἐπίπεδο: ἄμεσο, ὑπερβατικὸ κτλ.

ε) Ἄν μιὰ θέση ἐμφανίζεται ὡς ἀποδείξιμη, νὰ δείξει τὸ ὑφάδι αὐτῆς τῆς ἀπόδειξης καὶ νὰ διακρίνει ρητά: 1) τίς ἐπικλήσεις τῶν γεγονότων· 2) τίς προσφυγές σὲ ὀρθολογικὲς κανονιστικὲς ἀρχὲς ὑποδείχοντας τὴ φύση τους· 3) τὴ μεθόδευση τῆς λογικῆς ἀπαγωγῆς.

στ) Στὴ συνέχεια νὰ πᾶνε ἀπὸ χέρι σὲ χέρι αὐτὰ τὰ τεκμήρια καὶ ὁ καθένας νὰ ἐκφράσει τὴ συμφωνία ἢ τὴ διαφωνία του γιὰ τὴν κάθε θέση τῶν ἄλλων αἰτιολογημένη σύντομα καὶ διαβαθμισμένη σύμφωνα μὲ μιὰν ποιοτικὴ κλίμακα πολλῶν ὄρων: ἔγκυρη, λίγο ἢ πολὺ πιθανή (ἢ ἐμφανής), ἀνεπίδεκτη τελεσίδικης κρίσης καὶ ἀπαράδεκτη.

Αὐτὰ τὰ τεκμήρια θὰ ὀδηγοῦσαν, καθὼς εἶναι ἀναντίρρητο, ὄχι σὲ μιὰ ἀξιολογικὴ κρίση γιὰ τίς ἴδιες τίς θέσεις, ἀλλὰ σὲ χρήσιμες ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἐμπράγματη κατάσταση τῶν συγκλίσεων ἢ τῶν ἀποκλίσεων, καὶ προπάντων γιὰ τοὺς βαθμοὺς ἀληθείας ποὺ ἀποδίδονται ἀπὸ τὴ συνείδηση τῶν ὑποκειμένων στίς μεταφυσικὲς κρίσεις, στίς δικές τους ἢ τίς ξένες. Μιὰ παρόμοια σύγκριση θὰ μποροῦσε κατόπιν νὰ ἀποτελέσει τὸ ἀφετηριακὸ σημεῖο γιὰ εὐρύτερες συγκριτικὲς μελέτες ποὺ θὰ ὀδηγοῦσαν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ στὴν περαιτέρω ἐπέκταση τῶν ἐρευνῶν τοῦ Ch. Perelman πάνω στὴν ἐπιχειρηματολογία (εἰδικὰ τὴν μεταφυσικὴ ἐπιχειρηματολογία), καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ σὲ μιὰν ἐπιστημολογικὴ ἀνάλυση. Ἡ τελευταία ἀναμφίβολα θὰ ὀδηγοῦσε στὴν διάκριση τῶν βαθμῶν γνώσης (ὅπως καὶ πολλὲς λογικὲς εἰσάγουν ἀνάμεσα στὸ ἀληθὲς καὶ στὸ ψευδὲς μιὰ σειρὰ ἀξιῶν πιθανότητος καὶ δυνατότητος νὰ κριθοῦν τελεσίδικα) καὶ ἰδιαίτερα τῶν βαθμῶν συνάρτησης μὲ ἀξίες μὴ γνωστικὲς (ἠθικὲς κτλ.), ἀλλὰ θεωρούμενες ἀπὸ μόνες τους ἀσφαλεῖς ἢ πιθανολογικὲς. Θὰ καθίστατο τότε ἐφικτό, χωρὶς νὰ πλῆξουμε τίς πεποιθήσεις κανενός, νὰ διακρίνουμε πλᾶι στὴν αὐστηρὴ γνώση ὅ,τι θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποκαλέσουμε «sagesse» (σοφία),* δη-

* ἑλληνικὰ στὸ κείμενο (Σ.τ.Μ.).

λαδὴ ἓνα σύνολο ἐμφανῶν γνώσεων συνομαδωμένων με βίαση ἓναν γενικό συντονισμό τῶν ἀξιῶν.

Ἐξάλλου εἶναι αὐτονόητο ὅτι μιὰ τέτοια ἐπιστημολογική καὶ συγκριτική ἀνάλυση θὰ μπορούσε νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ κοινωνιολογικὲς μελέτες σὰν κι αὐτὲς τοῦ L. Goldmann γιὰ τὸν Kant ἢ τὸν ἰανσενισμό, οἱ ὁποῖες καταδείχνουν τὶς συνδέσεις ἀνάμεσα σὲ μιὰ φιλοσοφία ἢ μιὰ θεολογία καὶ στὶς κοινωνικὲς δομὲς πού ἐν μέρει ἀντανაკλοῦν. Ἀπὸ μιὰ τέτοια σκοπιά, ὁ τρόπος σκέψης πού χαρακτηρίζει μιὰ σοφία ἐμφανίζεται κοντινὸς σὲ μιὰ συμβολικὴ σκέψη, τῆς ὁποίας ὅμως τὰ μυθικὰ καὶ εἰκονικὰ στοιχεῖα παραχωροῦν τῇ θέσῃ τους σὲ ἔννοιες πού, μολονότι ἀφηρημένες σὲ διάφορους βαθμούς, εἶναι φορτισμένες με ἀτομικὲς ἢ κοινωνικὲς ἀξίες μὴ περιεχόμενες στὸ γνωστικὸ τους ὄρισμό.

2ο) Ἡ ἠθικὴ εἶναι ἓνας κλάδος τῆς φιλοσοφίας, ἡ κατάσταση τοῦ ὁποίου κλιμακώνεται, ἀνάλογα με τοὺς συγγραφεῖς, ἀνάμεσα σὲ μιὰν καθαρὴ ὑποταγὴ ἀπέναντι στὴ μεταφυσικὴ καὶ σὲ μιὰν αὐτόνομη θέσῃ θεμελιωμένη στὴ μελέτῃ τῆς «ἠθικῆς ἐμπειρίας» με τὴν ἔννοια τοῦ Fr. Rauh. Αὐτὴ ἡ τελευταία θέσῃ εἶναι ἐξαιρετικὰ γόνιμη καὶ παρουσιάζει τὸ πλεονέκτημα — γιὰ ὅποιον πιστεύει ὅτι ἡ προοδευτικὴ συμφωνία τῶν πνευμάτων εἶναι τὸ μόνον διορθωτικὸ πού μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει ὡς ἔλεγχος στὶς ἐπινοήσεις τῆς ἀτομικῆς ἰδιοφυῖας — νὰ προσφέρει ἓνα ἐργαλεῖο ἀνάλυσης σὲ ὅλες τὶς ἠθικὲς, μαζὶ καὶ στὶς μεταφυσικὲς, ἐνῶ τὸ ἀντίθετο δὲν ἀληθεύει.

Ἄλλὰ ἡ μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο ἀπόψεις ἐγκριταὶ στὸ ὅτι ἡ μέθοδος τοῦ Rauh ξαναγυρίζει στὴ μελέτῃ τῆς ἠθικῆς τοῦ ὑποκειμένου: κανονιστικὲς ἀρχὲς ἀλληλένδετες με ἓνα αὐτόνομο σύστημα ἢ με μιὰν ἀποκάλυψη κτλ. Συνεπῶς ἡ κατάσταση φαίνεται ὅτι μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ με ἐκεῖνη τῆς λογικῆς, ὅπου μπορούμε ἀκόμα νὰ διακρίνουμε (καὶ ὅπου πρέπει νὰ τὸ κάνουμε ἐπιμελῶς) τὴν λογικὴ τοῦ ὑποκειμένου καὶ ἐκεῖνη τοῦ θεωρητικοῦ τῆς λογικῆς ἢ ἀπλῶς τῆς λογικῆς. Μόνον πού στὴν περίπτωσιν τῆς λογικῆς οἱ κανονιστικὲς ἀρχὲς τοῦ ὑποκειμένου εἶναι ἀσυνεπεῖς καὶ ἡ «φυσικὴ λογικὴ» πολὺ πενιχρή. Ὅσο γιὰ τὴ γνώση τοῦ ἀν ἢ λογικῆ τῶν θεωρητικῶν τῆς λογικῆς ἀντλεῖται ἀφετηριακὰ ἀπὸ ψυχολογικὰ ἐνεργήματα τοῦ ὑποκειμένου, δίνοντας τόπο, χάρη στὴν

ἀξιωματική μέθοδο, στή δυνατότητα μιᾶς κατασκευαστικῆς ἀνάπτυξης, πλούσιας καὶ αὐτόνομης, αὐτὴ εἶναι μιὰ ἐρώτηση ποὺ ἀφορᾷ τὴν ψυχολογία καὶ τὴν ἐπιστημολογία, ἀλλὰ δὲν ἐνδιαφέρει τὴ λογική. Ἡ τελευταία, ἀπαξ καὶ συγκροτηθεῖ ἀξιωματικά, καθίσταται ριζικᾶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὰ ψυχοδιανοητικὰ γεγονότα (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση τῆς ἐξήγησης τῶν ὀρίων, τὰ «ὄρια τῆς τυποποίησης»). Στὴν περίπτωση τῆς ἠθικῆς, ἀντίθετα, ἡ ἠθικὴ τοῦ ὑποκειμένου συγκροτεῖ τὸ ὑπέρτατο κριτήριο, καὶ οἱ μεγάλες ἱστορικές ἠθικές γεννήθηκαν ἀπὸ τὴν «ἐμπειρικὴ ἠθικὴ» ἐξαιρετικῶν προσωπικοτήτων, ὅπως ὁ Χριστὸς ἢ ὁ Βούδας.

Ἄραγε θὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ ἔργο κάθε ἠθικολόγου ποὺ ἐπιδιώκει νὰ ἐπιβάλει κανόνες εἶναι μάταιο, ἐκτὸς ἂν γίνεῖ μὲ τὴν μετάδοση ἢ τὴν προπαγάνδα τῆς προσωπικῆς του ἠθικῆς ἐμπειρίας; Καὶ ὅτι ἡ κατωτερότητά του σὲ σχέση μὲ τὸν θεωρητικὸ τῆς λογικῆς, ὁ ὁποῖος ἀποδείχνει (καὶ ἐπιτάσσει μόνον καὶ μόνον γιὰτὶ ἀποδείχνει, χωρὶς νὰ ἐνασμενίζεται δίνοντας συμβουλές) εἶναι ὀριστικὴ καὶ ἀθεράπευτη; Διόλου, γιὰτὶ πρόκειται γιὰ ἕνα πολὺ πλατὺ πεδίο ἐρευνῶν, τὸ ὁποῖο ἀκόμα δὲν ἔχουμε προσπελάσει. Ἡ «ἠθικὴ ἐμπειρία» τοῦ Rauh προσφέρει ἕναν πῖνακα κανονιστικῶν ἀρχῶν τοῦ ὑποκειμένου, καὶ μάλιστα μεταβλητῶν, γιὰτὶ ὑπάρχουν πολυάριθμες ἀτομικὲς καὶ συλλογικὲς ἠθικές. Τίποτα λοιπὸν δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ τυποποιήσουμε αὐτὲς τὶς κανονιστικὲς ἀρχές, σὲ ὅρους μιᾶς λογικῆς τῶν ἀξιῶν, ὅπως μπορούμε νὰ τυποποιήσουμε αὐτὴ ἢ τὴν ἄλλη δομὴ τῆς φυσικῆς σκέψης γιὰ νὰ συγκρίνουμε τὰ συμπεράσματα μὲ τὶς δομὲς τῆς λογικῆς (τῶν θεωρητικῶν τῆς λογικῆς). Ἄλλὰ σὲ τούτῃ τὴν περίπτωση τῆς ἠθικῆς, ὅπου ἡ πιὸ ἐνδιαφέρουσα πραγματικότητα εἶναι ἡ ἠθικὴ τῶν ὑποκειμένων καὶ ὄχι τῶν ἠθικολόγων, ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στὶς διάφορες τυποποιημένες ἠθικές τῶν ὑποκειμένων θὰ μπορούσε νὰ προσφέρει ἐποικοδομητικὰ συμπεράσματα ἀναφορικὰ μὲ τοὺς μηχανισμοὺς ποὺ εἶναι κοινοὶ ἀνάμεσα στὶς διάφορες δομὲς καὶ μὲ τὰ περάσματα ἀπὸ τὴ μιὰ στὴν ἄλλη. Ἐπιπλέον, κι αὐτὸ ἐνδιαφέρει ἄμεσα τὰ γενικὰ προβλήματα, μιὰ ἔστω καὶ στοιχειώδης τυποποίηση ἐπιτρέπει νὰ χαράξουμε ἕνα σύνορο ἀνάμεσα στὸ πεδίο τῶν αὐθόρμητων καὶ μὴ κανονιστικῶν διατομικῶν ἀνταλλαγῶν, τῶν ποιοτικῶν ἀξιῶν (συμπά-

θειες, υπόληψη, κύρος κτλ.) και στις ανταλλαγές που περιλαμβάνουν μια υποχρεωτική διατήρηση των αξιών (κανονιστική αμοιβαιότητα κτλ.) καθώς οι τελευταίες αντιστοιχούν σε εκείνο που κοινώς αποκαλούμε ηθικές σχέσεις ή αλληλεπιδράσεις.¹

Παρόμοιες τυποποιήσεις θα αναφέρονταν φυσιολογικά σε ζητήματα δομής και θα συσχετιζόνταν με τα προβλήματα της απόφασης, που είναι τόσο θεμελιώδη στην ηθική του υποκειμένου. 'Αλλά ο διαπρεπής καθηγητής της ηθικής φιλοσοφίας του πανεπιστημίου του Καϊμπριτζ Braitwaite πρόσφερε από αυτή την πλευρά ένα μικρό εξαιρετικά υποβλητικό βιβλίο με θέμα 'Η ηθική και η θεωρία των παιγνίων': όντως γνωρίζουμε ότι αυτή η μαθηματική θεωρία, την οποία οφείλουμε στον οικονομολόγο Morgenstern και στον μαθηματικό von Neumann, έχει επίσης αποκληθεί θεωρία της απόφασης και προσφέρει πρότυπα, πολύ συγκεκριμένα και συνάμα πολύ γενικά, έκλογής και αποφάσεων, των οποίων ο 'Αγγλος φιλόσοφος κατέδειξε τις σχέσεις με τα ηθικά προβλήματα.

2ο α) 'Η ηθική φιλοσοφία έχει πολυάριθμα σημεία επαφής με την φιλοσοφία του δικαίου. Κατά ένα γενικό τρόπο, μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερις μεγάλες κατηγορίες στις ανταλλαγές αξιών μεταξύ προσώπων. 'Αρχικά υπάρχουν οι αθόρμητες και μη κανονιστικές ανταλλαγές που περιλαμβάνουν δύο κατηγορίες: των κοινωνικών ποιοτικών αξιών, για τις οποίες μιλήσαμε μόλις πριν, και των ποσοτικοποιημένων αξιών, που χαρακτηρίζουν τις οικονομικές ανταλλαγές. "Όσο για τις κανονιστικές ανταλλαγές, περιλαμβάνουν επίσης δύο κατηγορίες: τις ηθικές ανταλλαγές και τις νομικές αλληλεπιδράσεις, που μία διαφορά ανάμεσά τους είναι ότι οι δεύτερες είναι κωδικοποιημένες σε όλα τα επίπεδα, από το διατομικό συμβόλαιο ως την κρατική κωδικοποίηση.

'Από διάθεση συμμετρίας, ας θυμίσουμε απλώς ότι οι φιλοσοφίες του δικαίου κλιμακώνονται επίσης σε ποικίλα επίπεδα, τα οποία οδηγούν από την υποταγή στη μεταφυσική μέχρι την πλήρη

1. Αυτό δοκίμασα να δείξω σε ένα «Δοκίμιο για τη θεωρία των ποιοτικών αξιών στην στατική κοινωνιολογία» που αναδημοσιεύτηκε στις *Etudes sociologiques*, Genève (Droz), 1965.

αὐτονομία. Ἀναφορικὰ μὲ τὶς μεταφυσικὲς τοῦ δικαίου, ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι ἀλληλένδετες μὲ μιὰν θρησκευτικὴν θέσιν, παρουσιάζει ἐνδιαφέρον νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ ἔννοια «φυσικὸ δίκαιο», ποὺ ἀρχικὰ κατασκευάστηκε ὡς ἀντίδραση ἀπέναντι στὸ θεῖο δίκαιο τῶν βασιλέων κτλ., σήμερον κατέληξε νὰ γίνῃ ξεκάθαρα μεταφυσικό, σὲ ἀντίδραση αὐτὴ τῆ φορὰ ἀπέναντι στὸ θετικὸ δίκαιο, καὶ ὅτι σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις θὰ τοῦ ἀξίξει ὁ τίτλος τοῦ ὑπερφυσικοῦ δικαίου. Ὅσο γιὰ τὶς αὐτόνομες θεωρίες τοῦ δικαίου, ξαναβρίσκουμε σὲ αὐτὲς ὅπως καὶ στὴν ἠθικὴ τὸν κίνδυνον τοῦ ψυχολογισμοῦ ἢ ἐνὸς κοινωνιολογισμοῦ ποὺ θὰ ἄφηνε νὰ χαθοῦν τὰ κανονιστικὰ χαρακτηριστικὰ τους. Ἀντίθετα, συγκρατώντας αὐτὰ τὰ τελευταῖα στὴν οὐσιώδη τους σπουδαιότητα, ὅπως στὴ λογικὴ καὶ στὴν ἠθικὴ, βρίσκουμε στὸ ὑπέροχο κανονιστικὸ οἰκοδόμημα τοῦ H. Kelsen μιὰ λύση, ἡ ὁποία ὄχι μόνον γνωρίζει ὅλο καὶ μεγαλύτερη ἐπιτυχία στοὺς νομομαθεῖς, ἀλλὰ ἐπιπλέον προσφέρει στοὺς ἐπιστημολόγους μιὰν ἐξαιρετικὴν εὐκαιρίαν ἐφικτῆς τυποποίησης καὶ παραλληλισμοῦ μὲ τὶς ἠθικὲς καὶ λογικὲς δομὲς.

2ο β) Ὅλοι μας ξέρουμε ὅτι ἡ αἰσθητικὴ ἀπὸ τὴ μεριά της ἀντιμετωπίζει ἀνάλογα προβλήματα καὶ ὅτι, πλῆι στὴν φιλοσοφικὴ αἰσθητικὴ, ἔχει συγκροτηθεῖ μιὰ ἐπιστημονικὴ αἰσθητικὴ ποὺ σκοπὸ ἔχει νὰ ἀναλύσει τὶς ἀντικειμενικὲς καὶ ὑποκειμενικὲς συνθῆκες ποὺ παρεμβαίνουν στὶς αἰσθητικὲς κρίσεις διάφορων τάξεων.

3ο) Ἡ λογικὴ προσφέρει τὸ ἀξιοσημείωτο παράδειγμα ἐνὸς κλάδου τῆς φιλοσοφίας ποὺ ἔγινε σχεδὸν ἐξ ὑπαρχῆς ἀνεξάρτητος ἀπὸ κάθε μεταφυσικὴ, ποὺ ἀναπτύχθηκε χωρὶς ἐμπόδια μὲ αὐτόνομο τρόπο (μὲ τὶς ἀύξανόμενες συνεισφορὰς ἐπιστημῶν ξένων πρὸς τὴ φιλοσοφία, ὅπως εἶναι τὰ μαθηματικὰ) καὶ ποὺ παρὰ τὶς αὐτόνομες προόδους της ἢ μᾶλλον ἐξαιτίας τους ὑπηρετήσε καὶ ὀλοένα καὶ περισσότερο θὰ ὑπηρετηθεῖ ὅλους τοὺς κλάδους τῆς φιλοσοφίας.

Ἐχοντας γεννηθεῖ μέσα σὲ ἓνα μεταφυσικὸ ὅσο καὶ βιολογικὸ κλίμα μαζὶ μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη, ἡ περιπατητικὴ λογικὴ δέχτηκε ἐντούτοις ἐλάχιστες μεταφυσικὲς παρεισφύσεις, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ συλλογιστικὴ θεωρήθηκε ἔγκυρη ἐξ ἀρχῆς (πολὺ σπάνιον παράδειγμα μιᾶς τόσο ἐπιταχυμένης γένεσης). Ἐντούτοις ἡ ἀριστοτελικὴ θεωρία τῆς οὐσίας καὶ τῶν συμβεβηκότων της

ἄσκησε περιοριστική ἐπίδραση σὲ αὐτὴ τὴν ἀνάπτυξη, ποὺ ἄλλωστε ἦταν γοργή, ἐμποδίζοντας τὴν συνειδητοποίηση τῆς λογικῆς τῶν σχέσεων πρὸς ἀποκλειστικὸ ὄφελος τῆς λογικῆς τῶν τάξεων καὶ τῶν συλλογιστικῶν ἐγκλιβωτισμῶν.

Συνακόλουθα, καὶ παρὰ κάποιες τοπικὲς προόδους (στρωκὴ λογικὴ, ἀνακάλυψη τῆς διάζευξης ἀπὸ τὸν Buridan, ἐνορατικὲς συλλήψεις τοῦ Leibniz κτλ.), ἡ λογικὴ παρέμεινε περίπου στάσιμη μέχρι τὴν ἀναγέννησίν της κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Hamilton, τοῦ Jevons, τοῦ Boole, τοῦ Morgan κτλ., δηλαδὴ μέχρι τὴν μαθηματικοποίησίν της καὶ τὴν ἄλγεβρα τοῦ Boole, θεμέλιο τοῦ λογισμοῦ τῶν προτάσεων. Μὲ ἀφετηρία αὐτὴ τὴ στιγμή, θὰ μπορούσαμε — ὅπως γίνεται συχνά — νὰ μιλήσουμε κάλλιστα γιὰ μιὰν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ φιλοσοφικὴ λογικὴ, ποὺ εἶναι πιστὴ στὴν σχολαστικὴ παράδοση, καὶ στὴν ἐπιστημονικὴ ἢ μαθηματικὴ λογικὴ, ἀλλ' αὐτὸ θὰ ἦταν ἓνας τρόπος τοῦ λέγειν, ὁ ὁποῖος δὲν θὰ κάλυπτε καμιά πραγματικὴ σύγκρουση, ὅπως αὐτὴ ποὺ σήμερα φέρνει σὲ ἀντίθεση τὴν ἐπιστημονικὴ ψυχολογία μὲ τὴ φιλοσοφικὴ ψυχολογία. Πράγματι, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, οἱ καθηγητὲς τῆς φιλοσοφίας δὲν μπορούσαν νὰ θεωρήσουν ψευδῆ τὴ νέα λογικὴ: ἀπλῶς τὴν ἀγνοοῦσαν, ἀκολουθούμενοι σὲ αὐτὸ ἀπὸ τὰ ἐγχειρίδια μὲ τὶς κλασικὲς τους καθυστερήσεις, καὶ δὲν μπορούσαν νὰ ἐξεγερθοῦν ἐναντία σὲ μιὰν αὐτονομία ἐκβιασμένη κατὰ κάποιον τρόπο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ θεωρητικοὶ τῆς λογικῆς δὲν δήλωναν ὅτι ἡ συλλογιστικὴ ἦταν λαθεμένη (μὲ ἐξαιρέση ἓνα ἢ δύο πρόδηλα λάθη ποὺ ὀφείλονταν σὲ ἐλλείψεις ἐξήγησης) καὶ δὲν μπορούσαν νὰ τὴν μεμφθοῦν παρὰ μόνο γιὰ τὴν ἀνεπαρκὴ τῆς τυποποίηση καὶ τὴν ἀνεπαρκὴ τῆς γενικότητά.

Ἐντούτοις, παρὰ τὸ γεγονὸς ἧ, στὴ συνέχεια, ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς αὐτονομίας ὡς ἀναγκαίας συνθήκης τῶν προόδων τῆς μετὰ τὸν δέκατο ἕνατο αἰῶνα, ἡ λογικὴ πρόσφερε ἀνεκτίμητες ὑπηρεσίες στὴ φιλοσοφία, τόσο δίνοντας τὸ παράδειγμα ἑνὸς συνεκτικοῦ κανονιστικοῦ γνωστικοῦ κλάδου ὅσο καὶ δανείζοντας τὴν τεχνικὴ τῆς συνεισφορά γιὰ ὅλες τὶς τυποποιήσεις. Οἱ μεταφυσικοί, ποὺ ἀναζητοῦν ἀπόλυτες κανονιστικὲς ἀρχές, ἐμπνέονται ἀπὸ τὴ λογικὴ, χωρὶς ὅμως νὰ τὴν βλέπουν σὲ τίποτα, ἐπειδὴ αὐτὲς οἱ κανονιστικὲς ἀρχές δὲν παρεμβαίνουν στὴν τεχνικὴ ἐργασία τῆς διατύπωσης

ἀξιωματών. Ὁ ἀντιψυχολογισμὸς τοῦ Husserl καὶ ὀρισμένων ἄλλων ἐμπνέεται ἀπὸ τῆ λογικῆ, χωρὶς κι αὐτὸς νὰ τῆ βλάπτει σὲ τίποτα, ἐπειδὴ ἡ μοντέρνα μέθοδος τῆς παραμένει κατ' ἀρχὴν ξένη σὲ κάθε προσφυγὴ στὰ ψυχοδιανοητικὰ γεγονότα κτλ.

Τέλος, ἡ λογικὴ συγκροτεῖ μιὰν ἀπαραίτητη ἀναφορὰ στὴν ἐπιστημολογία, ἡ ὁποία μόνο σὲ ἐκείνη βρῖσκει τὶς ἀναγκαῖες διευκρινίσεις ἀναφορικὰ μὲ τὴν τυπικὴ καὶ ἀπαγωγικὴ συνεκτικότητα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἐμπράγματα ἐρωτήματα ποῦ σχετίζονται μὲ τὶς δραστηριότητες τοῦ ὑποκειμένου.

4ο) Ἡ ψυχολογία, ὄντας ἐπιστήμη γεγονότων, κατέκτησε τὴν αὐτονομία τῆς μὲ μεγάλη καθυστέρηση σὲ σχέση μὲ τῆ λογικῆ, ποῦ εἶναι ἀπαγωγικὴ ἐπιστήμη, γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους ποῦ ἡ πειραματικὴ φυσικὴ ἀναπτύχθηκε μὲ αἰῶνες διαφορὰ σὲ σχέση μὲ τὰ μαθηματικά. Ὁ πρῶτος ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς λόγους εἶναι ὅτι οἱ κανονιστικὲς ἀρχές, οἱ προκείμενες καὶ τὰ πορίσματα ἑνὸς συλλογισμοῦ, οἱ συνεπαγωγές κτλ. εἶναι μὲ ἀρκετὴ ἀμεσότητα προσιτὲς στὸ πνεῦμα ποῦ μπορεῖ νὰ τὶς ἀναλύσει χειραγωγώντας τες, ἐνῶ ἀντίθετα ἓνα ἐμπειρικὸ γεγονὸς προαπαιτεῖ μιὰν ἀποσύνδεση τῶν παραγόντων του, ποῦ μόνο ἀπαγωγικὰ μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ καὶ ἀπαιτεῖ μιὰν ἐλεγχόμενη ἐμπειρία, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ἀνεπεξέργαστο γεγονὸς, ποῦ ἔναι προσιτὸ στὴν ἄμεση ἐμπειρία, ἀλλὰ σχεδὸν πάντα ἀπατηλό. Ὁ δεῦτερος λόγος εἶναι ὅτι ἓνα ἐπιστημονικὸ γεγονὸς παραμένει ἀναπόσπαστο ἀπὸ μιὰν ἐρμηνεία, ἀρχικὰ καθόσον ἀποτελεῖ μιὰν ἀπάντηση σὲ μιὰ προηγούμενη ἐρώτηση καὶ ἡ σωστὴ διατύπωση μιᾶς ἐρώτησης προϋποθέτει μιὰν ὀλόκληρη ἐπεξεργασία, συνακόλουθα ἐπειδὴ ἡ ἀνάγνωσή του καὶ ἡ μορφοποίησή του συνεπάγονται μιὰν δόμηση ἀλληλένδετη μὲ τὸ σύστημα τῶν ὑποθέσεων ποῦ ὀδήγησε στὴν ἐρώτηση καὶ συνάμα λίγο ἢ πολὺ ἀναθεωρήσιμη σὲ συνάρτηση μὲ τὶς ἀπαντήσεις. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς γνώμες τοῦ κοινοῦ νοῦ, εἶναι πολὺ πιὸ δύσκολο νὰ διαπιστώσουμε γεγονότα καὶ νὰ τὰ ἀναλύσουμε παρὰ νὰ στοχαστοῦμε ἢ νὰ παραγάγουμε μιὰ πρόταση, γι' αὐτὸ ἄλλωστε οἱ πειραματικὲς ἐπιστῆμες γεννήθηκαν πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὶς ἀπαγωγικὲς διδασκαλίες, καθὼς οἱ τελευταῖες ἀποτελοῦν τὸ πλαίσιο καὶ συνάμα τὴν ἀναγκαῖα ἀλλὰ διόλου ἐπαρκὴ συνθήκη τῶν πρώτων.

Ἐκ τούτων προκύπτει πρῶτα-πρῶτα ὅτι ἡ ψυχολογία γιὰ πολὺν καιρὸ συναποτελοῦνταν ἀπὸ παρατηρήσεις καὶ διάσπαρτες ἀναλύσεις ἐπιτελούμενες ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους ἀνάλογα μὲ τὶς ἐργασίες τους, πράγμα πὸ ἀπετέλεσε ἀδιαφιλονίκητα τὴ μιὰ ἀπὸ τὶς πηγές τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας. Πλάι σὲ ἀπατηλές σημειώσεις καὶ θεωρητικὲς ὑποθέσεις γιὰ τὴν ψυχὴ, στοὺς μεγάλους συγγραφεῖς ὄντως βρίσκουμε πολυάριθμες γόνιμες ἰδέες πὸ κατοπιναῖ ἀπετέλεσαν ἕνασμα γιὰ συστηματικὲς ἔρευνες. Ἄλλὰ παρὰ τὶς θεμελιώδεις παρατηρήσεις τοῦ Kant γιὰ τὸ ἐγὼ ὡς ἀντιληπτικὴ ἐνότητα πὸ ἀποκλείει κάθε θεωρία περὶ οὐσίας, εἶναι ἐξίσου αὐτονόητο ὅτι αὐτὴ ἡ προεπιστημονικὴ ψυχολογία τέθηκε συχνὰ στὴν ὑπηρεσία πνευματοκρατικῶν θεωρήσεων. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι, ὅταν ἡ ἐπιστημονικὴ ψυχολογία συγκροτήθηκε μὲ αὐτόνομη μορφή, δυσπιστοῦσε γιὰ πολὺν καιρὸ ἀπέναντι στὴν ἄμεση μελέτη τῶν ἀνώτερων λειτουργιῶν καὶ ἀρχικὰ προσηλώθηκε στὰ προβλήματα τῆς αἴσθησης, τῆς ἀντίληψης, τοῦ συνειρμοῦ κτλ., μέσα σὲ ἕνα ψυχοφυσιολογικὸ πλαίσιο ἀναφορᾶς. Αὐτὴ ἡ κατάσταση προκάλεσε μιὰ εὐνόητη σύγκρουση, τῆς ὁποίας ὅμως ἡ ἐξακολούθηση εἶναι πηγὴ ὄλο καὶ μεγαλύτερων παραλογισμῶν, ἀνάμεσα σὲ συγγραφεῖς πὸ ἔβλεπαν ἐνδιαφέροντα προβλήματα, ἀλλὰ τὰ διεξέρχονταν ἐντελῶς γενικὰ χωρὶς νὰ σέβονται τοὺς κανόνες ἐπαλήθευσης, καὶ σὲ ὅσους συμμορφώνονταν μὲ τὶς ἀπαιτήσεις ἐνὸς πειραματικοῦ γνωστικοῦ κλάδου, περιορίζοντας ὅμως τὸ πεδίο τους μέχρι ὑπερβολῆς. Ἔτσι γεννήθηκε ἡ ἀδιανόητη σὲ ἄλλους τομεῖς ἰδέα μιᾶς φιλοσοφικῆς ψυχολογίας πὸ θὰ μπορούσε νὰ συνοδεύει τὴν ἐπιστημονικὴ ψυχολογία καὶ θὰ ἔβρισκε φυσιολογικὰ ἕνα συμπληρωματικὸ κίνητρο στὴν πολὺ νόμιμη φιλοσοφικὴ ἀνάγκη ἐνὸς συντονισμοῦ τῶν ἀξιῶν (λὲς καὶ μιὰ «φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία»), ὅπως λέμε συχνά, θὰ μπορούσε νὰ ἀρκεστεῖ σὲ γνώσεις ἀγορασμένες μὲ ἔκπτωση).

Αὐτὸ τὸ πρόβλημα εἶναι πολὺ σημαντικὸ καὶ δὲν μπορούμε νὰ τὸπραγματευτοῦμε μὲ μερικὲς παρατηρήσεις· θὰ τοῦ ἀφιερώσουμε ἕξ ὀλοκλήρου τὸ τέταρτο κεφάλαιο.

5ο) Ἀπομένει ἡ θεωρία τῆς γνώσης πὸ ἦταν ἡ μεγάλη κατάρκτηση τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης, ἀπὸ τὸν Πλάτωνα μέχρι ὄλους σχεδὸν τοὺς συγχρόνους μας· τὸ ζήτημα ἐδῶ εἶναι νὰ ἐξετάσουμε

ἀν προοριζόταν, λόγω τῆς φύσεως τῶν προβλημάτων της, νὰ παραμείνει ἀναγκαίᾳ συνδεδεμένη μὲ τὴ μεταφυσικὴ ἢ ἀν παρουσιάζει ἐμπράγματα ἢ αὐτοδίκαια (ἢ διάζευξη δὲν εἶναι ἀποκλειστικὴ) τάσεις γιὰ αὐτονόμηση, μετὰ ἀπὸ τὴν λογικὴ καὶ τὴν ψυχολογία.

Ἐκ τῆς ἀποψῆς τοῦ αὐτοδίκαιου, φαίνεται προφανὲς ὅτι ἡ ἐπιστημολογία εἶναι κυρίαρχη, γιατί, ἀν θέλουμε νὰ οἰκοδομήσουμε μιὰ μεταφυσικὴ, τὰ προκαταρκτικὰ ἐρωτήματα εἶναι νὰ πιστοποιηθεῖ ἀν μιὰ μεταφυσικὴ γνώση εἶναι ἐφικτὴ καὶ ὑπὸ ποῖες συνθήκες. Ἐντούτοις χρειάστηκε νὰ περιμένουμε ὡς τὸν Kant γιὰ νὰ τεθοῦν αὐτὲς οἱ ἐρωτήσεις σὲ ὄλο τους τὸ εὔρος, καί, ὅπως καλὰ γνωρίζουμε, τὴν πρώτη τὴν ἔλυσε ἀρνητικὰ, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν καθαρὸ θεωρητικὸ Λόγο, καὶ ὑποκατέστησε τὴ δογματικὴ μεταφυσικὴ μὲ ἐκεῖνο πὸν μποροῦμε νὰ ἀποκαλέσουμε «σοφία» θεμελιωμένη στὸν καθαρὸ πρακτικὸ Λόγο. Σοφία ἄλλωστε τόσο ἐφήμερη, ὥστε οἱ μετακαντιανοὶ τὸ πρῶτο πὸν ἐπραξάν ἦταν νὰ μετατρέψουν τὸ κριτικὸ ἐργαλεῖο σὲ ἓνα ἀπόλυτο ἐγὼ κτλ.

Ἐμπράγματα, πάλι, ἡ ἐπιστημολογία παρουσίασε ὅλες τὶς συνηθισμένες ἐνδείξεις μιᾶς τάσης γιὰ αὐτονόμηση: ὀριοθέτηση τῶν προβλημάτων, συγκρότηση ἐσωτερικῶν μεθόδων ἐπαλήθευσης καὶ δάνεια ἀπὸ ἄλλες ἤδη συγκροτημένες ἐπιστῆμες.

Ἡ ὀριοθέτηση τῶν προβλημάτων ξεκίνησε μὲ τὸν Descartes, τὸν Leibniz καὶ τὸν Kant, καὶ καθὼς ὁ τελευταῖος θέλησε νὰ δώσει μὲ στατικὴ μορφή ἓναν ἀποκλειστικὸ καὶ ὀριστικὸ πῖνακα τῶν a priori μορφῶν τῆς αἰσθητικότητας καὶ τῆς νόησης ὡς a priori σχημάτων, πρόκυψαν κάμποσα εἰδικὰ προβλήματα πὸν προκάλεσαν ὀριοθετήσεις ὀλοένα καὶ πιὸ προχωρημένες. Ἐὰς θυμήσουμε γιὰ παράδειγμα ὅτι ἡ ἄλλωστε πολὺ συζητήσιμη λύση πὸν πρότεινε ὁ Kant γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ ἀριθμοῦ, βασιζοντάς τιν στὸ χρόνο καὶ ὄχι μόνον στὶς κατηγορίες τῆς ποσότητας καὶ τῆς νόησης, υἱοθετήθηκε ἀπὸ τὸν Brouwer, ὁ ὁποῖος τὴν κατέστησε ὅπλο ἀντίστασης ἀπέναντι στὴν λογιστικὴ ἀναγωγὴ τοῦ Frege, τοῦ Whitehead καὶ τοῦ Russell (παράδειγμα ἓνος περάσματος ἀπὸ ἓνα γενικὸ ἐπιστημολογικὸ πρόβλημα σὲ μιὰ μαθηματικὴ καὶ λογιστικὴ ἐπιστημολογία ὀλοένα καὶ πιὸ ἐξειδικευμένη). Ἐὰς θυμήσουμε ἐπίσης ὅτι ἡ

καντιανή έρμηνεία τοῦ χώρου ὡς a priori μορφῆς τῆς αἰσθητικότητας γέννησε δύο μεγάλες τάξεις έργασιῶν. Οἱ πρῶτες ἔγιναν ἀπὸ τοὺς πρῶτους πειραματικούς ψυχολόγους πού δὲν ἄγνοοῦσαν ὅσο θρυλεῖται τὰ μεγάλα φιλοσοφικά προβλήματα: ἐφόσον ἐπρόκειτο γιὰ «αἰσθητικότητα» ἦταν ἐφικτὸς ἓνας ἔλεγχος, καὶ ἔτσι μεγάλοι ψυχοφυσιολόγοι ὅπως ὁ Müller καὶ ὁ Hering ὑποστήριξαν ρητὰ τὴν καντιανὴν θέση, ὀνομάζοντάς τὴν «αὐτογένεση» ἐνάντια στὸν «ἐμπειρισμὸ» τοῦ Helmholtz (ὁ ὁποῖος ἄλλωστε δεχόταν τὴν παρέμβαση ἀσύνειδων συμπερασμῶν ἀκόμα καὶ στὴν ἀντίληψη). Ἄλλωστε τὸ πρόβλημα ἐξακολούθησε νὰ μελετᾶται στὸ πειραματικὸ πεδίο καὶ ὁ χωρικός κωνστρουκτιβισμὸς, πού φαίνεται νὰ ἐπικρατεῖ, εἶναι πιὸ κοντὰ σὲ ἓναν καντιανισμό πού κατέστη δυναμικός παρὰ στὸν καθαρὸ ἐμπειρισμὸ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἀνακάλυψη μὴ εὐκλείδειων γεωμετριῶν ἤρθε σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ γράμμα καὶ ὄχι μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ καντιανοῦ ἀπριορισμοῦ (γνωρίζουμε ὅτι ὁ Poincaré, παρὰ τὸν συμβατικισμό του, θεωροῦσε τὴν ἔννοια τῆς «ὀμάδας» μιὰν a priori δομή), καὶ γέννησε μιὰν ὀλόκληρη ἐξειδικευμένη γεωμετρικὴ ἐπιστημολογία.

Αὐτὴ ἡ ὀλοένα καὶ πιὸ προωθημένη ἐξειδίκευση τῶν προβλημάτων (ἄς ἀναλογιστοῦμε, γιὰ παράδειγμα, τὸ ἔργο τοῦ E. Meyerson, πού στὴν ὀλότητά του εἶναι ἀφιερωμένο ἀποκλειστικά στὴν ἐπιστημολογία) ὀδήγησε φυσιολογικά σὲ μιὰν αὐξουσα ἀκρίβεια τῶν μεθόδων πού ἐπιθυμοῦσαν νὰ ὑποκαταστήσουν τὸν ἀπλὸ στοχασμὸ μὲ τὴν ἐπαλήθευση. Αὐτὴ ἡ πρόοδος ἦταν πολὺ μεγάλη στὸ πεδίο τῆς ἀπαγωγικῆς ἀπόδειξης καὶ πολὺ μικρότερη, ἀλλὰ ἀξιοσημείωτη, στὸ πεδίο τῶν γεγονότων. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις ἡ πρόοδος ἐκδηλώθηκε μεταξὺ τῶν ἄλλων μὲ συμβολές ὀλοένα καὶ πιὸ σημαντικὲς πού ἔρχονταν ἀπὸ τίς ἴδιες τίς ἐπιστῆμες καὶ ὄχι πλέον μόνο ἀπὸ ἐπαγγελματίες φιλοσόφους.

Στὸ πεδίο τῆς ἀπαγωγικῆς ἀνάλυσης, ἡ αὐτόνομη ἀνάπτυξη τῆς λογικῆς γέννησε δύο μεγάλες ὀμάδες έργασιῶν πού ἀποδείχτηκαν θεμελιώδεις γιὰ τὴ μαθηματικὴ ἐπιστημολογία καὶ πού ὁ ὀλοένα καὶ ἐντονότερος τεχνικός χαρακτήρας τους κατέστησε αὐτὴ τὴν τελευταία κλάδο τῶν ἰδίων τῶν μαθηματικῶν, ἀφιερωμένο στὴ θεωρία τῶν θεμελιῶν (σὲ τέτοιο σημεῖο ὥστε σήμερα σχεδὸν κάθε

διεθνές συνέδριο μαθηματικῶν ἀφιερώνει ἓνα ὁλόκληρο τμήμα ἐργασίας σὲ αὐτὸ τὸ νέο κλάδο). Τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ τὰ σύνολα ἐργασιῶν ἀναφέρθηκε στὸ πρόβλημα τῆς δυνατῆς ἀναγωγῆς τῶν μαθηματικῶν στὴ λογικὴ. Αὐτὴ ἡ δυνατότητα, ἡ ὁποία ἐπιβεβαιώθηκε μεταξὺ ἄλλων μὲ πάταγο ἀπὸ τὰ *Principia mathematica* τῶν Whitehead καὶ Russell, ἀλλὰ ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ ἄλλους, μελετήθηκε σὲ ὅλες τὶς ὕψεις της, ἐνῶ οἱ ἐργασίες μιᾶς δεύτερης ομάδας συγγραφέων, μεταξὺ τῶν ὁποίων κυρίως ὁ Hilbert, ὁ Ackermann καὶ ὁ Bernays, ζητοῦσαν νὰ ἀποδείξουν τὴ μὴ ἀντιφατικότητα τῶν θεμελιωδῶν μερῶν τῶν μαθηματικῶν, ὅπως ἡ ἀριθμητικὴ. Αὐτὲς οἱ ποικίλες ἐρευνες κατέληξαν γύρω στὸ 1930 στὴν ἀνακάλυψη ἀπὸ τὸν Goedel θεωρημάτων ποὺ ἀπετέλεσαν ἀποφασιστικὴ καμπὴ στὴν μαθηματικὴ ἐπιστημολογία καὶ ποὺ τὸ γενικὸ τους νόημα εἶναι ἡ ἀδυνατότητα τῆς ἀπόδειξης τῆς μὴ ἀντιφατικότητος μιᾶς θεωρίας μὲ τὰ δικά της μέσα ἢ μὲ μέσα πιὸ ἀδύναμα. Προκύπτει ἔτσι ἡ οὐσιώδης ἰδέα ἐνὸς κονστρουκτιβισμοῦ ὅπου γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουμε τὴ συνεκτικότητά τῶν ἀρχικῶν θεωριῶν πρέπει πάνω ἀπὸ αὐτὲς νὰ κατασκευάσουμε ὁλόένα καὶ πιὸ ἰσχυρὲς θεωρίες, ποὺ βασιζοῦνται στὶς ἐπόμενες κτλ. Βλέπουμε τὴν ἐπιστημολογικὴ σπουδαιότητα μιᾶς τέτοιας ἀντίληψης, ποὺ ἀντιστρατεύεται τὸν πλατωνισμό καὶ συνάμα τὸν θετικιστικὸ ἀναγωγισμό πρὸς ὄφελος μιᾶς κατασκευαστικῆς θεωρίας, ὅπως τὴν εἶχαν διαβλέψει πολλοὶ φιλόσοφοι, στὸ ἐξῆς ὅμως στηριζόμενης σὲ μιὰν ἐσωτερικὴ ἐπιστημολογία πολὺ πιὸ πλούσια καὶ πιὸ ἀκριβή.

Στὴν περιοχὴ τῶν γεγονότων, ἓνα οὐσιῶδες κίνημα ἐμφανίστηκε στὴ γαλλόφωνη ἐπιστημολογία, ἐνῶ ὁ ἀγγλοσαξονικὸς ἐμπειρισμὸς διατύπωνε ἄλλα προβλήματα. Μετὰ ἀπὸ τίς τόσο ἀξιοσημειώτες καὶ ἐπὶ τόσο μεγάλο διάστημα παραγνωρισμένες ἐργασίες τοῦ Cournot, ποὺ ἀναφέρονταν στὴν ἀνάλυση τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης μέσα σὲ μιὰ προοπτικὴ κατὰ κάποιον τρόπο συγχρονικὴ, ὀρισμένοι συγγραφεῖς, ὅπως ὁ G. Milhaud, ὁ L. Brunschvicg, ὁ P. Boutroux καὶ ὁ A. Reymond, κατάλαβαν ὅτι ἡ ἐπιστημολογικὴ σημασία μιᾶς ἐπιστημονικῆς θεωρίας ἀναδειχνεται πλήρως μόνο ἂν τοποθετηθεῖ μέσα στὴν ἱστορικὴ της προοπτικὴ, ἐφόσον ἀποκρίνεται σὲ ἐρωτήσεις ποὺ ἔχουν ἐγερθεῖ ἀπὸ προηγούμενες διδα-

σκαλίες και προετοιμάζει τις επόμενες, μέσω ενός παιχνιδιού έξακολουθητικών συγγενειών ή αντιθέσεων. Με άλλα λόγια, καθώς η επιστημονική σκέψη βρίσκεται σε συνεχές γίγνεσθαι, το πρόβλημα του τί είναι ή γνώση δεν μπορεί να λυθεί παρά με πιά όριοθετημένες μορφές, καθώς προσπαθοῦμε να αναλύσουμε τόν τρόπο που αυξάνονται ή αναπτύσσονται οί γνώσεις μέσα στο πλαίσιο αναφοράς τής πραγματικῆς τους κατασκευῆς: έξ οὔ και ή ιστορικοκριτική μέθοδος, που αποτελεί μιάν από τις επίλεκτες μεθόδους τής επιστημονικῆς ἐπιστημολογίας.

Ἐξάλλου πολυάριθμοι συγγραφεῖς ἔθεταν ἐμπράγματα προβλήματα στα πιά ποικίλα πεδία. Στο πεδίο τής μαθηματικῆς ἐπιστημολογίας ὁ F. Enriques ἀναζητοῦσε τήν ἐξήγηση τῶν διάφορων δομῶν στα ἐνεργήματα τής σκέψης και τήν ἐξήγηση τῶν διάφορων γεωμετριῶν στις διαφορές ἀνάμεσα στις σειρές τῶν πλήκτρων τής ἀντίληψης, ἐνώ ὁ H. Poincaré συναρτοῦσε τήν ομάδα τῶν μεταθέσεων με τήν κιναισθησιακή ὀργάνωση. Στο φυσικό πεδίο, ἐνώ οί φυσικοὶ συζητοῦσαν τά ἐπιστημολογικά προβλήματά τους σε ἀναφορά με τὸ ἐρώτημα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στον παρατηρητή, στήν πραγματικότητα και στο παρατηρήσιμο, οί συνεχιστές τοῦ κλασικοῦ ἐμπειρισμοῦ ἢ (λογικοὶ ἐμπειριστές) ἐπεξεργάζονταν μιὰ θεωρία τής συνθετικῆς κρίσης θεμελιωμένη στήν ἀντιληπτική διαπίστωση, σε ἀντίθεση με τις ἀναλυτικές κρίσεις που θεμελιώνονται σε μιάν λογικομαθηματική γλώσσα κτλ.

Ὡστε ἔχει ἐπιβληθεῖ ή ιδέα να μελετηθεῖ τὸ πρόβλημα τής ἀνάπτυξης και τής ἐπαύξεσης τῶν γνώσεων ἀνατρέχοντας ὡς τήν ψυχογενετική διαμόρφωσή τους, και αὐτὸ για δύο λόγους. Ἀπό τή μιὰ μεριά, ἔχουμε ἐδῶ μιὰ φυσική προέκταση τής ιστορικοκριτικῆς μεθόδου, γιατί, ὅταν ἀνασκοπήσουμε, για παράδειγμα μαζί με τόν P. Boutroux, τήν ἱστορία τῶν μαθηματικῶν δείχνοντας πῶς τὰ πνεύματα πέρασαν ἀπό τήν «ἐνατενιστική» περίοδο τῶν Ἑλλήνων σε μιάν «συνθετική» περίοδο λειτουργικοῦ συνδυασμοῦ και κατόπιν σε μιὰ περίοδο ὅπου ἀνακαλύπτουμε τήν «ἑσωτερική ἀντικειμενικότητα» αὐτῶν τῶν λειτουργικῶν δομῶν, τὸ πρῶτο πρόβλημα που πρέπει να τεθεῖ εἶναι ἂν αὐτὲς οί δομές παρουσιάζουν κάποιες φυσικές ρίζες και ἀντιστοιχοῦν σε γενικές δομές τής διά-

νοιας ἢ ἂν προκύπτουν ἀπὸ καθαρὰ τεχνικὲς κατασκευές: ἀλλὰ ἓνα παρόμοιο πρόβλημα μονάχα στὸ ψυχογενετικὸ ἐπίπεδο μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ, γιατί ἡ ἐνδοσκόπηση τῶν ἐνήλικων παραμένει βουβή σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού οἱ ἐμπειριστὲς ἢ οἱ συνεχιστὲς τοὺς δίκαια ἢ ἄδικα ἐπικαλοῦνται ψυχολογικοὺς μηχανισμοὺς γιὰ νὰ ἐξηγήσουν ὀρισμένες ὀψεις τουλάχιστον τῆς γνώσης, τὴν ἀντιληπτικὴ ἐμπειρία γιὰ τὴ φυσικὴ γνώση, τὴ γλώσσα γιὰ τὶς λογικομαθηματικὲς δομὲς κτλ..., ἔχει πιά ἔρθει ἡ στιγμή νὰ ἐπαληθευτεῖ τί ἀξίζουν αὐτὲς οἱ προτάσεις στὸν ἴδιο τὸν χῶρο ὅπου τοποθετοῦνται οἱ συγγραφεῖς τοὺς· καὶ ἐδῶ ἀκόμα μόνο ἡ ψυχογένεση εἶναι διαφωτιστικὴ.

Ἔτσι γεννήθηκε ἡ γενετικὴ ἐπιστημολογία ὡς ἔρευνα οὐσιαστικὰ διεπιστημονικὴ, πού προτίθεται νὰ μελετήσῃ τὴ σημασία τῶν γνώσεων, τῶν λειτουργικῶν δομῶν καὶ τῶν ἐνοιῶν, καταφεύγοντας, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, στὴν ἱστορία τοὺς καὶ στὴ σημερινὴ λειτουργία τοὺς μέσα σὲ μιὰ καθορισμένη ἐπιστήμη (τὰ δεδομένα τοῦτα προσφέρονται ἀπὸ εἰδικοὺς αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἐπιστημολογίας της), ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά στὴ λογικὴ τοὺς ὀψη (καταφεύγοντας σὲ θεωρητικοὺς τῆς λογικῆς) καί, τέλος, στὴν ψυχογενετικὴ τοὺς διαμόρφωση ἢ στὶς σχέσεις τοὺς μὲ τὶς ψυχοδιανοητικὲς δομὲς (αὐτὴ ἢ ἄποψη γεννᾷ τὶς ἔρευνες τῶν ἐπαγγελματιῶν ψυχολόγων πού ἐνδιαφέρονται ἐξἄλλου γιὰ τὴν ἐπιστημολογία). Ἔτσι ἰδωμένη, ἡ ἐπιστημολογία δὲν ἀποτελεῖ πιά ὑπόθεση ἀπλοῦ στοχασμοῦ, ἀλλὰ, προτιθέμενη νὰ συλλάβῃ τὴ γνώση μέσα στὴν ἐπαύξησή της (γιατί ἡ ἴδια ἢ διαμόρφωση εἶναι ἓνας μηχανισμὸς ἐπαύξεσης πού δὲν ἔχει ποτὲ κάποια ἀπόλυτη ἑναρξή) καὶ ὑποθέτοντας ὅτι αὐτὴ ἢ ἐπαύξηση προκύπτει πάντα ἀπὸ ἐρωτήματα ἀναφερόμενα ταυτόχρονα στὰ γεγονότα καὶ στὶς κανονιστικὲς ἀρχές, πασχίζει νὰ συμφιλιώσῃ τὶς μόνες ἀποφασιστικὲς τεχνικὲς γιὰ τὴ διατύπωση παρόμοιων ἐρωτήσεων: τὴ λογικὴ, πού κανεὶς πλέον δὲν θέτει ὑπὸ ἀμφιβολία στὴν εἰδικὴ της μορφή, τὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν καὶ τὴν ψυχολογία τῆς ἀνάπτυξής τοὺς· ἡ τελευταία εἶχε σταθερὰ ἀναφερθεῖ ἔμμεσα, σχεδὸν ὅμως ποτὲ μὲ τὴν πειραματικὴ καὶ εἰδικευμένη μορφή της, σὲ καθαυτὸ ἐρωτήματα κατανόησης.

Αὐτὲς οἱ διάφορες ἐνδείξεις, μολονότι ἐξαιρετικὰ σχηματικὲς,

ἀρκοῦν γιὰ νὰ δείξουν ὅτι ἡ ἐπιστημολογία, ἡ ὁποία γεννήθηκε ἀπὸ τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ, προσανατολίστηκε ἀφ' ἑαυτῆς καὶ ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς τεχνικὲς τῆς προόδου πρὸς μιὰν αὐτονομία ἀπέναντι στὴ μεταφυσικὴ. Αὐτὴ ἡ αὐτονομία κατακτῆθηκε ἀθόρυβα καὶ χωρὶς συλλογικὲς διακηρύξεις, ἀντίθετα μὲ ἐκείνη τῆς ψυχολογίας, καὶ θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ τὴ συγκρίνουμε μὲ ἐκείνη ποὺ σφράγισε τὴν ἐξέλιξη τῆς λογικῆς. Ἀλλὰ ἡ ἐπιστημονικὴ ἐπιστημολογία εἶναι λιγότερο προωθημένη σὲ αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, γιὰτὶ οἱ μείζονες ἐργασίες τῆς ἦσαν κατὰ τὶς τελευταῖες αὐτὲς δεκαετίες ἔργο ἐπιστημόνων ποὺ καταγίνονταν σὲ πολλὰς ἄλλες ἐργασίες καὶ δὲν ἦσαν ἀποκλειστικὰ ἀφοσιωμένοι στὴν ἐπιστημολογικὴ ἀνάλυση, καὶ προπάντων γιὰτὶ μιὰ συνολικὴ ἐξειδίκευση στὶς ἐπιστημολογικὲς ἐρευνες προαπαιτεῖ σχεδὸν ἀναγκαστικὰ τὴν συνεργασία μεταξὺ τῶν γνωστικῶν κλάδων.

Τὸ γενικὸ συμπέρασμα ποὺ πρέπει νὰ συναγάγουμε ἀπὸ τὰ σημεῖα 1 ἕως 5 εἶναι ὅτι, ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὴ μεταφυσικὴ, ὅλες οἱ φιλοσοφικὲς ἐρευνες, ὅσες ἀναφέρονται σὲ φιλοσοφικὰ προβλήματα ἐπιδεχτικὰ ὀριοθέτησης, τείνουν νὰ διαφοροποιηθοῦν μὲ μορφὲς ποὺ πλησιάζουν ὀλοένα καὶ περισσότερο τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευνα, ἐπειδὴ ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς ἐπιστῆμες καὶ τὴ φιλοσοφία δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ φύση τῶν προβλημάτων, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ὀριοθέτησίν τους καὶ ἀπὸ τὴν ἀὑξάνομενη τεχνικότητα τῶν μεθόδων ἐπαλήθευσης. Ὡστοσο πολλοί, καὶ ἀναμφίβολα ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν φιλοσόφων, δὲν συμφωνοῦν μὲ αὐτὴ τὴ θέση. Τὰ κεφάλαια III καὶ IV θὰ ζητήσουν λοιπὸν νὰ ἐξετάσουν τὶς ἄλλες θέσεις ἀναφορικὰ μὲ αὐτὰ τὰ κεντρικὰ προβλήματα μεθόδου.

III.

ΤΟ ΨΕΥΔΟΪΔΕΩΔΕΣ ΜΙΑΣ ΥΠΕΡΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΓΝΩΣΗΣ

Τὸ προηγούμενο κεφάλαιο μνημόνευσε τις ἐποχές, κατὰ τις ὁποῖες ἐπιστῆμες καὶ φιλοσοφία δὲν γνώριζαν καμιά σύγκρουση, καὶ ἀνάφερε ὀρισμένα μέσα, ποὺ ἔχουν ἐφαρμοστεῖ ἀπὸ πολὺ καιρὸ ἢ βρίσκονται ἀκόμα ἐν τῷ γίγνεσθαι καὶ ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ ἀποκαταστήσουμε τὴν ἀρμονία μὲ μιὰν ὀριοθέτηση ἢ μιὰν ἐξειδίκευση τῶν προβλημάτων. Εἶναι καιρὸς νὰ προσπελάσουμε τώρα τὴν πολὺ πιὸ σοβαρὴ ἐκείνη κατάσταση, ἣ ὁποία ἀποτελεῖ πηγὴ πραγματικῶν συγκρούσεων καὶ γεννήθηκε στὴ διάρκεια τοῦ δέκατου ἑνάτου αἰῶνα, ὅταν ὀρισμένες φιλοσοφίες ἔφτασαν στὴν ἰδέα ὅτι κατεῖχαν ἕναν *suī generis* τρόπο γιὰ τὴν ἀπόκτηση γνώσεων, ἀνώτερο ἀπὸ ἐκεῖνον τῆς ἐπιστήμης. Ἀπέναντι σὲ αὐτὴ τὴν παραεπιστημονικὴ «γνώση», ποὺ παρουσιάζεται ὡς ὑπερεπιστημονικὴ, θὰ πρέπει τώρα νὰ λάβουμε θέση.

Α) Ξαναπαίρνουμε ἕνα παράδειγμα ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς τελολογίας (βλ. κεφ. II, στὸ Α). Γνωρίζω πολὺ νοήμονες καὶ διόλου δογματικούς φιλοσόφους, σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους ἀποκλείεται γιὰ «τὴν ἐπιστήμη» νὰ εἰσαγάγει τὴν ἔννοια τῆς τελολογίας στὴν ἀνάλυση καὶ τὴν ἐξήγηση τῶν ζωικῶν διαδικασιῶν, ἀλλὰ ἐπίσης ἀποκλείεται στὴ «φιλοσοφία» νὰ ἀποκτήσει μιὰν πλήρη ἔννοια τῆς ὀργανικῆς ζωῆς χωρὶς νὰ περιλάβει τὴν τελολογία. Ἐδῶ δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἠθικὲς ἢ ἄλλες ἀξίες, ἀλλὰ μὲ μιὰν ἔννοια ποὺ προσιδιάζει στὴ βιολογικὴ φιλοσοφία σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ βιολογία. Κάποιος ἀπ' αὐτοὺς ἄλλωστε δὲ δίσταζε νὰ συμπεράνει, ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὸν Merleau-Ponty, ὅτι «ποτὲ» ἢ ἐπιστήμη δὲν θὰ προσφέ-

ρει μιάν έπαρκή εξήγηση τής έννοιας τής «όλικής δομής» τοῦ όργανισμού.

Χωρίς γιά τήν ώρα νά αναφερθοῦμε στή φαινομενολογία και παραμένοντας στό επίπεδο τοῦ άπλου κοινού νοῦ, τί μπορεί νά σημαίνουν παρόμοιες, σχετικά διαδεδομένες σήμερα θέσεις, πού θά κατέπλησσαν έναν καρτεσιανό ή έναν όπαδό τοῦ Leibniz και πού άρνούνται ή δέχονται τήν τελολογία, αλλά ταυτόχρονα στό έπιστημονικό και στό φιλοσοφικό πεδίο; Τό ζήτημα έδώ δέν άφορά τήν τελολογία, αλλά τή δυαδικότητα τών τρόπων γνώσης σχετικά μέ αὐτή. Τό ότι ή τελολογία έχει σκοτεινά σημεία δέ συνιστά τό πρόβλημα πού μάς άπασχολεί έδώ: ή εξ άποστάσεως και άπειρης ταχύτητας έλεξη πού φαινόταν νά συνεπάγεται ή νευτώνεια βαρύτητα ήταν πολύ πιό σκοτεινή, έδειχνε όμως ότι συγκροτοῦσε είτε ένα γεγονός είτε μιάν περίπου αναπόφευκτη έρμηνεία τοῦ γεγονότος (και δέν άπαλλασσόταν κανείς δηλώνοντας ότι είναι άληθινή φιλοσοφικά και ψευδής έπιστημονικά ή τό αντίθετο). Τό ζήτημα είναι τό εξής: πώς μπορούμε νά χαρακτηρίσουμε μιάν έννοια άπαραδέχτη και συνάμα παραδεχτή ή έστω άναγκαία γιά τά ίδια αντικείμενα, αλλά άνάλογα αν τά βλέπουμε έπιστημονικά ή φιλοσοφικά; Προφανώς δεχόμαστε άξιωματικά δύο τρόπους γνώσης, άπό τούς όποιους ό ένας είναι άνώτερος άπό τό άλλον επειδή γνωρίζει τήν οὐσία, ενῶ ό άλλος είναι κατώτερος ως άπλή γλώσσα ή άτελής γνώση, περιορισμένη άπό όρισμένα όρια (τό χωροχρονικό κτλ.) ή άπό όρισμένες άρχές (θετικιστικές κτλ.). "Εστω, αλλά αν υπάρχει μιá άνώτερη γνώση πού τις περιλαμβάνει όλες, μη έξαιρουμένης τής κατώτερης, και μιá κατώτερη γνώση μοιραία περιορισμένη, τότε γιατί νά μην τή σαφηνίσουμε; Η άλήθεια είναι ότι αὐτό άκριβώς συμβαίνει, και έτσι υπάρχουν πολυάριθμοι φιλοσοφοῦντες βιολόγοι όπαδοί τής τελολογίας. Άλλά τότε έγείρεται ένα σοβαρό πρόβλημα: γιατί αὐτό δέν τούς όδηγεῖ πουθενά;

Πράγματι, ή σοβαρότητα τοῦ προβλήματος συνίσταται στό ότι εκλαμβάνουμε τή λέξη άλήθεια μέ δύο διαφορετικές έννοιες. Τό νά δεχτοῦμε ότι υπάρχουν δύο είδη άλήθειας είναι άνυπόφορο γιά τή σκέψη, γιατί ή λογική άπαιτεῖ τόν συντονισμό τους. Τό νά πούμε ότι γιά τήν αντίληψη ό ήλιος στρέφεται γύρω άπό ένα όρατό τμη-

μα τῆς γῆς καὶ ὅτι γιὰ τὸ Λόγο ἢ γῆ στρέφεται γύρω ἀπὸ τὸν ἥλιο, εἶναι δύο ἀλήθειες, ἂν θέλετε, οἱ ὁποῖες ὅμως εἶναι σχετικὲς μὲ κλίμακες φαινομένων πού εἶναι εὐκολο νὰ συντονίσουμε. Ἀντίθετα, ἂν ὑποστηρίζουμε ὅτι ἡ δομὴ τοῦ ὄργανισμοῦ εἶναι προσιτὴ μόνο στὴ φιλοσοφικὴ ἐποπτεία καὶ ἀνάμεσα στὰ ἄλλα περιλαμβάνει τὴν τελολογία, ἐνῶ ὁ ἔντιμος βιολόγος πού ἐργάζεται μέρα μὲ τὴ μέρα στὸ ἐργαστήριό του (καὶ μὲ μεθόδους πού ἀποδίδουν) δὲν θὰ καταλάβει ποτὲ τίποτα, γιὰτὶ δεσμεύεται ἀπὸ μιὰν εὐρετικὴ καὶ ἐννοιολογικὴ τύφλωση πού τὸν ἐμποδίζει νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τὶς ἴδιες ἐποπτεῖες, δὲν εἶναι πιά σὰ νὰ ἀναφερόμαστε μόνο σὲ κλίμακες ξεχωριστὲς ἀλλὰ συντονίσιμες, εἶναι σὰ νὰ κόβουμε ψυχρὰ τὴν ἀνθρώπινη σκέψη σὲ δύο ἑτερογενεῖς τομεῖς καὶ νὰ μεταχειριζόμαστε καταχρηστικὰ τὸν μέγα ὄρο «ἀλήθεια» γιὰ νὰ τοῦ ἀποδώσουμε δύο ἀσυμβίβαστες σημασίες.

Τὸ τρέχον νόημα τῆς λέξης «ἀλήθεια» ἀναφέρεται σὲ ὅ,τι εἶναι ἐπαλήθευσιμο ἀπὸ τὸν καθένα. Δὲν ἔχει σημασία ἡ μεθόδευση τῆς ἐπαλήθευσης· ἀρκεῖ νὰ εἶναι προσιτὴ καὶ νὰ δίνει τὴν ἐγγύηση στὸ ὑποκείμενο ὅτι δὲν εἶναι ἐπικεντρωμένη στὸ ἐγὼ του ἢ στὴν αὐθεντία ἐνὸς δασκάλου, ἀλλὰ ὅτι αὐτὸ πού διατείνεται εἶναι ἐλέγξιμο ἀπὸ ὅλους, ὅσοι ἀμφιβάλουν. Ἄν ἡ τελολογία τοῦ ὄργανισμοῦ ἦταν «ἀληθινή» ὑπ' αὐτὴ τὴν ἐννοια, ἔστω καὶ ἂν δὲν τὴν διαπιστώνουμε στὸ μικροσκοπίο καὶ ἂν χρειαζόταν, γιὰ νὰ τὴν πλησιάσουμε, νὰ ἐπιδοθοῦμε σὲ μιὰν προσπάθεια ἀφαίρεσης ὁσοδῆποτε ἐπιμοχθη, τῆς ὁποίας ὅμως κατονομάζουμε τοὺς κανόνες, τότε θὰ ἦταν μιὰ ἀπλὴ ἀλήθεια: ἄρα μιὰ ἀλήθεια ὅπως τόσες ἄλλες, πού γίνεται κατανουητὴ μόνο ἀπὸ μιὰ διακεκριμένη μειοψηφία, εἶναι προσιτὴ ὅμως σὲ ὅλους, μὲ τὴν προϋπόθεση νὰ καταβάλουν τὴν ἀπαιτούμενη ἐργασία. Ἀντίθετα τὸ νὰ ποῦμε ὅτι ἡ τελολογία ἐπιβάλλεται «στὴ φιλοσοφία», εἶναι σὰ νὰ ξεχνᾶμε ἐσκεμμένα ὅτι ὑπάρχουν πολλὲς ἄλλες φιλοσοφίες ἔξω ἀπὸ τὴ δική μας καὶ ὅτι οὔτε ὁ Descartes, οὔτε ὁ Spinoza, οὔτε ἡ μοντέρνα διαλεκτικὴ δὲν ἀπολαμβάνουν τὸ εὐεργέτημα νὰ μετέχουν στὶς ἴδιες ἐνοράσεις. Ἡ προϋπόθεση τῆς «ἀλήθειας», μὲ τὸ δεύτερο νόημα τοῦ ὄρου, δὲν εἶναι πλέον ἡ ἐπαλήθευση μὲσω ἐνὸς λογισμοῦ ἢ μιᾶς τεχνικῆς προσιτῆς σὲ ὅλους, ἀλλὰ ἡ προσέγγιση μὲσω τῆς πειθοῦς ἢ τῆς μεταστροφῆς, δηλαδὴ

τῆς ἀποδοχῆς ἐνὸς συστήματος. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ ἄλγεβρα ἀποτελεῖ ἓνα σύστημα, ἐπίσης ἡ βιολογία κτλ.: συνεπῶς γιατί ὄχι ὁ μπερξονισμός ἢ ἡ φαινομενολογία; Ἀπλῶς καὶ μόνο ἐπειδὴ καμιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς θεωρίες δὲν ἔχει ἐνδοιασμούς νὰ πιστέψει προτοῦ βεβαιωθεῖ, ἢ ἐπειδὴ ἀποκαλεῖ «ἀλήθεια» ὅ,τι περιλαμβάνει ἀκόμα ἓνα μέρος πίστεων ποῦ θεωροῦνται προφανεῖς κι ὅταν ἀκόμα πρόκειται γιὰ «προφάνειες» ποῦ ἀνήκουν ἀποκλειστικὰ στοὺς ἄλλους ἢ, κατ' ἀναλογία, σὲ ἐμᾶς τοὺς ἴδιους.

Β) Ἴσως ὅμως ἐδῶ ἔχουμε νὰ κάνουμε μόνο μὲ θυμικὲς ἀντιδράσεις, καὶ μέσα σὲ ἓναν κόσμον, ὅπου ἡ ὑποκειμενικὴ («ὑπαρξή») ἔχει καταστεῖ πηγὴ τῆς ἀλήθειας, τὰ συστήματα ποῦ τουλάχιστον ὑπάρχουν θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι ἡ ἀλήθεια τῆς αὔριον. Ἄς γυρέψουμε λοιπὸν νὰ κατανοήσουμε τὶς αἰτίες ποῦ γέννησαν τὴν τάση νὰ δεχόμαστε ἓναν τρόπο γνώσης εἰδικὸ στὴ φιλοσοφία καὶ ἀνώτερο ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση, καὶ μετὰ θὰ προσπαθήσουμε νὰ ζυγίσουμε τοὺς λόγους ποῦ ἐπικαλεῖται μετὰξὺ τῶν ἄλλων ἡ φαινομενολογία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ κατὰ πολὺ ἀξιολογότερο σύστημα ἀπ' ὅσα θεμελιώνονται σὲ μιὰ τέτοια πίστη.

1ο) Ὁ πρῶτος ἐντοπίσιμος παράγοντας ἀναμφίβολα εἶναι ἡ ἀναζήτηση τοῦ ἀπολύτου. Ἐνόσω δὲν ὑπῆρχε σύγκρουση ἀνάμεσα στὶς ἐπιστῆμες καὶ στὴ φιλοσοφία, ἡ μεταφυσικὴ θὰ μπορούσε νὰ ἐμφανιστεῖ ὡς μιὰ ὑπέρτατη σύνθεση, ἡ ὁποία ἀγκάλιαζε ὅλη τὴ γνώση χωρὶς νὰ ἀπαιτεῖ εἰδικὸ τρόπο γνώσης γιὰ νὰ ξεπεράσει τοὺς ἐπιμέρους γνωστικούς κλάδους. Μὲ ἀφετηρία τὴν ἀποφασιστικὴν καμπὴ ποῦ σημείωσε ἡ καντιανὴ κριτικὴ, ἡ ὁποία ἀρνιόταν στὸν θεωρητικὸ Λόγον τὸ δικαίωμα νὰ ὑπερβεῖ τὰ ὄρια τῆς δόμησης τοῦ πραγματικοῦ, ὁ ἥρωισμός μιᾶς τέτοιας θέσης δὲν ἄρκεσε νὰ νικήσει τὴν ἀνάγκη τοῦ ἀπολύτου καὶ οἱ συνεχιστὲς ἀναζήτησαν μέσα στὶς a priori δομὲς ὄχι πιά ἓναν ἐπιστημολογικὸ πίνακα τῶν συνθηκῶν τῆς γνώσης, σύμφωνα μὲ τὴν καντιανὴ ἄσκηση, ἀλλὰ τὴν ἔκφραση μιᾶς δύναμης ἰδιάζουσας στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη, ἡ ὁποία, καθορίζοντας ποιά προκαταρκτικὰ ὄργανα εἶναι ἀναγκαῖα στὴν ἐπιστήμη, τοποθετεῖται πάνω ἀπὸ αὐτή. Μὲ τὴν βοήθεια τῆς ἀνάγκης τοῦ ἀπολύτου, πρόκυψε μιὰ ὑπερεπιστημονικὴ θέση ὄχι πλέον μέσω τῆς σύνθεσης ἀλλὰ μέσω τῆς ὀριοθέτησης τῶν ἐπιπέδων.

Δὲ χρειάζεται νὰ θυμίσουμε τὶς πολλαπλὲς ἐκδηλώσεις αὐτῆς τῆς τάσης, ἡ ὁποία σὲ ὄλες τὶς μορφές της συνίσταται στὸ νὰ περι-κλείει τὴν ἐπιστημονικὴ γνῶση σὲ ὀρισμένα ὄρια πού συγκροτοῦν τὸ «φαινόμενο» καὶ νὰ ἀναζητεῖ τὰ θεμέλια ἐνὸς τέτοιου περιορισμένου τρόπου γνῶσης γιὰ νὰ κατακτήσει ἕναν τρόπο ἀνώτερου ἐπιπέδου. Ἀντίθετα, ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία νὰ παρατηρήσουμε εἶναι ὅτι μιὰ τέτοια διαδικασία, ὀλότελα θεμιτὴ καθ' ἑαυτή, μπορεῖ νὰ γεννήσει εἴτε καθαρὰ θεωρητικὰ ἐγχειρήματα εἴτε μεθοδικὰ καὶ ἐλεγχόμενα. Μὲ αὐτὴ τὴν τελευταία μορφή, ἡ θεμελιώδης διαδικασία διαφοροποίησης τῶν ἐπιπέδων δὲν εἶναι ξένη στὶς ἴδιες τὶς ἐπιστῆμες, καὶ θὰ διαπράτταμε θεμελιῶδες λάθος ἂν τὶς θεωρούσαμε τοποθετημένες στὸ ἴδιο ἐπίπεδο. Ἄν γιὰ παράδειγμα πά-ρουμε τὴ φυσικὴ, τὰ «φαινόμενα» κατανέμονται σὲ πολυάριθμες κλίμακες, ὄχι ἐπειδὴ στέκουν μπροστά μας, ὀλότελα ὀργανωμένα καί, σύμφωνα μὲ τὴ χρήση τοῦ μικροσκοπίου ἢ τοῦ τηλεσκοπίου, ἐμφανίζονται διαφορετικὰ, ἀλλὰ ἐπειδὴ, σύμφωνα μὲ τὴ βαθειὰ παρατήρηση τοῦ Ch.-Eugène Guye, ἡ κλίμακα εἶναι ἐκείνη πού δημιουργεῖ τὸ φαινόμενο. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ φυσικὴ ἐπιδίδεται σὲ σειρὲς δομήσεων, καθεμιὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς γνῶση ἀνώτερου ἐπιπέδου σὲ σχέση μὲ τὶς προηγούμενες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἀπὸ τὴν πιστοποίηση τῶν νόμων μέχρι τὴν αἰτιακὴ ἢ ἀπαγωγικὴ ἐξήγησή τους, ποῦναι χαρακτηριστικὸ τῆς «θεωρητικῆς φυσικῆς», καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μέχρι τὴν καθαρὴ καὶ αὐτόνομη ἀπαγωγή, ὅπως ἔχει συγκροτηθεῖ ἀπὸ τὴν «μαθηματικὴ φυσικὴ» (γιὰ τὴν ὁποία ὁ A. Lichnerowicz στὰ ἔργα του καὶ ἡ S. Bachelard σὲ μιὰν ὁμορφὴ ἱστορικοκριτικὴ μελέτη ἔδειξαν πόσο διαφέρει ἀπὸ τὴν θεωρητικὴ φυσικὴ), συντελεῖται ἐκ νέου μεταβολὴ πεδίου ἢ ἐπιπέ-δου, ἔτσι ὥστε τὸ πρωταρχικὸ φαινόμενο τελικὰ νὰ ἐνσωματώνεται σὲ ἕνα ἐννοιολογικὸ σύμπαν πού περιλαμβάνει ὄλες τὶς δυνατότητες καὶ ὄχι μόνο τὸ πραγματικὸ. Ὅταν τέλος μιὰ ἐπιστῆμη ὅπως τὰ μα-θηματικὰ περιλαμβάνει στὸ πεδίο της τὴν ἴδια της τὴν ἐπιστημολο-γία μὲ τὴ μορφή μιᾶς συστηματικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς ἀνάλυσης τῶν θεμελίων της, εἶναι σαφὲς ὅτι ἕνας γνωστικὸς κλάδος πολλα-πλασιάζει ἔτσι ἔνδοθεν τὰ ἐπίπεδα κατασκευῆς καὶ στοχασμοῦ.

Θέλοντας νὰ κλείσουν τὶς ἐπιστῆμες σὲ ὀρισμένα ὄρια γιὰ νὰ

διευκολύνουν την πίστη στη δυνατότητα ενός ειδικού και ανώτερου τρόπου γνώσης, οι παραεπιστημονικές φιλοσοφίες εκτίθενται στον κίνδυνο να δοϋν τὰ ὄριά τους να μετατοπίζονται ἀκατάπαυστα και να ροκανίζουν τὸν χῶρο τους με μεθόδους πού εἶναι πιὸ στέρεες με διαφορετικό τρόπο.

2ο) Ἀντίθετα ὑπάρχει μιὰ δεύτερη γενική αἰτία πού ἐξηγεῖ τις παραεπιστημονικές τάσεις και προκύπτει πάντα ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς ἐνατένισης, αὐτὴ τῆ φορά ὅμως στὸ ἄλλο στρατόπεδο. Ὀντως, μιὰ παρόμοια ἀνάγκη ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη φύση και τὸ προνόμιο τῶν φιλοσόφων, ὅταν ὑποκύπτουν σ' αὐτὴν, εἶναι ὅτι κατέχουν μιὰν ἱστορική παιδεία πού τοὺς ἐπιτρέπει νὰ κάνουν τὸν γύρο τῶν ὑποθέσεων προτοῦ νὰ βροῦν νέες. Ὅταν κάποιιοι ἐπιστήμονες τοῦ δέκατου ἑνατου αἰῶνα, και εἰδικὰ κάποιιοι βιολόγοι χωρὶς μαθηματική, λογική ἢ ψυχολογική συγκρότηση, θέλησαν νὰ προεκτείνουν τὴ νεοσύστατη γνώση τους σὲ μιὰ μεταφυσική, στράφηκαν σὲ ἓναν δογματικό ὕλισμό πού γοήτευσε τὸ κοινὸ (χωρὶς νὰ μιλήσουμε γιὰ κοινωνικοὺς παράγοντες) στὸ βαθμὸ πού ἔδειχνε νὰ γεννιέται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐπιστήμη. Τὸ ἐκπληκτικό εἶναι ὅτι οἱ φιλόσοφοι ἔπεσαν θύματα τῆς ἴδιας αὐταπάτης, ἔτσι ὥστε γιὰ νὰ ἀντιδράσουν ἀπέναντι στὸν ὕλισμό ἐπιδόθηκαν στὴν κριτική τῆς ἐπιστήμης ὡς τέτοιας.

Μιὰ κριτική τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης ὀνομάζεται ἐπιστημολογία και κάθε ἐπιστημολογική μελέτη εἶναι καλόδεκτη, ὅποιες κι ἂν εἶναι οἱ προθέσεις της. Ἐτσι ἡ περίφημη διατριβὴ τοῦ Ε. Βουίτριου γιὰ τὴν *Συμπτωματοκότητα τῶν φυσικῶν νόμων* παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον ὡς κριτική τοῦ ἰδεώδους τῆς ἀπόλυτης ἀπαγωγῆς ὡς ἀνασκευῆς τοῦ ἀναγωγισμοῦ. Ἀπὸ αὐτὴ τῆ σκοπιά ἡ ὕστερη πορεία τῶν ἐπιστημῶν τὸν δικαίωσε πλήρως. Πράγματι, ὀλοένα και περισσότερο φαίνεται ὅτι σὲ ὅλες τις καταστάσεις, ὅπου φτάσαμε σὲ μιὰν ἀναγωγή τοῦ ἀνώτερου στὸ κατώτερο ἢ τοῦ πιὸ περίπλοκου στὸ πιὸ ἀπλό, αὐτὴ ἡ ἀναγωγή καθίσταται ἀμοιβαία, δηλαδή τὸ κατώτερο πλουτίζεται ἀπὸ ὀρισμένα χαρακτηριστικά τοῦ ἀνώτερου και τὸ «πιὸ ἀπλό» γίνεται ἐξίσου πιὸ περίπλοκο. Ἐτσι, ἀνάγοντας τὴ βαρύτητα στὶς καμπύλες τοῦ χώρου, πράγμα πού φαινόταν ὡς ἀναγωγή τῆς φυσικῆς στὴ γεωμετρία, ὁ Einstein ὀδη-

γήθηκε στη σύνδεση αὐτῶν τῶν καμπυλῶν μὲ μάζες, ὥστε ἡ ἀναγωγὴ νὰ εἶναι ἀμοιβαία. Τὴν ἡμέρα ποὺ θὰ ἀναγάγουμε τὸ ζωικὸ στὸ φυσικοχημικὸ, ἔλεγε ὁ Ch.-Eugène Guye, τὸ φυσικοχημικὸ θὰ ἐμπλουτιστεῖ μὲ ἀνάλογες ἰδιότητες ἄγνωστες ὡς τῶρα (καὶ ἡ σημερινὴ μοριακὴ βιολογία μᾶς φέρνει κοντὰ στὴν ἐπαλήθευση αὐτῆς τῆς διπλῆς προδρομικῆς σύλληψης). Ἄλλὰ ὅσο βαθειὰ κι ἂν εἶναι ἡ θέση τοῦ Boudroux ἀπὸ ἐπιστημολογικὴ σκοπιά, παραεῖναι φανερὸ ὅτι ἡ πρόθεσή του νὰ ὑπερασπιστεῖ τὴν ἠθικὴ ἐλευθερία ἐνάντια στὸν δογματικὸ ὕλισμὸ καταλήγει σὲ μιὰν ἄρνηση αὐτοῦ τοῦ τελευταίου καὶ διόλου στὸ νὰ προσφέρει στὴ φιλοσοφία ἕναν εἰδικὸ τρόπο γνώσης (ὅπως συμπέρανε ὁ Bergson, συνεχιστῆς τοῦ Boudroux), γιατί ἡ κριτικὴ στὴν ὁποία ὑπέβαλε τὴν ἐπιστῆμη συνίστατο στὴν πραγματικότητά σὲ μιὰ συνειδητοποίηση τῶν ἴδιων τῶν διαδικασιῶν τῆς κατασκευαστικῆς ἀπαγωγῆς ποὺ προσιδιάζει στὴν ἐπιστημονικὴ ἐξήγηση, διαδικασία ποὺ ὁ ὕλισμὸς δὲν εἶχε διόλου ἀντιληφθεῖ.

Ἀντίθετα, ἡ ὄχι λιγότερο περίφημη (προηγούμενη) διατριβὴ τοῦ Lachelier γιὰ *Τὰ θεμέλια τῆς ἐπαγωγῆς*, τὴν ὁποία ὁ Lalande ἀποκαλοῦσε κομψὰ «αὐτὸ τὸ μικρὸ βιβλίο ποὺ πιδ συχνὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρίαν νὰ θαυμάζουμε παρὰ νὰ χρησιμοποιοῦμε», περιέχει βέβαια ὑποβλητικὲς παρατηρήσεις πάνω στὴν ἐπαγωγικὴ μεθόδευση, ἀλλὰ θὰ ἤθελε νὰ τὴν καταστήσει ἀλληλένδετη μὲ μιὰ συνολικὴ ἄρμονία τῆς φύσης, ἡ ὁποία συνεπάγεται τὴν τελολογία. Ἄν ἐπικαλούμαστε αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ὡς ἔνδειξη μιᾶς φιλοσοφικῆς γνώσης, ἡ ὁποία ὑπερβαίνει τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση, θὰ ἦταν εὐκόλο νὰ ἀπαντήσουμε ὅτι γιὰ τὸν εἰδήμονα ἡ ἐπαγωγὴ προαπαιτεῖ βέβαια μιὰν ὑπόθεση, ἄρα μιὰν πρόθεση, ἕνα σχέδιο κτλ., ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ ἀπαγωγὴ ἐπιτυγχάνει ἐξίσου, ἀναφορικὰ μὲ τὴ φύση τῶν γεγονότων ποὺ ζητεῖ νὰ προσπελάσει, ἀκόμα κι ὅταν αὐτὰ τὰ γεγονότα ἐμπεριέχουν τόση συμπτωματικότητά ὅση στὴν περίπτωσι μιᾶς ὀργανωμένης δομῆς ὅπως στὴ βιολογία: καθὼς δεῖχνουν ἡ θερμοδυναμικὴ καὶ ἡ μικροφυσικὴ, ὁ μαθηματικὸς λογισμὸς εἶναι πολὺ πιδ προσιτὸς στὴν πρώτη περίπτωσι.

Μὲ ἕνα λόγο, ἡ ἀντίδραση τῆς φιλοσοφίας ἀπέναντι στὸν δογματικὸ ὕλισμὸ συνιστᾷ ἀναμφίβολα ἕναν ἀπὸ τοὺς παράγοντες, οἱ

ὅποιοι ἐξηγοῦν ψυχολογικὰ τὴν ἀνάγκη ἑνὸς εἰδικοῦ καὶ ὑπερῆστου τρόπου γνώσης, ἀλλὰ ἂν αὐτὴ ἢ ἀντίδραση στέφθηκε μὲ μίαν ἐξάλλου εὐκολὴ ἐπιτυχία, τούτῃ δὲν ἀποδείχνει σὲ τίποτα τὴν πρωτοτυπία τῶν χρησιμοποιούμενων τρόπων γνώσης, γιατί ὁδήγησαν ἢ σὲ πολὺ συζητήσιμες θέσεις, ὅπως στὴν περίπτωσι τοῦ J. Lachelier, ἢ σὲ μίαν προσαρμογὴ τῆς ἐπιστημολογίας στὶς πραγματικὰς τάσεις τῆς ἐπιστήμης, σὲ ἀντίθεσι μὲ τὶς ἐπιστημολογικὰς μεταφυσικὰς καὶ τὴν θετικιστικὴν ἐπιστημολογία.

3ο) Ὁ τρίτος παράγοντας πού ὀφείλουμε νὰ ἐπικαλεστοῦμε καὶ πού συγκλίνει φυσικὰ μὲ τὴν ἀντίστασι στὸν ὕλισμό, ἀλλὰ εἶναι πολὺ πιὸ γενικός, εἶναι ἡ ἐπιθυμία νὰ ἐξασφαλίσουμε στὸ συντονισμό τῶν ἀξιῶν καὶ στὴν αἰτιολογημένη πίστι ἕνα τρόπο μεταφυσικῆς γνώσης ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη καὶ ἀνώτερον ἀπὸ αὐτή.¹ Ὡς παράδειγμα τῆς δράσης αὐτοῦ τοῦ γενικοῦ παράγοντα μποροῦμε νὰ ἀναφέρουμε τὴν μεταφυσικὴ ψυχολογία τοῦ Maine de Biran, μιὰ ἀπὸ τὶς πηγὰς τοῦ πνευματοκρατικοῦ ρεύματος, πού πέρασε ἀπὸ τὸν Ravaisson στὸν Lachelier, στὸν Boutroux καὶ στὸν Bergson, καὶ συνάμα τοῦ ἐκλεκτισμοῦ τῶν V. Cousin καὶ Royer-Collard. Ἡ κύρια φροντίδα τοῦ Maine de Biran ἦταν νὰ ἀρνηθεῖ τὸν ἐμπειρισμό καὶ κυρίως τὴν ἐρμηνεία πού πρότεινε ὁ Hume γιὰ τὴν αἰτιότητα, βρίσκοντας μέσα στὸ ἐγὼ καὶ τὴν ἐκούσια προσπάθεια τὴν ἄμεση σύλληψι τῶν πραγματικοτήτων τῆς ὑπόστασις, τῆς δύναμις καὶ τῆς αἰτιότητις. Στὸ τέταρτο κεφάλαιον θὰ ἐπιστρέψουμε στὰ λάθη τῆς ἐνδοσκοπήσις πού ὁδήγησαν σὲ τοῦτα τὰ συμπεράσματα καὶ πού ἀποτελοῦν ἕνα καλὸ παράδειγμα τῶν πιθανῶν πλανῶν μιᾶς ἀποκλειστικῆς ἐπίκλησις αὐτῆς τῆς ἐνδοσκοπήσις σὲ ἀντίθεσι μὲ τὶς ψυχοφυσιολογικὰς, ψυχοπαθολογικὰς καὶ γενετικὰς μεθόδους (πράγμα πού, ἂς τὸ ποῦμε ἐξαρχῆς, διόλου δὲ σημαίνει ὅτι αὐτὲς οἱ μέθοδοι ἀμελοῦν τὴ μελέτη τῆς συνείδησις ἢ τοῦ ὑποκειμένου ὡς τέτοιου, ὅπως πιστεύουν ἢ διατείνονται οἱ ὀπαδοὶ τῆς φιλοσοφικῆς ψυχολογίας παίζοντας μὲ τὴν ἀμφισημία τῆς ἐνδοσκοπήσις, πού συνδέεται μὲ μόνο τὸ ἐγὼ, καὶ

1. Αὐτὴ τὴν ἀνωτερότητα τὴν ἐνέπνευσε ἢ τὴν ἐνίσχυσε ἰδιαιτέρα ἡ θρησκευτικὴ διάκρισι ἀνάμεσα στὴ φύσι καὶ στὶς ὑπερβατικὰς πραγματικότητες.

μέ τη συνειδητοποίηση, πού τοποθετείται στο πλαίσιο αναφορᾶς τῶν συμπεριφορῶν). Γιὰ τὴν ὥρα ἂς σημειώσουμε ἀπλῶς ὅτι, ἀνάμεσα στὸ ἰδεῶδες μιᾶς μεταφυσικῆς γνώσης θεμελιωμένης ἄμεσα στὴν ἐνόραση τοῦ ἐγῶ καὶ στὶς δυνατότητές του καὶ στὸ ἰδεῶδες μιᾶς μεταφυσικῆς γνώσης θεμελιωμένης στὴν κριτικὴ τῆς ἐπιστήμης, τὸ μόνο κοινὸ πού ὑπάρχει εἶναι τὸ ὄνειρο μιᾶς μεταφυσικῆς γνώσης «ἀνώτερης» ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη: ἀλλὰ, πέρα ἀπὸ αὐτὴ τὴν κοινὴ ἐπιθυμία, οἱ δύο θέσεις εἶναι ἀντιφατικές, ὅπως τὸ εἶχε διακρίνει ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Kant, στὴν κριτικὴ πού υπέβαλε τὴν «ὀρθολογικὴ ψυχολογία» (τοῦ Ch. Wolff, ὁ ὁποῖος ἐμπνεόταν ἐξίσου ὅσο καὶ ὁ M. de Biran ἀπὸ τὸν Leibniz). Τὸ νὰ ὑποβάλλεις τὴν ἐπιστήμη σὲ κριτικὴ σημαίνει ὄντως νὰ δείξεις ὅτι κάθε ἐμπειρία εἶναι μιὰ δόμηση τοῦ πραγματικοῦ, μέσα στὴν ὁποία τὸ ἐπιστημικὸ ὑποκείμενο λαβαίνει ἐνεργὸ μέρος, ἔτσι ὥστε ἡ γνώση νὰ ἐμφανίζεται σὰν μιὰ ἀλληλεπίδραση ἀνάμεσα στὰ δομοῦντα ἐνεργήματα τοῦ ὑποκειμένου καὶ στὶς ιδιότητες τοῦ ἀντικειμένου. Μὲ αὐτὴ τὴν προϋπόθεση, δὲν ὑπάρχει ὁ παραμικρὸς λόγος, ἐκτὸς ἀν εἶναι θυμικὸς, νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ «ἐσωτερικὴ ἐμπειρία» ξεφεύγει ἀπὸ τὸν κοινὸ κανόνα, γιὰτὶ στὴν ἐνδοσκόπηση ἓνα μέρος τοῦ ἐγῶ κοιτάζει τὸ ἄλλο καὶ συνεπῶς συνιστᾷ ἓνα γνωρίζον ὑποκείμενο σὲ σχέση μὲ τὸ πρὸς γνώση ἢ γνωστὸ ὑποκείμενο. Τὸ νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι στὴν ἐνδοσκόπηση δὲν ὑπάρχει τέτοια διαίρεση καὶ ὅτι τὸ γνωρίζον ἢ ἐπιστημικὸ ὑποκείμενο συγχέεται μὲ τὸ γνωστὸ ἢ ἀτομικὸ ὑποκείμενο, θὰ σήμαινε ὅτι ἀρνούμαστε τὴν ἐνδοσκόπηση (γιὰτὶ ὅταν τὰ δύο μέρη τοῦ ἐγῶ ἐπανασυνδέονται δὲν ὑπάρχει πλέον ἐνδοσκόπηση, ἀλλὰ μιὰ ὅποια δραστηριότητα) καὶ συνάμα ὅτι ἀρνούμαστε τὴν καθολικότητα καθὼς καὶ τὴν ἀναγκαία δραστηριότητα τοῦ ἐπιστημικοῦ ὑποκειμένου. Νὰ γιὰτὶ ὁ Kant ἔδειξε ὅτι τὸ «ἐγῶ» δὲν ἔμοιαζε σὲ τίποτα μὲ μιὰν ὑπόσταση, μὲ μιὰ δύναμη ἢ μιὰ αἰτία, ἀλλὰ ὄφειλε τὴν ταυτότητά του σὲ μιὰν ἐσωτερικὴ «ἐνότητα τῆς ἀντίληψης». Ἡ μεταφυσικὴ ψυχολογία τοῦ Main de Biran (δίπλα σὲ ἐξαιρετὲς ψυχολογικὲς παρατηρήσεις) μετατρέπει λοιπὸν αὐτὴ τὴν νοητικὴ δόμηση τοῦ ἐγῶ, ὅπως τὸ γνωρίζει τὸ γνωρίζον ἐγῶ, σὲ ἓνα μεταφυσικὸ ἐγῶ πάνω σὲ ἓνα πιὸ μετριοπαθὲς ἐπίπεδο, ἀλλὰ μὲ τρόπο ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνον, τοῦ ὁποῖου ἔπεσαν θύ-

ματα ό Fichte, ό Schelling, ό Hegel, έν μέρει και ό Schopenhauer, όταν ξεκίνησαν από τó καντιανό a priori για νά οίκοδομήσουν έκ νέου και άτοπα τίς μεταφυσικές έννοιες τού άπόλυτου έγώ κτλ.

4ο) Ένας τέταρτος παράγοντας, πού εΐναι έμφανέστατος ήδη σέ αύτούς τούς μεγάλους Γερμανούς και έκτοτε χειροτέρευσε, εΐναι ό ρομαντισμός, ό όποϊος όλοένα και περισσότερο προσανατολίζεται πρós τόν άνορθολογισμό: από τή στιγμή πού οί έπιστήμες επιδιώκουν ένα όρθολογικό ιδεώδες, ένώ ή μεταφυσική προτίθεται νά συλλάβει τήν όλότητα τού πραγματικού, άν ή μεταφυσική θέλει νά παραμείνει άνώτερη από τίς έπιστήμες, όφείλει νά ύπάρχει ένας τρόπος γνώσης πού συλλαμβάνει τó ίδιο τó άνορθολογικό. Αύτ ή ένόραση, με τήν μεταορθολογική έννοια τού όρου, πρεσβεύει ή μεταφυσική από τόν Schelling ώς τόν Bergson. Και έπίσης αύτ ή εΐναι μιá ουσιώδης τροφή τού σύγχρονου ύπαρξισμού, ή μόδα τού όποϊου άντικατέστησε μετά από τόν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο τήν μόδα τού μπερζονισμού μετά από τόν πρώτο. Ό Kierkegaard, πού ήταν έλεύθερος άνθρωπος, δέν άγαπούσε τίς φιλοσοφίες και με τó δίκιο του άνακάλυψε ότι ή ύπαρξή του ήταν κάτι άνεκτίμητο και δέν χωρούσε μέσα στό πλαίσια κανενός συστήματος: με κάποια καθυστέρηση, λοιπόν, τόν έξαπάτησαν όπως και τόν Kant και τόν θεώρησαν άφετηρία νέων συστημάτων!

Όστόσο άλλο πράγμα εΐναι ή ύπαρξη και άλλο πράγμα ή γνώση της. Άν ό φιλόσοφος δέν θέλει νά συγγέεται με τόν μυθιστοριογράφο, τού όποϊου ή ιδιάζουσα μεγαλοφυΐα συνίσταται στό νά ζωγραφίζει τó πραγματικό μέσα από τήν κοσμοθεώρησή του χωρίς νά άναζητεί όσα δέν έξαρτώνται από αύτ ή (έστω και άν άνήκει σέ μιá ρεαλιστική ή νατουραλιστική σχολή, πράγμα πού άποτελεΐ μιá ιδιαίτερη μορφή τής προσωπικής θεώρησης), θά πρέπει νά έξεύρει μιάν έπιστημολογία τής γνώσης τής ύπαρξης, και αύτό θά τó κάνει όρίζοντας ότι αύτ ή κοσμοθεώρηση εΐναι μιá γνώση όπως και μιá άλλη, με τήν προϋπόθεση ότι σκέφτεται σ' έναν έλάχιστο βαθμό και συλλαμβάνει ό,τι «προσφέρεται» στήν άμεση βιωμένη έμπειρία, πριν από κάθε στοχασμό, σάν νά ύπήρχε εκεί μιá πρωταρχική ένόραση ώς πηγή τής (ή τής κάθε) γνώσης. Στο τέταρτο κεφάλαιο θά επανέλθουμε στήν θεμελιώδη ψυχολογική αύταπάτη, ή όποια συ-

νίσταται στην αναζήτηση μιᾶς ἀπόλυτης ἀφετηρίας τῆς γνώσης μέσα σὲ μιὰ στοιχειώδη συνειδητοποίηση, ἐνῶ κάθε γνώση συνδέεται μὲ τὴ δράση καὶ κατὰ συνέπεια δεσμεύεται ἀπὸ προηγούμενα σχήματα δραστηριότητας· παρακάτω θὰ προσεγγίσουμε τὴν κριτικὴ ἐξέταση τῆς ἐπιστημολογίας τοῦ Husserl. Ἐὰς ἀρκεστοῦμε λοιπὸν πρὸς στιγμὴ νὰ σημειώσουμε ὅτι ἂν αὐτὴ ἡ ἐνόραση τοῦ βιωμένου ἔχει δοθεῖ ὡς φιλοσοφικὸς τρόπος γνώσης ἀνώτερος ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση ἐπειδὴ, ὅπως λέει ὁ Merleau-Ponty, «τὸ σύμπαν τῆς ἐπιστήμης κατασκευάζεται ὁλόκληρο μὲ βάση τὸν βιωμένο κόσμον», ἡ μεταφυσικὴ φιλοδοξία γίνεται πῦρ μετριοπαθῆς καὶ ἀπομακρύνεται ὀλοένα καὶ περισσότερο, μὲ ἕναν τέτοιο ἀνορθολογισμό, (μιλᾷμε γιὰ τὸν Merleau-Ponty, γιὰτὶ ὁ Husserl ξεπερνᾷ κατὰ πολὺ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὸν ἴδιο), ἀπὸ τὴ δυνατότητα νὰ θεμελιώσουμε τὴν ἐπιστήμη καὶ κατὰ συνέπεια νὰ κυριαρχήσουμε πάνω της: ὄντως, ἂν πράγματι τὸ σύμπαν τῆς ἐπιστήμης ἔχει «κατασκευαστεῖ» πάνω στὸν βιωμένο κόσμον, αὐτὸ δὲ συμβαίνει ὅπως ἕνα οἰκοδόμημα κατασκευασμένο πάνω στὰ θεμέλιά του, γιὰτὶ τὸ ἰδιάζον τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης εἶναι νὰ ἀπομακρύνεται ὀλοένα καὶ περισσότερο ἀπὸ αὐτὸν τὸν βιωμένο κόσμον, τὸν ὁποῖο, ἀντὶ νὰ χρησιμοποιεῖ, τὸν ἀντιστρατεύεται. Ἀντίθετα, τὸ ἀληθινὸ ἀφετηριακὸ σημεῖο τοῦ σύμπαντος τῆς ἐπιστήμης πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ μέσα στὸν κόσμον τῆς δράσης καὶ ὄχι στὸν κόσμον τῆς ἀντίληψης, ποὺ ἔχει ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὸ κινήτριον καὶ πρακτικὸ του πλαίσιο ἀναφορᾶς, γιὰτὶ τὸ ἐνέργημα τῆς σκέψης προεκτείνει τὴ δράση διορθώνοντάς την ἀπλά, ἀντὶ νὰ τὴν ἀντιστρατεύεται.

5ο) Ἐνας τελευταῖος οὐσιώδης παράγοντας τῆς πίστης σὲ μιὰ φιλοσοφικὴ γνώση ἐνὸς διακεκριμένου καὶ κατὰ συνέπεια ἀνώτερου τύπου ἀπὸ ἐκεῖνον τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης εἶναι πῦρ πεζός, ἐπειδὴ εἶναι κοινωνιολογικῆς ὑφῆς, ὡστόσο παίζει ἐξίσου σημαντικὸ ρόλο ὄχι στοὺς δημιουργοὺς, ἀλλὰ στὴν φιλοσοφικὴ κοινὴ γνώμη. Ἀφότου ἡ φιλοσοφία ἀντιστοιχεῖ σὲ ἕνα ἐπάγγελμα διαδεδομένο, εὐυπόληπτο καὶ ριζωμένο σὲ μιὰ πανεπιστημιακὴ σχολὴ ποὺ λόγω τῆς δύναμης τῶν πραγμάτων καθίσταται ὀλοένα καὶ πῦρ ξένη πρὸς ἐκεῖνη τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ ἄμεση μύηση σὲ αὐτὴ τὴ διδασκαλία, χωρὶς καμιὰ προηγούμενη ἐπιστημονικὴ

προετοιμασία, ἐκτὸς ἀπὸ τῆ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση, ὁδηγεῖ σὲ συνήθειες σκέψης πού εὐνοοῦν τὴν πίστη σὲ μιὰν ριζικὴ ἀνεξαρτησία τῆς φιλοσοφικῆς γνώσης. Καθὼς ἡ ἀπουσία ἀντίστασης ἀποκλείει κάθε ἔλεγχο καὶ ἡ φιλοσοφία τῶν ἐπιστημῶν ἐμφανίζεται σὰν ἀπλὴ ἐξειδίκευση ἀνάμεσα σὲ ὅλες τὶς ἄλλες, χρειάζεται ἓνα ἐξαιρετικὸ φιλοσοφικὸ σθένος γιὰ νὰ φτάσουμε νὰ καθορίσουμε σὲ σχέση μὲ τὴ θετικὴ γνώση τὶς προηγούμενες ἐπιστημολογικὲς συνθηκὲς ἐνὸς φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ· ἀντίθετα εἶναι πολὺ εὐκόλο νὰ ἔχουμε τὴν αὐταπάτη ἀπόλυτων ἀφετηριῶν πού προσιδιάζουν στὴν ἐνατένιση.

Συνολικὰ, αὐτοὶ οἱ διάφοροι λόγοι συγκλίνουν γιὰ νὰ γεννήσουν μιὰ κοινὴ πεποίθηση σὲ ἓναν θεμελιώδη δυαδισμό τῆς γνώσης: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἡ «θετικὴ» γνώση, τῆς ὁποίας πρέπει τότε νὰ ὀρίσουμε τὰ ὅρια καὶ νὰ δοῦμε (ἀπὸ τὸ Γ) τὶς παραλλαγὲς τῶν μεθόδων ἀναφορικὰ μὲ αὐτὸν τὸν καθορισμὸ τῶν ὀρίων· ἀπὸ μιὰν ἄλλη πλευρὰ μιὰ γνώση ἀνώτερης οὐσίας, εἴτε προσφέρεται ὡς θεμέλιο στὴν ἐπιστημονικὴ γνώση, εἴτε ἀναφέρεται σὲ ἄλλες περιοχές, ὅπου ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἀναρμόδια. Συνεπῶς τὸ πρόβλημα πού πρόκειται νὰ ἐξετάσουμε τώρα παίρνοντας ὡς ἀντικείμενο συζήτησης τὴν μπερζονικὴ καὶ τὴν φαινομενολογικὴ ἐνόραση (ὄχι μόνον ἐπειδὴ εἶναι προϊόντα τῶν δύο σημαντικότερων παραεπιστημονικῶν τάσεων στὴ διάρκεια αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα, ἀλλὰ ἐπειδὴ οἱ δημιουργοὶ τους βρίσκονταν πολὺ κοντὰ στὰ προβλήματα τῆς ἐπιστήμης), εἶναι ἡ ἀνάλυση τῆς ἐγκυρότητας παρόμοιων τρόπων γνώσης: ὅταν μιὰ ἐνόραση ἀποτελεῖ κατοχὴ τοῦ ἀντικειμένου καὶ συνάμα ἐγγύηση ἀλήθειας γιὰ τὸ ὑποκείμενο, ἄραγε αὐτὴ ἡ δυαδικότητα μέσα στὴν ἐνότητα προσφέρει ὄντως μιὰ γνώση ξεχωριστὴ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καὶ τὴν ἀπαγωγή ἢ ἡ προτεινόμενη ἐνότητα εἶναι ἀπλῶς φαινομενικὴ;

Γ) Τὸ ἰδεῶδες μιᾶς ὑπερεπιστημονικῆς γνώσης, πού γεννήθηκε τὸν δέκατο ἔνατο αἰῶνα, προσέλαβε στὶς πρωταρχεὲς του εἴτε τὴν φανερὰ ἐνατενιστικὴ μορφή τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ, εἴτε τὴν πιὸ μετριοπαθὴ καὶ πιὸ προσεκτικὴ ἀπέναντι στὴν ἐπιστημολογία μορφή μιᾶς κριτικῆς τῆς ἐπιστήμης. Ἄλλὰ αὐτὴ ἡ δεύτερη μορφή κατὰ τὰ τέλη τοῦ δέκατου ἔνατου αἰῶνα καὶ στὴ διάρκεια τοῦ

είκοστοῦ κατέληξε σὲ ἓνα πολὺ καινοφανὲς συμβάν: στὴν ἰδέα ὅτι στὸ ἴδιο πεδίο τῶν «πραγμάτων» καὶ τῶν φαινομένων ὑπῆρχε θέση, πλάι στὴν ἐπιστημονικὴ γνώση καὶ ὑπὸ τὴν προϋπόθεση νὰ καθοριστοῦν τὰ ὄριά της μὲ ἀρκετὴ αὐστηρότητα, γιὰ μιὰν ἄλλη γνώση αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων καὶ τῶν φαινομένων ποὺ θὰ ἦταν ἐπιδεικτικὴ πλήρους ἀνεξαρτησίας καὶ ἀπεριόριστης προόδου. Ὁ Bergson καὶ ὁ Husserl ἀκολούθησαν αὐτὴ τὴ νέα ὁδὸ, ἀλλὰ μὲ δύο πολὺ ξεχωριστὲς μεθόδους: ἡ πρώτη βασίζεται σὲ ἀντιθέσεις μέσα στοὺς κόλπους τῆς ἴδιας πραγματικότητας, γιὰ νὰ δείξει ὅτι, ἂν ἡ ὀρθολογικὴ γνώση ἐπιτυχᾶνει νόμιμα στὴ μιὰ ἀπὸ τις δύο πιθανὲς κατευθύνσεις, ἡ ἄλλη παραμένει ἀνοιχτὴ σὲ ἓναν διαφορετικὸ τρόπο γνώσης· ἡ δευτέρη προχωρεῖ, ἀντίθετα, κατὰ ἐπίπεδα βαθύτητας, ζητώντας νὰ ἐντοπίσει κάτω ἀπὸ τὸ χωροχρονικὸ ἐπίπεδο ἢ τὸν «κόσμο», ἀλλὰ γιὰ τὰ ἴδια ἀντικείμενα καὶ μέσα στὰ ἴδια πεδία, ἓνα σύμπαν οὐσιῶν, οἱ ὁποῖες συλλαμβάνονται μὲ ἀναγωγὲς ἢ μὲ «βάλλισμο μέσα σὲ παρενθέσεις» κατεβαίνοντας κάτω ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ ἐπίπεδο. Ἐπιδιώκοντας τοὺς ἴδιους σκοποὺς, τὴν ὀριοθέτηση τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης καὶ τὴν συγκρότηση μιᾶς φιλοσοφικῆς γνώσης εἰδικῆς καὶ αὐτόνομης, οἱ δύο μέθοδοι δὲν τέμνονται διόλου, γιὰτὶ ὁ θετικὸς «κόσμος», ἀπὸ τὸν ὁποῖο θέλει νὰ ξεφύγει ὁ Husserl, περιλαμβάνει τὸν χρόνο, ἐνῶ μιὰ ἀπὸ τις θεμελιώδεις ἀντιθέσεις τοῦ μπερζονισμοῦ εἶναι ἐκείνη τοῦ χώρου, ποὺ ἀνήκει στὴν ὀρθολογικὴ ἐπιστήμη, καὶ τῆς καθαρῆς διάρκειας, ὡς τομέα τῆς μεταφυσικῆς ἐνόρασης: ἐπίσης ἓνας συνεχιστὴς τοῦ Husserl, ὁ J.P. Sartre, θὰ πεῖ ὅτι ἡ μπερζονικὴ ἐνόραση δὲν ἀγγίζει τὸ εἶναι, ὅπως ἡ χουσερλιανή, καὶ ὅτι ἡ καθαρὴ διάρκεια εἶναι ἓνα συμπτωματικὸ γεγονός, διαπιστωμένο ἐμπειρικά.

Ἐχει ἐνδιαφέρον νὰ σημειώσουμε ἐξ ἀρχῆς αὐτὲς τις ἀντιφάσεις ἀνάμεσα στὰ δύο μεγάλα συστήματα ποὺ θεμελιώνονται στὴν φιλοσοφικὴ ἐνόραση τοῦ εἶναι, γιὰτὶ οἱ δύο μέθοδοι, καθὼς προβαίνουν ἀντιθετικὰ ἢ κατὰ ἐπίπεδα, θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι συμπληρωματικὲς, ἀφοῦ ἀναφέρονται στὰ ἴδια προβλήματα, ὅπως τὸ σχετικὸ μὲ τὴν τοποθέτηση τῶν μαθηματικῶν ἢ τῆς ψυχολογίας ἀναφορικὰ μὲ τὴν φιλοσοφικὴ σκέψη. Ὅταν στίς ἀπαγωγικὲς ἐπιστῆμες ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ πεδίο ἐξερευνᾶται ἀπὸ πολὺ διαφορετικοὺς δρό-

μους, πράγμα πολύ συχνό, τὰ ξεχωριστὰ συμπεράσματαμποροῦν πάντα ἔχει μόνον νὰ συμβιβαστοῦν ἀλλὰ καὶ ἀργὰ ἢ γρήγορα νὰ συναχθοῦν ἀπαγωγικὰ τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Στὴν περίπτωση τῶν παραπιστημονικῶν ἐνοράσεων, γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ γίνῃ λόγος, ἔχουμε μᾶλλον τὴν ἐντύπωση ὅτι ὅλες οἱ δυνατότητες ἔχουν δοκιμαστεῖ διαδοχικὰ, καθὼς καμιὰ δὲν ἱκανοποιοῦσε — ἔτσι ὥστε ἀρμόζει νὰ ἀναρωτηθοῦμε ξεχωριστὰ καὶ γιὰ τὰ δύο συστήματα ἂν, στὸ χῶρον ποὺ διάλεξε τὸ καθένα, ἢ κριτικὴ ποὺ ἀπευθύνουν στὴν ἐπιστήμη στηρίζει ἀκόμα σήμερον καὶ ἐξουσιοδοτεῖ τὸ μεταφυσικὸ ξεπέρασμα μὲ τὴ μορφή ποὺ καὶ οἱ δύο εἶχαν ἐλπίζει μὲ μόνον τοὺς κοινὸ σημείον αὐτὴ τὴ βούληση γιὰ μιὰν αὐτόνομη καὶ εἰδικὴ φιλοσοφικὴ γνώση.

Οἱ μπερξονικὲς ἀντιθέσεις — ζωικὴ ὀργάνωση καὶ ὕλη, ἐνστικτο καὶ νόηση, χρόνος καὶ χῶρος, ἐσωτερικὴ ζωὴ καὶ δράση ἢ γλώσσα κτλ. — ἐγείρουν δύο προβλήματα: εἶναι ὄντως ἀντιθετικὲς; Συγκλίνουν μεταξὺ τοὺς ὄντας ἐγκλιβωτισμένες ἢ μία μέσον στὴν ἄλλη ἢ ἀπλῶς ἰσοδύναμες ἢ διατέμνονται ὅπως καὶ νὰ συνδυασθοῦν; Ἐν τέλει, ἀπὸ τὴ λύση αὐτῶν τῶν δύο προβλημάτων ἐξαρτᾶται ἢ ἐγκυρότητα τῆς «ἐνόρασης» ποὺ παρουσιάζεται ὡς ἡ εἰδικὴ φιλοσοφικὴ γνώση.

1ο) Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ὀργανικὴ ζωὴ καὶ στὴν ὕλη ἀνταποκρίνεται σὲ ἓνα προφανὲς ἐπιστημονικὸ πρόβλημα: ἐκεῖνον τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στὴν αὐξανόμενη ὀργάνωση ποὺ χαρακτηρίζει τὴ ζωὴ καὶ τὴν προοδευτικὴ ἀταξία συμπτωματικῶς χαρακτηρεῖται ποὺ συνιστᾶ τὴν αὐξηση τῆς ἐντροπίας. Μεγάλοι συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Helmholtz καὶ πρόσφατα μέχρι τὸν Ch.-Eugène Guye, ἀναρωτήθηκαν ἂν οἱ ζωικοὶ μηχανισμοὶ ὑπακούουν στὴ δεύτερη ἀρχὴ τῆς θερμοδυναμικῆς ἢ ἂν ἀντίθετα ἔπρεπε νὰ τοὺς δοῦμε σὰν μιὰ ἀντι-τύχη ποὺ ξεφεύγει ἀπὸ τὴν ἐμβέλειά της. Αὐτὸς ὁ μέχρι τώρα ἀπλῶς πιθανὸς δυαδισμὸς μελετήθηκε ἐκ νέου πρόσφατα ἀπὸ τοὺς Bertalanffy καὶ Prigogyne μὲ βάση τὴ θεωρίαν τῶν ἀνοιχτῶν συστημάτων, τῆς ὁποίας ἡ θερμοδυναμικὴ θεμελίωση προσφέρει ἐξᾶλλου ἀκόμα λαβὲς γιὰ συζήτηση. Συνεπῶς εἶναι αὐτονόητον ὅτι ὁ μπερξονισμὸς μπορεῖ νὰ δικαιώσει τὴν θεμελιώδη του ἀντίθεση ἐπικαλούμενος τέτοια ρεύματα ἰδεῶν, καὶ ὁ φυσικὸς O. Costa de

Beauregard σέ μιὰ φιλοσοφική διατριβή μὲ θέμα *‘Ο Χρόνος*, ὅπου ἀναμειγνύει μιὰν ἀκριβή φυσική μὲ μιὰν κάπως παρακινδυνευμένη μεταφυσική, δὲν διστάζει νὰ συνδυάσει τὰ δύο εἶδη ἐνοιῶν τοῦ μπερξονισμοῦ καὶ τῆς ἐντροπίας μὲ τὴ διπλὴ ἐννοια τῆς φυσικῆς καὶ τῆς πληροφορικῆς (ὄντως γνωρίζουμε ὅτι ἡ ἐννοια τῆς ἐντροπίας παίζει κεντρικὸ ρόλο στὴ θεωρία τῆς πληροφορικῆς).

Ἄλλὰ ἂν ἡ μπερξονική ἀντίθεση τῆς ζωῆς καὶ τῆς ὕλης μπορεῖ νὰ βρεῖ κατάλληλα ἐπιχειρήματα στὸν καθορισμένο χῶρο τῆς θερμοδυναμικῆς τῶν κλειστῶν καὶ ἀνοιχτῶν συστημάτων, ὅπου μπορεῖ νὰ δικαιωθεῖ ἡ ὁμορφὴ εἰκόνα τοῦ ἀνιόντος ζωικοῦ ρεύματος, ἓνα μέρος τοῦ ὁποίου ξαναπέφτει ἀκατάπαυστα ὡς ὕλη, ὅμως δὲν εἶναι προφανές, ἔστω καὶ ἂν αὐτὸς ὁ δυαδισμὸς ἐπικυρώνεται στὴ συνέχεια, ὅτι θὰ μπορεῖ νὰ γενικευτεῖ ἀγκαλιάζοντας τὸ σύνολο τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴ ζωὴ καὶ στὴν ὕλη.

Φτάνουμε ἐδῶ στὸ πρόβλημα τοῦ βιταλισμοῦ καὶ τῶν φυσικοχημικῶν ἐξηγήσεων τῶν ζωικῶν διαδικασιῶν, καὶ μαζὶ μὲ αὐτό, σὲ ἓνα σημαντικώτατο ζήτημα μεθόδου, δηλαδὴ τῆς παρέμβασης τοῦ φιλοσόφου στὶς διάφορες δυνατὲς ἐπιστημονικὲς λύσεις. Μέσα στὴν προοπτικὴ τῶν ὑπερεπιτιθεμένων ἐπιπέδων, ποὺ ἀνήκει στὸν Husserl, ὁ φιλόσοφος κατ’ ἀρχὴν δὲν παρεμβαίνει στὸ πεδίο τῶν ἐπιστημῶν: τίς ἀφήνει νὰ ἐνεργοῦν, στὴν περίπτωσι τοῦ Husserl ἀναγνωρίζοντας τὴν ἐγκυρότητα τῶν μεθόδων τους (ἀκόμα καὶ στὴν πειραματικὴ ψυχολογία), ἐπειδὴ τίς γνωρίζει, στὴν περίπτωσι τοῦ Sartre μὲ περιφρόνησι, ἐπειδὴ τίς γνωρίζει λιγότερο· καὶ περιορίζεται νὰ δείχνει ὅτι ὑπάρχουν ἄλλα ἐπίπεδα ὅπου ἡ φιλοσοφία εἶναι κυρίαρχη στὴ σύλληψι τῶν οὐσιῶν. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὰ μαθηματικὰ καὶ στὴ φυσική, ὁ Husserl προσθέτει ὅτι ὁ ἴδιος ὁ ἐπιστήμονας θὰ ἔπρεπε νὰ συλλάβει ἢ νὰ χρησιμοποιήσει χωρὶς νὰ τὸ ξέρει αὐτὴ τὴν ἐνόρασι τῶν οὐσιῶν καὶ ὅτι, σὲ ἄλλες καταστάσεις, ὅπως στὴν ψυχολογία, θέλει νὰ περιστείλει τὸ πεδίο τοῦ πειραματικοῦ ψυχολόγου σὲ μιὰ περιορισμένη περιοχὴ, ὅπως τὴν χωροχρονική, καὶ νὰ ὀλοκληρώσει αὐτὴ τὴν περιορισμένη ἀναζήτησι μὲ μιὰ φιλοσοφικὴ ψυχολογία ὡς ἀναγκαῖο συμπλήρωμα. Ἄλλὰ ὁ φιλόσοφος δὲν παρεμβαίνει στὸν ἴδιο τὸ χῶρο τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης. Ἀντίθε-

τα, μέσα στην προοπτική τῶν μπερξονικῶν ἀντιθέσεων, πού ἔχει τὴν ἀρετὴ ὅτι ἀφήνει ἓνα εὐρύτερο πεδίο στὶς ἐπιστῆμες, ὁ φιλόσοφος παρεμβαίνει στὶς ἴδιες τὶς λύσεις τους, καὶ αὐτὸ θέτει ἄλλα προβλήματα. Θὰ δοῦμε, γιὰ παράδειγμα, στὸ πέμπτο κεφάλαιο πῶς ὁ Bergson, ἐνοχλημένος πού ξαναβρῆκε ὀρισμένα οὐσιώδη χαρακτηριστικά τοῦ μπερξονικοῦ χρόνου μέσα στὴ θεωρία τῆς σχετικότητας, ἐνῶ ἤθελε νὰ παραμένουν ἀποκλειστικότητα τῆς συνείδησης καὶ τῆς ζωῆς, παραδόξως καταπιάστηκε νὰ ἀνασκευάσει πλήρως τὴν μηχανικὴ τοῦ Einstein. Στὸ πεδίο τῆς βιολογίας, πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, πῆρε φυσιολογικὰ τὸ μέρος τοῦ βιταλισμοῦ ἐνάντια στὶς φυσικοχημικὲς ἐρμηνεῖες, γιὰ τὸ ζήτημα ἦταν νὰ διατηρηθεῖ παντοῦ τὴν ἀντίθεση τῆς ζωῆς καὶ τῆς ὕλης.

Ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὰ ζητήματα τῆς ἀρμοδιότητας καὶ τὸν κανόνα τῆς τεχνικότητας πού ὁ F. Gonseth θέτει στὶς θεμελιώδεις ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας του γιὰ τὶς ἐπιστῆμες, ὁ κίνδυνος παρόμοιων τοποθετήσεων ἐγκριταί προφανῶς στὸ ὅτι συνδέουν μιὰν μεταφυσικὴ ἀλήθεια (τὴν ὁποία θέλουν ἀνεξάρτητη) μὲ τὶς τρέχουσες θεωρίες ἢ μὲ μιὰ διατύπωση προβλημάτων σχετιζόμενη μὲ τὶς τρέχουσες γνώσεις. Ὡστόσο κατὰ τὸ 1907, χρονολογία τῆς ἐμφάνισης τοῦ βιβλίου *Δημιουργὸς ἐξέλιξη*, μόνο δύο λύσεις φαίνονταν δυνατές: ἡ ἀναγωγὴ τοῦ ζωικοῦ σὲ μιὰ φυσικοχημεία ἐκλαμβανόμενη ὡς ὀριστικὴ, γιὰ τὴν οἱ ἀναστατώσεις πού ὀφείλονταν στὴ θεωρία τῆς σχετικότητας καὶ στὴν κβαντικὴ φυσικὴ δὲν εἶχαν ἀκόμα κλονίσει τὴν τρέχουσα γνώμη τὸ φαινομενικὰ ἀμετακίνητο οἰκοδόμημα τῆς κλασικῆς μηχανικῆς καὶ τῆς θεμελιωμένης σὲ ὀρισμένες ἀρχὲς φυσικῆς ἢ ἀντίθετα μιὰ εἰδικὴ θεωρία τῶν ζωικῶν φαινομένων πού ἀνανεώνει τὸν κλασικὸ βιταλισμὸ στὸ φῶς νέων γεγονότων πού τότε δὲν μπορούσαν νὰ ἐξηγηθοῦν ἀπὸ τὴ γνωστὴ φυσικοχημεία. Φαινόταν λοιπὸν λογικὸ νὰ πάρει τὸ μέρος τοῦ βιταλισμοῦ, ἀρχικὰ λόγῳ τῆς ἀξιοσημείωτης ἀνεπάρκειας τῶν γνωστῶν μηχανιστικῶν ἐξηγήσεων καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, λόγῳ τῆς ἀναγέννησης τοῦ βιταλισμοῦ καὶ κυρίως τῆς ἐντυπωσιακῆς μεταστροφῆς τοῦ Driesch. Πράγματι γνωρίζουμε ὅτι, ἀφοῦ ἀνακάλυψε τὴν ἀναγέννηση τῶν ἐμβρύων τοῦ ἐχίνου, ποῦναι τοποθετημένα ἀνὰ δύο στὸ στάδιο τῆς blastula, ὁ Driesch, ἀντὶ νὰ κατανοήσῃ ὅτι

άνοιγε τὸ δρόμο σὲ αὐτὴ τὴ νέα ἐπιστήμη τῆς αἰτιατικῆς ἐμβρυολογίας ποὺ ἔκτοτε ἔκανε τόσες προόδους, ἐντυπωσιάστηκε τόσο πολὺ ἀπὸ τὴν καινοτομία τοῦ πράγματος, ὥστε ἐγκατέλειψε κάθε προσπάθεια ἐπιστημονικῆς ἐξήγησης γιὰ νὰ καταφύγει στὶς ἐνδελέχειες τοῦ Ἀριστοτέλη, κι ἔτσι τέλειωσε τὴ σταδιοδρομία του ὡς καθηγητῆς φιλοσοφίας.

Ἐκτοτε ὅμως συνέβησαν τρία θεμελιώδη συμβάντα. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ ριζικὴ μεταμόρφωση τῆς φυσικῆς ποῦ, χωρὶς νὰ ἀρνεῖται τίς προηγούμενες κατακτήσεις της, τίς τοποθέτησε σὲ μιὰ ὀρισμένη κλίμακα, υἰοθετώντας γιὰ τίς ἀνώτερες κλίμακες (σχετικότητα) ἢ τίς κατώτερες (μικροφυσικὴ) τρόπους ἐξήγησης τελείως ἀπροσδόκητους μέχρι τότε. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ νέα εὐκαμψία προκύπτει ὅτι, ἀν φτάνουμε σὲ μιὰ νέα φυσικοχημικὴ ἐξήγηση τῆς ζωῆς, αὐτὸ συμβαίνει μὲ τὸν περαιτέρω ἐμπλουτισμὸ τῆς ἤδη ἀνανεωμένης φυσικῆς καὶ μὲ τὴν ἀμοιβαία ἐξομοίωση καὶ ὄχι μὲ μιὰν ἀναγωγὴ σὲ ἓνα μοναδικὸ νόημα. Ἀλλὰ ὅσο ἱκανοποιητικὴ κι ἀν μπορεῖ νὰ εἶναι τότε μιὰ ἐρμηνεῖα σεβόμενη τίς ὀργανικὲς ιδιότητες ποῦ ὑπογραμμίζονται ἀκατάπαυστα ἀπὸ τὸν βιταλισμὸ (καὶ κρίνονται ἀπὸ αὐτὸν ὡς μὴ ἐξηγήσιμες), ἐντούτοις θὰ ἐξέλιπε ἡ μπερζονικὴ ἀντίθεση, γιὰτὶ θὰ ὑπῆρχε συνέχεια καὶ ὄχι πλέον ριζικὸς δυαδισμὸς.

Κατὰ δεῦτερο λόγο, αὐτὴ ἡ ἐλπίδα τῆς συνέχειας ἔκανε πραγματικὲς προόδους μὲ τὸ νέο γνωστικὸ κλάδο τῆς μοριακῆς βιολογίας καὶ μὲ τίς μεγάλες ἐπεκτάσεις τῆς βιοχημείας: κυρίως ἀνακάλυψαν μορφὲς ὀργάνωσης μεταξὺ τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ ζωικοῦ, οἱ ὁποῖες κατέχουν ὀρισμένες γενικὲς βιολογικὲς ιδιότητες, ὅπως ἡ ἀφομοίωση, καὶ ἄλλες ὄχι, ὅπως ἡ ἀναπνοή.

Κατὰ τρίτο λόγο, καὶ αὐτὸ τὸ σημεῖο πρέπει κυρίως νὰ ἐνδιαφέρει τὴ φιλοσοφία, ἐδῶ καὶ μερικὰ χρόνια πάψαμε νὰ βρισκόμαστε ἀντιμέτωποι μὲ κλασικοὺς δυαδισμοὺς, μηχανικὴ ἢ βιταλισμὸς, τύχη ἢ τεολογία κτλ., ἐπειδὴ ἀντιλήψεις ἑνὸς τρίτου τύπου, ὅπως ὁ ὀργανικισμὸς τοῦ Bertalanffy καὶ προπάντων ἡ κυβερνητικὴ, ἡ ὁποία τοποθετεῖται ἀκριβῶς στὰ μισὰ τοῦ δρόμου ἀνάμεσα στὸ φυσικὸ καὶ στὸ ζωικό,¹ προσφέρονται σήμερα νὰ ἐξηγήσουν μὲ μον-

1. Βλ. τίς ὥραιες ἐρμηνεῖες ποῦ ἀντλεῖ ἀπὸ δῶ ἀνάμεσα σὲ ἄλλους ὁ C.H.

τέλα αὐστηρὰ αἰτιατικῆς ὑφῆς εἰδικές ἰδιότητες τοῦ ὀργανισμοῦ, ὅπως οἱ φαινομενικὰ τελολογικοὶ διακακωνισμοί, ἡ ἐξισορρόπηση κτλ. Αὐτὴ ἡ τρίτη προοπτικὴ, ποὺ ἐμφανίστηκε ὅπως πάντα τὴ στιγμὴ ποὺ βρισκόμαστε ἀντιμέτωποι μὲ ἄλυτες ἐναλλακτικὰ λύσεις, συγκροτεῖ ἀσφαλῶς τὴν πιὸ ἐπικίνδυνη ἀπάντηση στὴν μπερζονικὴ ἀντίθεση, ἀρχικὰ ἐπειδὴ οἱ ἴδιοι οἱ ὄροι τοῦ προβλήματος φαίνονται ἔτσι ξεπερασμένοι, ἀλλὰ συνακόλουθα καὶ προπάντων ἐπειδὴ ὁ τρόπος σκέψης τῆς κυβερνητικῆς καὶ ἡ κατασκευὴ μηχανικῶν μοντέλων, ποὺ ἀπομιμοῦνται τὴν τελολογία, τὴν ἐκμάθηση καὶ ἀκόμα καὶ τὴν ἀνάπτυξη κατὰ βαθμίδες ἰσορροπίας, συνιστοῦν μιὰν ἀνησυχητικὴ διάψευση γι' αὐτὴ τὴν ἐκ γενετῆς ἀπροσαρμοστίαν τῆς διάνοιας στὶς ζωικὰς πραγματικότητες, τὴν ὁποία ἰσχυρίζεται μιὰ ἄλλη θέση τοῦ Bergson (βλ. τὸ 3ο).

2ο) Ἡ ἀντίθεση τῆς βιωμένης (ἀπὸ τὸν ὀργανισμό ἢ ἀπὸ τὸ ψυχοδιανοητικὸ ὑποκείμενο) διάρκειας καὶ τοῦ φυσικοῦ χώρου εἶναι πολὺ πιὸ εὐθραυστη, γιατί ἐδῶ ὁ φιλόσοφος, ὁ ὁποῖος ἐντούτοις εἶχε εἰδικευτεῖ ἀρχικὰ στὴ μελέτη τῆς μαθηματικῆς καὶ φυσικῆς γνώσης καὶ κατόπιν πέρασε στὴν ψυχολογία, ἀλλὰ μόνον μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἐνδοσκόπησης, ἀμαρτάνει τόσο παραγνωρίζοντας τὰ ψυχογενετικὰ δεδομένα ὅσο καὶ κἀνοντας ἕνα ἐκδηλο λάθος στὸ χῶρο τῆς φυσικῆς.

Ὅσον ἀφορᾷ τώρα τὰ ψυχογενετικὰ δεδομένα (θὰ ἐπιστρέψουμε σὲ αὐτὰ στὸ τέταρτο κεφάλαιο ἀπὸ σκοπιὰ κριτικὴ ἀπέναντι στὴν φιλοσοφικὴ ψυχολογία, ἐνῶ ἐδῶ θὰ μιλήσουμε μόνον ἀπὸ ἐπιστημολογικὴ σκοπιὰ), ἡ μπερζονικὴ διάρκεια, μὲ τὴν ἰδιότητά της νὰ μὴν εἶναι οὔτε μετρητικὴ οὔτε χωροποιημένη, ἀλλὰ ἐπιδεχτικὴ διαστολῆς ἢ συστολῆς ἀνάλογα μὲ τὸ περιεχόμενό της, καὶ ὄντας ὡς πρὸς αὐτὸ της τὸ περιεχόμενο κατασκευὴ ἢ διαρκῆς δημιουργία («χρόνος εἶναι ἐπινόηση ἢ κάτι ποὺ δὲν ὑπάρχει»), δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ἀπὸ τίς ὄψεις τοῦ βιωμένου χρόνου. Καὶ ἀκόμα εἶναι μιὰ ὄψη ὅχι «καθαρὰ» χρονικὴ, γιατί ἂν ὁ βιωμένος χρόνος εἶναι ἐπινόηση, θὰ πρέπει ἀκόμα αὐτὴ ἡ κατασκευὴ, «ὕφάδι» τῆς ὁποίας εἶ-

---

Waddington, καταλήγοντας ἔτσι σὲ ἕνα εἶδος tertium ἀνάμεσα στὸν λαμαρρισμὸ καὶ στὸν νεοδαρβινισμὸ.

ναι ο χρόνος («ο χρόνος είναι το ίδιο το ύφάδι της πραγματικότητας»), να ανέλισσει με μιὰ ταχύτητα οὔτε μηδενική οὔτε ἄπειρη. Συνεπῶς ο χρόνος προαπαιτεῖ τὴν ταχύτητα, ἐκείνη τῶν ἀντιληπτῶν ἢ παρατηρημένων ἐξωτερικῶν διαδικασιῶν ἢ ἐκείνη τῶν ἐσωτερικῶν διαδικασιῶν τῆς ψυχοδιανοητικῆς δραστηριότητος, καὶ αὐτὸ εἶναι ἓνα πρῶτο οὐσιῶδες σημεῖο ποὺ δείχνει νὰ ἀποκαλύπτει ἢ ψυχογενετική μελέτη τοῦ χρόνου. Στὴ συνέχεια τὸ ὑποκείμενο φτάνει αὐθόρμητα σὲ τρία εἶδη χρονικῶν ἐνεργημάτων ποὺ δομοῦν μερικῶς αὐτὸν τὸν βιωμένο χρόνο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε φυσική γνώση: α) μιὰ τοποθέτηση τῶν συμβάντων σὲ σειρὲς σύμφωνα με μιὰ τάξη διαδοχῆς· β) ἓναν ἐγκιβωτισμὸ τῶν μεσοδιαστημάτων, ὅπως γιὰ τὰ συμβάντα ποὺ ταξινομοῦνται ὡς αβγ... (ἐσωτερικὰ ἢ ἐξωτερικὰ συμβάντα), ὅπου ἡ διάρκεια αβ ἔχει κριθεῖ πιὸ σύντομη ἀπὸ τὴν αγ, ἔστω καὶ ἂν αὐτοὶ οἱ χρόνοι δὲν εἶναι ὁμοιογενεῖς ἀναφορικὰ με μιὰν ὁμοιόμορφη ροή· γ) μιὰ μετρική ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ σύνθεση τῶν δύο, ἔτσι ὥστε ἂν ἡ διάρκεια αβ ἀναφέρεται στὴν βγ, αὐτὸ συνεπάγεται $αγ = 2 αβ$. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ μετρική δὲν προϋποθέτει οὔτε ρολόγι ἐξωτερικὸ οὔτε καταφυγὴ στὴ φυσική — καὶ ὁ Bergson ποὺ ἀποδίδει θυμικότητα στὶς μουσικὲς εἰκόνας θὰ μποροῦσε νὰ θυμηθεῖ ὅτι ἡ πιὸ λαϊκὴ καὶ ἡ πιὸ αὐθόρμητη μουσικὴ προϋποθέτει μιὰ τέτοια μετρική (ἀνεξάρτητα μάλιστα ἀπὸ τὴ μουσικὴ γραφὴ σὲ ἥμιση, τέταρτα καὶ ὄγδοα). Ἡ βιωμένη διάρκεια τοῦ παιδιοῦ εἶναι ἔτσι ἀρχικὰ προενεργηματικὴ ἢ ἐνορατικὴ, κατόπιν ἐν μέρει ἐνεργηματικὴ, ἐνῶ ἐκείνη τοῦ ἐνήλικου μετέχει ἀκόμα καὶ στὶς δύο.

Ὅσο γιὰ τὴ φυσική, ὁ χρόνος τῆς ὁποίας τοῦ φαίνεται ἐξ ὀλοκλήρου χωροποιημένος καὶ χωρὶς καμιά περαιτέρω σχέση με αὐτὴ τὴ βιωμένη διάρκεια, ὁ Bergson δὲν εἶδε (πράγμα ἄλλωστε συγχωρητέο πρὶν ἀπὸ τὴ σχετικότητα, ποὺ ὅμως δείχνει τουλάχιστον ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ γνώση δὲν τὴν προείκασε), ὅτι ὁ φυσικὸς χρόνος εἶναι κι αὐτὸς σχετικὸς με τὴν ταχύτητα. Ἀπὸ τὴν ἐννοιά του γιὰ ἓναν χρόνο χωροποιημένο καὶ κατὰ κάποιον τρόπο κενωμένο ἀπὸ τὸ περιεχόμενό του, ὁ Bergson ἀντλήσε τότε μιὰ συνέπεια, ποὺ τοῦ φάνηκε σὰν ἐπιβεβαίωση τῶν θέσεών του, ὅτι δηλ. παραλλάσσοντας ὄλες τὶς ταχύτητες τοῦ σύμπαντος δὲν θὰ ἀλλάζαμε στὸ παραμικρὸ

τις χρονικές σχέσεις που μετρούνται από τον φυσικό. Τότε εμφανίστηκε ἡ περιπέτεια τῆς ἀνακάλυψης τῆς σχετικότητας, που ἀντιστρατευόταν αὐτὴ τὴ θέση: ἐξ οὗ καὶ ἡ ἀντίδραση τοῦ Bergson, που ζητοῦσε νὰ ἀνασκευάσει τὸν Einstein, καὶ ἡ ἀπάντηση τοῦ A. Metz, που ἔδειχνε τὰ συλλογιστικὰ λάθη τοῦ Bergson.

Συνεπῶς ἀπὸ τὴν ἀντίθεση τῆς βιωμένης διάρκειας καὶ τοῦ χωροποιημένου χρόνου ἢ τοῦ φυσικοῦ χώρου δὲν ἀπομένει τίποτα. Ὁ φυσικὸς χώρος εἶναι κι αὐτὸς ἐπίσης σχετικὸς μὲ τὸ περιεχόμενό του, καὶ οἱ δύο ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ταχύτητα. Ὅσο γιὰ τις σχέσεις ἀνάμεσα σὲ αὐτὴ τὴν ἀντίθεση καὶ ἐκείνη τῆς ζωῆς καὶ τῆς ὕλης, εἶναι σαφές ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῆς ζωῆς εἶναι μιὰ ἱστορικὴ ἀνέλιξη που προαπαιτεῖ μιὰν διαρκῆ χρονικὴ «ἐπινόηση» (μαζὶ ἀναμφίβολα μὲ περιόδους ἐπιτάχυνσης καὶ ἐπιβράδυνσης). Ἀλλὰ ἡ ζωὴ εἶναι ἐξίσου χωρικὴ ἐπινόηση, γιατί ἡ ἀπίστευτη πολλαπλότητα τῶν μορφῶν προϋποθέτει μιὰν ἐκπληκτικὴ γεωμετρικὴ συνδυαστικὴτητα, καὶ στὴ μετάβαση ἀπὸ μιὰ μορφή ψαριοῦ ἢ κοχυλιοῦ στὶς γειτονικὲς φυλογενετικὲς μορφές ἀποδείχτηκαν σαφέστατες γεωμετρικὲς μεταμορφώσεις, παραλλαγές τοπολογικὲς, ἐκλεπτύνσεις κτλ.

3ο) Καὶ φτάνουμε τώρα στὴν κεντρικὴ ἀντίθεση τῆς διάνοιας καὶ τοῦ ἐνστικτοῦ, κεντρικὴ ἀπὸ ἐπιστημολογικὴ ἄποψη, γιατί ἡ διάνοια κατὰ τὸν Bergson γνωρίζει πλήρως μόνο τὴν ὕλη καὶ τὸ χῶρο, ἐνῶ τὸ ἐνστικτο, ἀπὸ μόνο του ἢ προεκτεινόμενο σὲ ἐνόραση, εἶναι ὁ μόνος τρόπος γνώσης που ἔχει προσαρμοστῆ στὴ ζωὴ καὶ στὴν («καθαρῆ») διάρκεια.

Οἱ ιδέες τοῦ Bergson γιὰ τὸ ἐνστικτο εἶναι ἐμπνευσμένες ἀπὸ τις ιδέες τοῦ Fabre, μεγαλοφυοῦς παρατηρητῆ, τοῦ ὁποίου ὅμως οἱ ἐρμηνεῖες ἦσαν κάπως ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὴ θεολογία του: μὴ μεταβλητότητα τοῦ ἐνστικτοῦ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν εὐκαμψία τῆς διάνοιας, ἀπίερωσ ἀκριβῆς γνώση, ἀλλὰ περιορισμένη καὶ τυφλή, σὲ ἀντίθεση μὲ τις ψηλαφήσεις, ἀλλὰ ἐπίσης μὲ τὴ συνείδηση καὶ τὴ διάνοια κτλ. Μόνο που ἔκτοτε οἱ πληροφορίες μας, τόσο γιὰ τὴν ἴδια τὴ διάνοια ὅσο καὶ γιὰ τὰ ἐνστικτα, πολλαπλασιάστηκαν ἀπὸ τὰ ψυχολογενετικὰ δεδομένα, γιὰ τὴν πρώτη, καὶ γιὰ τὰ δεύτερα ἀπὸ τις πειραματικὲς μελέτες τῆς ἀποκαλούμενης «ἀντικειμενικῆς» σχολῆς

(Tinbergen, Lorenz, von Holst κτλ.) και τῆς γαλλικῆς σχολῆς τῶν Grassé, Deleurance κτλ., και τὸ πρόβλημα δὲν τίθεται πλέον μὲ τοὺς ἴδιους ὅρους.

Γιὰ νὰ τὸ θέσουμε ὀρθά, πρέπει ἀρχικὰ νὰ σημειώσουμε ὅτι θὰ ἦταν λαθεμένο νὰ κλειστοῦμε μέσα στὴν ἐναλλακτικὴ λύση τῆς συνέχειας ἢ τῆς ἀσυνέχειας παρουσιασμένης μὲ γραμμικούς ὅρους, λές και ἡ διάνοια, ἄπαξ και ἐμφανιζόταν, θὰ προόδευε εὐθύγραμμα σὲ ἓνα μόνο πεδίο. Στὴν πραγματικότητα, ἡ διάνοια κατασκευάζεται σὲ βαθμίδες διαδοχικῶν ἐξισοροπήσεων, ἔτσι ὥστε ἡ ἐργασία σὲ καθεμιὰ ἀπὸ αὐτὲς ἀρχίζει μὲ μιὰν ἀνακατασκευὴ ἐκείνου ποὺ ἦταν ἤδη κατακτημένο στὴν προηγούμενη βαθμίδα, ἀλλὰ μὲ μιὰ πιὸ περισταλμένη μορφή. Ἔτσι παρατηροῦμε στὸ παιδὶ μιὰ πρώτη βαθμίδα διάνοιας, πρὶν ἀπὸ τὴ γλώσσα, μὲ κιναισθησιακὴ μορφή, ποὺ ἤδη ὅμως ὀδηγεῖ ἀρκετὰ μακριά: σχήματα διατήρησης μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ διαρκοῦς ἀντικειμένου, ἀντιστρεψιμότητα μὲ τὴν πρακτικὴ «ὀμάδα» τῶν μεταθέσεων, ἀντικειμενοποιημένη και χωροποιημένη αἰτιότητα κτλ. Στὴν ἀκόλουθη βαθμίδα, ποὺ ἀνήκει στὴν παραστασιακὴ σκέψη και στὰ συγκεκριμένα ἐνεργήματα, αὐτὴ ἡ κιναισθησιακὴ κατάκτηση πρέπει νὰ ἀνακατασκευαστεῖ ἐξ ὀλοκλήρου πάνω στὸ σχέδιο τῆς ἀναπαράστασης (στάδιο ποὺ καλύπτει τὴν περίοδο ἀπὸ 2 ἕως 6 χρόνων) πρὶν νὰ συγκροτηθοῦν κατὰ τὸ 7ο ἔτος τὰ πρῶτα παραστασιακὰ ἀποθέματα και τὰ πρῶτα ἀντιστρέψιμα ἐνεργήματα. Συνακόλουθα, γύρω στὰ 11-12 χρόνια, μιὰ τρίτη βαθμίδα, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὰ τυπικὰ ἢ ὑποθετικο-αναγωγικὰ ἐνεργήματα, πρωτοεμφανίζεται μὲ μιὰν ἀναδόμηση τῶν συγκεκριμένων ἐνεργημάτων, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ συγκροτηθοῦν και νέα ἐνεργήματα στὴ δεύτερη δύναμη, ἡ ὁποία νὰ ἐνσωματώνει τὰ προηγούμενα.

Ἀλλὰ, ἀν ἡ ἴδια ἡ διάνοια προχωρεῖ ἔτσι μὲ τρόπο ὄχι γραμμικὸ ἀλλὰ μὲ διαδοχικὲς κατασκευὲς πάνω σὲ διαφορετικὲς βαθμίδες, τότε εἶναι αὐτόνοητο ὅτι ἡ κατώτερη ἢ κιναισθησιακὴ βαθμίδα δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἐκληφθεῖ ὡς ἀπόλυτη ἀρχὴ και ὅτι θὰ πρέπει νὰ ριζώνει σὲ μιὰν ἀκόμα κατώτερη βαθμίδα, ὀργανικῆς φύσης, ποὺ θὰ μποροῦσε κάλλιστα νὰ συγκροτεῖται τότε ἀπὸ τὸ σύστημα τῶν ἀντανεκλαστικῶν και τῶν ἐνστικτικῶν (δὲν ὑπάρχει διαφορὰ ὑφῆς

ανάμεσα σὲ ἀνταντακλαστικά καὶ ἔνστικτα, καθὼς τὰ πρῶτα συνιστοῦν ἀπλῶς διαφοροποιήσεις μὲ ἀφετηρία πιὸ γενικὲς ρυθμικὲς δραστηριότητες).

Ἐκ τῆν ἄλλῃ μεριά, ἀναφορικά μὲ τὸ ἔνστικτο, ἔχει διαπιστωθεῖ ὅτι οὔτε τὸ ἀλάθητό του καὶ προπάντων οὔτε ἡ μὴ μεταβλητότητά του εἶναι ἀπόλυτες, καὶ σὲ ὀρισμένους περιπτώσεις (Deleugance) βρίσκουμε ἕνα μικρὸ περιθώριο ἐκμάθησης, πού φαίνεται νὰ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὴ διάνοια. Ἐξάλλου ἐκεῖνο πού διαπιστώνουμε, πράγμα θεμελιῶδες, εἶναι ἡ ὑπαρξὴ κληρονομικῶν «σημαινουσῶν ἐνδείξεων», πού προκαλοῦν τὴν κινητικὴ δραστηριότητα. Αὐτὲς οἱ ἐνδείξεις ἔχουν ἀναγνωριστεῖ δι' ἀφομοίωσης καὶ τὰ σχήματα τῆς ἀφομοίωσης (ἐντελῶς ζεχώρα ἀπὸ τοὺς μηχανικοὺς συνειρμούς) μποροῦν νὰ γενικευτοῦν (μποροῦμε νὰ κατασκευάσουμε κάθε λογῆς «δέλεαρ» ἱκανὸ νὰ μιμηθεῖ τὴ φυσικὴ ἐνδειξὴ καὶ νὰ δείχνει τὸ βαθμὸ γενίκευσης) καὶ προπάντων ἐνίοτε εἶναι σχετικὰ εὐκαμπτα: στὴν περίπτωσι τῶν στιγμαμεργίων (stigmegies) τοῦ Grassé, στὴ διάρκειά τῶν ὁποίων οἱ τερμίτες μεταμορφώνουν σὲ βαθμίδες κτλ. βόλους ζυμωμένης γῆς, ἡ τάξι διαδοχῆς τῶν ἐνεργημάτων δὲν εἶναι σταθερή, ἀλλὰ παρουσιάζει ἐκτιμήσιμες παραλλαγές. Τέλος, καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ οὐσιῶδες, σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα, καὶ μέχρι τὰ πρωτοζώαρια, βρίσκουμε συμπεριφορὲς ἐκμάθησις στὸ περιθώριό τῶν ἐνστικτων, καὶ στὰ βρέφη, μὲ διαρκεῖς μεταβάσεις, μποροῦμε νὰ ἀκολουθήσουμε τὰ στάδια πού ὀδηγοῦν ἀπὸ γενικὲς αὐθόρμητες κινήσεις (κοντινὲς στὸ ἔνστικτο) καὶ τὰ ἴδια τὰ ἀνταντακλαστικά στίς ἐξαρτημένους συμπεριφορὲς, στίς πρῶτες συνήθειες καὶ σὲ καθαυτὸ διανοητικὲς πράξεις διαμέσου τοῦ συντονισμοῦ σχημάτων ἀφομοίωσης πού προσιδιάζουσι στίς συνήθειες.

Συνεπῶς ὅλα αὐτὰ τὰ γεγονότα φαίνεται νὰ μᾶς προσανατολίζουσι πρὸς μιὰν ἐρμηνεία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ ἔνστικτο θὰ συνιστοῦσε ἕνα εἶδος λογικῆς τῶν ὀργάνων (καθὼς γενικὰ ἡ λογικὴ προκύπτει ἀπὸ τὸν συντονισμό πράξεων ἢ ἐνεργημάτων), ἀπὸ τὴν ὁποία σὲ μιὰν ἀνώτερη βαθμίδα ἀντλήθηκε ἡ λογικὴ τῶν κιναισθησιακῶν συμπεριφορῶν καὶ ἀπὸ αὐτὴ ἡ κιναισθησιακὴ διάνοια, ἡ ὑπαρξὴ τῆς ὁποίας εἶναι τόσο προφανὴς στὰ ἀνθρωποειδῆ καὶ στὰ νήπια.

4ο) Ἄν οἱ προηγούμενες ἀντιθέσεις ἐξανεμίζονται ὅλες στήν ἀνάλυση, γίνεται εὐθραυστη ἢ θεμελιώδης ἐπιστημολογική θέση τοῦ Bergson, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ διάνοια εἶναι ἀνίκανη νά καταλάβει τή ζωή καί προσαρμόζεται μόνο στό χῶρο καί στήν ἀνόργανη ὕλη, καί ἀκόμα μόνο στίς στατικές τους ὄψεις καί στό ἀσυνεχές.

Τό πρῶτο ἐπιχείρημα τοῦ φιλοσόφου εἶναι ὅτι ἡ διάνοια ἔχει γεννηθεῖ ἀπό τήν δράση πάνω στήν ὕλη, ἀλλά ἐδῶ ὑπάρχει μιᾶ διπλή δυσκολία. Κατά πρῶτο λόγο, ἡ διάνοια προκύπτει ἀπό τήν δράση ἐν γένει, καί ὄχι ἀπό τή δράση πού ἀσκεῖται μόνο πάνω στήν ὕλη: πάνω στό πρόσωπο τοῦ ἄλλου, πάνω στό ἴδιο τὸ σῶμα (καί διαμέσου του), καθῶς ἐπίσης καί πάνω στά ἄψυχα στερεά. Κατά δεύτερο λόγο, καί προπάντων, ἡ λογική καί τὰ μαθηματικά δὲν προκύπτουν ἀπό τή μορφή τῶν ἀντικειμένων, στά ὁποῖα μπορούμε νά τὰ ἐφαρμόσουμε, γιατί τότε γλιστράμε πάλι στόν κλασικό ἐμπειρισμό, ἀλλά μᾶλλον ἀπό γενικούς συντονισμούς τῆς πράξης (τῆ συγκέντρωση, τῆ διάταξη, τήν ἐξέυρεση ἀντιστοιχιῶν κτλ.), ἀνεξάρτητα ἀπό τή φύση τῶν θεωρούμενων ἀντικειμένων.

Τό δεύτερο ἐπιχείρημα εἶναι ὅτι ἡ διάνοια ἀνασυγκροτεῖ τὸ συνεχές μέ τὸ ἀσυνεχές, τήν κίνηση μέ τήν ἀκίνησία κτλ., μέ μιᾶ διαδικασία ἀνάλογη μέ τήν «κινηματογραφική μεθόδευση», σύμφωνα μέ μιᾶν ἀναλογία πού ἔγινε περίφημη. Ἄλλά σέ αὐτὸ τὸ κεντρικό σημεῖο ὁ Bergson συλλογίζεται λές καί ἡ διάνοια νά ἀνάγεται στήν εἰκονική παράσταση, γιατί ἡ νοητική εἰκόνα εἶναι πράγματι ἐκ φύσεως στατική, ἀνίκανη νά συλλάβει τὸ συνεχές κτλ. Πράγματι, ὁ Bergson λησιμονᾷ πλήρως τήν ὑπαρξή τῶν ἐνεργημάτων, πού λόγῳ οὐσίας ἀναφέρονται σέ μεταμορφώσεις καί ὄχι μόνο σέ καταστάσεις, πού συνίστανται σέ πράξεις καί ὄχι σέ εἰκόνας, καί ἐπιτυγχάνουν ὡς τέτοια τήν κίνηση καί τήν παραγωγική, δημιουργική κατασκευὴ τῶν δυναμικῶν δομῶν. Στῆ μεταφορὰ τῆς κινηματογραφικῆς μεθόδευσης ὁ Bergson βλέπει τὰ διαδοχικά στιγμιότυπα πού ἀντιστοιχοῦν στίς εἰκονικές παραστάσεις, ἀλλά λησιμονᾷ τὸ κινεῖν, πού ἐξασφαλίζει τήν ἀνέλιξη, καί ἡ ἴδια ἡ διάνοια ἐγκριεται σέ αὐτὸ τὸ ἐνεργηματικὸ κινεῖν.

Ὅσο γιὰ τήν ὑποτιθέμενη ἑτερογένεια ἀνάμεσα στήν λογικο-

μαθηματική διάνοια και τῆ ζωῇ ἐν γένει, δύο ἀπαντήσεις μποροῦν σήμερα νὰ δοθοῦν στὸν μπερξονισμό. Αὐτὴ ἡ μορφή διάνοιας εἶναι οὐσιαστικά ἐνεργηματικὴ καὶ τὰ θεμελιώδη ἐνεργήματα προκύπτουν ἀπὸ τὸν συντονισμό τῶν πράξεων, συντονισμό πού ἤδη ἀποτελεῖ ἓνα βιολογικὸ φαινόμενο, γιατί βασίζεται στοὺς νευρικοὺς συντονισμοὺς (καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν πλευρὰ θυμόμαστε ὅτι οἱ W. McCulloch καὶ Pitts ξαναβρῆκαν στοὺς συναπτικοὺς συντονισμοὺς ὅλους τοὺς τύπους δεσμῶν πού προσιδιάζουν στὴ «λογικὴ τῶν προτάσεων»). Ἄλλὰ ὑπάρχει καὶ κάτι παραπάνω. Ἡ ψυχογενετικὴ μελέτη τῆς διαμόρφωσης τῶν ἐνεργημάτων δείχνει ὅτι συγκροτοῦν τὴν τελικὴ μορφή ἰσορροπίας (τὰ ἐνεργήματα εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου ἀντιστρέψιμα ἐπειδὴ εἶναι ἐξισορροπημένα) μιᾶς σειρᾶς ἡμιαντιστρέψιμων διακανονισμῶν πού συγκροτοῦν τὸ προσχέδιο ἢ τὴν προετοιμασία τους. Ἄλλὰ οἱ ἔννοιες τοῦ διακανονισμοῦ καὶ τῆς ἐξισορρόπησης εἶναι οὐσιωδῶς βιολογικές, καὶ συνεπῶς μοιάζει προφανές ὅτι ὑπάρχει κάποια συνέχεια ἀνάμεσα στὸν ὀργανικὸ αὐτοδιακανονισμό, πού ἀναμφίβολα εἶναι ὁ πιὸ κεντρικὸς τῶν βιολογικῶν διαδικασιῶν, καὶ τὸν αὐτοδιακανονισμό ἢ τὴν αὐτοδιόρθωση πού συγκροτεῖ τὴ λογικὴ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ δοῦμε, ἐκτὸς ἂν εἶναι κανεὶς ἐμπειριστῆς ἢ ἀπριοριστῆς (ἢ πλατωνιστῆς), πῶς οἱ μαθηματικοὶ μποροῦν νὰ προσαρμοστοῦν τόσο ἐξοχα στὴ φυσικὴ πραγματικότητα ἂν οἱ λογικομαθηματικὲς δομὲς δὲν βυθίζουν τίς ρίζες τους μέσα στὴ βιολογικὴ ὀργάνωση, πού εἶναι ἡ κινητήρια δύναμη τοῦ ὑποκειμένου καὶ συνάμα ἡ αἰτία τῶν θεμελιακῶν προσαρμογῶν.

Ἡ δευτέρη ἀπάντηση στὴ θέση τῆς ἑτερογένειας τῆς διάνοιας καὶ τῆς ζωῆς εἶναι ὅτι τὸ σύνολο τῶν ὀργανικῶν διακανονισμῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους φαίνεται νὰ ἔχουν προέλθει οἱ στοιχειώδεις νοητικὲς λειτουργίες, ἐπιδέχονται σήμερα μιᾶ λογικομαθηματικὴ διαπραγματεύση, ἡ ὁποία βγαίνει ὄχι βέβαια ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἢ σχετικιστικὴ μηχανικὴ, οὔτε ἀπὸ τὴ φυσικὴ τῶν στερεῶν σωμάτων κτλ., ἀλλὰ ἀπὸ τὴν κυβερνητικὴ, αὐτὸ τὸ νέο γνωστικὸ κλάδο πού κατορθώνει νὰ μιμεῖται ὀρισμένες ἀπὸ τίς οὐσιώδεις ὕψεις τοῦ «ζῶντος». Ὁ ὁμοιοστάτης τοῦ Ashby δείχνει πῶς τὰ προβλήματα μποροῦν νὰ λυθοῦν μὲ μιὰν ἐξισορρόπηση τοῦ ὅλα ἢ τίποτα, τὸ ἀάντι-

ληπτρόνιο) του Rosenblatt πώς ένας οργανισμός μπορεί να μάθει κάτι, το «γενετρόνιο» του Papert πώς μια ανάπτυξη μπορεί να επιτελεστεί μέσω διαδοχικών βαθμίδων εξισορρόπησης. Κατά ένα γενικό τρόπο, τα δακτυλιωτά μοντέλα ή feedbacks προσφέρουν μιάν δυνατή εξήγηση των διακανονισμών και φτάνουν μάλιστα να μᾶς προσφέρουν εκείνο που σήμερα αποκαλούν «μηχανικές εξισώσεις της τελολογίας». Συνεπώς δὲν εἶναι πλέον δυνατό να θεωρηθεῖ ἡ ἐνεργηματική διάνοια ὡς ἔσσει τυφλή ἀναφορικά με τις διαδικασίες τῆς ζωῆς.

5ο) Ἀπὸ αὐτὲς τις πολλαπλὲς ἀντιθέσεις, πού σήμερα βλέπουμε ὅτι ἐλάχιστα στοιχεῖα τους ὑπολείπονται, ὁ Bergson ἀντλεῖ ἐν τέλει τὴν κεντρική του θέση μιᾶς μεταφυσικῆς γνώσης sui generis καὶ μὴ ἀναγώγιμης στὸ Λόγο ἢ στὴν ἐπιστημονική γνώση: αὐτὴ εἶναι τάχα ἡ ἐνόραση ἢ τὸ ἐνστικτο καθὼς λαμβάνει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ ἀγγίζει ἄμεσα τις ἰδιάζουσες στὴ ζωὴ πραγματικότητες πού εἶναι τάχα ἡ καθαρὴ διάρκεια ἢ ἡ δημιουργικὴ ἐργασία τῆς συνείδησης. Ὁ Bergson, πού πιστεύει ὅτι βρίσκεται σταθερὰ μέσα στὸ πραγματικό, προσφέρει τὰ μέσα νὰ ἐπιτύχουμε αὐτὴ τὴν ἐνόραση τοῦ ζωικοῦ: νὰ ἐνδοσκοπήσουμε τὴ συνείδησή μας, ἀπογυμνώνοντάς τὴν ὅμως ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ καὶ ἐπίμονη ἐκείνη μεταλλομήτρα, ἡ ὁποία συγκροτεῖται ἀπὸ τις συνήθειες πού ὀφείλονται στὴ δράση πάνω στὴν ὕλη, στὴ γλώσσα καὶ στὴν κοινωνικὴ ζωὴ· δηλαδή νὰ κατέλθουμε μέσα μας μέχρι τις περιοχὲς πού γειτονεῦουν μετὰ τὸ ὄνειρο ἢ τὸ δημιουργικὸ ἀσυνείδητο καὶ νὰ πλησιάσουμε σὲ αὐτὰ τὰ βᾶθη τὸ ἀνάβλυσμα τῆς ζωικῆς ὁρμῆς, στὴν πνευματικότητά της καὶ στὸ γίγνεσθαι της.

Παρατήρησαν συχνὰ πόσο αὐτὴ ἡ προσωπικὴ ἐνόραση τοῦ Bergson ἦταν προϊόν μιᾶς ἐκλεπτυσμένης διάνοιας, ὁ στοχασμὸς τῆς ὁποίας δὲν ἀξιώνει νὰ προσπελάσει τὸ εἶναι ἀπερίφραστα, ἀλλὰ ἀρχίζει ἐπιλέγοντας, ἀποσυνδέοντας καὶ ἀφαιρώντας, γιὰ νὰ ἀνακατασκευάσει ἕνα ἀπείρως ἐπεξεργασμένο πρότυπο τῆς διάρκειας. Ὁ Sartre μέμφεται κάπως βάνουσα τὸν Bergson ὅτι ἀντιλαμβάνεται τὴν καθαρὴν διάρκεια ὡς ἕνα ἐμπειρικὸ γεγονός ἢ ὡς ἕνα συμπτωματικὸ συμβεβηκός. Ἐμεῖς θὰ ποῦμε ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο διαπιστώνοντας ὅτι στὴν πραγματικότητά εἶναι προϊόν μιᾶς

διανοητικῆς κατασκευῆς ἐξαιρετικά ἀκρῆαιας· ἐξάλλου κατατάσσουμε τίς σαρτρικῆς ἐνοράσεις στὴν ἴδια κατηγορία μὲ ἐκεῖνο ποῦ θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποκαλέσουμε κατασκευασμένες ἐνδοσκοπήσεις.

Ὀντως, ἀντὶ νὰ κατασκευάσουμε ἕνα πρῶτο ἀφετηριακὸ σημεῖο, ὅπως τὸ σαρτρικὸ ἢ χουσερλιανὸ Cogito, μὲ βάση τὸ ὁποῖο θὰ ἀναπτύσσονταν οἱ διαφορῆς γραμμῆς τοῦ συστήματος, ἢ μπερξονικῆ ἐνόραση εἶναι ἀποτέλεσμα πολλαπλῶν ἀναλύσεων, οἱ ὁποῖες καθοδηγοῦνται ἀπὸ τὸν στοχασμὸ. Θὰ λέγαμε ὅτι ἡ ἐνόραση τίς ἔχει καθοδηγήσει, ἀλλὰ ὡς διανοητικῆ ἐνόραση, δηλαδὴ ὅτι πρόκειται γιὰ σφαιρικῆς ὑποθέσεις, γιὰ τίς ὁποῖες ἔχουμε τὸ «συναίσθημα» ὅτι θὰ ὀδηγήσουν σὲ κάτι πρὶν νὰ μπορούμε νὰ τίς ἐπιμερίσουμε σὲ ἰδιαιτέρους συλλογισμούς. Δὲ βλέπουμε λοιπὸν διόλου, οὔτε ὡς συμπέρασμα οὔτε ὡς καθοδηγητικῆ ὑπόθεση, σὲ τί θὰ εἴχαμε ἐδῶ ἕναν τρόπο γνώσης sui generis καὶ ἰδιάζοντα στὴν μεταφυσικῆ.

Ὁ Édouard Le Roy θεώρησε τὴν μπερξονικῆ φιλοσοφία ἐπαναστατικῆ καὶ τὴν συνέκρινε μὲ τὴν καντιανῆ καὶ σωκρατικῆ ἐπανάσταση, ἐπειδὴ καὶ οἱ δύο γέννησαν μιὰ μέθοδο. Ἡ διαφορὰ πάντως εἶναι ὅτι, ἂν ὁ μπερξονισμὸς ἄσκησε πολυάριθμους ἐπιρροές, αὐτὸ δὲ συνέβη λόγω τῆς ἐφαρμογῆς τῆς «ἐνόρασης» του. Κυρίως συνέβη μὲ τὴ σημασία ποῦ ἀπέδωσε στὸ γίνεσθαι καὶ στὴ βιωμένη ἐμπειρία, ἔστω καὶ ἂν τὴν ἴδια στιγμή ποῦ ἐμφανίζονταν τὰ Ἄμεσα δεδομένα, ὁ ψυχολόγος W. James ἀπέριπτε ἐξίσου αὐστηρὰ τὸν συνειρμισμὸ πρὸς ὄφελος τοῦ «ρεύματος τῆς συνειδησης» (βλ. τὸ κεφ. IV, στὸ Δ). Ἀπλῶς τὸ δημιουργικὸ γίνεσθαι δὲν εἶναι ἡ δικαίωση οὔτε τῆς ἐνόρασης οὔτε τῆς μεταφυσικῆς, καὶ μπορούμε νὰ προσκομίσουμε τὴν ἀκόλουθη ἀνταπόδειξη. Ὁ δάσκαλός μου Brunschvicg ἔτρεφε βαθύτατο θαυμασμὸ γιὰ τὸν Bergson (καὶ ὠθοῦσε, καθὼς νόμιζα, τὴν φιλία μέχρι τοῦ σημείου νὰ μιμεῖται συχνὰ χωρὶς νὰ τὸ θέλει τὸν τρόπο ποῦ ὁ Bergson πρόφερε τὸ «Τ» σὰν Ἄγγλος).¹ Ὑπῆρχε λοιπὸν πιθανὴ ἐπιρροή: κατὰ τὸν

1. Ἀφοῦ αὐτὸ τὸ βιβλίον ἀποτελεῖ κάπως μιὰν ἐξομολόγηση, δὲν μπορῶ νὰ ἀντισταθῶ στὴν ἠδονὴ νὰ θυμίσω τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπίσκεψῆς μου στὸν Bergson ὅταν, ἐδῶ καὶ πολὺ καιρὸ, παρουσίαζα τὴν πρώτη μου ἀνακοίνωση στὴν Γαλλικὴ Ἑταιρεία Φιλοσοφίας. Ἡμῶνα πολὺ ἐντυπωσιασμένοι ποῦ ἐβλέπα

Brunschvicg, τὸ γίνεσθαι τῆς σκέψης στὴ μαθηματικὴ, φυσικὴ καὶ ἠθικὴ φιλοσοφία εἶναι ἓνα δημιουργικὸ ρεῦμα, ἀπρόβλεπτο καὶ χωρὶς τελολογία, πράγμα πὺ ἀντιστοιχεῖ κατὰ ἐντυπωσιακὸ τρόπο στὴν μπερζονικὴ διάρκεια, ἐφαρμοσμένη ὅμως στὴν ἱστορία τῆς διάνοιας.

Δ) Ἄν οἱ μπερζονικὲς ἀντιθέσεις καὶ ἀντιπαραθέσεις, οἱ ὁποῖες τοποθετοῦνται στὸ ἐπίπεδο τῆς πραγματικότητας, πὺ μελετᾶται μέσα στὶς ἴδιες τὶς ἐπιστῆμες, διατρέχουν ἔτσι τὸν κίνδυνο νὰ ἐμποδιστοῦν ἀπὸ τὶς προόδους τῶν τελευταίων, ἢ μέθοδος τῶν ἐπιπέδων τῶν φαινομένων πὺ προσιδιάζει στὸν Husserl μὲ τὶς «ἀναγωγές» τῆς καὶ τὸ «βάλσιμο μέσα σὲ παρενθέσεις» δὲν ἐγκυμονεῖ τὸν ἴδιο κίνδυνο, γιατί δὲν ἀντιστρατεύεται τὶς ἐπιστῆμες καὶ θέλει μόνον νὰ τὶς συμπληρώσει μὲ ἓναν τρόπο γνώσης εἰδικὰ μεταφυσικό, ἀλλὰ διατρέχει τὸν κίνδυνο νὰ δεῖ τὰ φαινομενικὰ χωρισμένα καὶ προστατευμένα ἐπίπεδά τῆς νὰ κατακλύζονται ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση καὶ τὶς προόδους τῆς, πὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ περιοριστοῦν.

Ἡ μεγάλη ἀρετὴ τῶν χουσερλιανῶν ἐνοράσεων εἶναι ὅτι τοποθετοῦνται ἐξ ὑπαρχῆς μπροστὰ στὰ «ἴδια τὰ πράγματα», συνεπῶς στὸ φαινόμενο, καὶ ὅτι ἀρνοῦνται νὰ ξεκινήσουν ἀπὸ τὸν δυαδισμό ὑποκείμενο-ἀντικείμενο. Ὁ Husserl ἀντιτίθεται τόσο στὸν ἰδεαλισμὸ ὅσο καὶ στὸν καντιανὸ ἀπριορισμὸ, πὺ ἀποδίδουν τὰ πάντα στὸ ὑποκείμενο, ὅσο καὶ στὸν ἐμπειρισμὸ ἢ στὸν θετικισμό, πὺ τὸ λησμονοῦν πρὸς ὄφελος τοῦ ἀντικειμένου. Συνεπῶς γι' αὐτὸν τὸ θεμελιῶδες δεδομένο εἶναι τὸ φαινόμενο ὡς ἀξεδιάλυτη ἀλληλεπίδραση, καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀξεδιάλυτη κατάσταση θέλει νὰ ἀναχωρήσει γιὰ νὰ φτάσει στὸ πραγματικό. Μὲ αὐτὴ τὴν ὕψη τῆς

τὸν μεγάλο Bergson, ἀλλὰ, μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπιρροή πὺ ἄσκησε πάνω μου κατὰ τὴν ἐφηβεία, δὲν κατάφερα νὰ πειστώ ὅτι ὁ ἠλικιωμένος κύριος πὺ ἔβλεπα, οἰκουρῶν λόγῳ ρευματισμῶν, ἦταν ὁ ἴδιος Bergson πὺ ἄλλοτε τόσο πολὺ εἶχα μελετήσει: «Ἐσεῖς, μοῦ εἶπε μὲ προσήνεια, εἰσαγάγατε τὴν ἀσυνέχεια ἀνάμεσα στὸ παιδί καὶ στὸν ἐνήλικο. Ἐγὼ τάσσομαι μᾶλλον μὲ τὴν συνέχεια. — Ναι, τοῦ ἀπάντησα, συγκινημένος, ξέρω πῶς εἴστε...» Σταμάτησα τὴν κατάλληλη στιγμή: πῆγαινα νὰ τοῦ πῶ «πῶς εἴστε μπερζονιστής.»

διδασκαλίας του ή φαινομενολογία ένέπνευσε τήν ψυχολογική θεωρία τής Gestalt, ή όποία προσανατολίστηκε πρός έναν φυσικαλισμό έξ ολοκλήρου άντιχουσερλιανό παραμελώντας όλοένα και περισσότερο τό ύποκείμενο, έπειδή, μαζί μέ τήν έννοια τής άξειδιάλυτης άλληλεπίδρασης, ή ψυχολογία τής Μορφής ή Gestalt κληρονόμησε έξίσου από τή φαινομενολογία εκείνο πού θά μπορούσαμε νά άποκαλέσουμε έπικέντρωση στό τωρινό, ήτοι τήν πλήρη άπουσία ένδιαφέροντος για τίς ιστορικές ή γενετικές διαστάσεις.

Πράγματι, ή άλληλεπίδραση ή τό άξειδιάλυτο άνάμεσα στό ύποκείμενο και στό άντικείμενο μπορεί νά αναλυθεί από δύο σκοπιές. "Αν τοποθετηθούμε από τήν πλευρά τών γεγονότων, δηλαδή τοϋ φαινομένου όπως αυτό παρουσιάζεται χωρίς άμεση έπιθυμία νά τό ύπερβούμε, αυτή ή άλληλεπίδραση είναι μιá στιγμή τής ιστορίας, ιστορίας τοϋ άτομου ή ιστορίας τών ιδεών, άρα ψυχογένεσης ή ιστορίας τών έπιστημών, και ή έρευνα θά αναπαραστήσει τίς φάσεις μιáς παρόμοιας άλληλεπίδρασης. Συχνά καταλόγισαν στόν Brunshvicg τόν ιδεαλισμό του, έπειδή άγαπούσε αυτή τή λέξη και προπάντων έπειδή είχε λησμονήσει τή βιολογία στις έρευνές του για τήν μαθηματική και φυσική φιλοσοφία· αλλά ό Parodi τόν κατηγορούσε για θετικισμό μέ τήν έννοια τοϋ έπιστημονισμού, και δέν είχε ούτε δίκιο ούτε άδικο. Στην πραγματικότητα, ό Brunshvicg ήταν όσο και ό Husserl ένάντιος στόν έμπειρισμό και συνάμα στόν άπριορισμό, και έπέστρεφε έξίσου συχνά στην άλληλεπίδραση τοϋ ύποκειμένου και τοϋ άντικειμένου πού «άλληλοαδράχονται», καθώς έλεγε, τροποποιώντας άκατάπαυστα τό ένα τό άλλο. Μελετούσε όμως αυτές τίς άμοιβαίες τροποποιήσεις στό χώρο τής ιστορίας, μέ τήν ιστορικοκριτική μέθοδο. Στο πεδίο τής γενετικής ψυχολογίας έπέμεινα από τή μεριά μου άδιάλειπτα στην ίδια άλληλεπίδραση, και άν άδιάλειπτα έπιστρέφω στις δραστηριότητες τοϋ ύποκειμένου είναι γιατί οι έμπειρικής κατευθύνσεως ψυχολόγοι (όλα γίνονται) τó λησμονούν πάρα πολύ συχνά (πράγμα πού δέν θά έμποδίσει πολλούς από τούς άναγνώστες αυτού τοϋ βιβλίου νά μέ άντιμετωπίσουν σαν θετικιστή).

Μπορούμε όμως έπίσης, ξεκινώντας από τήν άλληλεπίδραση τοϋ ύποκειμένου και τοϋ άντικειμένου, ή από τήν συνείδηση στη

«σχέση της με τὸν κόσμος», νὰ περιοριστοῦμε στὴ σκιαγράφηση μιᾶς ἐσωτερικῆς ἢ ἐπιστημολογικῆς ἀνάλυσης, ποῦ θὰ ὀνομάσουμε «ὄντολογικὴ», ἐπειδὴ ἀναφέρεται στὸ πράγμα ὅσο καὶ στὸ ὑποκείμενο ποῦ τὸ ἐποπτεύει. Αὐτὴ θὰ εἶναι ἡ μέθοδος τοῦ Husserl, ἀλλὰ γιὰ νὰ τὴν κατανοήσουμε στὰ κενὰ της ὅσο καὶ στὶς φιλοδοξίες της, ἄρα στὸν «ἀνιστορισμὸ» της ὅσο καὶ στὸ σχέδιό της νὰ ἐγκατασταθεῖ στὶς ἄχρονες οὐσίες, πρέπει παραταῦτα νὰ κάνουμε λίγη ἱστορία.

“Ὅπως εἶπαμε στὸ δεύτερο κεφάλαιο, ὁ Husserl ξεκίνησε μὲ ἓνα ὁμορφο βιβλίο γιὰ τὴ φιλοσοφία τῆς ἀριθμητικῆς ὅπου ζητάει νὰ ἐξηγήσει τίς ἀριθμητικὲς πράξεις μὲ ὀρισμένες ψυχοδιανοητικὲς λειτουργίες, ὅπως ἡ συλλογὴ ἢ ἡ συνένωση σὲ ἓνα ὄλο. Αὐτὸ τὸ βιβλίο προκάλεσε τὴν κριτικὴ τῶν θεωρητικῶν τῆς λογικῆς, οἱ ὁποῖοι τὸν κατηγοροῦσαν γιὰ «ψυχολογισμό», δηλαδή γιὰ ἓνα πέρασμα ἀπὸ τὸ γεγονὸς στὴν κανονιστικὴ ἀρχή, πράγμα ὅπωςδὴποτε ἀπαράδεχτο. “Ὅσον ἀφορᾷ τὸ θέμα τῶν θεωρητικῶν ἀρχῶν, οἱ θεωρητικοὶ τῆς λογικῆς εἶχαν ἀναμφίβολα δίκιο, καὶ ὁ Husserl εἶχε πειστεῖ μέχρι σημείου νὰ μεταστραφεῖ στὴν λατρεία τῶν ἄχρονων ἀληθειῶν (ἄλλωστε εἶχε μιὰ ἰσχυρὴ μαθηματικὴ κατάρτιση) καὶ νὰ ἀφιερωθεῖ στὴν ἔρευνα μεθόδων ποῦ ὀδηγοῦν τὸ ὑποκείμενο $\times$ τὸ ἀντικείμενο νὰ τίς κατακτήσουν. Τὸ δυστύχημα ὅμως γιὰ τὴν κατοπινὴ του διδασκαλία εἶναι ὅτι, σὲ ἐκείνη τὴν καμπὴ τῆς σταδιοδρομίας του, δὲν κατανόησε δύο οὐσιώδη πράγματα.

Τὸ πρῶτο μπορεῖ νὰ φανεῖ δευτερεῦον, καὶ θὰ ποῦν ἐδῶ γιὰ μένα ὅτι αὐτὸς ποῦ μιλάει εἶναι ὁ ψυχολόγος, θὰ δοῦμε ὅμως τὴ σπουδαιότητά του στὴ συνέχεια: ὁ Husserl θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ ἐξακολουθήσει νὰ κάνει καλὴ ψυχολογία χωρὶς νὰ ὀλισθήσει στὸν «ψυχολογισμό». Θὰ τοῦ ἀρκοῦσε νὰ ξέρει ὅτι μελετοῦσε μιὰ «φυσικὴ» ἀριθμητικὴ χωρὶς ὥστόσο νὰ ἰσχυρίζεται ὅτι νομοθετεῖ μέσα στὴ λογικὴ τῶν ἀριθμῶν, νὰ κατασκευάσει τὰ περιορισμένα ἄλλωστε λογιστικὰ πρότυπα ποῦ ἀντιστοιχοῦν σὲ ὅ,τι ἔβρισκε, καὶ νὰ τὰ συγκρίνει μὲ τὰ ἐξ ὀλοκλήρου ἀφηρημένα πρότυπα ποῦ ἔχει κατασκευάσει ὁ Frege, ὁ Schröder κτλ. Ἔτσι δὲν θὰ ὑπῆρχε κενὸς ψυχολογισμὸς ὡς πέρασμα ἀπὸ τὸ γεγονὸς στὴν κανονιστικὴ ἀρχή, ἀλλὰ μιὰ μελέτη τῶν συγκεκριμένων ψυχολογικῶν συγγε-

νειῶν καὶ τῶν ἀφηρημένων ἢ τυπικῶν λογικῶν γενεαλογιῶν ἀπὸ τὴν σκοπιὰ περισσότερων γνωστικῶν κλάδων. Αὐτὸ θὰ τὸν εἶχε γλυτώσει τουλάχιστον στὴ συνέχεια ἀπὸ μιὰ κριτικὴ τῆς ψυχολογίας πὺ ἀστοχεῖ, γιατί δὲν εἶδε ὅτι θὰ μπορούσαμε νὰ κάνουμε ἐκεῖνο πὺ δὲν ἐπέτυχε μὲ τὴν ὑπερβολικὰ ταχεία ὑποταγὴ του σὲ θεωρητικούς τῆς λογικῆς πὺ ἀγνοοῦσαν τὶς δυνατότητες τῆς ψυχολογίας.

Ἡ δευτέρα παρεξήγηση εἶχε πολὺ πιὸ βαρεῖες συνέπειες. Ὁ Husserl δὲν ἦταν θεωρητικὸς τῆς λογικῆς ἐξ ἐπαγγέλματος ἢ ἀπὸ κλίση, γιατί δὲν ἐνδιαφερόταν γιὰ τὸν φορμαλισμὸ ὡς τέτοιο, καὶ πίστευε στὰ «πράγματα» καὶ στὴν ἀλληλεπίδραση ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου μέσα στοὺς κόλπους τοῦ φαινομένου. Ὑπέκυψε στὴν ἐτυμηγορία τῶν θεωρητικῶν τῆς λογικῆς καί, ἔχοντας παραιτηθεῖ ἀπὸ κάθε ψυχολογισμό, βάλθηκε νὰ ἀναζητεῖ πῶς ξεκινώντας ἀπὸ αὐτὴ τὴ φαινομενολογικὴ ἀλληλεπίδραση μπορούμε νὰ συλλάβουμε τὶς ἄχρονες ἀλήθειες. Τότε, πεπεισμένος ἀπὸ τὸ γεγονός (δηλαδὴ ἀκόμα ἀπὸ τὴν ὑπόθεση) ὅτι τὸ ψυχολογικὸ ὑποκείμενο δὲν φτάνει ἐκεῖ ἀπὸ μόνο του, ἀφοῦ εἶναι ἐνοφθαλισμένο σὲ ἕναν χωροχρονικὸ «κόσμο», φαντάστηκε μιὰ μέθοδο διαφυγῆς ἢ ἀπελευθέρωσης ἀπὸ αὐτὸ τὸν φυσικὸ κόσμο πὺ ἐπιτρέπει νὰ φτάσουμε σὲ ἕνα βαθύτερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὴν «κοσμικὴ» συνείδηση καὶ πίστεψε ὅτι ἀνακαλύπτει ἔτσι τὴ δυνατότητα καθαρῶν ἢ ὑπερβατικῶν «ἐνοράσεων». Ταυτόχρονα, πίστευε ὅτι ἀνοίγει τὸ δρόμο σὲ μιὰν αὐτόνομη φιλοσοφικὴ γνώση, ἀπελευθερωμένη ἀπὸ τὸ ἐμπειρικὸ ὑποκείμενο καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιστῆμες πὺ συνδέονται μὲ αὐτό. Ἀλλὰ ἡ θεμελιώδης παρεξήγηση εἶναι ὅτι τὸ ὑπερβατικὸ του ὑποκείμενο συνεχίζει ν' ἀποτελεῖ ὑποκείμενο καὶ ὅτι ἡ «καθαρὴ ἐνόραση» εἶναι ἐπίσης δραστηριότητα ἐνὸς ὑποκειμένου (μέσα στὸ ὅποιο εἰσδύει τὸ «πράγμα» ἢ ἡ «οὐσία»), ἐννοεῖται, ἀλλά, ἀν ὑπάρχει ἐνόραση, ὑπάρχει πάντως ὑποκείμενο): τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι, εἴτε εἶναι «ὑπερβατικὴ» εἴτε ἐμπειρικὴ, ἢ ἐπὶ κληση μιᾶς παρόμοιας ἐνόρασης ἀποτελεῖ ἀκόμα ψυχολογισμό, δηλαδὴ πέρασμα ἀπὸ τὸ γεγονός στὴν κανονιστικὴ ἀρχή.

Ἡ «φαινομενολογικὴ ἀναγωγὴ» ἢ ἀπελευθέρωση τῆς συνείδησης, ἡ ὁποία ξεφεύγει ἀπὸ τὸν χωροχρονικὸ κόσμο γιὰ νὰ φτάσει.

στην ἐνόραση τῶν οὐσιῶν, ἀπαιτεῖ δύο εἰδῶν παρατηρήσεις, τὶς μὲν λογικῆς καὶ τὶς δὲ ψυχολογικῆς ὕφης.

Ἐκ τῆς σκοπιᾶς τῆς λογικῆς, ὅλα εἰπώθησαν ἀπὸ τοὺς Cavaillés καὶ Beth. Ἡ λογικὴ, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μιὰν τυπικὴ ἀξιωματικὴ, ἐδράζεται μόνον στὸν ἑαυτὸ τῆς, δηλαδὴ στοὺς κανονιστικούς κανόνες ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ ἐπεξεργαστοῦμε ἕνα τυπικὸ σύστημα: πρόκειται γιὰ ὀρισμούς μὲ ἀφετηρία ἔννοιες αὐθαίρετα ἐπιλεγμένες ὡς δεδομένες καὶ ὄχι καθορισμένες, ἀξιώματα (ἢ ἀναπόδειχτες προτάσεις), κανόνες λογισμοῦ καὶ θεωρήματα ποὺ ἔχουν παραχθεῖ διαμέσου αὐτοῦ τοῦ λογισμοῦ μὲ ἀφετηρία ἀξιώματα καὶ ὀρισμούς. Τὸ νὰ δώσεις ἕνα ἐνορατικὸ θεμέλιο σὲ παρόμοια συστήματα, σημαίνει νὰ ἐξέλθεις ἀπὸ τὸ σύστημα γιὰ νὰ ἐξηγήσεις ἐπιστημολογικὰ πῶς αὐτὸ εἶναι δυνατό, ἀλλὰ δὲ σημαίνει νὰ θεμελιώσεις τὸ σύστημα προσφέροντας τὸ ἐχέγγυο τῆς ἐγκυρότητάς του. Αὐτὴ ἡ ἐγκυρότητα εἶναι μόνον κανονιστικὴ καὶ συνίσταται σὲ μιὰ διασφάλιση τῆς μὴ ἀντίφασης (ποὺ ἐξασφαλίζεται ἄλλωστε μὲ τὴν κατασκευὴ συστημάτων ἀνώτερης τάξης: βλ. κεφ. II, στὸ Ε 5ο), ἐνῶ γιὰ τὸν θεωρητικὸ τῆς λογικῆς ἡ ἐνόραση εἶναι ἀπλῶς ἕνα γεγονός: ὑπάρχει λοιπὸν πέρασμα ἀπὸ τὸ γεγονός στὴν κανονιστικὴ ἀρχή. Τὸ νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἐνόραση εἶναι «ἀληθινή» προϋποθέτει μιὰν κανονιστικὴ δικαίωση, τὴν ὁποία ἡ ἴδια ἡ ἐνόραση δὲν προσφέρει, καθὼς εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς ἀναγκαιότητας, τὴν ὁποία δοκιμάζει ἕνα ὑποκείμενο. Μὲ ἕνα λόγο, ὅπως λέει ὁ Cavaillés, εἴτε ἡ λογικὴ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἐνόραση ἐνὸς ὑπερβατικοῦ ὑποκειμένου, καὶ δὲν εἶναι πιά ἀπόλυτη (πράγμα ποὺ θὰ ἐπιθυμοῦσαμε νὰ εἶναι), εἴτε εἶναι ἀπόλυτη, καὶ ἔτσι δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη μιᾶς ὑπερβατικῆς ἐνόρασης. Καὶ ὁ Beth, μετὰ ἀπὸ τὸν Cavaillés, συμπεραίνει ὅτι γι' αὐτόν, ὅπως καὶ γιὰ τὸν θεωρητικὸ τῆς λογικῆς, ἡ φαινομενολογία δὲν εἶναι παρὰ ἕνα ψυχολογισμὸς, ἀλλὰ ἀναπτυγμένος σὲ μιὰν ἄλλη γλῶσσα.

Ἐκ τῆς ψυχολογικῆς σκοπιᾶς, θὰ ποῦμε ἐντελῶς διαφορετικὰ πράγματα καὶ θὰ νιώσουμε πλήρη συμπάθεια μὲ τὸ κεντρικὸ πρόβλημα ποὺ θέτει ὁ Husserl, δηλαδὴ τὴν ἀναζήτηση «καθαρῶν» ἢ ἄχρονων ἐνοιῶν, καθὼς καὶ μὲ τὴν «φαινομενολογικὴ ἀναγωγή» του ἢ τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸν χωροχρονικὸ «κόσμο» καὶ θὰ προσπαθήσουμε νὰ καταλάβουμε ὅτι ἡ κριτικὴ του γιὰ τὴν ψυχολογία δὲν εἶ-

να παρά η έκδηλωση ενός άποτυχημένου έρωτα, γιατί, παραμένοντας στο επίπεδο τής συνείδησης, τών ένοράσεων του υποκειμένου και προπάντων τών «προθέσεων» του, δείχνει ότι δεν είναι καθάρως θεωρητικός τής λογικής. Άλλά, αν στο θυμικό πεδίο ένας άτυχος έρωτας παραμένει γενικά άνιάτος, στο πεδίο τών ιδεών τελικά όλα γίνονται υπόθεση μεθόδου και έπαληθεύσεων. Άς αρχίσουμε λοιπόν από τις έπαληθεύσεις για να περάσουμε κατόπιν στην μέθοδο.

Άν νιώθουμε συμπάθεια με το χουσερλιανό πρόβλημα τής άπελευθέρωσης από το χωροχρονικό, αυτό δεν συμβαίνει κολλητικά ή από έπιρροή (είναι ντροπή μου, αλλά μέχρι πρόσφατα δεν είχα διαβάσει ούτε μια άράδα του Husserl, τρομαγμένος από τα όσα ο Sartre και ο Merleau-Ponty είχαν άντλήσει από αυτόν), αλλά για έναν πολύ πιο άποφασιστικό λόγο: όλη η μελέτη τής διαμόρφωσης και τής άνάπτυξης τών διανοητικών έννοιών και ένεργημάτων όδηγει σε ένα τέτοιο πρόβλημα και προπάντων έπιτρέπει να παραστούμε σε μια τέτοια άπελευθέρωση, με μιάν αυθόρμητη και άμεσα παρατηρήσιμη μορφή.

Ός παράδειγμα (άνάμεσα σε άλλα πιο ιδιαίτερα) θα σημειώσω μόνο τη δόμηση ένεργημάτων ως τέτοιων. Μια λογικομαθηματική πράξη είναι ουσιαστικά άχρονη και αυτό διαπιστώνεται εκτός τών άλλων και από την άντιστρεψιμότητά της: αν $2 + 3 = 5$ τότε $5 - 3 = 2$ από άμεση άναγκαιότητα και άνεξάρτητα από τις χρονικές τάξεις γραφής και άτομικής σκέψης. Το γεγονός, ότι ή πράξη μπορεί να άνελιχθεί προς δύο κατευθύνσεις και ότι ή μία συνεπάγεται την άλλη με άμεση λογική άναγκαιότητα, άποδείχνει ότι καμιά τους δεν είναι χρονική. Άλλά αυτή ή ένεργηματική άντιστρεψιμότητα μόνο καθυστερημένα κατανόηθηκε και συνιστά το κύριο πρόβλημα για το υποκείμενο μέσα στη διαμόρφωση τών πράξεών του. Έφόσον δεν κατανοείται δεν υπάρχει δυνατότητα προσθετικής σύνθεσης: το υποκείμενο τών 4-5 ετών θα σκεφτεί για παράδειγμα, αν ξεχωρίσουμε δέκα κέρματα σε δύο ομάδες τών 4 και τών 6, ότι υπάρχουν περισσότερα κέρματα σε δύο πακέτα παρά σε ένα, έστω και αν το σύνολο είναι 10 και στις δύο περιπτώσεις: τα άριθμητικά όνόματα χρησιμεύουν τότε μόνο για να έξατομικεύσουν

τά στοιχειά, αλλά χωρίς να επιβάλλουν το άξιωμα ότι το όλο ισούται με το σύνολο των μερών, επειδή αυτό το άξιωμα προαπαιτεί την πράξη πρόσθεσης και αυτή η πράξη προαπαιτεί την αντιστρεψιμότητα· αλλά το πέρασμα από το 10 στο $4 + 6$ φαίνεται στο υποκείμενο ως μη αντιστρέψιμη μεταμόρφωση που τροποποίησε τα πάντα συμπεριλαμβανομένης της αξίας του συνόλου. Η πράξη προαπαιτεί την αντιστρεψιμότητα και αυτή προαπαιτεί τη διατήρηση κτλ. σε ένα όλικό σύστημα (μια «ομάδα» κτλ.) ούσιωδώς έξω-χρονικό.

Το σημαντικότερο γεγονός είναι ότι αυτό το σύστημα επιβάλλεται στα υποκείμενα γύρω στα 7 ή 8 χρόνια, τα όποια (κατά μέσο όρο) πρωύτερα δέν το κατανοούσαν. Πώς λοιπόν να εξηγήσουμε αυτό το είδος μεταστροφής ή «φαινομενολογικής αναγωγής» σε μικρογραφία; Ἐς ἀρχίσουμε ἀπλά με τήν περιγραφή του. Ψυχολογικά, τὰ ἐνεργήματα γεννιούνται ἀπό τις πράξεις: ἡ πράξη τῆς πρόσθεσης ἀπορρέει ἀπό τήν πράξη τῆς συγκέντρωσης κτλ. Ἄλλὰ οἱ ἴδιες οἱ πράξεις εἶναι ἀμετάστρεπτες καί δέν ἀρκεῖ στή συνέχεια νά τις ἐσωτερικεύσουμε με τή σκέψη γιά νά τις καταστήσουμε ἀντιστρέψιμες. Ἀντίθετα, ἀπαξ καί ἐσωτερικευτοῦν αὐτές οἱ πράξεις προκαλοῦν «ρυθμίσεις» πού δέν εἶναι ἀκόμα λειτουργικές, ἀλλά περιλαμβάνουν ἤδη μιάν κατὰ προσέγγιση ἀντιστρεψιμότητα: γιά παράδειγμα, γιά ἕνα παιδί 5-6 ἐτῶν, μιὰ σειρά 10 κερμάτων τὰ ὅποια ἀπλώνουμε θά εἶναι πάνω ἀπό 10 καί θά φαίνονται λιγότερα ἀπό 10, ἀν τὰ πυκνώσουμε, ἐλλείψει ἀντιστρεψιμότητας καί λόγω κυριαρχίας τῆς χωρική διαμόρφωσης (τοῦ χωροχρονικοῦ «κόσμου»!). ἀλλά ἀν ἀραιώνουμε ὁλοένα καί περισσότερο τὰ στοιχεῖα, τέλος θά ποῦμε «τώρα εἶναι λιγότερα, γιὰτί δέν εἶναι ἀρκετά πυκνά». Αὐτοὶ οἱ διακανονισμοὶ μεταφράζονται λοιπόν με ἀντισταθμίσεις πού μετριάζουν ἢ σταματοῦν τις ἀκόμα μὴ ἀντιστρέψιμες μεταμορφώσεις, καί αὐτές οἱ ἀντισταθμίσεις εἶναι τὸ σημάδι μιᾶς προοδευτικῆς ἐξισορρόπησης, τῆς ὁποίας τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι τότε τὸ ἀκόλουθο: σὲ μιὰ δεδομένη στιγμή (καί αὐτὸ συμβαίνει ἐνίοτε μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ πειραματιστῆ) τὸ παιδί, βλέποντας μιὰ διάσπαση τοῦ 10 σὲ 4 καί 6, θά πεῖ γιά παράδειγμα: «Αὐτὰ εἶναι περισσότερα! ὄχι, τὰ ξεχωρίσατε, μπορούμε ὅμως νά τὰ βάλουμε πάλι

λι μαζί, τὸ ἴδιο κάνει, ἀφοῦ εἶναι τὰ ἴδια κέρματα κτλ.». Μὲ ἓνα λόγο, ἔχουμε αἰφνίδια κατανόηση τῆς ἀντιστρεψιμότητας καὶ τοῦ ἀναγκαίου λογικοῦ δεσμοῦ ποῦ συνεπάγεται.

Ἐννοεῖται πῶς ἐδῶ ἔχουμε μιὰ ἀπὸ τὶς φάσεις τοῦ καθαρμοῦ τῶν ἐννοιῶν καὶ τῆς διαμόρφωσης τῶν πράξεων, καὶ ἡ διαδικασία αὐτὴ στὴ συνέχεια ἐντείνεται μὲ τὴ συγκρότηση τυπικῶν πράξεων ἀπελευθερωμένων ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ τὸ χωροχρονικὸ τους περιεχόμενο. Ἄλλὰ αὐτὴ ἡ φάση θέτει ἤδη ἓνα πρόβλημα ποῦ θίγει τὸ πρόβλημα τοῦ Husserl: πῶς ἡ πράξις μπόρεσε νὰ ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὴ χρονικὴ ἀντιστρεψιμότητα; Οὐμᾶμαι ὅτι εἶχα τόσο πολὺ ἐκπλαγεῖ ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρόβλημα, ὅταν τὸ διεῖδα γιὰ πρώτη φορά, ὥστε ἀρχικὰ (πάει πολὺς καιρὸς, καὶ ζητῶ συγγνώμη ποῦ ἐπικαλοῦμαι τὴ νιότη μου) βάλθηκα νὰ ἀναρωτιέμαι μήπως μὲ τὴ λειτουργικὴ ἀντιστρεψιμότητα παρενέβαιναν νευρικές μεταδόσεις σχεδὸν στιγμιαῖες, τῶν ὁποίων ἡ ἴση μὲ τοῦ φωτὸς ἢ καὶ ἀνώτερη ταχύτητα θὰ ἐπέτρεπε νὰ ἀνατρέψουμε τὸ ρεῦμα τοῦ χρόνου ἢ νὰ ἐκμηδενίσουμε τὸ χρόνο... Κατόπιν παραιτήθηκα ἀπὸ αὐτὲς τὶς κίβδηλες θεωρήσεις (σκεφτόμουνα ἐπίσης μιὰν ἀντι-τύχη ποῦ θὰ καταργοῦσε μέσα στὴ σκέψη τοῦ παιδιοῦ τὴν αὔξηση τῆς ἐντροπίας ποῦ συνδέεται μὲ τὴν μὴ ἀντιστρεψιμότητα τῆς αὐθόρμητης ἀτομικῆς συνείδησης κτλ.) καὶ κατάλαβα ὅτι ἐδῶ ὑπῆρχε προπάντων ἓνα ζήτημα ἐπιπέδων στὶς δραστηριότητες τοῦ ὑποκειμένου: ἡ μὴ ἀντιστρεψιμότητα συνδέεται μὲ τὴ συνείδηση τοῦ ἀτομικοῦ ὑποκειμένου ποῦ, ἐπικεντρώνοντας τὰ πάντα στὴν ἰδιάζουσα δράση καὶ στὶς ὑποκειμενικές ἐντυπώσεις ποῦ τὴ συνοδεύουν, παρασύρεται ἀπὸ τὸ ρεῦμα τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν συμβάντων καὶ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὶς ἐπιφανειακὲς διαμορφώσεις· ἀντίθετα, ἡ ἀνακάλυψη τῆς λειτουργικῆς ἀντιστρεψιμότητας σημειώνει τὴν συγκρότηση τοῦ ἐπιστημικοῦ ὑποκειμένου, τὸ ὁποῖο ἀπελευθερώνεται ἀπὸ τὴν κυρίως δράση πρὸς ὄφελος τῶν γενικῶν συντονισμῶν τῆς δράσης, δηλαδὴ αὐτῶν τῶν διαρκῶν «μορφῶν» συγκέντρωσης, ἐγκιβωτισμοῦ, ταξινόμησης, ἀντιστοιχίας κτλ. ποῦ συνδέουν τὶς πράξεις μεταξύ τους καὶ συγκροτοῦν ἔτσι τὴν ἀναγκαίαν ὑποδομὴ τους.

Βλέπουμε λοιπὸν ἐξ ἀρχῆς ὅτι αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ ἐπιπέδου στὶς δραστηριότητες ἐνὸς ὑποκειμένου, τὸ ὁποῖο ἀπὸ ἀτομικὸ γίνεται

έπιστημικό με την έσωτερική πρόοδο τῶν συντονισμῶν τῆς σκέψης του καί με μιάν ἐξισορρόπηση πού ὑποκαθιστᾶ τήν ἐμπειρική διαπίστωση με τή λογική ἀναγκαιότητα, παρουσιάζει ὀρισμένες ἀναλογίες με μιὰ φαινομενολογική «ἀναγωγή». Πράγματι, ἂν ἔχω σωστά κατανοήσει τις προθέσεις μιᾶς φαινομενολογίας πού θέλει νά εἶναι γενική, δηλαδή πού περιγράφει διαδικασίες κοινές σέ ὅλα τὰ ὑποκείμενα καί ὄχι εἰδικές γιά τή συνείδηση τοῦ φιλοσόφου πού τις περιγράφει, ἡ φαινομενολογική ἀναγωγή, ἡ ἐνόραση τῶν «οὐσιῶν» ἢ ἡ «πρόθεση» πού συλλαμβάνει τις μορφές, ὀφείλουν νά χαρακτηρίζουν κάθε ἐπιστημονική σκέψη, τόσο στόν ἴδιο τόν ἐπιστήμονα, ἂν δέν τοῦ συσκοτίζε τὸ νοῦ ὁ θετικισμός του, ὅσο καί στό προεπιστημονικό ὑποκείμενο πού κατασκευάζει ὅσες ἔννοιες θά χρησιμεύουν ὡς ἀφετηρία στήν ἐπιστημονική σκέψη. Σέ αὐτή τήν περίπτωση, τὰ ψυχογενετικά γεγονότα πού μόλις ἀναφέραμε θά συγκροτοῦσαν μιάν ἀπλή ἐπιβεβαίωση τῆς φαινομενολογίας, καί ἔτσι τήν ἐννοοῦν ὀρισμένοι ὀπαδοί τῆς σχολῆς, ὅπως ὁ Aaron Gurwitsch καί ἄλλοι.

Πράγματι, ἀρμύζει νά ὑπογραμμίσουμε ἔντονα τήν σύγκλιση ἀνάμεσα σέ ὅ,τι ὁ ψυχολόγος τῆς διάνοιας ἀναζητεῖ με τὸ ὄνομα τῶν λειτουργικῶν «δομῶν», καί σέ ὅ,τι ἡ φαινομενολογία τοῦ Husserl ἐπιθυμεῖ νά φτάσει κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τῆς ἐμπειρικής ἢ χωροχρονικής συνείδησης. Ἡ ἔννοια τῆς «δομῆς» δέν ἀνάγεται διόλου σέ μιάν ἀπλή τυποποίηση ὀφειλόμενη στό πνεῦμα τοῦ παρατηρητῆ: ἀντίθετα, μέσα ἀπό τις τυποποιήσεις, στίς ὁποῖες προσφέρεται ἄλλωστε, ἐκφράζει τις θεμελιώδεις ιδιότητες τοῦ δομημένου εἶναι. Παίξει λοιπόν, ἀλλά σέ ἕνα πεδίο ἀνοιχτό στήν ἐπαλήθευση καί στό λογισμό, τὸν ρόλο πού θά εὐχόμεστε νά ἀποδώσουμε στήν «εἰδητική» γνώση: ὄντας προσιτῆ στόν παρατηρητῆ καί συνάμα ὄντας πραγματικότητα βαθύτερη ἀπό τήν φαινόμενη ὑπαρξη, τῆς ὁποίας ἐξηγεῖ τὸν λόγο, προσφέρει πλήρως τήν ὑπηρεσία πού προσμένουμε ἀπό τις «οὐσίες», με μόνη τή διαφορά, πού εἶναι πρὸς ὄφελός της, ὅτι ἐπάγεται αὐστηρὰ ἀντί νά εἶναι ἀπλῶς ἀποτελεσμα ἐνόρασης, ἢ, ἂν προτιμᾶτε, ὅτι ἡ ἐνόρασή της συμπυκνώνει ἢ συμπεριλαμβάνει μιάν ἀπαγωγική σύνθεση ἀντί νά τήν ἀφήσει νά διαφύγει.

Τότε όμως πρέπει να θέσουμε την ερώτηση των μεθόδων και να αναρωτηθούμε μήπως ο άτυχος έρωτας του Husserl για την ψυχολογία τον όδηγησε, όπως συμβαίνει σε αυτές τις περιπτώσεις, σε κάποια άδικία και σε κάποια άκατανοησία που έγινε συστηματική. Άς θυμίσουμε άρχικά ότι κάθε πρόβλημα μπορεί να γίνει έπιστημονικό, αν είναι επαρκώς όριοθετημένο και έπιδεχτικό λύσης επαληθεύσιμης από τον καθένα: δεν υπάρχει λοιπόν πάγιο σύνορο άνάμεσα στην έπιστήμη και στη φιλοσοφία, γιατί το σύνορο παραλλάσσει σε συνάρτηση με τη θέση των προβλημάτων και την κατάσταση των επαληθεύσεων. Το άποτέλεσμα είναι ότι τα σύνορα που προτείνονται από τη θετικιστική φιλοσοφία ή από όποια άλλη φιλοσοφία παραμένουν αυθαίρετα και ύπόκεινται σε τροποποίηση άνάλογα με την κατάσταση των γνώσεων. Άλλά ο Husserl, αφού έγκατέλειψε την ψυχολογία για να άρχισει την άναζήτηση των έξω-χρονικών πραγματικοτήτων, πίστεψε ότι, μολοντί άναγνώριζε πλήρως και ρητά (*Ideen*) τη νομιμότητα μιās πειραματικής ψυχολογίας ως «φυσικής» έπιστήμης, όφειλε να τής όρίσει σύνορα: αυτή ή ψυχολογία περιορίζεται κατά την γνώμη του μέσα στον χωροχρονικό κόσμο και, κατά συνέπεια, άλλες μέθοδοι είναι άναγκαίες για να βγει από αυτόν.

Άλλά το μεγάλο κενό τής φαινομενολογίας είναι ή παραμέληση των ιστορικών και γενετικών έπόψεων (βέβαια σήμερα μιλάει για μιάν ύπερβατική γένεση, με κάποια καθυστέρηση όμως και σε ένα άλλο επίπεδο). Τοποθετούμενη λοιπόν μέσα στην προοπτική των άπόλυτων ενάρξεων, οι όποιες προσιδιάζουν στο Cogito, δεν συνάντησε τότε δυσκολία για να σκάψει σε βάθος, με άφετηρία την ένήλικη και σημερινή συνείδηση, για να βρει κάτω από το χωροχρονικό επίπεδο επίπεδα που έχουν κατακτηθει μέσω άναγωγής ή με βάλσιμο σε παρενθέσεις, τέτοια δηλ. όπου ή χωροχρονική ψυχολογία δεν θα έχει καμιά δουλειά πλέον: έξ ού ή φαινομενική πραγμάτωση του όνειρου μιās γνώσης και μιās ψυχολογίας είδικά φιλοσοφικών. Άλλά μόλις άποκαθίσταται ή ιστορική ή γενετική προοπτική, βρισκόμαστε τότε άντιμέτωποι με το άκόλουθο πρόσκομα: μελετώντας το παιδί από τη γέννησή του μέχρι τα 7-8 χρόνια, κάνουμε έπιστημονική ψυχολογία, έπειδή το ύποκείμενο κυριαρχεί-

ται από τὸ χωροχρονικὸ σύμπαν στὶς ἀντιλήψεις του γιὰ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴν λογικὴ τάξη (μορφικὴ ταξινόμηση) καὶ στὴν προλειτουργικὴ του μὴ ἀντιστρεψιμότητα. Ἄλλὰ ὅταν γύρω στὰ 7-8 χρόνια ἐπιτελεῖται μιὰ πρώτη «ἀναγωγή», ἡ ὁποία ὀδηγεῖ στὴν λειτουργικὴ ἀντιστρεψιμότητα καὶ στὶς πρώτες μορφές τῆς ἄχρονης ἀναγκαιότητας, ὁ «ἐπιστημονικὸς» ψυχολόγος ὀφείλει τάχα νὰ ἐτοιμάσει τίς βαλίτσες του καὶ νὰ ἀφήσει ἐλεύθερο τὸ πεδίο στοὺς φιλοσόφους; Ἡ νὰ γίνεῖ κι ὁ ἴδιος φαινομενολόγος;

Ἄφοῦ οἱ ἐτικέτες εἶναι δευτερεύουσες, ἡ μόνη ἀλλὰ σοβαρὴ ἐρώτηση ἀφορᾷ τίς μεθόδους ἀνακάλυψης καὶ ἐπαλήθευσης: ἐνοράσεις (εἰδητικές, «ἀποβλεπτικές» κτλ.) ἢ παρατήρηση καὶ πειραματισμός. Ἄλλὰ ἂν ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἀνοιχτή, δὲν θὰ μπορούσε νὰ διατυπώσῃ α priori καμιά ἀντίρρηση ἐναντίον τῆς ὑπαρξῆς εἰδητικῶν ἐνοράσεων, καὶ ἂν ἐπιθυμοῦμε νὰ ὀνομάσουμε ἔτσι τὸ διανοητικὸ ἐγχεῖρημα ποὺ προκύπτει ἀπὸ ἀποκεντρώσεις σὲ σχέση μὲ τὸ ἀτομικὸ ὑποκείμενο καὶ ποὺ σημειώνει τὴν κατὰ στάδια ἐμφάνιση τοῦ ἐπιστημικοῦ ὑποκειμένου, στὰ 7 χρόνια, στὰ 12 χρόνια, στὰ 20 ἢ στὰ 50 χρόνια, ἐγὼ προσωπικὰ δὲ βλέπω καμιά δυσκολία. Ἄλλὰ ἐκεῖνο ποὺ ζητάει ὁ ψυχολόγος ὅταν θέλει τὴν ἐπαλήθευση, εἶναι ἀπλῶς καὶ μόνο τὸ ὑποκείμενο ποὺ μελετᾷ αὐτὴ τὴν ἐνόραση νὰ μὴ εἶναι πάντα τὸ ἴδιο μὲ ἐκεῖνο ποὺ τὴ νιώθει. Μὲ ἄλλα λόγια, ἔχω ἐμπιστοσύνη σὲ ὅ,τι παρατηρῶ σὲ ἓνα παιδί 7 ἢ 12 χρόνων (κατὰ τὴ διαμόρφωση τῶν στοιχειωδῶν λειτουργιῶν), ἐπειδὴ, ἂν καταλαβαίνω ἄσχημα ὅ,τι συμβαίνει σὲ ἓνα ὑποκείμενο, μπορῶ νὰ δῶ ἓνα ἄλλο κτλ., καὶ ἔχοντας δεῖ ἑκατὸ ξέρω πῶς νὰ χρησιμοποιήσω ὅλους τοὺς ἀναγκαίους ἐλέγχους. Ἄλλὰ ἂν παρατηρῶ στὸν ἑαυτὸ μου τίς «ἐνοράσεις» ποὺ νιώθω, πρῶτα-πρῶτα βλέπω μόνο ἤδη ἐπεξεργασμένα πράγματα, ἀντὶ νὰ παρίσταμαι στὶς διαδικασίες διαμόρφωσης· καὶ κατόπιν ὅ,τι βλέπω συνδέεται τόσο μὲ τίς ἰδέες ποὺ πλάθω γι' αὐτὸ καὶ προπάντων εἶναι τόσο ἐξαρτημένο ἀπὸ τὴν πρόθεση νὰ βροῦμε αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο, ὥστε καθίσταται ἐξ ὀλοκλήρου ἀδύνατο νὰ χαράξουμε μὲ βεβαιότητα τὸ σύνορο ἀνάμεσα στὶς «ἐνοράσεις» τοῦ ἐνδοσκοποῦ καὶ ἐκεῖνες τοῦ ἐνδοσκοπούμενου. Καὶ φοβᾶμαι ἐν τέλει ὅτι αὐτὴ ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν «εἰδητικὴ ἀνάλυση» ποὺ ἀσκεῖται στὸν ἑαυτὸ μου καὶ στὴν ἀνάλυση τῆς σκέψης

στή διαμόρφωσή της και στή λειτουργία της είναι ὁ ἄριστος λόγος πού καθιστᾷ «φιλοσοφική» τήν πρώτη και ὄχι τή δεύτερη (θὰ ἐπαλέθουμε σέ αὐτό στοῦ τέταρτο κεφάλαιο).

Μέ ἓνα λόγο, πρόκειται γιά φαινομενολογικά προβλήματα, χωρίς κανένα περιορισμό, ἀλλά ὄχι γιά φαινομενολογική μέθοδο, ὅσο αὐτή παραμένει μέσα στή συνείδηση τοῦ φιλοσόφου· ἤρθε τώρα ἡ στιγμή νά γυρέψουμε τό γιατί.

Ε) Στοῦ σημείου πού βρισκόμαστε, οἱ δύο τρόποι γνώσης πού μπορεῖ νά φανοῦν εἰδικοί στή φιλοσοφία και ξένοι ἢ ἀνώτεροι ἀπό τήν ἐπιστημονική γνώση είναι ἡ ἐνόραση και ἡ διαλεκτική. Ἄρμόζει λοιπόν νά τοῦς ἐξετάσουμε ἀπ' εὐθείας.

Ἡ ἐπιστημονική γνώση ἐπιδέχεται δύο θεμελιώδεις τρόπους: τήν πειραματική ἐρμηνεία και τήν ἀλγοριθμική ἀπαγωγή, οἱ ὁποῖες ἄλλωστε μποροῦν ἀνάλογα μέ τήν περίπτωση νά εἶναι λίγο-πολύ στατικές ἢ διαλεκτικές. Μέ ἓνα λόγο, οἱ ἐπιστῆμες προϋποθέτουν γεγονότα και κανονιστικές ἀρχές και ἐπιφορτίζονται μέ τήν ἀνακάλυψη ἢ τήν ἐπεξεργασία και τῶν δύο.

Τό ἀξιοσημείωτο χαρακτηριστικό τῆς φιλοσοφικῆς ἐνόρασης, ἔτσι ὅπως τήν ἐκλαμβάνουν ὁ Bergson ἢ ὁ Husserl παρά τίς θεμελιώδεις διαφορές τοῦς, εἶναι ὅτι θέλουν νά συγχωνεύσουν σέ ἓνα ὄλο τό γεγονός και τήν κανονιστική ἀρχή ἀντί νά τά συνδυάζουν μέ διάφορους τρόπους, ὅπως στίς πολλαπλές παραλλαγές τῶν ἐπιστημονικῶν γνωστικῶν κλάδων. Τό πρόβλημα λοιπόν τότε εἶναι νά ἐξετάσουμε ἂν αὐτή ἡ ἔνωση εἶναι γόνιμη ἢ ἂν πρόκειται ἐδῶ γιά ἓνα νόθο προῖόν ἢ γιά μιᾶ στείρα διασταύρωση.

Ἡ εἰδητική ἐνόραση, μᾶς λέει ὁ Husserl, θὰ ἔπρεπε νά προσφέρει στοῦν ἴδιο τόν ἐπιστήμονα τή γνώση τῶν οὐσιῶν πού χρησιμοποιοῦν, ἂν ὁ θετικισμός τοῦ δέν τόν καθιστοῦσε μύωπα. Ἄλλά ὑπάρχει μιᾶ ἐπιστήμη ὅπου ἔχει γίνει κατά τρόπο κλασικό λόγος γιά ἐνόραση και γιά λογική ἢ κανονιστική ἀναγκαιότητα, ἐπιστήμη ἡ ὁποία, ἐπιπλέον, δέν τροποποιήθηκε σέ τίποτα (ὄχι πάντως περισσότερο ἀπό τίς ἄλλες) ἀπό τίς θετικιστικές ἐπιταγές: εἶναι ἡ γεωμετρία, ὅπου ἴσως εἶναι ἐνδιαφέρον νά ἀναζητήσουμε τί ἀπέγινε ἡ «ἐνόραση» στοῦ πέρασμα τῶν αἰώνων. Ἐνας καθαρῶναιμος χουσερλιανός θὰ ἀπαντήσει ἴσως ὅτι ἡ γεωμετρία, ἀφοῦ μελετᾷ τό χῶ-

ρο, προκύπτει από τόν χωροχρονικό «κόσμο» και όχι από τις «καθαρές» ούσιες. Ἄλλὰ ὁ γεωμετρικός χώρος ἄγγιξε τόσο καλά τὸ πρόβλημα τῶν οὐσιῶν, ὥστε ἀπὸ αὐτῆ ὁ Πλάτωνας ἀντλήσε τὴν ἐνόραση τῶν Ἰδεῶν.

Ἡ γεωμετρικὴ ἐνόραση τῶν Ἑλλήνων ἀνταποκρίνεται λοιπὸν πλήρως σὲ ὅ,τι λέγαμε παραπάνω γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ ἐνόραση ὡς συγχώνευση τῆς κανονιστικῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ γεγονότος. Πράγματι ὁ Εὐκλείδης διάλεξε ἐνορατικὰ ἀξιώματα, σὲ ἀντίθεση μὲ τις μοντέρνες ἀξιωματικές, τὰ ἀξιώματα τῶν ὁποίων εἶναι ἐπιλεγμένα αὐθαίρετα ἀρκεῖ νὰ εἶναι ὅλα ἀναγκαῖα, ἐπαρκῆ στὸ σύνολό τους καὶ ἀνεξάρτητα. Ἄλλὰ αὐτὰ τὰ ἐνορατικὰ ἀξιώματα τοῦ Εὐκλείδη περιλαμβάνουν τὰ δύο χαρακτηριστικὰ τῆς κανονιστικῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ γεγονότος: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ εἶναι προφανῆ, πράγμα πού ἐγ-γυᾶται τὴν κανονιστικὴ τους ἀλήθεια, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἐφαρμόσιμα σὲ ὅλες τις μορφές τοῦ πραγματικοῦ, πράγμα πού ἐγ-γυᾶται τὴ «σχέση τους μὲ τὸ ἀντικείμενο» ἢ τὴν συστοιχία τους μὲ τὰ πράγματα.

Στὴ σύγχρονη ἐποχῇ, ἀντίθετα, καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ σημερινὴ περίοδο (μεταξὺ τῶν ἄλλων μετὰ ἀπὸ τὸν Hilbert καὶ τὸν Einstein), ἡ γεωμετρικὴ ἐνόραση πέρασε μιὰ σειρὰ ἀπὸ κρίσεις, καὶ θὰ πῆγαινε τοῦ μᾶκρους ἀν θέλαμε νὰ τὴν παρουσιάσουμε ἐδῶ· ὅμως τὸ γενικό της νόημα εἶναι ἐπαρκῶς σαφές: εἶναι ἡ προοδευτικὴ ἀποσύνδεση τῆς κανονιστικῆς ἀρχῆς ἀπὸ τὸ γεγονός. Μὲ τὸν καρτεσιανὸ δυαδισμό τῆς σκέψης καὶ τῆς ἔκτασης, ἡ τελευταία, μολονότι «σαφῆς καὶ διακεκριμένη», δὲν παύει νὰ κλίνει πρὸς τὴν πλευρὰ τῶν γεγονότων, ὡστόσο δέχεται ἀπὸ τὴ σκέψη τὴν κανονιστικὴ της διακαίωση μαζί, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, μὲ τὴν ἀναλυτικὴ γεωμετρία. Στὸν Kant ὁ χώρος εἶναι ξεκάθαρα μιὰ μορφή τῆς αἰσθητικότητας καὶ ὄχι τῆς νόησης· οἱ μαθηματικοὶ τοῦ δέκατου ἑνατου αἰῶνα ἔτειναν νὰ κάνουν τὴ γεωμετρία μιὰν «ἐφαρμοσμένη» μαθηματικὴ ἐπιστήμη σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ καθαρὰ μαθηματικά, δηλ. τὴν ἀλγεβρα, τὴν ἀνάλυση καὶ τὴ θεωρία τῶν ἀριθμῶν. Ἐντούτοις, ἡ ἀνακάλυψη τῶν μὴ εὐκλείδειων γεωμετριῶν καὶ ἡ δόμηση τῶν γεωμετριῶν σύμφωνα μὲ τις ἀφηρημένες μορφές τῆς θεωρίας τῶν συνόλων (ἀπὸ τὸν Sophus Lie κτλ. μέχρι τὸ πρόγραμμα τοῦ F. Klein

στο Erlangen) διατηροῦσαν πολὺ ἔντονη τὴν τάση γιὰ μιὰ λογικὴ καὶ κανονιστικὴ ἐπεξεργασία τῆς γεωμετρικῆς ἐνόρασης. Μὲ τὴ σύγχρονη περίοδο ἡ ρῆξις ὀλοκληρώθηκε καὶ ἡ γεωμετρικὴ ἐνόραση, μολονότι παρέμενε οὐσιώδης ἀπὸ εὐρετικὴ ἄποψη, ἀπώλεσε τὴν ἀξία της ὡς γνώση καὶ ἀλήθεια πρὸς ὄφελος τῶν δύο συστατικῶν της στοιχείων, ποὺ στὸ ἐξῆς διίστανται: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἔχουμε μιὰ λογικὴ γεωμετρία ποὺ δὲν ἔχει πλέον τίποτα τὸ ἐνορατικὸ (ἀναφορικὰ μὲ τὶς ἀποδείξεις) καὶ ἡ ὁποία ἀνάγεται σὲ καθαρὰ τυποποιήσιμα ἀξιῶματα (μὲ ἐνότητα τῆς τοπολογίας καὶ τῆς ἀλλαγῆς κτλ.)· ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἔχουμε μιὰ γεωμετρικὴ φυσικὴ, ὅπως ἐκείνη τοῦ Einstein, ποὺ μελετᾷ τὸ χῶρο τοῦ σώματος καὶ ὄχι πλέον τὸ χῶρο τῆς σκέψης.

Τὸ μάθημα αὐτῆς τῆς ἱστορικῆς ἀνάπτυξης εἶναι λοιπὸν ὅτι ἡ πρωταρχικὴ ἐνόραση, ποὺ εἶναι γεγονός καὶ συνάμα κανονιστικὴ ἀρχή, δὲν συγκροτοῦσε παρὰ ἓνα μεῖγμα καὶ ὄχι μιὰν ἀναγκαίαν γνωστικὴ ἐνότητα καὶ ὅτι, καθὼς ἀναπτυσσόταν, τὰ δύο συνθετικὰ της θὰ ἔπρεπε νὰ χωριστοῦν. Εἶναι λοιπὸν ὄχι μόνον ἐπιτρεπτό, ἀλλὰ καὶ ὑποχρεωτικὸ νὰ ἀναρωτηθοῦμε μήπως ἡ φιλοσοφικὴ ἐνόραση εἶναι a fortiori ἀνάλογος σύνθετης φύσης καὶ ἐκτεθειμένη στους ἴδιους κινδύνους, δηλαδὴ προορισμένη νὰ διαλυθεῖ σὲ δύο εἶδη συνθετικῶν, τὰ μὲν ψυχολογικὰ ἢ φυσικὰ καὶ τὰ ἄλλα λογικὰ ἢ κανονιστικά.

Ἄσφαλῶς, γιὰ τὸν Husserl ἡ μεγάλη πονηρία τῆς ἐνόρασης, ποὺ τῆς ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσει τὰ συνθετικὰ της ἀξεδιάλυτα, εἶναι ὅτι βασίζεται σὲ μιὰν ἀλληλεπίδραση ποὺ εἶναι ἀξεδιάλυτη καὶ ἀφορᾷ τὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο, ὡς δημιουργὸς τοῦ «φαινομένου». Ἄλλὰ — κι ἐδῶ βρίσκεται τὸ σόφισμα — ἄλλο πράγμα εἶναι νὰ λέμε ὅτι τὸ φαινόμενο προκύπτει ἀπὸ μιὰν ἀξεδιάλυτη σχέση ἀνάμεσα στὸ ὑποκείμενο καὶ στὸ ἀντικείμενο καὶ ἄλλο πράγμα εἶναι νὰ λέμε ὅτι ἡ ἐνόραση τοῦ φαινομένου καὶ ὄλων, ὅσα ἐπιχειροῦμε νὰ βροῦμε σὲ αὐτό, ἐμπεριέχει μιὰν ἀξεδιάλυτη σχέση ἀνάμεσα στὰ κανονιστικὰ στοιχεῖα τοῦ ὑποκειμένου καὶ στὰ ἐμπράγματα στοιχεῖα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ ἀντικείμενο. Στὴν πραγματικότητα, ἀφοῦ τὸ φαινόμενο «εἶναι αὐτὸ ποὺ εἶναι» (ὅπως ἔλεγε ὁ ἄλλος), ἡ ἐνόραση τοῦ φαινομένου παραμένει ὑποκείμενη στὸ λάθος

όπως και στην αλήθεια, όπως και όλες οι δραστηριότητες του υποκειμένου. Και τὸ νὰ ποῦμε ὅτι τὸ φαινόμενο εἶναι ἐσωτερικὸ στὴ συνείδηση, ὅτι εἶναι πρωτογενές, ἄμεσο κτλ., δὲν τὸ ἀλλάζει σὲ τίποτα ἀπολύτως, γιατί ἓνα πρωτογενές δεδομένο μπορεῖ νὰ εἶναι λιγότερο ἀληθινὸ καὶ περισσότερο ἀπατηλὸ ἀπὸ ἓνα ἐπεξεργασμένο δεδομένο, λόγω τοῦ διπλοῦ νοήματος τοῦ ὄρου υποκειμενικὸς (ποὺ παραμορφώνει ἢ γνωρίζει). Ἡ πίστη, ὅτι ἡ ἐνόραση εἶναι «ἐπαφὴ μὲ τὸ ἀντικείμενο» καὶ συνάμα «ἀληθινή», ἀπαιτεῖ λοιπὸν μιὰ διπλὴ ἀπόδειξη, τόσο ἐμπράγματη ὅσο καὶ δικαιωμένη ἀπὸ κανονιστικὴ ἀποψη· ἀλλά, ἄπαξ καὶ ἀναζητήσουμε αὐτὲς τὲς ἀποδείξεις, ἡ ἐνόραση διαλύεται σὲ ἐμπειρία καὶ ἀπαγωγή.

Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ μοῖρα τῶν ἄλλων ἐνοιῶν ποὺ προσιδιάζουσι στὸν φαινομενολογικὸ ἐνορατισμὸ. Μιὰ «οὐσία» εἶναι μιὰ ἐννοια τοῦ υποκειμένου καὶ συνάμα ὁ φαινόμενος πυρήνας τοῦ ἀντικειμένου. Ἀλλὰ πῶς νὰ μάθουμε ἂν ἡ οὐσία εἶναι «ἀληθινή» χωρὶς νὰ ἐξετάσουμε ξέχωρα τὴν ἐμπειρία τοῦ ἀντικειμένου (ὑποβάλλοντάς το ἐννοεῖται στὴν ἐπιστημολογικὴ κριτικὴ) καὶ ξέχωρα τὴ λογικὴ ποὺ χρησιμοποίησε τὸ υποκειμένο γιὰ νὰ ἐπεξεργαστεῖ τὴν ἐννοιά του; Ἡ «πρόθεση» εἶναι ἓνας προσανατολισμὸς τῆς συνείδησης τοῦ υποκειμένου ποὺ προορίζεται πρὸς τὲς οὐσίες καὶ παράγει γνωστικὲς μορφές, μολονότι εἶναι ὅμως ἀπαραίτητο νὰ θυμόμαστε ἀκατάπαυστα αὐτὲς τὲς κατευθύνσεις, ἡ πρόθεση δὲν ἀρκεῖ οὔτε κι αὐτὴ, παρὰ τὰ ὅσα λέει ὁ θωμισμὸς, νὰ διασφαλίσῃ ἀναγκαῖα τὴν ἐπιτυχία, καὶ αὐτὸ μάλιστα στὸ ἐπίπεδο τοῦ φαινομένου, γιατί ἡ κόλαση τῆς γνώσης, ὅπως κι ἐκείνη τῶν ἄλλων ἀμαρτωλῶν ποὺ δὲν εἶναι φιλόσοφοι, εἶναι κι αὐτὴ σπαρμένη μὲ καλὲς «προθέσεις».

Θὰ μᾶς ποῦν ὅτι διαλύοντας τὴν ἐνόραση σὲ πειραματικὴ ἐπαλήθευση καὶ ἀπαγωγή ἀποσυνδέουμε τὴν ἀλληλεπίδραση τοῦ υποκειμένου καὶ τοῦ ἀντικειμένου, ποὺ ἔχει ἀναγνωριστεῖ ὡς ἀξεδιάλυτη. Κι ὅμως δὲν συμβαίνει αὐτό· ὥστόσο ἀντικαθιστοῦμε, ὅπως τὸ ἀπαιτεῖ ἡ ἀνάλυση τοῦ ἴδιου τοῦ φαινομένου, τὴν ἐξ ὀλοκλήρου ἀυθαίρετη σήμερα ἰδέα μιᾶς ἀπόλυτης ἐναρξῆς μὲ τὴ διαλεκτικὴ ἰδέα ἐνὸς σταθεροῦ γίγνεσθαι. Ὡστόσο, τόσο ἡ ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν ὅσο καὶ ἡ μελέτη τῆς ἀτομικῆς ἀνάπτυξης δείχνουν ὅτι αὐτὴ ἡ ἀλληλεπίδραση, μολονότι παραμένει ἀξεδιάλυτη, περνᾷ

ἀπὸ μιᾶ φάση μὴ διαφοροποίησης σὲ μιᾶ φάση συντονισμοῦ: μὲ ἀφετηρία μιᾶ κατάσταση ἐπικέντρωσης σὲ ἓνα ἐγὼ πὺ ἀγνοεῖ τὸν ἑαυτὸ του καὶ ὅπου τὸ ὑποκειμενικὸ καὶ τὸ ἀντικειμενικὸ εἶναι ἀξεδιάλυτα μεμειγμένα, ἢ προοδευτικὴ ἀποκέντρωση τοῦ ὑποκειμένου ὁδηγεῖ σὲ μιᾶ διπλὴ κίνηση ἐξωτερίκευσης, ἢ ὁποῖα τείνει πρὸς τὴν φυσικὴ ἀντικειμενικότητα, καὶ ἐσωτερίκευσης, ἢ ὁποῖα τείνει σὲ μιᾶ λογικομαθηματικὴ συνεκτικότητα, ἀλλὰ ἡ φυσικὴ γνώση παραμένει ἀδύνατη χωρὶς τὸ λογικομαθηματικὸ πλαίσιο καὶ τὸ τελευταῖο εἶναι ἀδύνατο νὰ κατασκευάσει κάτι χωρὶς τὴν προσαρμογὴ σὲ ἓνα «ὅποιο» ἀντικείμενο. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ διπλὴ κίνηση ἀμελεῖ ὁ ἐνορατισμὸς καὶ γι' αὐτὸ ἡ «ἐνόραση» παραμένει ἓνα πολὺ πενιχρὸ εἰδικὸ ἐργαλεῖο φιλοσοφικῆς γνώσης.

ΣΤ) Τὸ πρόβλημα τῆς διαλεκτικῆς γνώσης εἶναι ὀλότεια διαφορετικὸ καί, ἂν μιλήσαμε λίγο γι' αὐτή, εἶναι γιατί μετὰ ἀπὸ τὸν Hamelin λίγοι συγγραφεῖς τὴν ἔκαναν εἰδικὸ γνωστικὸ ἐργαλεῖο γιὰ τὴ φιλοσοφία: ὄντως, ὁ διαλεκτικὸς τρόπος σκέψης εἶναι τόσο σύμφυτος μὲ ὄλες τὶς ἐπιστῆμες, ὅσες ἀναφέρονται σὲ μιὰν ἐξέλιξη ἢ σὲ ἓνα γίγνεσθαι, ὥστε κάθε διαλεκτικὴ ἐπιστημολογία βασίζεται ἀναγκαῖα στὴν ἐμπειρία πὺ ἀποκτᾶται σὲ παρόμοιους κοινωνικοὺς ἢ φυσικοὺς γνωστικοὺς κλάδους.

Ἐντούτοις, τόσο ἡ μεταστροφή τοῦ Sartre στὴν διαλεκτικὴ σκέψη ὅσο καὶ οἱ τάσεις πὺ προσιδιάζουσι σὲ ἓναν ἢ δύο φιλοσόφους τῆς Ἀνατολῆς δείχνουσι τὴ δυνατότητα νὰ ξεχωρίσουμε δύο διαλεκτικές, τὴ μία ἰμπεριαλιστικὴ, πὺ προτίθεται νὰ κατευθύνει τὶς ἐπιστῆμες, τὴν ἄλλη ἐμμενὴ στὶς αὐθόρμητες ἀναπτύξεις τῶν ἐπιστημῶν, πὺ μὲ τὸν στοχασμὸ μετατρέπεται σὲ μιᾶ πιὸ γενικὴ ἐπιστημολογία. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ διαλεκτικὴ τῶν ἐνοιωῶν, κυριαρχικὴ στὸν Hegel καὶ ἔτοιμη νὰ ξαναγεννηθεῖ μὲ ἄλλες μορφές σὲ ὄλες τὶς καταστάσεις ὅπου ἡ φιλοσοφία θὰ καταληφθεῖ καὶ πάλι ἀπὸ τὴ φιλοδοξία τῆς νὰ γίνει φύλακας τῆς ἀπόλυτης γνώσης: στὴν Κριτικὴ τοῦ διαλεκτικοῦ Λόγου ὁ Sartre ἐξηγεῖ ἤδη ὅτι ἡ ἀληθινὴ ἐξήγηση ὀφείλει νὰ εἶναι ἐποικοδομητικὴ σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἐπαγωγικὲς γενικεύσεις πὺ περιγράφονται ἀπὸ τὸν θετικισμὸ καὶ δὲ φαίνεται νὰ ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν σημερινὴ ἔκταση τοῦ κονστρουκτιβισμοῦ σὲ ὄλα τὰ ἐπιστημονικὰ πεδία, πειραματικὰ καὶ ἀπαγωγι-

κά. Ἡ δεύτερη μορφή τῆς διαλεκτικῆς δὲν ἀναφέρεται στὶς ἔννοιες ὡς ἔννοιες, ἀλλὰ στὶς ἐρμηνεῖες τῶν δεδομένων τῆς ἐμπειρίας, καὶ ἔτσι ἀντιστοιχεῖ σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ζωντανὰ ρεύματα τῆς φιλοσοφίας τῶν ἐπιστημῶν, στὶς εἰδικευμένες ἐπιστημολογίες τῆς. Δὲν εἶναι τοῦ παρόντος λοιπὸν νὰ συζητήσουμε αὐτὸ τὸ θέμα, γιατί ἡ ριζικὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα σὲ μιὰ τέτοια διαλεκτικὴ καὶ σὲ κάθε «ἐνόραση» εἶναι ἐπαρκῶς σαφής.

Συνοψίζοντας τὰ κεφάλαια II καὶ III, μπορούμε, καθὼς φαίνεται, νὰ συμπεράνουμε τὰ ἀκόλουθα. Ἡ μεταφυσικὴ λειτουργία, ποὺ προσιδιάζει στὴ φιλοσοφία, καταλήγει σὲ μιὰ σοφία καὶ ὄχι σὲ μιὰ γνώση, γιατί εἶναι ἓνας λελογισμένος συντονισμὸς ὄλων τῶν ἀξιῶν, μὴ ἐξαριουμένων τῶν γνωστικῶν ἀξιῶν, ξεπερνώντας τες ὅμως χωρὶς νὰ παραμένει στὸ πεδίο τῆς ἀπλῆς γνώσης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, καὶ χωρὶς ὑπερβολή, μπορούμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ὅλα τὰ ἔγκυρα πράγματα, ὅσα δημιουργήσαν οἱ φιλόσοφοι στὴν περιοχὴ τῆς ἴδιας τῆς γνώσης, — καὶ διόλου δὲν μᾶς περνάει ἀπὸ τὸ νοῦ νὰ ἀμφισβητήσουμε τὴν τεράστια σημασία τους —, ὀφείλονταν εἶτε σὲ ἓναν στοχασμὸ πᾶνω σὲ ἤδη συγκροτημένες ἢ ὑπὸ συγκρότηση ἐπιστῆμες εἶτε σὲ εὐτυχεῖς πρωτοβουλίες ποὺ προκαταλάμβαναν τὴ δυνατότητα ἐπιστημῶν ὑπὸ συγκρότηση, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἱστορία ἰδεῶν ὑστερότερων ἀπὸ τὶς ἐργασίες τους. Ἀντίθετα, ὁ μόνος τρόπος γνώσης ποὺ ἀναφέρεται ὡς εἰδικὸ ἐργαλεῖο ἰδιάζον στὴ φιλοσοφία, δηλαδὴ ἡ ἐνόραση, ἐμφανίζεται σὰν ἓνα μεῖγμα, ἡ ἀνάλυση τοῦ ὁποῖου ἀποκαλύπτει τὰ δύο ἀδιαφοροποίητα ἀκόμα συνθετικὰ τῆς ἐμπειρίας καὶ τοῦ ἀπαγωγικοῦ συμπερασμοῦ.

Ἄλλὰ πῶς νὰ ἐξηγήσουμε αὐτὴ τὴν ἐμπιστοσύνη στὶς διαφορὲς μορφὲς τῆς ἐνόρασης, ποὺ συγκροτοῦν ἔτσι τὴν κεντρικὴ ἀυτὰ πάτη ὅσων φιλοσοφιῶν προτίθενται νὰ φτάσουν σὲ μιὰν ὑπερεπιστημονικὴ μορφή γνώσης; Δεδομένου ὅτι ὑπάρχει ἓνα σύνολο ζωτικῶν ἀξιῶν, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀξιολογικὴ ἐκτίμηση ὑπερβαίνει τὰ σύνορα τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης, καὶ δεδομένου ὅτι αὐτὲς οἱ ἀξίες ἀντιστοιχοῦν ἄλλωστε σὲ εἰδικὲς ἐνοράσεις, ξένες πρὸς τὴ γνώση τοῦ εἶναι, ἀλλὰ θεμελιώδεις προκειμένου οἱ παραπάνω ἀξίες νὰ εἶναι ἀκριβῶς ζωτικές, συμπεραίνουμε ὅτι αὐτὰ τὰ ἐνορατικὰ ἐργαλεῖα, ποῦναι τελειῶς νόμιμα ὡς πηγὲς ἀξιολόγησης, μποροῦν ἐξι-

σουν νά χρησιμεύσουν ὡς ἐργαλεῖα γνώσης ἀναφορικά μὲ αὐτὴ τὴν ἰδιαίτερη ἀξία ποὺ ἐκπροσωπεῖ ἡ ἀλήθεια. Ξεχνᾶμε ἔτσι, ὅτι ἡ ἀλήθεια δὲν κατακτᾶ τὴν ἰδιάζουσα ἀξία τῆς παρὰ ἐνσαρκωνόμενῃ σὲ ὑποχρεωτικούς κανόνες ἐπαλήθευσης, καὶ ἐφαρμόζουμε πάνω τῆς τὶς ἐνορατικὲς μεθοδεύσεις, εἰδικὸς χαρακτήρας τῶν ὁποίων εἶναι νά μποροῦν νά χρησιμοποιοῦν στὴν προσέγγιση τῶν μὴ γνωστικῶν ἀλλὰ βιωμένων ἀξιῶν. Μὲ μιὰ λέξη ἀποδίδεται στὸν συντονισμό τῶν ἀξιῶν μιὰ ὄντολογικὴ καταστατικὴ θέση, ποὺ αὐτὲς δὲν εἶναι δυνατὸ νά ἔχουν, γιὰ νά νομιμοποιηθεῖ ἔτσι τὸ ἀπατηλὸ πέρασμα τῶν ἀξιολογικῶν ἐνοράσεων σὲ μιὰν ἀνέφικτη ἐπιστημονικὴ ἐνόραση. Κι ὅμως, αὐτὸ τὸ σόφισμα ὁ Kant τὸ κατήγγειλε ἐδῶ καὶ δύο αἰῶνες.¹

---

1. Ἐνα ὁμορφο παράδειγμα αὐτῆς τῆς ὀλοκληρωτικῆς λήθης τοῦ καντιανισμοῦ μέσα στὴν ἀνερχόμενη γενιὰ εἶναι τὸ βιβλίο τοῦ F. Brunner, *Science et réalité* (συλλογὴ «Philosophie de l'esprit», Aubier). Μποροῦμε νά τὸ συνοψίσουμε μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: 1) ἡ ἀληθινὴ ἐπιστῆμη βρίσκεται μόνο στὸν Θεό· 2) ἡ ἐπιστῆμη ἀγνοεῖ τὸν Θεό· 3) συνεπῶς εἶναι «ἀνθρωπομορφικὴ», σχετικὴ, ἀτελής κτλ., ἐνῶ οἱ ἔννοιες τῆς ὑπερβατικῆς τελολογίας κτλ. εἶναι οἱ μόνες ποὺ συγκροτοῦν ἔγκυρες γνώσεις, ἐπειδὴ δὲν εἶναι ἀνθρωποκεντρικὲς. Εἶναι λυπηρὸ ποὺ ἡ θεία σοφία, μὲ τὴν ὁποία δείχνει οἰκεῖος ὁ F. Brunner, δὲν τοῦ ἐνέπνευσε πληρέστερες πληροφορίες πάνω στὴν «ἐπιστῆμη», ἀπὸ τὴν ὁποία ἔμεινε σὲ μιὰ ἀνησυχητικὴ ἀπόσταση, ἔτσι ὥστε νά μιλάει χωρὶς ἐνδοιασμό γι' αὐτὴν καὶ νά μᾶς προτείνει ἀπλῶς νά ὑποκαταστήσουμε τὸν ἀνθρωποκεντρισμὸ μὲ τὸν μπρουνεροκεντρισμό. Ἀπὸ ἓνα τόσο τελολογικὸ πνεῦμα θὰ περίμενε κανεὶς λίγη περισσότερὴ ἐντιμότητα στὶς κατηγορίες του, πρὶν νά διακηρύξει γιὰ παράδειγμα ὅτι «ἡ ἐπιστῆμη μὲ τὸν ἀφελὴ φυσιολογισμό τῆς δὲν μπορεῖ νά ὑπερβεῖ» «τὴν ἐξοργιστικὴ ἀντίθεση τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἀντικειμένου» (σσ. 149-150), λὲς καὶ γνωρίζει τὶς ἀναρίθμητες σχέσεις ποὺ περιλαμβάνουν ἀπὸ αὐτὴ τὴν πλευρὰ τὰ μαθηματικά, ἡ φυσικὴ, ἡ βιολογία καὶ ἡ ψυχολογία.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΝΤΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΤΙΣ «ΑΝΕΠΑΡΚΕΙΕΣ» ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Πρόθυμα ο «φιλόσοφος» πλάθει για την επιστήμη μιὰ θετικιστική εικόνα και τὴν ἀνάγει στὸν κατάλογο τῶν γεγονότων και τῶν νόμων. Παρόμοια, οἱ μεθοδεύσεις τῆς ἐπιστήμης δὲν ἐκλαμβάνονται παρὰ ὡς τεχνικὲς ποὺ ἐπιτρέπουν τὴν περιγραφή τῶν γεγονότων και τὴν πιστοποίηση τῶν νόμων. Νά γιατί ἡ φιλοσοφία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα νὰ συζητεῖ τὴν ἀξία τῆς ἐπιστήμης και ἐπομένως τῆς ἀλήθειας τῆς.

Καταλογίζει τότε στὴν ἐπιστήμη ὅτι χάνει:

1. τὸν ἄνθρωπο,
2. τὸ εἶναι, και ἐπίσης
3. τὴ σημασία τῶν γεγονότων.

Συχνὰ αὐτὲς οἱ τρεῖς κριτικὲς ἀποτελοῦν μία: ἡ ὀντολογία (ἢ μάλλον τὸ ὄντικὸ) ὀδηγεῖται σὲ μιὰ μεταφυσικὴ τοῦ νοήματος, και νόημα ὑπάρχει μόνο για τὸν ἄνθρωπο. Ἀλλά:

α) εἴτε ἡ διευκρίνηση τοῦ νοήματος προκύπτει ἀπὸ μιὰ κριτικὴ τῆς γνώσης· σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι ἡ φιλοσοφία δὲν διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἐπιστημολογία·

β) εἴτε ξεπερνᾷ τὴν ἐπιστημολογικὴ ἀναζήτηση, καθὼς τότε τὸ νόημα συγκροτεῖται ἢ ἐκδηλώνεται στὴν πράξι και στὴν ἱστορία (βλ. *Κριτικὴ τοῦ διαλεκτικοῦ Λόγου*).

Ἀλλὰ τί καθιστᾷ κατανοητὴ τὴν ἱστορία ἢ τὴν πράξι; Μιὰ ἄμεση ἐνόρασι; Αὐτὴ εἶναι μιὰ ἐπιστημολογικὴ ἔννοια και ὑπάρχει περιθώριο νὰ τὴ συζητήσουμε ὡς τέτοια. Ἡ «δύναμις τῶν πραγμάτων»; Τότε γιατί νὰ ὑπάρχουν φιλόσοφοι; (ἂν ὄχι για νὰ κάνουν τὴ φιλοσοφία τῆς στράτευσις, ὅμως ἡ στράτευσις ἐπεξεργάζεται τὸ νόημα και ὄχι ἡ φιλοσοφία).

Ἄς δοῦμε λοιπὸν τίς τρεῖς κριτικὲς ξεχωριστά:

1. Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΞΑΣΤΟΧΕΙ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ

Ἄν ὁ ἄνθρωπος = ἐγώ, μοναδικὸ και ἀναντικατάστατο, τότε δὲν ἔχουμε τίποτα νὰ ποῦμε. Ἀλλὰ τὸ μόνο ποὺ ἔχει ποτὲ νὰ μοῦ μάθει ἡ φιλοσοφία εἶναι ἡ ἀποκάλυψις τῆς ἐλευθερίας μου, ὅποιοι κι ἂν εἶναι ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ καθορι-

σμοί του σώματος, της κοινωνίας, της ιστορίας, πράγμα που οδηγεί τότε σε μια φιλοσοφία των αξιών, σε σοφία ή σε προλεγόμενα στη σοφία μου.

Διαφορετικά, ο άνθρωπος είναι το αντικείμενο γνώσης. Η ιδέα ότι ο άνθρωπος ως αντικείμενο είναι το μη ουσιαστικό φαινόμενο προκύπτει από ένα διπλό σόφισμα ή από μια διπλή δεισιδαιμονία, γιατί:

— τίποτα δεν απαγορεύει τη δυνατότητα μιας ψυχολογίας (ή μιας εθνολογίας κτλ.) του υποκειμένου ως υποκειμένου (έκτος από την παραπάνω έννοια, ή όποια μās ρίχνει στο άφατο).

— άκόμα και η μεταφυσική σήμερα γυρεύει την ουσία του ανθρώπου με άφετηρία το φαινόμενο, ή, όπως θα δούμε παρακάτω, το λόγο για το φαινόμενο.

2. Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΞΑΣΤΟΧΕΙ ΤΟ ΕΙΝΑΙ

Ο Heidegger (*Εισαγωγή στη μεταφυσική*, γαλλ. μτφ. 1958, P.U.F.) λέει: «Η φιλοσοφία σκοπεύει πάντα τα πρώτα και έσχατα θεμέλια του όντος», αλλά προσθέτει: «και αυτό με τρόπο ώστε ο ίδιος ο άνθρωπος να βρίσκει σε αυτά μιάν έρμηνεία και επίσης μιάν ένόραση των σκοπών που άφορούν το εΐ-ναί-άνθρωπος» (σ. 17).

Τότε όμως μπορούμε να παρατηρήσουμε:

α) μια έρευνα άναφορικά με το Εΐναι καταλήγει έν τέλει σε μιάν άναζήτηση για το θεμέλιο των αξιών.¹

β) το έργο του Heidegger, για παράδειγμα, εκθέτει άκατάπαυστα το τραγικό διαζύγιο του Εΐναι και της γνώσης. Άποδεχόμενοι όμως αυτό το διαζύγιο, μπορούμε να συμπεράνουμε είτε ότι ή γνώση παραιτείται από το άπόλυτο επειδή άκριβώς επιβάλλει στον έαυτό της να περιχαράξει τα προβλήματα, είτε ότι οι έρωτηματοθεσίες έχουν προσανατολιστεί διαφορετικά. Σε αυτή την τελευταία περίπτωση ή γνώση περιγράφει το φλοιό ή την πραγμάτωση του Εΐναι στα διάφορα επίπεδα που είναι ικανή να έπεξεργαστεί ή μέθοδος της γνώσης: ή φιλοσοφία δέν είναι μιάν γνώση του Εΐναι: δοκιμάζει να διασφαλίσει την άποκάλυψή του. Και έτσι τείνει προς τον μυστικισμό ή στην ποίηση, και δέν μπορεί να άποφύγει αυτή την σεβάσιμα βέβαια άποστολή. Άλλά ο διάλογος έχει διακοπεί άνάμεσα στο λόγο της γνώσης και στο λόγο του Hölderlin. Το διαζύγιο του Εΐναι και της γνώσης μπορεί επίσης να χαρακτηρίζει την άνεπάρκεια της Έπιστήμης στο να άποκαλύψει το Εΐναι (πράγμα που δέν ισχυρίστηκε ποτέ ότι έκανε) όσο και τη χρεωκοπία της μεταφυσικής ως παραγωγού άληθειών. Νά γιατί, παρά την άυστηρή κριτική στην όποια υποβάλλ-

1. Ο Heidegger μέμφεται τον Nietzsche (*op. cit.*, σ. 213) ότι δέν κατάλαβε πώς ή κατάγωγή της έννοιας της αξίας συνιστούσε πρόβλημα και έτσι ότι «δέν έφτασε στο άληθινό κέντρο της φιλοσοφίας».

λει ο Heidegger την έννοια τής αξίας, ο μεταφυσικός στοχασμός βρίσκει την όρμη και την εμπνευσή του στο επίπεδο τών αξιών.

γ) Ένα πειστήριο τών παραπάνω είναι ότι μιὰ παρόμοια φιλοσοφία αὐτοερυνᾶται στο επίπεδο τοῦ *ὀμιλεῖν* καὶ ὄχι τῆς γλώσσας, στὸν βαθμὸ πού ἡ γλώσσα ἔχει γίνει ἀντικείμενο ἐπιστήμης. Φιλοσοφῶ σημαίνει μεταφράζω.

Τὰ δύο μαθήματα τοῦ Heidegger *Τί σημαίνει σκέψη;* (γαλλ. μτφ. Ρ. U.F., β' έκδ. 1967) ἀφιερώνονται τὸ ἓνα στὴ μετάφραση μιᾶς ἔκφρασης τοῦ Nietzsche, τὸ ἄλλο στὴ μετάφραση δύο στίχων τοῦ Παρμενίδη — *στὴν ἑλληνική*. Δὲν πρόκειται γιὰ τὸ ὅτι ἡ λαλιὰ σκέπτεται: ἀλλὰ ὅτι δὲν ὑπάρχει πλέον σύνορο ἀνάμεσα στὴ γλώσσα τοῦ εἶναι καὶ στὴ μεταγλώσσα τῆς. Παράδοξη σκέψη, πού ἀποροίπτει τὸ γεγονός καὶ τὸν λογισμό, γιὰ νὰ ἀρκεστεῖ στὴν ἴδια τὴν ἀσκῆσή τῆς. Θὰ παρατηροῦσε κανεὶς ὅτι ὁ Heidegger δὲν ἀποπειράθηκε ποτὲ νὰ ὑποβάλλει σὲ κριτικὴ τὴν ἐπιστήμη, πράγμα πού εἶναι πρὸς τιμὴν του: ὑποθέτει λοιπὸν ὅτι αὐτὴ ξέρει γιὰ τί μιλάει καὶ ὅτι μιλάει εὐστοχα γιὰ τὸ ἀντικείμενο πού ἔχει ὀρίσει μὲ σεμνότητα στὸν ἑαυτὸ τῆς. Σημαίνει ὅμως ἐπίσης ὅτι λησμονᾷ πὼς ἡ Ἐπιστήμη θέτει ἀπὸ μόνῃ τῆς τὸν ἑαυτὸ τῆς ὑπὸ συζήτηση, ὅτι τὸ εἶναι τῆς μικροφυσικῆς δὲν εἶναι τὸ ἴδιο μὲ ἐκεῖνο τῆς γαλιλεϊκῆς φυσικῆς, ὅτι τὸ σημερινὸ μαθηματικὸ εἶναι δὲν ταυτίζεται πλέον μὲ ἐκεῖνο τοῦ Εὐκλείδη καὶ τοῦ Descartes κτλ. Γιατί ἄραγε νὰ μὴν ἀρχίσουμε τὴν ὄντολογία μὲ αὐτὴ τὴν ἔρευνα γιὰ τὸ εἶναι τῆς (ἢ τῶν) ἐπιστημῶν;

(Ἄς μὴν πεῖ κανεὶς ὅτι αὐτὸ τὸ εἶναι ἀνήκει στὸ πράγμα: ἀποτελεῖ προφανῶς ἓνα εἶναι-γιὰ-τὸ ὑποκείμενο, γιὰ τὸ γνωρίζον ὑποκείμενο ἐννοεῖται).

Τέλος, τὸ *Sein und Zeit* διαστέλλει τὴν ὑπαρκτικὴ ἀνάλυση (τῶν ὄντων) ἀπὸ τὴν ὑπαρξιακὴ ἀνάλυση (πού ἔναι ὄντολογικὴ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ὄντικῆ). Ἄλλὰ μόνον τὸ πρῶτο μέρος τοῦ προγράμματος ἔχει πραγματοποιηθεῖ. Ἄραγε εἶναι παρακινδυνευμένο νὰ σκεφτοῦμε ὅτι αὐτὸ δηλώνει ὄχι τὴν ἀποτυχία, ἀλλὰ τὸ ἀνέφικτο τῆς μεταφυσικῆς;

3. Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΕΑΣΤΟΧΕΙ ΤΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ

Αὐτὴ ἡ κριτικὴ, πού ἐπαναλαμβάνεται συχνά, μπορεῖ νὰ ἔχει δύο σημασίες.

α) Σύμφωνα μὲ τὴν πρώτη σημασία θέλει νὰ πεῖ ὅτι ἡ Ἐπιστήμη προσπελάζει μόνον τὸ συμβεβηκός. Θὰ ἐπιστρέψουμε στο ἐπόμενο κεφάλαιο (στὸ Α) σὲ αὐτὴ τὴν ἀποψη, πού δὲν ἀνήκει καὶ στὸν θετικισμό. Ἄπο τὴν ἄλλῃ μεριά, ἡ ἐπιστήμη δὲν περιορίστηκε ποτὲ στο «κυνήγι τοῦ Πανός»: ὁ τονισμὸς τῶν γεγονότων καὶ τῶν νόμων, ἡ μέμνηση μέσω τῶν μοντέλων καὶ ἡ ἐπεξεργασία τῆς θεωρίας εἶναι ἰσάριθμα ἐγχειρήματα, μέσω τῶν ὁποίων συγκροτεῖται ἡ σημασία. Καὶ δὲν εἶναι ἀμφίβολο ὅτι, ὅσο «ὀριοθετημένα» καὶ ἂν εἶναι τὰ προβλήματα, αὐτὴ ἡ σημασία συνήθως εἶναι πιδὸ βαθεῖα ἀπὸ ἐκεῖνη, στὴν ὁποία φτάνει ἡ ἄμεση ἐνόραση. Ἰσχυρίστηκαν ἐνίοτε ὅτι ὁ ἐπιστήμονας, περνώνας ἀπὸ τὰ γεγονότα στὴ θεωρία, περνάει ἀπὸ τὴν καθαρὴ ἐπιστήμη στὴ φιλοσοφία. Πράγματι, ἡ ἀνάγκη τοῦ φιλοσοφεῖν δὲν ἀφήνει ἀπέξω στὴν περιπτώση

αὐτὴ τὸν ἄνθρωπο τῆς ἐπιστήμης. Ἄλλὰ ἀντιβαίνει στὴ φύση τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος νὰ φανταζόμεσθε ὅτι ἡ «θεωρία» ἢ τὸ «νόημα» μπορεῖ νὰ δουλευτοῦν σύμφωνα μὲ ἓνα Λόγο διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν Λόγο ποὺ πλάθει τὴν ἐπιστήμη. Ἐννοεῖται βέβαια ὅτι οἱ μέθοδοι — ἂν μὲ αὐτὸ ἐννοοῦμε μιὰ τεχνικὴ προσέγγιση κτλ. — δὲν εἶναι ἀναγκαστικά οἱ ἴδιες σὲ κάθε ἐπίπεδο ἐπεξεργασίας; ἀλλὰ ἡ ἐπιστήμη δὲν ἐπιτρέπει δύο πηγὲς ἀλήθειας, δύο τρόπους κρίσης, καὶ σὲ αὐτὸ διαφέρει ἀπὸ τὴ φιλοσοφία. Ὁ Brunschvicg (*Écrits philosophiques*, τ. III: *Sciences et religion*, P.U.F.) ἀναφέρεται σχετικὰ μὲ αὐτὸ τὸ θέμα στὴν πασκαλικὴ διάκριση καὶ δείχνει ἔξοχα ὅτι τὸ σημερινὸ ἐπιστημονικὸ πνεῦμα εἶναι ἀναγκαστικὰ λεπτὸ καὶ γεωμετρικόν.

β) Κατὰ μιὰ δευτέρη ἐννοια, ἡ κριτικὴ θὰ ἔλεγε ὅτι ἡ ἐπιστήμη σκοπεύει μόνο τὸ ἀντικειμενικὸ καὶ ἀγνοεῖ ἐκ μεθόδου τὶς ὑποκειμενικὲς σημασίες — πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο μέμφθηκαν τὴν ψυχολογία τῆς ἐξωτερικῆς συμπεριφορᾶς. Μιλᾷ γιὰ τὴν ἀδρεναλίνη ἢ τοὺς μορφασμούς, ἀλλὰ ὄχι γιὰ τὸ θυμὸ κτλ. Ἄλλὰ ὑπάρχει μιὰ ψυχολογία τῆς συμπεριφορᾶς (στὴν ὁποία ἐπιστρέφουμε, σ. 167)· ἡ ἐπιστημονικὴ γλωσσολογία δὲν περιορίζεται στὶς σημασίες ποὺ γράφει στὸ λεξικό, καὶ ἡ μελέτη τοῦ νοήματος μὲ κανένα τρόπο δὲν εἶναι ἀποκλειστικὸ πεδίο τῆς στοχαστικῆς φιλοσοφίας.

Συνοπτικά, ἡ φιλοσοφία θὰ εἶχε ἑκατὸ φορές δίκιο ἂν διατηροῦσε γιὰ τὸν ἑαυτὸ της τὶς περιοχὲς ὅπου ἡ ἐπιστήμη δὲν πηγαίνει, δὲν θέλει νὰ πάει, δὲν μπορεῖ νὰ πάει γιὰ τὴν ὥρα. Τίποτα ὅμως δὲν τῆς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ πιστέψει ὅτι αὐτοὶ οἱ τόποι θήρας θὰ διατηρηθοῦν in aeternum. Καὶ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἀποδείξει ὅτι τὰ προβλήματα τῆς διαφέρουν ἐκ φύσεως ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ὁ ἐπιστημονικὸς Λόγος προτίθεται νὰ προσεγγίσει. Ἡ ἐπιστήμη σκοπεύει ἄραγε μόνο τὸ φαίνεσθαι; Ἄλλὰ, σύμφωνα μὲ τὴν πασίγνωστη ρήση, ἀπὸ ὅλους τοὺς δρόμους ποὺ ὀδηγοῦν στὸ εἶναι τὸ φαίνεσθαι ἴσως νὰ εἶναι ἀκόμη ὁ πιὸ ἀσφαλής. Ὅσο γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν σημερινῶν ὁρίων τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης, αὐτὸ δὲν εἶναι ἄραγε τὸ ἔργο τῆς ἴδιας τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης; Κανένας φιλόσοφος δὲν θὰ μπορούσε νὰ φτιάξει ἕναν κατάλογο μὲ τὶς ἀγνοίες καὶ τὶς ἀδυναμίες τῆς ἐπιστήμης τόσο μεγάλο καὶ τόσο αὐστηρὸ ὅσο ἐκεῖνον ποὺ θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ φτιάξει ἕνας ἐπιστήμονας.

IV.

ΟΙ ΦΙΛΟΔΟΞΙΕΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

Ὁ ὅρος φιλοσοφικὴ ψυχολογία μπορεῖ νὰ ἐκληφθεῖ μὲ δύο ξεχωριστὰ νοήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ συγκρατήσουμε μόνο τὸ δεύτερο. Σύμφωνα μὲ τὸ πρῶτο, φιλοσοφικὴ θὰ ἦταν κάθε μορφή ψυχολογίας, ὅποια κι ἂν εἶναι αὐτή, ἂν ὅμως τὴν ἐπεξεργάστηκαν συγγραφεῖς ποὺ ἦσαν φιλόσοφοι. Ὡστόσο μιὰ παρόμοια ἐκδοχὴ τοῦ ὅρου 'φιλοσοφικὴ ψυχολογία' δὲν ἐνέχει καμιὰ ἐσωτερικὴ σημασία, γιατί εἶναι αὐτονόητο ὅτι οἱ φιλόσοφοι, πρὶν ἀπὸ τὴ δημιουργία μιᾶς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας, εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ἐπιδοθοῦν εἴτε σὲ καθαρὰ ἐνατενιστικὲς προσπάθειες, χρησιμοποιώντας ψυχολογικὰ δεδομένα ὡς ἀφετηρία μεταφυσικῶν ἀναπτύξεων, εἴτε σὲ ἀρχικὲς νύξεις μιᾶς συγκεκριμένης ψυχολογίας ποὺ προανήγγειλε τὴν μελλοντικὴ θετικὴ ψυχολογία, εἴτε προπάντων καὶ στὰ δύο συγχρόνως. Ὁ F.-L. Mueller σὲ ἓνα πρόσφατο βιβλίον γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς ψυχολογίας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὶς μέρες μας, τοῦ ὁποῖου πολλὲς θέσεις θὰ ἀπαιτήσουν μιὰν κριτικὴ ἐξέταση στὸ πέμπτο κεφάλαιο, ἀνασυγκρότησε ἔξοχα τὰ οὐσιώδη γνωρίσματα αὐτῆς τῆς ψυχολογίας τῶν μεγάλων φιλοσόφων, γιὰ τὴν ὁποῖα ἐδῶ δὲν θὰ γίνῃ λόγος. Πρέπει ὅμως νὰ διαλύσουμε κάθε ἀμφιλογία καὶ νὰ θυμῆσουμε καθαρὰ (βλ. ἄλλωστε τὸ κεφ. II, στὸ Β) ὅτι, ἂν καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ψυχολογία πρωτοεμφανίστηκε τὸν δέκατο ἑνατο αἰῶνα μὲ πειραματικὴ μορφή, τὴν προετοίμασαν ἀπὸ πολὺ παλιὰ λίγο ἢ πολὺ μεθοδικὲς ἢ εὐκαιριακὲς παρατηρήσεις.

Ἀντίθετα σήμερα ἀποκαλοῦν «φιλοσοφικὴ ψυχολογία» μιὰ ψυχολογία ποὺ θέλει νὰ ξεχωρίζῃ ρητὰ ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ψυ-

χολογία και θέτει ως σκοπό της να την συμπληρώσει ή και να την εκτοπίσει. Μόνο γι' αυτό το ρεύμα ιδεών θα γίνει λόγος ἐδῶ, γιατί ἡ συζήτηση τῆς νομιμότητάς του και τῆς ἐγκυρότητας τῶν συμπερασμάτων πού ἔχουν συναχθεῖ εἶναι οὐσιώδης ἀναφορικά με τὸ γενικὸ πρόβλημα τῆς δυνατότητας μιᾶς φιλοσοφικῆς γνώσης ξέχωρης ἀπὸ τὴν ἐπιστημονική. Καὶ αὐτὸ τὸ γενικὸ πρόβλημα προσλαμβάνει ἐδῶ μιὰν εἰδικὴ μορφή ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ τὴ σκοπιὰ μας, ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ φιλοσοφικὴ ψυχολογία προσκολλᾶται σὲ ἓνα ὀριοθετημένο πεδίο, τὸ ὁποῖο παρουσιάζεται ὡς διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς μεταφυσικῆς καὶ σχετικὸ μόνον μετὰ τὸ «φαινόμενο». Ἐκ τῆς αὐτῆς τῆς ἀποψῆς μποροῦμε νὰ χρονολογήσουμε αὐτὴ τὴ νέα φιλοσοφικὴ ψυχολογία ἤδη ἀπὸ τὸν Main de Biran, γιατί, ἂν στὴν ἐποχὴ του ἡ ἐπιστημονικὴ ψυχολογία δὲν εἶχε συνειδητοποιήσει τὴν αὐτονομία της καὶ ἂν ἡ μπιρανικὴ ψυχολογία ἀντιστρατευόταν ἐκείνη τῶν ἐμπειριστῶν, ὁ Biran πίστευε στὴν καντιανὴ διάκριση τοῦ νοούμενου καὶ τῶν φαινομένων καὶ φρονούσε ὅτι θὰ περιορίσει τὴν ἔρευνά του μόνον σὲ τοῦτα, πράγμα πού δὲν τὸν ἐμπόδιζε νὰ τὴν προεκτείνει σὲ πνευματοκρατικὰ ἐνατενίσεις.

Ὅντας ἐντούτοις πάντα ἀλληλένδετα μετὰ τὰ μεγάλα μεταφυσικὰ συστήματα (διαφορετικὰ θὰ κατέληγε γοργὰ στὴ θετικότητα, πράγμα πού δὲν συνεπάγεται διόλου τὸν θετικισμό), ἡ φιλοσοφικὴ ψυχολογία ὑπόκειται φυσιολογικὰ σὲ «παραλλαγές», ἐκ γενετῆς κατὰ κάποιον τρόπο, πράγμα πού συνιστᾷ ἓνα πρῶτο διακριτικὸ της γνώρισμα. Θὰ μᾶς ποῦν ὅτι κάτι παρόμοιο ὑπάρχει ἐξίσου στὴν περιοχὴ τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας, καὶ αὐτὸ ἀσφαλῶς ἀληθεύει ἂν υἱοθετήσουμε στατικὴ σκοπιὰ. Ἄλλὰ ἡ μεγάλη διαφορὰ ἔγκειται στὸ ὅτι οἱ πειραματικοὶ ψυχολόγοι ἀναζητοῦν ἀπὸ κοινοῦ τὰ ἐργαλεῖα ἐλέγχου πού μποροῦν νὰ τοὺς κάνουν νὰ συμφωνήσουν. Ὑπάρχει μιὰ «Διεθνὴς Ἐνωσὴ Ἐπιστημονικῆς Ψυχολογίας», ἡ ὁποία συνενώνει ὅλες τὶς ἑταιρεῖες ψυχολογίας τοῦ κόσμου ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνες πού δὲν ἔχουν ἐπιδείξει τελεσφόρα ἐργασία.¹ Ἡ Κεν-

1. Πράγμα πού σημαίνει ὅτι, μετὰ τὴ μεσολάβηση αὐτῶν τῶν Ἐταιρειῶν, ἡ Ἐνωσὴ ἀριθμεῖ περισσότερα ἀπὸ 40.000 μέλη, καλούμενα στὰ διεθνή Συνέδρια.

τρικὴ Ἐπιτροπὴ αὐτῆς τῆς Ἐνώσεως συγκαλεῖ ἐδῶ καὶ χρόνια καμιά δεκαπενταριά μέλη διάφορων τάσεων καί, γιὰ τὴν ὥρα, δύο ἐκπροσώπους τῶν Ἀνατολικῶν χωρῶν καὶ δύο ἱερεῖς, χωρὶς νὰ προκύπτει τὸ παραμικρὸ πρόσκομμα στὴν ἐπεξεργασία τοῦ προγράμματος τῶν διεθνῶν συνεδρίων ἢ τῶν κοινῶν ἐρευνῶν (οἱ τελευταῖες ὀφείλουν μεταξὺ τῶν ἄλλων νὰ περιλαμβάνουν συγκριτικὰς ἐρευνες γιὰ νὰ ἐπαληθεύουν τὴ γενικότητα ὀρισμένων γεγονότων καὶ νὰ βλέπουν ἂν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ πολιτισμικὸ πλαίσιο). Μοῦ φαίνεται δύσκολο νὰ συλλάβω μιὰ Διεθνή Ἐπιτροπὴ ποὺ νὰ καταγίνεται στὴν φιλοσοφικὴ ψυχολογία καὶ θὰ λειτουργοῦσε μὲ τὴν ἴδια ἄρμονία, παρότι θὰ περιλάμβανε στοὺς κόλπους τῆς θωμιστές, ὀπαδοὺς τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ, φαινομενολόγους, μπερξονιστές, καντιανούς, ὀρθολογιστὲς κτλ.

Α) Ἐνα πρῶτο πρόβλημα εἶναι σχετικὸ μὲ τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφικῆς ψυχολογίας. Ἡ συμφωνία εἶναι δυνατὴ λεκτικὰ ἂν ποῦμε ὅτι αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο ἔχει νὰ κάνει μὲ τὰ φαινόμενα, ἀλλὰ ἡ φαινομενολογία ἐκλαμβάνει αὐτὴ τὴν ἔννοια ὀλωσδιόλου διαφορετικὰ ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ψυχολογία· καὶ ἡ «ὀρθολογικὴ ψυχολογία», ποὺ διδάσκεται πάντα ἀπὸ τοὺς θωμιστές, κατὰ κανόνα ἀγνοεῖ τὴ διάκριση τοῦ φαινομένου καὶ τοῦ νοουμένου, διάκριση ποὺ τὴν ἀρνοῦνται ἄλλωστε καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἢ τὴν ἀντιμετωπίζουν μὲ πολὺ διαφορετικούς τρόπους. Συνεπῶς τὸ ζήτημα δὲν βρίσκεται ἐδῶ, ἀλλὰ στὸ νὰ μάθουμε: 1ο) ἂν ἡ φιλοσοφικὴ ψυχολογία καταπιάνεται μὲ «γεγονότα» ἢ μὲ κάτι ἄλλο ποὺ θὰ τὸ ἀποκαλέσουμε «οὐσίαι» ἢ «ἐποπτεῖαι». 2ο) ἂν αὐτὸ ποὺ ὑποδηλώνουμε μὲ τίς λέξεις «πρόθεση» ἢ «σημασία» ἔχει νὰ κάμει μὲ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη ἀπὸ αὐτὲς τίς δυνατότητες· καὶ 3ο) νὰ ἀποφανθοῦμε γιὰ τὸ ἂν αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφικῆς ψυχολογίας εἶναι ἢ δὲν εἶναι σχετικὸ μόνον μὲ τὴ συνείδηση, καὶ ἂν ἡ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὴ φιλοσοφικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ ψυχολογία πρέπει νὰ χαραχτεῖ σὲ συνάρτηση μὲ αὐτὴ τὴ συνείδηση ἢ μὲ τὴν ἔνδοσκόπηση.

Ἐπὶ τῆ σκοπιᾷ τῶν γεγονότων ἢ τῶν οὐσιῶν, οἱ φιλοσοφικὰς ψυχολογίαι τοῦ Maine de Biran ἢ τοῦ Bergson δὲν διστάζουν νὰ δεχτοῦν ὅτι τοποθετοῦνται στὴν περιοχὴ τῶν γεγονότων καὶ ὅτι

ἐπιθυμοῦν νὰ μείνουν ἐκεῖ, νομίζουν ὅμως ὅτι πλησιάζουν καλύτερα τὰ γεγονότα ἀπ' ὅ,τι ὁ ἐμπειρισμὸς ἢ ἡ ψυχολογία τοῦ ἐργαστηρίου καὶ ὅτι προσφέρουν προπάντων καλύτερες ἐρμηνεῖες. Συνεπῶς σὲ αὐτὸ τὸ ἔδαφος θὰ ταίριαζε νὰ τὶς συζητούσαμε.

Ἀντίθετα ἡ ψυχολογία τοῦ Sartre κτλ. διατείνεται ὅτι ὑπερβαίνει τὰ γεγονότα πρὸς ὄφελος τῶν οὐσιῶν, ἀλλὰ τὸ ζήτημα εἶναι νὰ δοῦμε ἂν ἔχει καταλάβει τί εἶναι ἓνα «γεγονός» μέσα στὸ πεδίο τῆς ψυχολογίας, δεδομένου τοῦ ἀρκετὰ παράδοξου ὀρισμοῦ ποὺ προτείνει: «Νὰ ἀναμένεις τὸ γεγονός ἐξ ὀρισμοῦ σημαίνει νὰ ἀναμένεις τὸ μεμονωμένο, σημαίνει νὰ προτιμᾷς, ἀπὸ μιὰ θετικιστικὴ τοποθέτηση, τὸ συμβεβηκὸς ἀπὸ τὸ οὐσιῶδες, τὸ τυχαῖο ἀπὸ τὸ ἀναγκαῖο, τὴν ἀταξία ἀπὸ τὴν τάξη· σημαίνει νὰ ἀποπέμψεις ἀπὸ λόγους ἀρχῆς τὸ οὐσιῶδες στὸ μέλλον: 'αὐτὸ τὸ ἀφήνουμε γιὰ ἀργότερα, ὅταν θὰ ἔχουμε συγκεντρώσει ἀρκετὰ γεγονότα'. Πράγματι οἱ ψυχολόγοι δὲν ἀντιλαμβάνονται ὅτι εἶναι ἐξίσου ἀδύνατο νὰ φτάσει κανεὶς στὴν οὐσία σωρεύοντας συμβεβηκὸτα ὅσο καὶ νὰ καταλήξει στὴν ἐνότητα προσθέτοντας ἀπροσδιόριστα ἀριθμοὺς στὴν εὐθεία τοῦ 0,99. Ἄν ἀποκλειστικὸ σκοπὸ ἔχουν τὴ συσσώρευση ἐπιμέρους γνώσεων, δὲν ὑπάρχει ἀντίρρηση· ἀπλῶς δὲ βλέπουμε τὸ ἐνδιαφέρον αὐτῶν τῶν συλλεκτικῶν ἐργασιῶν. Ἄλλὰ ἂν μέσα στὴ μετριοπάθειά τους ἐμψυχώνονται ἀπὸ τὴν ἀξιέπαινη καθ' ἑαυτὴ ἐλπίδα ὅτι ἀργότερα, πάνω στὴ βάση τῶν μονογραφιῶν τους, θὰ πραγματοποιηθεῖ μιὰ ἀνθρωπολογικὴ σύνθεση, βρίσκονται σὲ πλήρη ἀντίφαση μὲ τὸν ἑαυτὸ τους».¹

Προφανῶς, μέσα στοὺς ψυχολογικοὺς κύκλους («ἢ ψυχολογία ἐλκύει τοὺς ψυχοπαθεῖς», ἔλεγε ὁ Claparède) μποροῦμε νὰ συναντήσουμε πρόσωπα ποὺ διατηροῦν τὴ νοοτροπία τοῦ συλλέκτη ψυχῶν ἢ κάρτ-ποστάλ, ὅπως ἐνίοτε συμβαίνει στοὺς φιλοσοφικοὺς κύκλους, ὅπου βρίσκουμε σχιζοειδεῖς τύπους οἱ ὁποῖοι συλλαμβάνουν τὶς «οὐσίες» χωρὶς κανένα κόπο. Ἄλλὰ ἂν περιγράψουμε ὅπως ὁ Sartre τὴν ἐργασία τοῦ ἐργαστηρίου, αὐτὸ ἐξάπαντος ἀποδειχνεῖ

1. *Esquisse d'une théorie des émotions*, β' ἐκδ., 1948, σ. 5 (τὸ παραθέτει ὁ F.-L. Mueller, *loc. cit.*, σ. 406).

ὅτι ποτὲ δὲν πατήσαμε τὸ πόδι μας ἐκεῖ καὶ ὅτι ἀγνοοῦμε τὰ πάντα σχετικὰ μὲ τὴν πειραματικὴ ἔρευνα.

Ἔνα «γεγονός», τέτοιο πού ἔχει συλληφθεῖ ἀπὸ ὄσους καταγίνονται μὲ αὐτό, παρουσιάζει τρία χαρακτηριστικά, γιὰ τὰ ὁποῖα μπορούμε νὰ ἀναρωτηθοῦμε ἂν τὸ πρῶτο καὶ τὸ τρίτο δὲν εἶναι γειτονικά μὲ ἐκεῖνο πού ὁ Sartre ἀποκαλεῖ «οὐσία» καὶ ἂν τὸ δεύτερο δὲ χρησιμεύει ὡς ἔλεγχος τῶν δύο ἄλλων. Πράγματι, κάθε ἐπισημονικὸ «γεγονός» συγκροτεῖ: α) μιὰν ἀπάντηση σὲ μιὰν ἐρώτηση· β) μιὰ διαπίστωση ἢ ἀνάγνωση· γ) μιὰ ἀκολουθία ἐρμηνειῶν, πού ἤδη ὑπονοοῦνται στὸν τρόπο πού θέτουμε τὴν ἐρώτηση, καθὼς καὶ (δυστυχῶς ἢ εὐτυχῶς, ὅπως προτιμᾶτε) στὴ διαπίστωση ὡς τέτοια ἢ στὴν ἀνάγνωση τῆς ἐμπειρίας, καὶ πού ἐκτίθενται σαφῶς στὸν τρόπο πού καταλαβαίνουμε τὴν ἀπάντηση, τὴν ὁποία δίνει τὸ πραγματικὸ στὴν τιθέμενη ἐρώτηση.

α) Ἔνα γεγονός ἀρχικά εἶναι μιὰ ἀπάντηση σὲ μιὰ ἐρώτηση. Ἄν ὁ Sartre εἶχε συμβουλευτεῖ τοὺς ψυχολόγους πρὶν νὰ τοὺς κρίνει στὸ φῶς τῆς μεγαλοφυΐας του, θὰ εἶχε πληροφορηθεῖ ὅτι δὲν ἀναμένουν τὸ συμβεβηκός, ἀλλὰ ὅτι ἀρχίζουν θέτοντας στὸν ἑαυτό τους προβλήματα. Αὐτὰ τὰ προβλήματα εἶναι λίγο ἢ πολὺ εὐφυῆ, πάντως εἶναι προβλήματα: γιὰ παράδειγμα ἢ ἀπόφαση γιὰ τὸ ἂν στὸ ἀναπτυσσόμενο ὑποκείμενο, δηλαδὴ στὸ παιδί, ὀλόκληρος ὁ ἀριθμὸς κατασκευάζεται ἄμεσα ξεκινώντας ἀπὸ τὴ λογικὴ τάξη, μὲ ἀμφιμονοσήμαντη ἀντιστοιχία καὶ κατασκευὴ μιᾶς «τάξης ἰσοδύναμων τάξεων», ὅπως πίστευαν ὁ Frege καὶ ὁ B. Russell, ἢ ἂν ἡ κατασκευὴ εἶναι πιὸ περίπλοκη καὶ προαπαιτεῖ τὴν ἔννοια τῆς τάξης. Δὲν ξέρω ἂν αὐτὸ τὸ πρόβλημα ἄπτεται τῶν «οὐσιῶν», γιὰτὶ ποτὲ δὲν κατάλαβα καλὰ τί εἶναι μιὰ οὐσία καὶ ἔχω βρεῖ στοὺς φιλοσόφους πολὺ διάφορες ἀπαντήσεις, ξέρω ὅμως ὅτι ὁ Frege πίστευε ὅτι θὰ βρεῖ τὴν οὐσία τοῦ ἀριθμοῦ στὴν ἀμφιμονοσήμαντη καὶ ἀμοιβαία ἀντιστοιχία, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ψυχολογισμό, καὶ οἱ ἐργασίες τοῦ Frege ἦσαν ἐκεῖνες πού ὀδήγησαν τὸν Husserl στὴν ἀναζήτηση τῶν οὐσιῶν ἀντὶ γιὰ τὰ «συμβεβηκότα». Σκέπτομαι λοιπὸν ὅτι ἓνα καλοδιατυπωμένο πρόβλημα εἶναι πάντα ἔννοιολογικὸ καὶ μετέχει λοιπὸν ἀπὸ κοντὰ ἢ ἀπὸ μακριὰ σὲ ὅ,τι ἄλλοι ἀποκαλοῦν οὐσίες· καὶ ὅτι τὸ πρόβλημα πού διαλέχθηκε ἐδῶ ὡς πα-

ράδειγμα ἀγγίζει ἀπὸ κοντὰ τὴν «οὐσία» τοῦ ἀριθμοῦ, μὲ τὴν κεφαλαιώδη διαφορὰ (στὴν ὁποία θὰ ἐπανέλθουμε), ὅτι ἀντὶ νὰ ἀναζητηθεῖ αὐτὴ ἡ οὐσία στὸ ἐγὼ μου, παρὰ τὶς εὐνοϊκὲς προκαταλήψεις πὺν τρέφω ἀπέναντί του, θεωρῶ φρόνιμο νὰ τὸ ἐξετάσω στὰ ὑπὸ διαμόρφωση ὑποκείμενα πὺν δὲν ἔχουν ὑποστῆ τὶς περίτεχνες ἐκλεπτύνσεις τῆς θεωρίας ἢ πὺν τὶς ἄφησαν ψυχρὰ νὰ ἐκπέσουν. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἓνα γεγονὸς μπορεῖ ἐνίοτε νὰ μοιάζει μὲ ἓνα «συμβεβηκὸς», ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ μήλου πὺν ἔπεσε πλάι στὸν Newton, ἀλλὰ τὸ συμβεβηκὸς ἔγινε γεγονὸς ἐπειδὴ ὁ Newton ἔθεσε ὀρισμένες ἐρωτήσεις στὸν ἑαυτὸ του. Ἄν ὁ Ἄδὰμ εἶχε ἀφήσει νὰ πέσει τὸ μῆλο πὺν τοῦ ἔδωσε ἡ Εὐα, πιθανῶς νὰ εἶχε γλυτώσει, καὶ ἐμεῖς μαζί του, ἀπὸ τὸ προπατορικὸ ἀμάρτημα, ὥστόσο δὲν θὰ εἶχε ἀνακαλύψει τὴν παγκόσμια ἔλξη.

β) Κατὰ δεῦτερο λόγο ἓνα γεγονὸς εἶναι μιὰ διαπίστωση ἢ «ἀνάγνωση τῆς ἐμπειρίας», καὶ ἐδῶ οἱ παρεξηγήσεις ἀπὸ τὴ σκοπιά τῆς οὐσίας καὶ τοῦ συμβεβηκὸτος εἶναι οἱ βαρύτερες, ἐπειδὴ οἱ φιλόσοφοι, γιὰ τὸ κέφι τους λές, ἔχουν ἀπλοποιήσει ἢ περιπλέξει τὰ προβλήματα (καὶ τὰ ἔχουν περιπλέξει ἐπειδὴ τὰ ἀπλοποίησαν), ἀδιάφορο ἂν ἦσαν ἐμπειριστὲς, θετικιστὲς ἢ φαινομενολόγοι κτλ., ἀντὶ νὰ ἐπιδοθοῦν στὸ μόνον δυνατὸ ἐγχείρημα πὺν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δοῦμε καθαρὰ: νὰ μελετήσουν δηλ. μὲ πειραματικὸ τρόπο ὑποκείμενα πὺν διαπιστώνουν ἓνα γεγονὸς, ἔτσι ὥστε νὰ ἀναλύσουν σὲ τί συνίσταται αὐτὴ ἡ διαπίστωση. Βέβαια αὐτὴ ἡ ἀνάλυση ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου ἔπρεπε νὰ φτάσει, τὴ σκιαγραφήσαμε ὁμως στὸ Κέντρο Γενετικῆς Ἐπιστημολογίας καὶ εἶδαμε ἀρκετὰ πράγματα¹ γιὰ νὰ μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι ἡ πειραματικὴ μελέτη τῆς διαπίστωσης ἀντιβαίνει στὴν ἐρμηνεία πὺν τῆς δίνει ὁ ἐμπειρισμὸς (ἢ ὅπως ἔλεγε ὁ F. Gonseth γιὰ τὶς ἐργασίες μας: «ἡ ἐμπειρικὴ μελέτη τῆς ἐμπειρίας ἀρνεῖται τὸν ἐμπειρισμὸν») καὶ μαζί μὲ αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία ἐκείνων πὺν, γιὰ νὰ κρίνουν τὸ «γεγονὸς», πιάνονται ἀπὸ τὸν τρόπο πὺν τὸ ἀντιλαμβάνεται ὁ ἐμπειρισμὸς.

Ἄπως ἀπὸ πολὺν καιρὸ εἶχε δείξει ὁ Duhem στὴν περιοχὴ

1. Βλ. τὶς *Etudes d'épistémologie génétique*, P.U.F., τ. V-X.

τῶν φυσικῶν γεγονότων, μιὰ διαπίστωση εἶναι πάντα ἀλληλένδετη μὲ ἓνα ἐρμηνευτικὸ σύστημα, ἢ, ὅπως ἔλεγε, μὲ μιὰ «θεωρία». Ἄλλὰ τὸ ἔκτακτο εἶναι ὅτι ἰσχύει τὸ ἴδιο γιὰ ὅλα τὰ ἐπίπεδα. Ἐνα παιδί, στὸ ὁποῖο δείχνουμε κάθετα στελέχη διατεταγμένα σὲ ἴσα διαστήματα (ἔτσι ὥστε ἡ γραμμὴ τῶν ἄκρων νὰ εἶναι μιὰ ἐπικλι- νῆς εὐθεία) ἢ φθίνοντα (ἡ γραμμὴ ἀποτελεῖ τότε ὑπερβολή) καὶ τοῦ ζητοῦμε νὰ συγκρίνει δύο διαφορὲς πούχει ἀντιληφθεῖ στὶς ἀρχὲς καὶ πρὸς τὰ τέλη τῆς σειρᾶς, ἐπιδίδεται στὶς ἀντιληπτικὲς του δια- πιστώσεις μὲ τρόπο ριζικὰ διαφορετικὸ, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν ἔχει μιὰ «ιδέα» γιὰ τὴ γραμμὴ τῶν κορυφῶν· ἀντιλαμβάνεται μιὰ γραμμὴ ὡς ὀριζόντια ἢ ὡς πλάγια ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν ἔχει τὴν «ιδέα» ὅτι ἀναζητεῖ ἀναφορὲς ἐξωτερικὲς πρὸς τὴ μορφή κτλ. Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ἀντιληπτικὸ ἐπίπεδο, ἡ ἐμπράγματη διαπίστωση εἶναι λοι- πὸν ἀλληλένδετη μὲ μιὰν ἐρμηνευτικὴ δόμηση. Κατὰ μείζονα λόγο, ἀπαξ καὶ πρόκειται γιὰ περίπλοκες διαπιστώσεις, ὅπως στὴν περι- πτωση τῆς διαμόρφωσης τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τῆς ἀμφιμονοσήμαντης ἀντιστοιχίας (ἀναφέρεται στὸ α). Πίστεψα ὅτι «διαπίστωσα» τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἐπιπέδου ὅπου τὸ παιδί δὲν πιστεύει στὴ διατήρηση τοῦ ἀριθμοῦ (ἄρα στὴ διάρκεια τῆς ἰσοδυναμίας δι' ἀντιστοιχίας) μόλις μεταβάλουμε τὴ χωρικὴ διάταξη τῶν στοιχείων: ἄραγε ὅμως ἢ «διαπίστωσή» μου ἦταν ἀρκετὰ «ἀντικειμενικὴ», ὥστε καὶ ἄλ- λοι παρατηρητὲς νὰ «διαπιστώσουν» τὰ ἴδια «γεγονότα»; Στὴν πραγματικότητά, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες μου εἶχαν τοὺς ἴδιους ἐνδοιασμοὺς καὶ βεβαιώθηκα μόνο ὅταν διάβασα τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐξετάσεων ποὺ ἔγιναν σὲ πολλὲς ἄλλες χώρες.

Μὲ ἓνα λόγο, ἀκόμα καὶ ἡ διαπίστωση ἐννοιοποιήθηκε, καὶ ἡ «ἀνάγνωση» τῆς ἐμπειρίας δὲν εἶναι ποτὲ μιὰ ἀπλὴ ἀνάγνωση γιὰτὶ στὴν πραγματικότητά περιέχει μιὰν ὀλόκληρη δόμηση. Ἀπέχουμε πολὺ ἀπὸ τὸ «συμβεβηκός» ἢ ἀπὸ τὴν «ἀταξία», γιὰ τὴν ὁποία μι- λάει ὁ Sartre, καί, ἂν ἀληθεύει ὅτι ἡ κατάρκτηση τοῦ ἀντικειμένου περιλαμβάνει μιὰν ἀκολουθία προσεγγίσεων ἀνάλογων μὲ τὸ πέρα- σμα ἀπὸ τὸ 0,99 στὸ 1 (καὶ δυσπιστῶ ἐξᾴλλου γιὰ τὸ ἂν ὁ Sartre θὰ φτάσει ποτὲ στὸ ὄριο 1 καλῦτερα ἀπὸ ἐμᾶς, μολονότι ἔχει τὴν εὐχάριστη ἐντύπωση ὅτι ἐγκαθίσταται σὲ αὐτὸ μὲ τὴν «ἐνόραση»), τότε αὐτὴ τὴν ἀκολουθία προσεγγίσεων τὴν ἀποκαλοῦμε κατάρκτη-

ση τῆς ἀντικειμενικότητας με ἀφετηρία ἀναπόδραστα ὑποκειμενικά λάθη στὴν ἀρχή. Μὲ τὸ νὰ περιγράψουμε αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα με τοὺς ὄρους «σωρεύω συμβεβηκότα» δείχνουμε ἀπλῶς ὅτι ἀγνοοῦμε τὰ πάντα γι' αὐτὴ τὴν ἀσκητικὴ συμπεριφορὰ πού ἐνέχει ἡ ἀντικειμενικότητα — καὶ θὰ θεθεῖ τὸ πρόβλημα νὰ μάθουμε μήπως ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται τὸ διακριτικὸ γνῶρισμα τῆς φιλοσοφικῆς ψυχολογίας.

γ) Συνεπῶς ἓνα «γεγονός» συνεπάγεται ὑπονοούμενες ἐρμηνεῖς, ἅπαξ καὶ θεθεῖ τὸ πρόβλημα καὶ γίνει ἡ διαπίστωση, ἀλλὰ ἐπιστημονικὸ γεγονός ὑπάρχει μόνο ἂν αὐτό, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὀδηγεῖ σὲ μιὰ ρητὴ ἐρμηνεῖα πού ἐξασφαλίζει τὴν κατανόησή του. Βέβαια συμβαίνει πολὺ συχνὰ αὐτὴ ἡ ἐρμηνεῖα νὰ ἀναβάλλεται ἀπὸ σωφροσύνη («τὸ ἀφήνουμε γιὰ ἀργότερα»), καὶ τούτῃ εἶναι μιὰ νέα ἐνδειξη ἀντικειμενικότητας. Ἄλλὰ αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει σὲ τίποτα τὴν προσωρινὴ ἢ ὑποθετικὴ ἐρμηνεῖα, καὶ ἂν δὲν τὴν κάναμε δὲν θὰ ζητούσαμε νὰ συγκεντρώσουμε ἄλλα γεγονότα.

Μὲ ἓνα λόγο, ἡ καταδίκη τῶν «γεγονότων», πού μόλις πρὶν γυρέσαμε νὰ λογαριάσουμε τὴν ἀξία τους, δὲν προκύπτει διόλου ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς οὐσίας καὶ τοῦ συμβεβηκότος, ἀλλὰ μαρτυρεῖ μᾶλλον μιὰ δυσκολία νὰ καταλάβουμε τὴν ἐμβέλεια τῆς ἀντικειμενικότητας. Ἀπομένει λοιπὸν νὰ ἐξετάσουμε τὴν ἐγκυρότητα μιᾶς ἄμεσης ψυχολογικῆς γνώσης τῶν «οὐσιῶν» καὶ προπάντων νὰ ἀναρωτηθοῦμε ἂν εἶναι δυνατὴ μιὰ «ὑποκειμενικὴ» γνώση, με ἄλλα λόγια ἂν, ἐφόσον ἡ ψυχολογία εἶναι ἡ γνώση τοῦ ὑποκειμένου καὶ τῆς ὑποκειμενικότητάς του, μπορούμε, χάρη σὲ αὐτὸ τὸ γεγονός, νὰ λάβουμε τὸ δικαίωμα νὰ μιλήσουμε γιὰ γνώση ἀντιμετωπίζοντας ὑποκειμενικά καὶ ὄχι ἀντικειμενικά αὐτὴ τὴν συμφορὰ στὸ ὑποκείμενο ὑποκειμενικότητα. Ἡ κεντρικὴ αἰτία αὐτῆς τῆς ἀντίθεσης τῆς φαινομενολογικῆς ψυχολογίας πρὸς τὰ γεγονότα εἶναι προφανῶς ὅτι γι' αὐτὴν ἡ γνώση ἀπανθρωποποιεῖται λησμονώντας τις ὑπαρξιακὲς της ρίζες, ἐπειδὴ τὸ βάθος τοῦ ψυχισμοῦ εἶναι ἀνορθόλογο: ἡ συγκίνηση εἶναι μιὰ μαγικὴ στάση, ἡ εἰκόνα εἶναι ἀπουσία τοῦ ἀντικειμένου πού θέλει νὰ περάσει ὡς παρουσία κτλ. Αὐτὴ ἡ θέση θὰ σήμαινε ὄχι μόνο ὅτι ἡ διάνοια δὲν βρίσκεται ὀλόκληρη μέσα στὴν ψυχοδιανοητικὴ ζωὴ, πράγμα προφανές, ἀλλὰ ἀκόμα ὅτι οἱ

ὀρθολογικές δομές συνιστοῦν μόνο πολὺ δευτερεύουσες ὑπερδομές ἀντὶ νὰ συνδέονται μὲ τις δομές τοῦ ὄργανισμοῦ καὶ μὲ ἐκεῖνες τοῦ γενικοῦ συντονισμοῦ τῶν πράξεων, ὅπως θὰ τὸ ὑπέθετα ἀπὸ τὴν πλευρά μου. Ἄλλὰ καθὼς αὐτὲς οἱ γενικὲς ἐρωτήσεις δὲν μποροῦν, στὴ σημερινὴ κατάστασι τῶν γνώσεων, νὰ στηρίξουν καμιά ἀποδεδειγμένη λύση, εἶναι αὐτονόητο ὅτι οἱ ἀνορθόλογες ὑποθέσεις παραμένουν εὐλογοφανεῖς, καὶ αὐτὸ γιὰ τὴν ὥρα δὲν εἶναι τὸ πρόβλημά μας. Τὸ πρόβλημα εἶναι νὰ μάθουμε ἂν, γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὸ ἀνορθόλογο, πρέπει νὰ χρησιμοποιήσουμε μιὰν ἀνορθόλογη σκέψῃ ἢ ἂν αὐτὴ διατρέχει τὸν κίνδυνο νὰ διολισθήσῃ στὴν ἀπλή μυθιστορηματικὴ περιγραφή, σὲ ἀντίθεσι μὲ τὴ διάνοια, ἢ ὅποια (ἔστω κι ἂν εἶναι μιὰ ἀμελητέα ὑπερδομὴ γιὰ τὸ ὑποκείμενο καὶ δὲν σχετίζεται μὲ τις βαθιεῖς δομές τοῦ εἶναι του) περιλαμβάνει τὰ πάντα, μὴ ἐξαιρουμένης καὶ τῆς ἀταξίας: γιὰ νὰ καταλάβουν τὴν τύχη, γιὰ παράδειγμα, πὺ εἶναι τὸ μοντέλο τοῦ ἀνορθόλογου, ὁ φυσικὸς καὶ ὁ μαθηματικὸς δὲν εἶναι ἀναγκασμένοι νὰ σκεφτοῦν «στὴν τύχη». Τὸ γεγονός ὅτι ὀρισμένοι ψυχίατροι, γιὰ νὰ κατανοήσουν τοὺς ἀσθενεῖς τους, μπορεῖ νὰ νιώσουν τὴν ἀνάγκη νὰμποῦν στὸ περὶ τους, νὰ σκεφτοῦν ἀνορθόλογα καὶ νὰ υἱοθετήσουν, ἀνάμεσα σὲ αὐτοὺς καὶ στὸν ἀσθενή, μιὰν ὑπαρξιακὴ καὶ ὄχι θεωρητικὴ στάσι, αὐτὸ εἶναι ἐξαιρετικὰ θεμιτὸ καὶ ἐξηγεῖ τὴν ἐπιτυχία τῆς φαινομενολογίας σὲ ὀρισμένους σύγχρονους ψυχίατρος· μόνο πὺ εἶναι ἀποψη οὐσιαστικὰ πρακτικὴ, ἢ ἐπιτυχία τῆς ὁποίας δὲν ἀποδείχνει τίποτα ἀπὸ ἐπιστημονικὴ σκοπιά. Ἄλλὰ τὸ γεγονός ὅτι μιὰ φιλοσοφικὴ ψυχολογία διατείνεται ὅτι συλλαμβάνει τὸ ἀνορθόλογο ἀσπαζόμενη τὰ περιγράμματά του, ἐγείρει κι ἄλλες δυσκολίες, γιὰ τὸ ζήτημα τότε εἶναι ἡ ἐννοιολογία αὐτοῦ τοῦ βιώματος, καὶ κάθε ἐννοιολογία εἶναι μιὰ ἐπιστροφὴ στὸ Λόγο.

Μὴ θέλοντας λοιπὸν νὰ ὑποκύψουν στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστημονικῆς ἀντικειμενικότητος, τῆς ὁποίας ἡ φιλοδοξία τείνει ἐν τούτοις ὀλοένα καὶ περισσότερο (βλ. Β) νὰ κατανοήσῃ ὅλη τὴν ψυχολογικὴν ζωὴν μὲ τὴν ὑποκειμενικότητα στὴν καθεμιὰ ἐκδοχὴ τῆς, ἀκόμα καὶ στὶς ἀνορθόλογες, καὶ μὴν μπορώντας νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τις ἀπαιτήσεις τῆς ἐννοιολογίας, οἱ φαινομενολογικῆς κατεύθυνσης ψυχολόγοι γύρεψαν τότε νὰ ἐπεξεργαστοῦν ἐννοίες

πού μεταφράζουν τις κινήσεις τῆς συνείδησης καλύτερα ἀπὸ τις «θετικὲς» ἔννοιες: τέτοιες εἶναι οἱ θεμελιώδεις ἔννοιες τῆς πρόθεσης καὶ τῆς σημασίας. Τὸ ζήτημα εἶναι νὰ ἐξετάσουμε ἂν εἶναι ἔγκυρες ἔννοιες (ιδωμένες στὸ γενικὸ τους νόημα καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ ιδιαίτερες ἐφαρμογὲς πού ἔγιναν σὰ προβλήματα τῆς συγκίνησης, τῆς εἰκόνας καὶ τῆς ἀντίληψης) καὶ ἂν, ὄντας ἔγκυρες, εἶναι πράγματι ξένες πρὸς τὴν ἐννοιοποίηση τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας.

Ἡ ἔννοια τῆς πρόθεσης περιλαμβάνει δύο σημασίες, ἡ δεύτερη ἀπὸ τις ὁποῖες προεκτείνει τὴν πρώτη σὲ ἓνα ἐπιστημολογικὸ πεδίο. Ἀπὸ ψυχολογικὴ σκοπιά, εἶναι ἡ θέση ὅτι κάθε συνειδησιακὴ κατάσταση ἐκφράζει μιὰν κίνηση «προσανατολισμένη πρὸς» (ἂς μὴν ποῦμε ἓναν σκοπὸ, γιὰτὶ αὐτὸ εἶναι ἤδη μιὰ ἐρμηνεία) ἓναν τελικὸ στόχο ἐπιθυμούμενο καὶ ἀναζητούμενο: συνεπῶς κάθε ψυχοδιανοητικὴ ζωὴ εἶναι ἀποβλεπτικότητα καὶ μὴν καταλαβαίνοντας αὐτὴ τὴν τελευταία θὰ τὴν φτωχαίναμε ἀπὸ τὴν οὐσιώδη της διάσταση. Ἀπὸ ἐπιστημολογικὴ σκοπιά, ἡ «πρόθεση» τοῦ Husserl ἀπορρέει ἀπὸ τὴν *intentio*, πού ὁ δάσκαλός του Brentano συγκράτησε ἀπὸ τὸν θωμισμὸ μετὰ τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία: καὶ ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴν ἀποβλεπτικότητα, ἡ ὁποία ὅμως, στὸ ἐπίπεδο τῆς σκέψης, μπορεῖ νὰ συλλάβει τις μορφές ἢ τις οὐσίες, ὅταν μέσα στὴ γνώση τὸ ὑποκείμενο γίνεται ἀντικείμενο ὄχι ὕλικά ἀλλὰ ἀποβλεπτικά.

Ἡ ἀποβλεπτικότητα εἶναι ὄντως μιὰ θεμελιώδης διάσταση τῆς ψυχοδιανοητικῆς ζωῆς, τὴν ὁποία ὁ καθένας ἐξηγεῖ σὲ διάφορους βαθμοὺς ἀπὸ τότε πού ἡ ψυχολογία ἐγκατέλειψε τὸν μηχανικιστικὸ ἀτομισμὸ, πού ὁ συνειρμισμὸς εἶχε προτείνει ὡς ἀποκλειστικὸ μοντέλο. Ὁ ὅρος πρόθεση χρησιμοποιεῖται ἴσως λιγότερο ἀπὸ ἄλλους, ἀλλὰ ἡ ἰδέα εἶναι γενικὴ. Χάρη σὲ αὐτὴ κυρίως ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὸν Dilthey, τὸν Spengler, τὸν Jaspers κτλ., ἡ πασίγνωστη ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ «κατανοῶ» καὶ τὸ «ἐξηγῶ»: ἡ κατανόηση τοποθετεῖται ἐνορατικὰ μέσα στὴν πρόθεση τοῦ ἄλλου, ἐνῶ ἡ ἐξήγηση ἀναφέρεται στὸν αἰτιακὸ μηχανισμό. Αὐτὴ ἡ ἀντίθεση, πού ἔγινε κλασικὴ στὶς γερμανικὲς χῶρες, τροφοδότησε τις ἀντιπειραματικὲς τάσεις σὲ ὀρισμένους κύκλους καὶ εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ φαινομενολογικὴ ψυχολογία, μιλώντας γιὰ «προθέσεις», τοποθετεῖται στὴν

περιοχή τῆς «κατανόησης» καὶ ἀποκομίζει ἔτσι τὴν ἐντύπωση ὅτι μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀντιτάσσεται στὶς «ἐξηγητικές» καὶ ἀντικειμενικές στάσεις τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας.

Ἄλλὰ ἀν ἡ διάκριση τῆς ἐξήγησης καὶ τῆς κατανόησης εἶναι τελείως θεμελιωμένη, ὄντας ἀντίστοιχη στὶς δύο διαφορετικὲς ὀπτικές γωνίες τῆς συνείδησης τοῦ ὑποκειμένου καὶ τῆς συμπεριφορᾶς στοῦ σύνολό της, τίποτα δὲν εἶναι πιδό μάταιο ἀπὸ τὸ νὰ τὴν ἀντιμετωπίζουμε σὰν μιὰν ἀντίθεση ἀρχῶν, γιὰτὶ ἐδῶ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τὸ πρότυπο δύο ἀπόψεων συμπληρωματικῶν καὶ ὄχι ἀντίθετων, καὶ μάλιστα συμπληρωματικῶν μὲ τὴν συνήθη καὶ λογικὴ σημασία τοῦ ὅρου καὶ ὄχι μὲ τὴ φυσικὴ (ὅπου οἱ συμπληρωματικοὶ ὅροι εἶναι ἐναλλακτικοὶ καὶ δὲν μποροῦν νὰ πραγματοποιηθοῦν ταυτόχρονα). Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι, ἀκόμα καὶ ὅταν δὲν μιλάμε ρητὰ γιὰ ἀποβλεπτικότητα σὲ μιὰ θεωρία «ἐξηγητικοῦ» τύπου, ἡ ἔννοια μπορεῖ νὰ παίξει κεντρικὸ ρόλο, ἀλλὰ σὲ ἄλλο λεξιλόγιο.

Ἄν μπορῶ νὰ ἀναφέρω τὸν ἑαυτό μου ὡς παράδειγμα, ὅλα ὅσα γύρεψα νὰ ἀναλύσω σὲ ὅρους κιναισθησιακοῦ σχηματισμοῦ καὶ σχημάτων ἀφομοίωσης διαποτίζονται ἀπὸ τὴν ἀποβλεπτικότητα (καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ φαινομενολόγος φιλόσοφος Aaron Gurwitsch, στὴ Νέα Ὑόρκη, ὄντας πολὺ πιδό ἐνήμερος γιὰ τὰ νεότερα τῆς ψυχολογίας ἀπ' ὅ,τι οἱ γαλλόφωνοι συνάδελφοί του, χρησιμοποιοῦν τὴν δική μου ἔννοια τῆς ἀφομοίωσης γιὰ νὰ δικαιώσῃ τίς θέσεις του). Πρὶν ἀπὸ τὴ γλώσσα, τὸ βρέφος ἀντιδρᾷ στὰ ἀντικείμενα ὄχι μὲ ἕνα μηχανικὸ παιχνίδι συνειρμῶν ἐρέθισμα-ἀπάντηση, ἀλλὰ μὲ μιὰν ἀφομοίωση, ἡ ὁποία ἐπιτελεῖ μιὰν ἐνσωμάτωση σὲ σχήματα δράσης ποῦ ἐντυπώνουν μιὰν κατεύθυνση στὶς κινήσεις καὶ περιλαμβάνουν τὴν ἱκανοποίηση μιᾶς ἀνάγκης ἢ ἐνὸς ἐνδιαφέροντος. Ὄντας ἀρχικὰ ἀπομονωμένα σὲ συνάρτηση μὲ τίς διαφορὲς δυνατότητες τοῦ ἴδιου τοῦ σώματος, ποῦ ἀκόμα δὲν εἶναι συντονισμένες, αὐτὰ τὰ σχήματα συντονίζονται μὲ ἀμοιβαία ἀφομοίωση καὶ μποροῦμε νὰ κάνουμε λόγο γιὰ αὐστηρὴ ἀποβλεπτικότητα αὐτῶν τῶν συντονισμῶν.¹ Ἀφοῦ τὸ σχῆμα τῆς ἀφομοίωσης εἶναι αἰτιο-

1. Καὶ γιὰ μιὰν ἀποβλεπτικότητα ποῦ δημιουργεῖ σημασίες, δηλαδὴ ἐκεῖνο τὸ εἶδος τῶν πραγματικότητων ποῦ οἱ φαινομενολόγοι τίς χαρακτηρί-

λόγηση και συνάμα κατανόηση, αυτός ο τρόπος έρμηνείας δένειναι διόλου νοησιοκρατικός και εφαρμόστηκε πρόσφατα από τον S. Escalona στις θυμικές αντιδράσεις του πρώτου έτους τής ζωής, του όποιου γνωρίζουμε την κατοπινή σπουδαιότητα.

Υποκαθιστώντας λοιπόν την μηχανιστική έννοια του συνειρμού με την άφομοίωση (και φυσικά αυτό ισχύει κατά μείζονα λόγο για τή συνέχεια τής ανάπτυξης), ένωματώνουμε την άποβλεπτικότητα σε μιάν «έξηγητική» σκοπιά, γιατί ο άφομοιωτικός σχηματισμός συνιστά τήν προέκταση βιολογικών μηχανισμών, χωρίς να έξαιρεί σε τίποτα τήν άποψη τής ύποκειμενικής «κατανόησης». Ίδιαίτερα σε ό,τι άφορά τήν τελολογία (ύποκειμενική έννοια πέρα για πέρα σχετική με τή συνείδηση του ίδιου του ύποκειμένου) εισάγουμε έναν παραλληλισμό ανάμεσα σε αυτή τήν έγωκεντρική έννοια, πού θα ήταν άπατηλή από έξηγητική άποψη, και σε ένα αίτιακό σύστημα άνισοροπιών και άποκα άστασης των ίσοροπιών, καθώς ή πορεία προς τήν ίσοροπία έξηγείται από μόνη της με ένα παιχνίδι άλυσιδωτών ρυθμίσεων ή αύτορρυθμίσεων.

Σε ό,τι άφορά τώρα τήν έννοια τής σημασίας, τήν όποία όρισμένοι φτάνουν μέχρι του σημείου να θεωρούν κριτήριο τής φιλοσοφικής ψυχολογίας σε αντίθεση με τήν έπιστημονική, αυτή ή τελευταία τής άποδίδει αντίθετα έναν όλοένα και πιό σπουδαίο ρόλο, σε πλήρη συμφωνία με τήν γλωσσολογία του Saussure και τήν πολιτισμική άνθρωπολογία του Lévi-Strauss. Στην προοπτική πού μόλις αναφέραμε, πολύ πριν από τή γλώσσα και τήν παράσταση ο κιναισθησιακός σχηματισμός είναι ήδη φορτισμένος με σημασίες, γιατί τό να έξομοιώνουμε ένα αντικείμενο με σχήματα συνίσταται στο να του άποδίδουμε σημασίες. Άλλά τά σημαίνοντα, πού προσιδιάζουν σε αυτό τό επίπεδο, ακόμα δέν είναι παρά ένδείξεις ή σημεϊα άντιληπτικά. Άντίθετα με τή σημειωτική λειτουργία έμφανίζονται διαφοροποιημένα σημαίνοντα: τά σημεϊα τής γλώσσας και τά σύμβολα πού προσιδιάζουν στο συμβολικό παιχνίδι, στις νοητικές εικόνες κτλ. Ή διατύπωση του Sartre, σύμφωνα με τήν όποία

ζουν ως «ούσιες» όταν με τό δικιο τους βλέπουν στην άποβλεπτικότητα τον άξεδιάλυτο δεσμό ανάμεσα στο ύποκειμενο και τό αντικείμενο.

ἡ εἰκόνα εἶναι μιὰ ἀπουσία τοῦ ὄντος πού θέλει νὰ περάσει ὡς παρουσία, δὲν εἶναι παρὰ μιὰ μυθιστοριακὴ περιγραφή κάθε παράστασης, ὅπου ἓνα διαφοροποιημένο σημαῖνον, σύμβολο ἢ σημεῖο, ἐπιτρέπει νὰ ἀνακαλέσουμε μιὰν ἀπούσα πραγματικότητα. «Μαγικὴ πράξις», λέει ὁ Sartre, «ξόρκι μὲ σκοπὸ νὰ κάνει νὰ ἐμφανιστεῖ τὸ ἀντικείμενο τὸ ὁποῖο σκεπτόμαστε» — ἔστω, ἀλλὰ καὶ τὸ ρῆμα εἶναι μαγεία, τὸ ἀλγεβρικό σημεῖο ἐπίσης εἶναι μαγικό, ἡ μόνη διαφορὰ βρίσκεται στὸ ὅτι ἡ εἰκόνα ἀνακαλεῖ ἀντιληπτικὰ δεδομένα (χωρὶς νὰ ἐκπορευεταὶ πάντως ἀπὸ τὴν ἀντίληψη), ἐνῶ τὸ σημεῖο ἀνακαλεῖ ἐννοιολογικὰς πραγματικότητες. Ἀσφαλῶς ὑπάρχει μαγεία ἂν ἀπ' τὴν ἀρχὴ ἀποφασίσουμε νὰ μὴν «ἐξηγήσουμε» τίποτα γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στὴν ἐνορατικὴ κατανόηση, μπορούμε ὅμως τότε νὰ ἀναρωτηθοῦμε ἂν ἡ μαγεία εἶναι σύμφυτη στὸν Sartre, τοῦ ὁποῖου ὁ τρόπος γνώσης θυμίζει ἐδῶ τὴν γνώση μὲ τὴν ἐννοια τῆς ταυτόχρονης γέννησης (co-naissance) τοῦ Claudel, ἢ ἂν ἐγκριταὶ στὸ ὑποκείμενο. Γιὰ ὅποιον ὅμως κοιτάζει τὸ ὑποκείμενο χωρὶς νὰ προσπαθῆσει νὰ τοῦ ἀποδώσει μιὰν μαγεία, τουλάχιστον σὲ αὐτὰ τὰ σημεῖα, ἡ ἐμφάνιση τοῦ εἰκονικοῦ συμβόλου γύρω στὴν ἡλικία τῶν 1 1/2 μέχρι 2 χρόνων προεκτείνει τὴν μίμηση· γιὰτὶ ἡ μίμηση πού εἶναι ἓνα εἶδος ἀναπαράστασης μὲ ὑλικὰς πράξεις, ἅπαξ καὶ ἀποκτήσει μιὰν ἐπαρκὴ δεξιότητα καταφέρει νὰ ἐλευθερωθεῖ ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ κινήτριον πλαίσιο ἀναφορᾶς τῆς, νὰ λειτουργεῖ μὲ ἀλλοιωμένες μορφές (δηλαδὴ χωρὶς τὸ πρῶτο μιμητικὸ ἀντίγραφο νὰ γίνεται ἐπὶ παρουσία τοῦ μοντέλου) καὶ τέλος νὰ ἐσωτερικεύεται, ὅπως ἡ γλώσσα ὅταν γίνεται ἐνδιάθετος λόγος. Ἡ νοητικὴ εἰκόνα ὀφείλει λοιπὸν τὴ διαμόρφωσὴ τῆς σὲ μιὰν ἐσωτερικευμένη μίμηση, οἱ ἱκανότητες τῆς ὁποίας εἶναι ἀκόμα πολὺ μειωμένες στὸ μικρὸ παιδί (παρὰ τὴν φαντασία πού τοῦ ἀποδίδουμε) καὶ πρέπει νὰ συμπληρωθοῦν μὲ ἓνα συμβολικὸ παιχνίδι ἐξωτερικῆς ἀκόμα μίμησης, ἀναπτύσσονται ὅμως στὴ συνέχεια ὀλοένα καὶ περισσότερο κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς σκέψης.

Μὲ ἓνα λόγο, οὔτε ἡ βαθειὰ ἀποβλεπτικότητα τῆς ψυχοδιανοητικῆς ζωῆς οὔτε ὁ ἀπόλυτος γενικὸς ρόλος τῆς ἐννοιας «σημασία», πού θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ εἶναι τὸ πιὸ οὐσιῶδες γνωστικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς συνείδησης, παράλληλα μὲ τὴν δυναμικὴ ἔποψη

πού προσιδιάζει στις προθέσεις, δὲν ἀποτελοῦν ἰδιωτικὸ χῶρο τῆς φιλοσοφικῆς ψυχολογίας: πρόκειται γιὰ τρέχουσες ἔννοιες μέσα στὴ σύγχρονη ψυχολογία.

Β) Ἄραγε θὰ βροῦμε μέσα στὶς ἔννοιες τῆς συνείδησης καὶ τῆς ἐνδοσκοπήσης τὸ κριτήριο τοῦ ἀντικειμένου πού προσιδιάζει στὶς φιλοσοφικὲς ψυχολογίες; Βέβαια βρισκόμαστε πολὺ κοντὰ στὸ σκοπὸ μας, ἀλλὰ σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο οἱ παρεξηγήσεις, πού-ναι ἀθέλητες ἢ ἐνίστε σχεδὸν ἠθελημένες, ἔχουν τὴν μεγαλύτερη ἀνθεκτικότητα καὶ τίς βαρύτερες συνέπειες. Στὸ ἔργο του *Σύγχρονη Ψυχολογία*, πού προορίζεται ὅπως καὶ *Ἡ ἱστορία τῆς ψυχολογίας* νὰ ἀποκαταστήσει τὴ φιλοσοφικὴ ψυχολογία, ὁ F.-L. Mueller διατυπώνει γιὰ παράδειγμα τὴν ἐξῆς ἐκπληκτικὴ ἀποψη ἀναφορικὰ μὲ τὴ σημερινὴ τάση νὰ θεωρεῖται τὸ ζῶο ὡς ὑποκείμενο καὶ ὄχι ὡς αὐτόματο: «Μποροῦμε νὰ ἀρνηθοῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ ἀναγνώριση τοῦ ζώου ὡς ὑποκείμενον διανοίγει μιὰ 'προβληματικὴ' φιλοσοφικὴς ὑφῆς; Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι καὶ ἐδῶ ἀκόμα ἡ φιλοσοφία, διωγμένη ἀπὸ τὴν πόρτα, ξαναγυρνᾷ ἀπὸ τὸ παράθυρο» (σ. 81).¹ Ἄς μὴν ἐπιμείνουμε στὸν ὄρο «τῆς» φιλοσοφίας πού εἶναι διασκεδαστικὸς σὲ αὐτὸ τὸ ζήτημα, ἀφοῦ ἀποκλείει ἀπὸ «τὴ» φιλοσοφία ἐκεῖνη τοῦ Descartes, πού πίστευε στὰ ζῶα-μηχανές. Ἄλλὰ τὸ ἐκπληκτικὸ εἶναι ὄχι ὅτι ἡ φιλοσοφία ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ ὑποκείμενο, γιὰτὶ τὰ πάντα, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ὄργανισμοῦ, μποροῦν ν' ἀποτελέσουν ἕναυσμα γιὰ μιὰ φιλοσοφικὴ προβληματικὴ (βλ. τὸ ὁμορφο βιβλίον τοῦ F. Meyer καὶ τὰ μεταφυσικὰ δοκίμια τοῦ Ruyer), ἀλλὰ ὅτι τὸ θέμα, σύμφωνα μὲ τὸν Mueller, δὲ φαίνε-

1. Αὐτὸ τὸ παράθεμα ὑπαινίσσεται μεταξὺ τῶν ἄλλων τὸν F.L. Buyten-dijk, πρώην καθηγητὴ στὸ καλβινιστικὸ πανεπιστήμιον τοῦ Ἄμστερνταμ καὶ κατόπιν στὸ καθολικὸ πανεπιστήμιον τῆς Οὐτρέχτης, ὅπου μεταστράφηκε στὴ φαινομενολογία μετὰ ἀπὸ μιὰ λαμπρὴ σταδιοδρομίαν πειραματιστῆ. Ὁ συγγραφέας τὸν ἐπαινεῖ ἐπειδὴ ἀντιμετωπίζει τὸ ζῶο ὡς ὑποκείμενο, ἐνῶ δὲν συνεισφέρει πλέον τίποτα στὴν ψυχολογία τοῦ ζώου, ἀλλὰ ὁ Mueller δὲν εἶδε ὅτι ἡ ἐπονομαζόμενη «ἀντικειμενιστικὴ» σχολὴ τῶν Lorenz καὶ Tinbergen κάνει τὸ ἴδιον καὶ μάλιστα φώτισε τίς αὐθόρμητες δραστηριότητες τοῦ ὄργανισμοῦ, χωρὶς ὅμως νὰ πάψει νὰ συνεχίζει τὴν ἔρευνα τῆς αἰτιατικῆς ἀλληλουχίας (ἀνάμεσα στὰ ἄλλα καὶ μὲ κυβερνητικὰ μοντέλα).

ται να ἀφορᾷ τὴν ἐπιστημονικὴ ψυχολογία καὶ μόνῃ ἢ ἐπίκλησὴ τῆς κάνει τὴ φιλοσοφία νὰ ξαναμπταίνει ἀπὸ τὸ παράθυρο. "Ὅσο γιὰ μένα, πού ἐδῶ καὶ περισσότερα ἀπὸ σαράντα χρόνια δὲν παύω νὰ ἐπιμένω στὶς «δραστηριότητες τοῦ ὑποκειμένου» στὴν περίπτωσι τῶν κιναισθησιακῶν μηχανισμῶν καὶ τῆς ἀντίληψης ὅσο καὶ στὴν περίπτωσι τῆς ἀνάγνωσις τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς διάνοιας σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ ἐπίπεδα, δὲν ἤξερα ὅτι ζοῦσα ἔχοντας κλείσει τὰ παράθυρά μου τόσο ἄσχημα.

"Ἄς εἶμαστε λοιπὸν ἀκριβολόγοι καὶ σαφεῖς. "Ἄν ὁ Watson καὶ ἡ σοβιετικὴ ἀντανακλαστικολογία θέλησαν ἢ ἔδειξαν ὅτι ἐξεδίωξαν τὴ συνείδησι ἀπὸ τὸ πεδίο τῶν μελετῶν τους, οἱ συνεχιστὲς τοῦ Watson (ὄπαδοὶ τῆς ἀποκαλούμενης «θεωρίας τῆς συμπεριφορᾶς») μιλοῦν ἀκατάπαυστα σήμερα γιὰ συνειδητὲς δραστηριότητες καὶ οἱ Ρῶσοι ψυχολόγοι δὲν παύουν νὰ καταγίνονται μὲ τὸ «πρόβλημα τῆς συνείδησις». Ἡ πιὸ διαδεδομένη ἀποψὴ μέσα στὴν σημερινὴ ἐπιστημονικὴ ψυχολογία εἶναι ἐκείνη πού ὁ Janet, ὁ Claparède, ὁ Piéron καὶ τόσοι ἄλλοι ἀποκάλεσαν «ψυχολογία τῆς συμπεριφορᾶς», ἐννοῶντας μὲ τὴ λέξι συμπεριφορὰ τὸ ἐξωτερικὸ φέρσιμο σὺν τῇ συνείδησι.

Καὶ ἡ ἀπόδειξι ὅτι οἱ ὄπαδοὶ τῆς ψυχολογίας τῆς συμπεριφορᾶς δὲν ἀμελοῦν τὴ συνείδησι εἶναι ὅτι ἀναζητοῦν τοὺς νόμους τῆς. Ὁ Claparède σημείωσε μὲ κομψότητα ὅτι τὰ παιδιὰ μιᾶς ὀρισμένης ἡλικίας, πού γενικεύουν ὑπερβολικὰ χωρὶς νὰ ἐξηγοῦν τίς διαφορὲς, καταβάλλουν πολὺ μεγαλύτερη προσπάθεια, ὅταν τοὺς ζητοῦν νὰ συγκρίνουν δύο ἀντικείμενα (μιὰ μέλισσα μὲ μιὰ μύγα κτλ.), στὸ νὰ καταδείξουν τίς ὁμοιότητες παρὰ τίς διαφορὲς: ἀπὸ ἐδῶ ἀντλήσε τὸ νόμο του γιὰ τὴ «συνειδητοποίηση», σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἡ συνείδησι προσκολλᾶται ἀρχικὰ στὶς περιστάσεις πού παρεμποδίζουν μιὰ δραστηριότητα, ἄρα στοὺς λόγους τῆς μὴ προσαρμογῆς, καὶ ὄχι στὴν ἴδια τὴ δραστηριότητα, ἢ λειτουργία τῆς ὁποίας δὲν δίνει λαβὴ στὸ στοχασμὸ ὅσο παραμένει προσαρμοσμένη. Συνεπῶς ἡ συνείδησι κατευθύνεται ἀπὸ τὴν περιφέρειαν πρὸς τὸ κέντρο καὶ ὄχι ἀντίστροφα. Ἄληθεύει ὅτι ὁ Sartre τὸ ἀμφισβητεῖ αὐτὸ (χωρὶς ἀπόδειξι) καὶ δὲν πιστεύει στὸ ἀσυνειδητό. Εἶχε δίκιο βέβαια νὰ τὰ βάλει μὲ τὴν ἀναυθεντικότητα τοῦ ἀσυνειδήτου τῶν φροῦδικῶν

«μεταμφιέσεων», και την ίδια εποχή υποστήριζα για λογαριασμό μου ότι η μεταμφίεση που όφείλεται στη λογοκρισία οδηγεί στο άσυνειδητο μόνο με τη συνειδητή του υποκειμένου.¹ Ἄλλὰ ὁ Sartre — και θά ἐρευνήσουμε τὸ γιατί — λησμονᾷ τὴν μὴ συνειδητότητα τῶν διαδικασιῶν που δὲν ἦσαν ποτὲ συνειδητὲς και που συνειδητοποιοῦμε ἐπίμοχθα και με μιὰν ἀναδρομικὴ στοχαστικὴ προσπάθεια: ἔτσι συνειδητοποιεῖ κανεὶς μόνο τὰ ἀποτελέσματα τῆς σκέψης του και ὄχι τοὺς μηχανισμούς της (ἐξ οὗ και ὁ ἀστεϊσμός τοῦ Binet: «Ἡ σκέψη εἶναι μιὰ ἀσύνειδη δραστηριότητα τοῦ πνεύματος»), κι αὐτὸ με ἕναν στοχασμὸ που ὑπόκειται στὸ λάθος και εἶναι πάντα ἀτελής.

Ἄνεξάρτητα ἀπὸ ζητήματα συνειδητοποίησης και βαθμῶν μὴ συνειδητότητας, θά μπορούσαμε νὰ υποστηρίξουμε ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ψυχολογία οδηγεῖται μολαταῦτα νὰ ἀμελήσει τὴ συνείδηση, δεδομένης τῆς γενικῆς της τάσης νὰ συνδέει τὶς ψυχοδιανοητικὲς διαδικασίες με ὀργανικὲς διαδικασίες. Αὐτὸ ἀληθεύει πέρα για πέρα ἂν θεωροῦμε μόνο τὶς ἀρχὲς τῆς ἱστορίας της και τὶς πρώτες φάσεις τῆς ἔρευνας. Ἄλλὰ ἐκεῖνο που λησμονοῦμε πλήρως σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι και που δὲν ἐμφανίζεται ἰδιαίτερα πουθενὰ μέσα στὰ φιλοσοφικοῖστορικά πανοράματα τοῦ Mueller, εἶναι ἡ ὀλοένα και πιὸ συνήθης τάση νὰ καταφεύγουμε σὲ «ἀφρημένα μοντέλα», και αὐτὸ σὲ ὅλα τὰ πεδία τῆς ψυχολογίας, ὅσα σχετίζονται με τὶς γνωστικὲς λειτουργίες ὅπως ἡ ἀντίληψη και ἡ διάνοια (ὄχι ὅμως ἀποκλειστικά: βλ. τὶς ἐφαρμογὲς τῆς θεωρίας τῆς πληροφορικῆς και τῶν παιγνίων στὶς ἐργασίες τοῦ Berlyne για τὴν περιέργεια και τὸ ἐνδιαφέρον ἢ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὴ θεωρία τῆς ἀπόφασης και τὴ βούληση). Ἄς σημειώσουμε ἀρχικὰ ὅτι αὐτὸ ἀληθεύει ἀκόμα και στὴν ψυχοφυσιολογία και στὴ νευρολογία: ὁ Fessard παρουσίασε ἕνα πιθανολογικὸ μοντέλο ἐξάρτησης τῶν ἀντανακλαστικῶν (conditionnement) με τὴ μορφή ἑνὸς διαφοροποιημένου στοχαστικοῦ (stochastique) δικτύου, και ὅλη ἡ σύγχρονη μηχανοφυσιολογία ἀναζητεῖ τὰ μοντέλα της στὴν κυβερνητικὴ και

1. Βλ. *La formation du symbole*, Delachaux et Niestlé.

στούς ηλεκτρονικούς υπολογιστές (ὁμοιοστάτης τοῦ Ashby, μηχανές τοῦ Turing κτλ.). "Ὅσον ἀφορᾷ τὴ διάνοια, ἀνέτρεξα ἀπὸ τὴ μεριά μου καὶ ἀπὸ τὶς πρῶτες μου ἐργασίες, τὸ 1921, σὲ λογιστικά κατόπιν σὲ πιθανολογικά μοντέλα, καὶ ὑπάρχουν καὶ πολλὰ ἄλλα (θεωρίες τῶν γραφικῶν σημείων κτλ.). Ἐτούτῃ ἢ ὁλοένα καὶ γενικότερη χρησιμοποίηση τῶν «ἀφηρημένων μοντέλων» διόλου δὲν κατέληξε στὴ μηχανοποίηση καὶ στὴν ἀποψη περὶ ἐπιφανιζόμενης συνείδησης, τὴν ὁποία ὄνειρευονταν πολλοὶ ψυχολόγοι τοῦ συνειρμισμού σὲ ἐποχὴ πού ἀρκοῦνταν, μαζὶ μὲ τοὺς φιλοσόφους, σὲ ἓναν ἀπλὸ στοχασμὸ πάνω στὰ γεγονότα, μολονότι αὐτὰ τὰ γεγονότα εἶχαν ἤδη συγκεντρωθεῖ μεθοδικά, χωρὶς ὅμως ἀκόμα νὰ μπορούν νὰ προσφύγουν σὲ ἀκριβῆ ἀπαγωγικά ἐργαλεῖα. Ἀπεναντίας, ἡ προσφυγὴ σὲ αὐτὰ τὰ ἐργαλεῖα καὶ σὲ αὐτὲς τὶς μηχανές ὀδηγεῖ ἀργὰ ἢ γρήγορα στὴν ἰδέα ὅτι, ἂν καὶ ὑπάρχει ἰσομορφισμὸς δομῶν ἀνάμεσα στὴν ὀργάνωση τοῦ ὑλικοῦ μηχανισμοῦ, πού ὑποτίθεται ὅτι μιμεῖται τὸν ἐγκέφαλο, καὶ στὴν ὀργάνωση τῆς συνειδητῆς σκέψης (θὰ ἐπιστρέψουμε σὲ αὐτὸν τὸν παραλληλισμὸ μιλώντας γιὰ τὸν Bergson), ὥστόσο παραμένει μιὰ θεμελιώδης διαφορὰ ἀνάμεσα σὰ τους: ἐνῶ ἡ μηχανὴ προβαίνει αἰτιακά, π.χ. μὲ τρόπο ὥστε οἱ μηχανικὲς ἰσοδυναμίες τῶν ἀριθμῶν 2 καὶ 3, ἀπαξ καὶ προστεθοῦν, νὰ δίνουν τὸ μηχανικὸ ἰσοδύναμο 5 χάρις σὲ κυκλώματα, μεταδόσεις ἐνέργειας κτλ., πού προκύπτουν μόνο ἀπὸ τὴν φυσικὴ αἰτιότητα, ἀντίθετα ἡ συνειδητὴ σκέψη προβαίνει σὲ καθαρὲς «σημασίες», οἱ δεσμοὶ ἐνότητας τῶν ὁποίων δὲν εἶναι αἰτιακῆς ὕψης ἀλλὰ συνίστανται σὲ «συμπερασμοὺς» μὲ τὴν εὐρεία ἔννοια, γιὰτὶ $2 + 3$ δὲν εἶναι αἰτία τοῦ 5, ἀλλὰ ἰσοδυναμοῦν λογικὰ μὲ τὸ 5 ἢ τὸ συνεπάγονται κατὰ συμπερασμὸ. Ἄν ἀντιτάσσω στὴν αἰτιότητα τὸ σύστημα τῶν σημασιῶν καὶ τῶν συμπερασμῶν, δὲν εἶναι κάτι πού τὸ κάνω σήμερα γιὰ νὰ ἀπαντήσω στὴ φαινομενολογικὴ ψυχολογία, ἀφοῦ ὑποστήριξα ἀδιάκοπα αὐτὴ τὴν ἰδέα ἀπὸ τὸ 1951,¹ καὶ πολὺ πρωτύτερα ζητοῦσα ἤδη νὰ δείξω ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἀφομοίωσης, πού ὑποκαθιστοῦσε τὴν ἔννοια τοῦ συνειρμοῦ, συνεπάγεται τὶς ἔννοιες

1. Βλ. ἐπίσης τὸ *Traité de psychologie expérimentale* τῶν P. Fraisse καὶ J. Piaget, τ. I, κεφ. III: «Ἡ ἐξήγηση στὴν ψυχολογία».

τῆς σημασίας καὶ τοῦ συμπερασμοῦ ἀνάμεσα σὲ σημασίες. Καὶ ὁ Claparède ἔλεγε ἤδη γιὰ τὸν σκύλο τοῦ Παβλόφ, θεωρώντας τὸν ὡς ὑποκείμενο (αὐτὸ γιὰ τὸν F.-L. Mueller), ὅτι ὁ ἦχος τοῦ κουδουνιοῦ «συνεπάγεται κατὰ συμπερασμὸν» τὴν τροφή, διαφορετικὰ δὲν θὰ σάλιωνε τὸ στόμα του.

Ἀποκλείεται λοιπὸν νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ψυχολογία ἀμελεῖ ἀναγκαῖα τὴ συνείδηση, καὶ παρόμοια ἀποκλείεται νὰ τῆς ἀπαγορεύσουμε νὰ καταπιαστεῖ μὲ τὸ «ὑποκείμενο» (αὐτὸ τὸ εἶδαμε στὸ τρίτο κεφάλαιο, μέρος Δ, καὶ δὲν χρειάζεται νὰ ἐπανεέλθουμε). Ἀντίθετα, παραμένει τὸ πρόβλημα τῆς ἐνδοσκόπησης, καὶ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο πλησιάζουμε τὴν οὐσιώδη διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἐπιστημονικὴ καὶ στὴ φιλοσοφικὴ ψυχολογία. Ἄλλὰ αὐτὴ ἡ διαφορὰ δὲν ἐξαρτᾶται διόλου, ὅπως θὰ πῖστευε κανεὶς, ἀπὸ τὴ χρῆση τῆς ἐνδοσκόπησης ὡς τέτοιας. Βέβαια, πρόκειται γιὰ μεθόδευση ἐπικίνδυνη καὶ γόνιμη σὲ συστηματικὰ λάθη, ὅλοι τὸ τόνισαν αὐτό. Ἄλλὰ συνδυαζόμενη μὲ τὴ μελέτη τῶν συμπεριφορῶν, ἡ ἐνδοσκόπηση δίνει τριῶν εἰδῶν ἀπαραίτητες πληροφορίες, χωρὶς φυσικὰ νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν ἐμπειρία τοῦ βιώματος, ἔξω ἀπὸ τὴν ὁποία οἱ συμπεριφορὲς εἶναι ἀκατανόητες. Κατὰ πρῶτο λόγο, ἡ ἐξέταση τῆς συνειδητοποίησης τοῦ ὑποκειμένου σὲ σχέση μὲ τὴν πραγματικὴ συμπεριφορὰ του παρουσιάζει γενικὰ μεγάλο ἐνδιαφέρον: στὸ παιδί, γιὰ παράδειγμα, ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στὴ συνειδητοποίηση τοῦ νοήματος ἑνὸς ὄρου καὶ στὴ χρῆση ποῦ τοῦ κάνει ἔμπρακτα. Κατὰ δεύτερο λόγο, τὰ συστηματικὰ λάθη τῆς ἐνδοσκόπησης εἶναι ἀπὸ μόνον τους πολὺ σημαντικὰ. Κατὰ τρίτο λόγο, καὶ προπάντων, οἱ μέθοδοι τῆς σκόπιμα προκαλούμενης ἐνδοσκόπησης, ποῦ χρησιμοποιήθηκαν συστηματικὰ ἀπὸ τὸν Binet καὶ ἀπὸ τὴ σχολὴ τοῦ Würzburg, χωρὶς νὰ προσφέρουν ὅ,τι ἔλπιζαν οἱ δημιουργοὶ τους, εἶχαν ἐντούτοις ἀποφασιστικὴ σπουδαιότητα, δείχνοντας τὸ πεπλανημένο τῆς συνειρμικῆς ἐξήγησης τῆς κρίσης καὶ τὸν δευτερεύοντα ρόλο τῆς εἰκόνας ποῦ, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπαληθεύσει τῆς, ἔχει ἐκληφθεῖ ὡς στοιχεῖο τῆς σκέψης.

Ἄν λοιπὸν ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, γιατί νὰ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει μιὰ θεμελιώδης ἀσυμφωνία ἀνάμεσα στοὺς πειραματιστὲς καὶ ὄλους, ὅσοι ἀπὸ τότε ποῦ ὁ V. Cousin «βασάνιζε τὴ συνείδησή»

του για να άντλήσει από αυτή πομπώδεις κοινοτοπίες, επιδόθηκαν σε μιάν ένδοσκοπική ψυχολογία καταλήγοντας σε διδασκαλίες που ή αξία τους συνίσταται τουλάχιστον στο ότι έγκατέλειψαν αυτήν την κοινή άντίληψη, προς όφελος όμως μιās ποικιλίας που καθιστά τον διάλογο άνεφικτο με όσους ζητούν έπαληθεύσεις;

Αυτό συμβαίνει για έναν λόγο που είναι έξόφθαλμος και συγκροτεί όριστικά το μόνο διακριτικό κριτήριο άνάμεσα στη φιλοσοφική και στην έπιστημονική ψυχολογία: όταν ο φιλόσοφος μιλάει για τη συνείδηση, για το σώμα του (και μιλάει γι' αυτό όλοένα και περισσότερο), για το «είναι στον κόσμο», για το είναι «για τους άλλους» ή «άπέναντι στο άντικείμενο» κτλ., χρησιμοποιεί πάντα την ένδοσκόπησή του χωρίς να άναζητεί κανέναν έλεγχο, παρά μόνο μέσα στον έαυτό του και πάνω στον έαυτό του. 'Ο Husserl μās λέει βέβαια ότι μιá ουσιώδης διάσταση της ψυχολογίας του είναι ή «διυποκειμενική», αλλά κι έδω πρόκειται για μιá διυποκειμενικότητα, αν όχι βιωμένη άφ' έαυτής, τουλάχιστον έρμηνευμένη από τον έαυτό της και χωρίς «άντικειμενική» έπαλήθευση. Το να μιλάς σε έναν φιλόσοφο για «άντικειμενική» έπαλήθευση, σημαίνει να τον κάνεις να πιστέψει παρευθός ότι θα παραμορφώσουμε το «υποκείμενο», ενώ εκείνο που του ζητάμε είναι να μη βλέπει τον άναγνώστη του σαν τον άναγνώστη ενός μυθιστορήματος που κρίνει την ψυχολογία του άνάλογα με το αν συμπαθει ή όχι τα πρόσωπα του συγγραφέα, αλλά σαν έναν άπλο και τίμιο διανοούμενο που δέν θα έπιθυμούσε τίποτε άλλο από το να σās καταλάβει, μόνο που θα ήθελε να του προσφέρετε τα μέσα.

Άς πάρουμε ένα παράδειγμα διαλεγμένο από την περιοχή της καθαρής ένδοσκόπησης. Πρόκειται για μιá πρόσφατη έρευνα καμωμένη από τον A. Rey με έρέθισμα μιá παλαιά παρότρυνση του Claparède, που τον είχε ρωτήσει αν κατόρθωνε να έχει μιάν όρθή κινητική εικόνα του σώματός του όταν αυτό περιστρεφόταν. 'Ο Rey είχε άπαντήσει ότι πίστευε πως μπορούσε, αλλά μετά από χρόνια μιá παρατήρηση φαίνεται πως του έδειξε ότι αυτή ή εικόνα είναι πολυ περιορισμένη· μόνο που τούτη ή έπιμελής και έπαναλαμβανόμενη ένδοσκόπηση δέν τον ίκανοποιούσε και τότε φτάνει στον έλεγχο της με ένα λεπτομερές έρωτηματολόγιο που άναφέρε-

ται σὲ καθορισμένες ἀλλὰ ὄχι ὑποβλητικές ἐρωτήσεις καὶ σὲ ἐναλλακτικές ἐκδοχὲς χωρὶς μακριᾶς περιγραφῆς. Οἱ ἀπαντήσεις ποὺ δόθηκαν ἀπὸ ἓναν ὀρισμένο ἀριθμὸ ἐνηλίκων ἀσκημένων στὴν ψυχολογικὴ παρατήρηση ἀποδείχτηκαν ὄντως πολὺ συγκλίνουσες, πράγμα ποὺ προσφέρει μὲ τὴν εὐκαιρίαν ἓναν ἀντικειμενικὸ ἔλεγχο ἐνὸς ἀπλοῦ ἐνδοσκοπικοῦ δεδομένου.¹

Ἄναρωτιόμαστε μὲ φρίκη τί θὰ εἶχε ἀπογίνει μιὰ τέτοια παρατήρηση στὴ γλώσσα τοῦ Sartre, ἂν τὴν εἶχε κάνει στὸν ἑαυτό του (ἐπιμελῶς ἢ μὲ τὸ ρινόμετρο). Ὅσο σωστὴ καὶ ἂν εἶναι ἡ «ὄντολογικὴ» διαλεκτικὴ τοῦ ἴδιου τοῦ σώματός του, ποὺ ἀρχικὰ βιώνεται, κατόπιν γίνεται ἀντιληπτὸ ἀπὸ τὸν ἄλλον (συνάμα μὲ τὴ γνωριμία τοῦ σώματος τοῦ ἄλλου) καὶ τέλος γίνεται γνωστὸ ὡς ἀντικείμενο μέσα ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ἄλλου (πράγμα ποὺ δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ ὅ,τι εἶχε πεῖ ἀπὸ καιρὸ ὁ J.M. Baldwin ἀναφορικὰ μὲ τὴν γενετικὴ κατασκευὴ τοῦ ego καὶ τοῦ alter στὸ ἐπίπεδο τῶν δύο πρώτων χρόνων), ἡ ἐνδοσκόπηση τοῦ Sartre ἐξ ἀρχῆς κατευθύνεται ἀπὸ δύο φιλοσοφικὰ ἀξιώματα, ποὺ ἐκφράζουν τὸ βαθύτερο ἐγὼ του, πράγμα πολὺ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία ἀλλὰ ἀνεπαρκῆς γιὰ τὴν ἀλήθεια, καὶ δὲν ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τὴν ἐνδοσκόπηση τοῦ ἀναγνώστη του, ὅταν αὐτὸς ὁ ἀναγνώστης ἔχει μιὰν ἄλλη φιλοσοφία ἢ πασχίζει νὰ δεῖ τὸ πραγματικὸ διορθώνοντας τὴ φιλοσοφία του: κατευθύνεται δηλ. ἀπὸ τὸ ὄντολογικὸ καὶ τὸ ἀνορθολογιστικὸ ἀξίωμα.

Τὸ ὄντολογικὸ ἀξίωμα ἔχει σχετικὴ μόνον σπουδαιότητα, γιατί στὶς περισσότερες περιπτώσεις προσθέτει στὰ δεδομένα ποὺ ἔχουν προσφερθεῖ ἀπλῶς μιὰν λεκτικὴν ἐτικέταν ἢ μιὰ διακήρυξιν ἀρχῶν. Ὁ Sartre πιστεύει ὅτι κατέχει μιὰν ἐνόραση ποὺ ἀγγίζει ἅμεσα τὸ εἶναι. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Bergson, ἀλλὰ κατὰ τὸν Sartre αὐτὸς ἀπατάται. Ἐνα μελλοντικὸ φιλοσοφικὸ ρεῦμα θὰ πλησιάσει τὸ «εἶναι» μὲ διαφορετικὸ τρόπο καὶ θὰ δείξει ὅτι ὁ Sartre μὲ τὴ σειρά του ἔχει ἄσχημα πλανηθεῖ. Αὐτὸ ἔχει ἐλάχιστες συνέπειες, γιατί, ὅπως τὸ ἔδειξε ὁ Kant, ἑκατὸ πραγματικὰ τάλληρα (ἢ, ὅπως λέμε σήμερον, προικισμένα μὲ ὄντολογικὴ ὑπαρξιν) δὲν διαφέρουν ἀπὸ τὴν ἐνοια τῶν ἑκατὸ ταλλήρων παρὰ μὲ μιὰ ἰδιότητα, ἡ ὁποία δὲν ἀλ-

1. Βλ. τὰ *Archives de psychologie*, τ. XXXVIII, σσ. 256-274.

λοιώνει τις άλλες ιδιότητες των ταλλήρων. Συνεπώς είναι υπόθεση ιδιοσυγκρασίας, αν θέλετε, για κάθε ένορατική παράσταση, το να έχεις την έντύπωση ότι συλλαμβάνεις το ίδιο το είναι ή να αναζητείς να το πλησιάσεις με διαδοχικές προσεγγίσεις (όπως στην περίπτωση του 0,99 στο 1). Πρέπει να διαβάσουμε στα περιπαθῆ απομνημονεύματα τῆς Simone de Beauvoire τὴν ἀφήγηση τῆς στιγμῆς κατὰ τὴν ὁποία ὁ Sartre, ἀπέναντι σὲ ἓνα μυυροπότηρο, φωνάζει μὲ ἐνθουσιασμό ὅτι χάρη στὸν Husserl μποροῦμε ἐπιτέλους νὰ ἀποδώσουμε σὲ αὐτὸ τὸ ποτήρι μιὰν ὄντολογικὴ ἀξία, γιὰ νὰ καταλάβουμε πῶς ὁ ρεαλισμὸς τοῦ Sartre ἐξαρτᾶται ἀπὸ αὐτὲς τὲς ἐλεύθερες ἀποφάσεις ποὺ «κινητοποιοῦν ὅλη τὴ συνείδηση» καὶ ἀποκοτῶν ζωὴ στὴ διάρκεια κάθε ἐνδοσκόπησης. "Ὅσο γιὰ μένα, ὅταν γνωρίζω τὸ κορμί μου μέσα ἀπὸ τὴ θέαση τοῦ ἄλλου, προτιμῶ νὰ μιλήσω γιὰ συντονισμό τῶν ὀπτικῶν γωνιῶν καὶ νὰ δῶ σὲ αὐτὸν τὸν συντονισμό ἓνα ἀπὸ τὰ ἀναρίθμητα στάδια τῶν γενικῶν συντονισμῶν τῶν πράξεων καὶ τῶν ὀπτικῶν γωνιῶν, ποὺ συγκροτοῦν τὸ Λόγο, ἀλλὰ ἀναγνωρίζω πρόθυμα ὅτι προσθέτοντας στὰ πάντα τὴν ἐτικέτα «ὄντολογικὸς» αὐτὸ δὲν ἀλλάζει σὲ τίποτα τὰ περισσότερα ζητήματα.

Ἀντίθετα, τὸ δεύτερο ἀξίωμα εἶναι πολὺ πιὸ ἀνησυχητικὸ γιὰτὶ ἀναιρεῖ ὅλη τὴν ἐνδοσκόπηση, καί, ἂν μᾶς λένε ὅτι ἔχει ἀκριβῶς ἀντληθεῖ ἀπὸ τὴν ἐνδοσκόπηση, ἀπομένει νὰ ἀναρωτηθοῦμε, ἂν εἶναι ἐκεῖνη ποὺ προσιδιάζει στὸ «ἐγὼ» τοῦ Sartre ἢ ἂν εἶναι γενικὴ: εἶναι τὸ ἀξίωμα τῆς ἀνορθολογικότητας. Γιὰ τὸν Sartre, ἢ «ψυχικὴ αἰτιότητα», ὅπως λέει γιὰ νὰ ὑποδηλώσει τὲς σχέσεις σημασίας, εἶναι οὐσιαστικὰ ἀνορθολογικὴ καὶ «μαγικὴ», καὶ ὁ ψυχολόγος ποὺ δὲν ἐγκαθίσταται μέσα σὲ αὐτοὺς τοὺς «ἀνορθολογικοὺς δεσμοὺς» καὶ δὲν τοὺς ἐκλαμβάνει ὡς τὸ «πρῶτο δεδομένο τοῦ ψυχικοῦ κόσμου» δὲν εἶναι παρὰ ἓνας ὀπαδὸς τῆς νοησιαρχίας ποὺ παραμορφώνει τὸ πραγματικὸ. Οἱ λόγοι ποὺ παρέχονται γι' αὐτὴν τὴν μαγικὴ ἀνορθολογικότητα εἶναι ἄλλωστε τόσο ὑπερβολικὰ περιέργοι καὶ κακοί, ὥστε βλέπουμε ἄμεσα ὅτι πρόκειται γιὰ «ἐκλογικεύσεις», ὅπως λένε οἱ ψυχαναλυτές, δηλαδή ὅτι πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὴν πηγὴ τους σὲ τὲς «ἀποφάσεις κάθε ὄντος» καὶ ὄχι στὴν καθαρὴ παρατήρηση. Οἱ προβαλλόμενοι λόγοι εἶναι γενικὰ

«μαγικές πράξεις έξ ἀποστάσεως», ὅπως στὶς καταστάσεις ὅπου βλέπουμε τὸν ἑαυτό μας ὡς γνωστὸ ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἢ ὅπου ἡ εἰκόνα καθιστᾶ «παρουσία τοῦ ἀντικειμένου» μιὰν «ἀπουσία τοῦ ἀντικειμένου» κτλ. Ἄλλὰ ἀποτελεῖ ἴδιο γνώρισμα κάθε παραστατικῆς διάνοιας νὰ μπορεῖ νὰ σκεφτεῖ ἀντικείμενα καὶ συμβάντα ἔξω ἀπὸ τὸ ἀντιληπτικὸ πεδίο, καὶ εἶναι τὸ ἀποκορύφωμα μιᾶς ὄντολογικῆς ἀντινοσηριαρικῆς τοποθέτησης νὰ ἀποκαλοῦμε μαγικὴ τὴ θεμελιώδη πράξη τῆς ὀρθολογικῆς γνώσης: τί θὰ ἔλεγε ὁ Sartre ἂν, ἀντὶ νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἐγὼ του, ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴν ἐπιστημολογία ἐνὸς σύγχρονου ἀστρονόμου ποὺ ὑπολογίζει τὴν ἀκριβῆ στιγμή μιᾶς ἐκλειψῆς τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουλίου Καίσαρα ἢ τὸ ἔτος 2722 μετὰ Χριστόν; Σὲ αὐτὴ τὴν λογικομαθηματικὴ ἀπαγωγή θὰ εἶχε δεῖ ἓνα καταθλιπτικὸ παράδειγμα μιᾶς δράσης ἔξ ἀποστάσεως καὶ μιᾶς «ἀπουσίας τοῦ εἶναι» ποὺ γίνεται «παρουσία τοῦ εἶναι», μολονότι θὰ λυπόταν ποὺ αὐτὴ ἡ μαγεία ἀποσαρκώνεται σὲ ἓναν ἀφηρημένο ὑπολογισμό. Ἄν ἀποκαλοῦμε ἀνορθολογικὴ κάθε διανοητικὴ πράξη (γιατὶ ἀκόμα καὶ στὴν ἀσθενὴ τοῦ P. Janet, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Sartre μᾶς λέει ὅτι προκαλεῖ μιὰ νευρικὴ κρίση «γιὰ» νὰ προσελκύσει μαγικὰ τὴ συμπάθεια τοῦ γιατροῦ της, αὐτὴ ἡ μαγεία, ποὺ παρουσιάζεται ταυτόχρονα ὡς «ἀποβλεπτικότητα», δὲν στερεῖται πλήρως διανοητικότητας), ἀρκεῖ τότε νὰ συνεννοηθοῦμε πάνω στὸ λεξιλόγιο. Μένει ὅμως νὰ καταλάβουμε αὐτὴ τὴν μανία τῆς ἀνορθολογικότητας σὲ ἓναν τόσο εὐφυῆ συγγραφέα (ὅπως συχνὰ ἔδειξαν καὶ στὸν Bergson πόσο ἡ «ἐνόρασή» του, ἔχοντας τὴν πρόθεση νὰ ξεπεράσει τὴν διάνοια, προϋπέθετε ἐπεξεργασία καὶ ἐκλέπτυνση καθαρὰ νοητικές).

Ἄρκεῖ λοιπὸν νὰ προσφύγουμε στὸ δραματικὸ ἔργο τοῦ Sartre, τὸ ὁποῖο γεννᾷ βαθὺ θαυμασμὸ καὶ κάνει πολλοὺς νὰ νιώθουν εὐτυχεῖς γιατί συμπληρώθηκε μὲ μιὰ φιλοσοφία ποὺ ἐπιτρέπει νὰ ἀντιληφθοῦμε καλύτερα τὴν ἀνθρώπινη ἐμβέλεια του ὡς πρὸς τὸν συντονισμό τῶν ἀξιῶν, ἔστω καὶ ἂν ἀπὸ ἐπιστημονικὴ σκοπιὰ ἐμφανίζεται ὡς προβολὴ τοῦ ἐγὼ καὶ προπαντὸς τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας στὴν ἀναπαράσταση τοῦ σύμπαντος. Ὄντως αὐτὸ τὸ ἔργο μαρτυρεῖ μιὰν ἐκπληκτικὴ πίστη στὴν ἀνορθολογικότητα τοῦ πραγματικοῦ, καί, χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ ἐπιχειρήσουμε μιὰ παρα-

κινδυνευμένη ψυχανάλυση με βάση όρισμένα δεδομένα, που εντούτοις είναι ακριβή και έχουν παρασχεθεί από την Simone de Beauvoir, δέν μπορούμε νά καταλάβουμε γιατί ένας τέτοιος άνθρωπος κρίνει ότι είναι χρέος του και όφειλή του στην αλήθεια νά διακηρύξει την ύπαρξη τών άνορθολογικοτήτων και νά καταγγείλει την αισιοδοξία τών ιδεαλιστών ή άπλως τών όπαδών τής νοησιαρχίας. 'Αλλά άν αυτό είναι μιá προσωπική μαρτυρία που διατηρεῖ όλη την άξία της καθώς προέρχεται από μιá μεγάλη προσωπικότητα, ώστόσο δέν θά έπρεπε νά κάνουμε σύγχυση ανάμεσα σέ μιá βιωμένη έμπειρία και στις γενικές ψυχολογικές αλήθειες, και αυτή ακριβώς ή σύγχυση χαρακτηρίζει την ένδοσκοπική μέθοδο που προσιδιάζει στη φιλοσοφική ψυχολογία, όχι, τó ξαναλέμε, έπειδή είναι ένδοσκοπική, αλλά έπειδή ώθει τόν φόβο του «άντικειμενισμού» μέχρι την παραμέληση τής «άντικειμενικότητας» και τή λατρεία τής ύποκειμενικότητας μέχρι την επικέντρωσή της σέ ένα και μόνο ιδιαίτερο έγώ.

Τό συμπέρασμα που συνάγεται από τά σημεία Α) και Β) είναι ότι ή διαφορά ανάμεσα στις έπιστημονικές και φιλοσοφικές ψυχολογίες δέν έξαρτάται από τó γεγονός ότι οι πρώτες έξετάζουν τάχα «γεγονότα» και οι άλλες (ουσίες), γιατί, άν έχουμε καταλάβει τί είναι ένα έπιστημονικό γεγονός (πράγμα πού, όπως είδαμε, δέν τó ξέρει όλος ό κόσμος), δηλαδή ή έπαληθευμένη απάντηση σέ ένα πρόβλημα, τότε ή ένόραση τών ουσιών θά μπορούσε νά είναι γεγονός, άν μάς έδιναν τά μέσα έπαλήθευσης. 'Επίσης ή διαφορά δέν έξαρτάται από τις έννοιες τής αποβλεπτικότητας και τής σημασίας, γιατί αυτές οι έννοιες άντιστοιχοῦν σέ γεγονότα και είναι τρέχουσας χρήσης. 'Ακόμα ή διαφορά δέν έξαρτάται από τή χρήση τής ένδοσκόπησης, γιατί άν ή χρήση της περιορίζεται στις έπιστημονικές ψυχολογίες και είναι αποκλειστική στις φιλοσοφικές ψυχολογίες, αυτό θά μπορούσε νά αποτελεῖ διαφορά βαθμοῦ. 'Η μόνη συστηματική διαφορά που έχουμε διαβλέψει μέχρι τώρα είναι μιá διαφορά μεθόδου. 'Ακόμα κι όταν ένδοσκοπεῖται, ό έπιστήμονας ψυχολόγος αναζητεῖ έλέγχους, πράγμα που δέν είναι άντικειμενισμός, έφόσο έδω πρόκειται για τή συνείδηση, αλλά άντικειμενικότητα. 'Ο φιλόσοφος ψυχολόγος, με τó πρόσχημα ότι καταπιάνεται με ένοράσεις,

ούσιες, προθέσεις και σημασίες, λησμονᾶ κάθε ἀντικειμενικότητα και ἐπαλήθευση, λές και αὐτὲς ἦσαν ἐγγεγεῖς στὸ ἐγχειρήμα του. Ἄλλὰ οἱ ἰδέες του μάταια ἔχουν τόσο ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ κάθε νεοδιατυπωμένο πρόβλημα εἶναι ἐνδιαφέρον· ὥστόσο δὲν μποροῦν ν' ἀφομοιωθοῦν, ἀφοῦ δὲν μᾶς δίνουν και οὔτε κἂν ζητᾶμε κριτήρια ἐπαλήθευσης. Ὅταν σὲ ὄψιμη ἐποχὴ ὁ ψυχολόγος Buytendijk, ποῦ εἶχε ἐκπονήσει τόσο ὠραῖες ἐργασίες για τὰ ζῶα, μεταστράφηκε στὴ φαινομενολογία, δημοσίευσε ἀνάμεσα στὰ ἄλλα μελέτες για τὴν ψυχολογία τῶν γυναικῶν και τοῦ ποδοσφαίρου, οἱ ὁποῖες μπορεῖ νὰ ἔθλιψαν τοὺς φίλους του, παραμένουν ὅμως προφανῶς ξένες πρὸς τὴν ἐνδοσκοπήση, γιατί ὁ ἴδιος δὲν εἶναι οὔτε ἀμαζόνα οὔτε πρωταθλήτης Εὐρώπης: ἀλλὰ αὐτὲς οἱ ἐρευνες, ὅσο διεισδυτικὲς κι ἂν εἶναι, ὅπως ἄλλωστε ὅλα ὅσα γράφει αὐτὸς ὁ συγγραφέας, διαφέρουν οὐσιαστικά ἀπὸ τὰ προηγούμενα ἔργα του ἐξαιτίας ἐνὸς εἶδους ἐλαφρῶς ἀνησυχητικοῦ ἱμπρεσιονισμοῦ, λές και ἡ φαινομενολογικὴ ψυχολογία, ἔστω κι ἂν καταγίνεται σὲ φαινόμενα ἐξωτερικά πρὸς τὸ ἐγώ, συνίσταται στὸ νὰ τὰ περιγράψει στὴν ἀντανάκλασή τους ἀπὸ τὸ ἐγώ.

Σὲ αὐτὸ λοιπὸν τὸ οὐσιῶδες σημεῖο χωρίζουν οἱ δρόμοι μας. Κάθε ἐγκυρη γνώση προαπαιτεῖ μιὰν ἀποκεντρώση. Ὅλη ἡ ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν εἶναι καμωμένη ἀπὸ ἀποκεντρώσεις, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν λεγόμενων πρωτόγονων λαῶν, ποῦ πίστευαν ὅτι ρυθμίζουν τὴν τροχιά τῶν ἄστρων μὲ τὶς ἐποχιακὲς γιορτὲς τους, ἢ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ γεωκεντρισμοῦ τοῦ Ἀριστοτέλη μέχρι τὸν Newton, ὁ ὁποῖος πίστευε ἀκόμα στὴν ἀπόλυτη ἀξία τῶν μέτρων και τῶν ρολογιῶν του, και μέχρι τὸν Einstein, ποῦ μᾶς ἀπάλλαξε ἀπὸ αὐτὲς τὶς τελευταῖες ἐπικεντρώσεις (τελευταῖες μέχρι τὶς προσεχεῖς ἀποκεντρώσεις). Ἡ γενετικὴ ψυχολογία παρατηρεῖ μιὰν ἀνάλογη διαδικασία στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικῆς ἀντίληψης και διάνοιας. Γνωρίζω καλὰ ὅτι ὁ Merleau-Ponty εἶπε σχετικὰ μὲ τὴ θεωρία μου για τὴν ἀποκεντρώση ὅτι ἔπαιρνε τὴ θέση τοῦ ἴδιου τοῦ καλοῦ Θεοῦ. Βέβαια ὑπερέβαλε κάπως, ἀλλὰ δὲν εἶναι λιγότερο θλιβερὸ νὰ διαπιστώνουμε ὅτι ἡ προσπάθεια τόσο ταλαντούχων ἀνθρώπων ὅπως οἱ φαινομενολόγοι ψυχολόγοι ὑποβαθμίζει τὶς ἰδέες τους ὑποτάσσοντάς τες σὲ μιὰ μέθοδο ποῦ μᾶς ὀδηγεῖ σὲ νέες ἐπικεντρώ-

σεις, τόσο πιό τυραννικές, όσο βρίσκουν φιλοσοφική δικαιολόγηση.

Γ) Ἄν ὁ δόλιος ὁ Maine de Biran μποροῦσε νὰ μαντέψει ποῦ θὰ ὀδηγοῦσε ἡ μέθοδός του στὸν αἰῶνα τοῦ ὑπαρξισμοῦ, θὰ περιορίζεταν στὴ φυσιολογικὴ ψυχολογία. Πίστεψε ὁμῶς στὴν ἐνδοσκοπία καὶ ἤρθε ἡ στιγμὴ νὰ κάνουμε λίγη ἱστορία γιὰ νὰ δοῦμε ἂν αὐτὴ ἡ ἀποκλειστικὴ χρῆση τῆς ἐπικέντρωσης στὸ ἐγὼ ὀδήγησε καὶ τοὺς πιό μεγάλους στὰ ἴδια λάθη ὅπως καὶ τοὺς φαινομενολογικοὺς ψυχολόγους, ἀκόμα καὶ ἀνθρώπους μὲ μιὰ τόσο χαριτωμένη μετριοπάθεια ὅπως ὁ Maine de Biran. Διατρέχοντας τὸν κίνδυνο νὰ φανῶ προπετής, θὰ προσθέσω ὅτι ἡ σκέψη τοῦ Biran μὲ ἐνδιαφέρει ἐπιπλέον καὶ ἀτομικά, γιὰτι στὸ ἄμορφο βιβλίο του γιὰ τὴν Ἐπίληψη τῆς αἰτιότητος ὁ A. Michotte παρουσιάζει τὶς ἰδέες μου γιὰ τὶς κιναισθησιακὰς ρίζες τῆς αἰτιότητος ὡς ἀνανέωση τῆς περιφρημῆς θέσης τοῦ Biran· εἶναι λοιπὸν γόνιμο γιὰ τὸ θέμα μας νὰ συγκρίνουμε μιὰ διδασκαλία κατασκευασμένη πᾶνω σὲ ἐνδοσκοπικὰ δεδομένα μὲ μιὰν ἐρμηνεία ἀντλημένη ἀπὸ τὴν ἄμεση παρατήρηση τῶν δύο πρώτων χρόνων τοῦ παιδιοῦ.

Ἄλλὰ προτοῦ ἔρθουμε στὴν αἰτιότητα, ἄς θυμῆσουμε ἀρχικὰ τὸ περίφημο καὶ ὀφειλόμενο στὴν ἐνδοσκόπηση λάθος ποῦ διέπραξε ὁ Maine de Biran σχετικὰ μὲ τὸ συναίσθημα τῆς προσπάθειας καὶ ποῦ ψεύτισε τὴν ὑπόλοιπὴ διδασκαλία του στὰ σημεῖα ὅπου ἐμφανίζεται τὸ θέμα τῆς προσπάθειας. Ὁ Maine de Biran, ποῦ ἐκτιμοῦσε στὸν Leibniz τὴν ἀποκατάσταση τῶν ἐννοιῶν τῆς τελολογίας καὶ τῆς δυνάμης, ἐπαναλαμβάνει τὸ καρτεσιανὸ Cogito στὸ φῶς αὐτῶν τῶν δύο ἐννοιῶν. Καὶ καθὼς ἡ ἐνδοσκόπηση, ὅ,τι κι ἂν κάνουμε, εἶναι πάντα μιὰ δόμηση τῶν λεγόμενων «ἄμεσων» δεδομένων καὶ ὄχι ἡ ἄμεση ἐνόρασή τους, αὐτὴ ἡ δόμηση ἐπηρεάζεται φυσιολογικὰ ἀπὸ τὶς ἰδέες τοῦ γνωρίζοντος ὑποκειμένου ποῦ κοιτάζει τὸ ἀτομικὸ τοῦ ἐγῶ (τὸ διαπιστώσαμε παραπάνω στὸν Sartre). Ἐνδοσκοπώντας τὸ Cogito στὸ ἐγῶ του, ὁ Biran βρίσκει φυσιολογικὰ ὅτι οὐσιωδῶς εἶναι δύναμη καὶ τελολογία, καὶ τὴ σύνθεση αὐτῶν τῶν δύο ἰδιοτήτων τὴ βρίσκει μέσα στὴ συνείδηση τῆς ἐθελούσιας προσπάθειας ποῦ ἐκλαμβάνεται σὰν ἄμεση καὶ φυγόκεντρο ἀπόρροια τοῦ ἐγῶ, τέτοια ποῦ ἐμφανίζεται ἔμπρακτα στὴν ἐνδοσκόπηση. Ἄλλὰ αὐτὸ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιό καθαρὰ παραδείγμα-

τα τῆς ἐνδοσκοπικῆς αὐταπάτης, ὅταν ἡ συνείδηση δὲν τοποθετεῖται μέσα στὸ σύνολο τῆς συμπεριφορᾶς.

Πρὶν ἀπ' ὅλα, ὁ W. James σέ ἓνα περιλάλητο ἄρθρο τοῦ δημοσιεύτηκε στὸ *Mind* γύρω στὸ 1880, ἔδειξε ὅτι δὲν ὑπῆρχε αἰσθησιονευρική ἐνέργεια καὶ ὅτι κατὰ συνέπεια, στή μυϊκὴ προσπάθεια, δὲ νιώθουμε νὰ περνᾷ προσαγωγὸ ἢ φυγόκεντρο νευρικὸ ρεῦμα: ἄρα ἡ διαδικασία εἶναι κεντρόμολη καὶ μὲ ἀφετηρία τὴν ἀντίσταση συνειδητοποιοῦμε τὴν προσπάθεια. Προπάντων ὅμως ὁ P. Janet ἔδειξε ὅτι τὸ συναίσθημα τῆς προσπάθειας συγκροτεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ στοιχειώδη συναισθήματα, ὁ εἰδικὸς χαρακτήρας τῶν ὁποίων ἀντιστοιχεῖ σὲ μιὰν «ρύθμιση» τῆς δράσης, δηλαδὴ σὲ μιὰν ἐνεργοποίησιν ἢ σὲ μιὰν περάτωση τῆς πράξης· ἂν λοιπὸν θέλουμε νὰ καταλάβουμε τὸ συναίσθημα ποῦ μεταφράζει αὐτὴ τὴ ρυθμιστικὴ συμπεριφορὰ ὀφείλουμε νὰ ἀναλύσουμε τὴν συμπεριφορὰ τῆς προσπάθειας. Μετὰ ἀπὸ τὸν J.M. Baldwin καὶ τὸν J. Philippe, ὁ Janet διαπιστώνει ὅτι ἡ προσπάθεια εἶναι μιὰ θετικὴ ρύθμιση τῆς δραστηριότητος (ὅπως ἡ κούραση εἶναι μιὰ ἀρνητικὴ ρύθμιση τῆς δραστηριότητος καὶ ἡ χαρὰ ἢ ἡ λύπη εἶναι ρυθμίσεις περάτωσης ἀνάλογα μὲ τὴν ἐπιτυχία ἢ τὴν ἀποτυχία), ρύθμιση ποῦ ἐξαρτᾶται οὐσιαστικᾶ ἀπὸ μιὰν ἐπιτάχυνση, δηλαδὴ ἀπὸ μιὰν ἐνίσχυση τῶν ἐνεργειῶν ποῦ ἀπαιτεῖ ἢ πράξη: ἓνας ποδηλάτης ποῦ κινεῖται μὲ τὴν κανονικὴ του ταχύτητα δὲν καταβάλλει προσπάθεια, αὐτὸ ὅμως συμβαίνει ὅταν ἐπιταχύνει, ὅταν τρέχει γρηγορότερα ἀπὸ τὸ κανονικὸ ἢ ἂν παλεύει ἐνάντια σὲ μιὰ κόπωση ποῦ ἐπιβραδύνει τὴν ταχύτητά του. Ὄντας ρύθμιση τῆς ἐπιτάχυνσης ἢ τῆς ἐνίσχυσης, ἡ προσπάθεια λοιπὸν δὲν ἔχει τίποτα κοινὸ μὲ μιὰν ἀπόρροια ἐνέργειας τοῦ «ἐγῶ», μὲ τὴν ἔννοια τοῦ Maine de Biran: τὸ ἐγῶ δὲν εἶναι μιὰ «δύναμη», ἀφοῦ οἱ δρῶσες ἐνεργεῖες εἶναι ὀργανικές, ἀλλὰ ἓνας ρυθμιστὴς ποῦ κανονίζει τὴν παροχὴ τους· ἢ μᾶλλον εἶναι τὸ σύστημα τῶν σημασιῶν, τῶν ἀξιῶν, τῶν προθέσεων κτλ., ποῦ μεταφράζουν σὲ ὅρους συνείδησης τὶς ρυθμίσεις ὀλόκληρης τῆς δράσης, ἔκφραση τῆς ὁποίας εἶναι τὸ ἐγῶ.

Βλέπουμε ἔτσι ὅτι βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὰ ἐνδοσκοπικὰ δεδομένα, στὴν πραγματικὴ δυναμικὴ τῆς συμπεριφορᾶς. Ἡ γενικὴ καὶ συνήθης ἐνδοσκόπησις δὲν ἔχει ἄδικο ὅταν βλέπει στὸ ἐγῶ τὴν

πηγή τῆς προσπάθειας, ἔχει ὁμως δίκιο μόνο στὸ μέτρο πού δὲν ἀναλύει, ἀλλὰ περιορίζεται νὰ ὑπηρετῆσει τοὺς σκοποὺς τῆς πράξης. Ἄν μετατρέψει αὐτὴν τὴν χρησιμοθηρική λειτουργία σὲ ἕνα γνωστικὸ ἐργαλεῖο, ἢ ἐνδοσκοπικὴ ψυχολογία διατρέχει τὸν κίνδυνο νὰ ἀφήσει νὰ τῆς διαφύγουν οἱ μηχανισμοί, ἢ ἐνδόμυχη γνώση τῶν ὁποίων εἶναι ἄχρηστη στὴν πράξη καὶ μόνο μιὰ ψυχολογία τῆς συμπεριφορᾶς θὰ καταφέρει νὰ τοὺς ἐντοπίσει, τοποθετώντας τότε τὰ ἐνδοσκοπικὰ δεδομένα στὴν ἀληθινὴ τους θέση, πού δὲν εἶναι γνωστικὴ.

Αὐτὴ ἡ ἀρχικὴ ἀνεπάρκεια τῆς ἀνάλυσης ἐξηγεῖ λοιπὸν τὶς ἰδιάζουσες δυσκολίες τῆς μπιρανικῆς θεωρίας γιὰ τὴν αἰτιότητα. Ὁ Hume εἶχε πιστέψει ὅτι διασάφησε αὐτὴ τὴν ἔννοια ἀνάγοντάς την σὲ ἕνα καθαρὸ παιχνίδι συνηθισμένων διαδοχῶν, χωρὶς κανένα φανερὰ ἀναγκαῖο ἀντικειμενικὸ δεσμὸ πού νὰ προκύπτει ἀπλῶς ἀπὸ τὴν καταναγκαστικὴ δύναμη τῶν ὑποκειμενικῶν συνειρμῶν καὶ τῶν συνηθειῶν. Ὁ Maine de Biran πρόσφερε τὴν μεγάλη ὑπηρεσία νὰ ἀναζητήσῃ ἀντίθετα τὴν πηγὴ τῆς ιδέας τῆς αἰτιότητας ὄχι σὲ ἐξωτερικὲς διαδοχὰς ἢ σὲ ὅποιες ἄλλες, ἀλλὰ στὴν ἴδια τὴν πράξη, περιοχὴ ὅπου μπορούμε νὰ ρυθμίσουμε τὸ παιχνίδι τῶν διαδοχῶν χάρις στὶς προθέσεις μας καὶ ὅπου κατὰ συνέπεια παρεμβαίνει ἀνάμεσα στὰ πρότερα καὶ στὰ ὕστερα ἕνας δεσμὸς πού δὲν ἀνάγεται στὸν ἀπλὸ συνειρμὸ, δικαιώνοντας ἔτσι τὴν ἔννοια τῆς αἰτιότητας ὡς παραγωγῆς. Ὡστόσο σὲ τί συνίσταται ἕνας παρόμοιος δεσμὸς, ἢ ψυχολογικὴ ἀνάλυση τοῦ ὁποίου εἶναι ἐξαιρετικὰ περίπλοκη ἐξ αἰτίας τῆς παρεμβολῆς τῶν ψυχολογικῶν παραγόντων καὶ τῆς συνειδησης (θὰ ἐπανέλθουμε ἀμέσως σὲ αὐτὸ ἀπ' ἀφορμὴ τὴν ἀρχὴ τῆς παραλληλίας πού ἐπικρίθηκε ἀπὸ τὸν Bergson) καὶ ἡ ἐπιστημολογικὴ ἀνάλυση τοῦ ὁποίου μπορεῖ νὰ ἐπιτελεστεῖ πρὸς δύο ἀντίθετες κατευθύνσεις; Ἡ μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς κατευθύνσεις εἶναι ἡ κριτικὴ ἢ καντιανὴ ἐρμηνεία, τὴν ὁποία ἐντούτοις ὁ Biran γνώριζε καλά, μολονότι τοποθετεῖ τὶς δικές του ἀναλύσεις στὸ ἐπίπεδο τοῦ φαινομένου καὶ ὄχι τοῦ νοουμένου: τὰ φαινόμενα δεδομένα τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου ἔχουν ἐρμηνευτεῖ ἀπὸ τὸ γνωρίζον ὑποκείμενο ὅπως ἐκεῖνα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, δηλαδὴ αὐτὸ τὸ ὑποκείμενο χάρις στὴ νόησή του εἰσάγει ἕναν ὀρθολογικὸ δεσμὸ ἀνάμεσα στὰ

πρότερα και στα ύστερα· έτσι η ιδιάζουσα αναγκαιότητα της αιτιότητας προέκυπτε από μια a priori σχέση, όπως έλεγε ο Kant, ή απλώς άπαγωγική, όπως έλεγε ο Descartes (causa seu ratio), αλλά πάντα από μια σχέση όφειλόμενη στη διάνοια καθώς αυτή δομεί τό δεδομένο. Η άλλη κατεύθυνση, την όποία άκολούθησε ό Maine de Biran, είναι αντίθετα προκριτική (αυτός την ήθελε μετακριτική) ή ένορατική και συνίσταται στην αναζήτηση του αίτιακού δεσμού μέσα στο ίδιο τό φαινόμενο, με την έλπίδα ότι, αν τά φαινόμενα έν γένει προσφέρουν τίς άπλές κανονικές διαδοχές, στις όποιες βασίσθηκε ό Hume, τό έσωτερικό φαινόμενο πού συνδέεται με την ίδια την πράξη θα πρόσφερε μιάν άμεση ένόραση ή μιάν άμεση κατάληψη α) τής αίτίας, β) του άποτελέσματος, και προπαντός γ) του αισθητού και βιωμένου περάσματος από την αίτία στο άποτέλεσμα.

Με την ανεπαρκή του άνάλυση τής προσπάθειας, ό Maine de Biran άνακαλύπτει έμπρακτα αυτούς τους τρεις όρους: ή αίτία είναι τό έγώ, πηγή τής ήθελημένης και μυϊκής προσπάθειας, τό άποτέλεσμα είναι μιá τροποποίηση έξωτερική πρós τό έγώ, επειδή άρχικά μεταφράζεται με μιάν αντίσταση πού σημαδεύει την έξωτερικότητα του άντικειμένου, πάνω στο όποιο άσκειται ή δράση, και τό αισθητό πέραςμα τής αίτίας στο άποτέλεσμα προσφέρεται άμεσα από τον συγχρονισμό άνάμεσα στο ρεύμα τής ήθελημένης προσπάθειας και σέ εκείνο τής μυϊκής προσπάθειας: από την «άπόλυτη ταυτοχρονία του βούλεσθαι και τής έννοιας».¹

1. «Άς εξηγήσουμε όπως θέλουμε πώς τό έγκεφαλικό ρευστό θέτει σέ κίνηση τά νεύρα και μέσω αυτών τους μύς· δέν θα άντιληφθούμε καλύτερα ... την δράση τής βούλησης μέσα στην έκούσια κίνηση», *Oeuvres*, τ. XI, σ. 415 (τό άναφέρει ό D. Voutsinas, *La psychologie de Maine de Biran*, σ. 95). Αυτό τό χωρίο δέχεται λοιπόν: 1) Ένα νευρικό ρεύμα πού όδηγεί από τον έγκέφαλο στην περιφέρεια· 2) τό γεγονός πού άντιστοιχεί στο πρωταρχικό γεγονός του συγχρονισμού άνάμεσα «στη βούληση και στην κίνηση»· και 3) την ύπόθεση ότι μιá εξήγηση χωρισμένη από τον μηχανισμό αυτού του φυγόκεντρου ρεύματος δέν θα αφαιρέσει τίποτα από την προφάνεια του αίτιακού χαρακτήρα αυτής τής δύναμης του έγώ πού είναι ή έθελούσια προσπάθεια. Χωρίς νά λείει ρητά ότι έχουμε συνείδηση του φυγόκεντρου νευρικού ρεύματος, έφόσον ό Maine de Biran δέν θέλει νά ύπερβεί «τό όριο πού, σχεδόν με μιάν άβυσ-

Καθώς ἡ ἔρμηνεία τοῦ Biran γιὰ τὴν αἰτιότητα θεμελιώνεται σὲ καθαρὰ ψυχολογικὰ δεδομένα, ἐπιδέχεται, ὅπως καὶ ἐκείνη τοῦ Hume, ἄμεσο ἐμπειρικὸ ἔλεγχο, ὅχι μὲ ἐνδοσκοπήσει, ἀφοῦ αὐτὴ εἶναι κριτὴς καὶ μέρος καὶ εἶδαμε τὰ λάθη τῆς σχετικὰ μὲ τὸ συναίσθημα τῆς προσπάθειας, ἀλλὰ μὲ μιὰν ἐξέταση τῆς πραγματικῆς γένεσης τῆς αἰτιότητας τὶς ἐποχὲς ποὺ συγκροτεῖται, δηλαδὴ κατὰ τὸ πρῶτο ἔτος. Ἄς συνοψίσουμε λοιπὸν σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ ἀποτέλεσμα αὐτοῦ τοῦ ἐλέγχου κατὰ τὴ διάρκειά τῆς κιναισθησιακῆς περιόδου (ἀπὸ τὴ γέννηση μέχρι τοὺς 18-24 μῆνες), κατόπιν κατὰ τὴν περίοδο τῆς διαμόρφωσης τῶν πράξεων (ἀπὸ 2 ὡς 7-8 καὶ ἀπὸ 7 ὡς 11-12 χρόνων).

Ἄλλὰ στὸ κιναισθησιακὸ ἐπίπεδο, ἡ ἐξέταση τοῦ ὁποίου εἶναι ἐδῶ θεμελιώδης, ἡ αἰτιότητα ξεκινᾷ ἀπὸ τοὺς 3-4 μῆνες ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ἴδιου τοῦ ὑποκειμένου. Γιὰ παράδειγμα, τὸ βρέφος ἀνακαλύπτει κατὰ τύχη ὅτι τραβώντας ἓνα κορδόνι ποὺ κρέμεται ἀπὸ τὴν ὀροφή τῆς κούνιας του μπορεῖ νὰ ταράξει, νὰ κάνει νὰ ταλαντευτοῦν καὶ νὰ ἀντηγήσουν ὅλα τὰ πλαστικὰ παιχνίδια ποὺ εἶναι κρεμασμένα ἀπὸ αὐτὴ τὴ στέγη καὶ στολισμένα μὲ ψήγματα μετᾶλλου· ἀπόδειξη τοῦ ὅτι σὲ αὐτὸ διαπιστώνει μιὰν αἰτιότητα εἶναι ὅτι, ἀργότερα, ὅταν ξεκρεμαστοῦν τὰ παιχνίδια ἀπὸ τὴ στέγη, ἀρκεῖ νὰ κρεμάσουμε ἓνα νέο ἀντικείμενο γιὰ νὰ ἀναζητήσῃ ἀμέσως τὸ κορδόνι καὶ νὰ τὸ τραβήξῃ κοιτώντας ἀπὸ τὰ πρὶν τὸ ἀντικείμενο. Ἐτοῦτῃ ἡ αἰτιότητα εἶναι τόσο ἄμεσα σταθερὴ καὶ γενικεύσιμη, ὥστε ἂν κάνομε νὰ ταλαντευθεῖ ἓνα ἀντικείμενο στὰ δύο μέτρα ἀπὸ τὴν κούνια καὶ αὐτὸ τὸ θέαμα σταματήσει, τὸ βρέφος ψάχνει ἀκόμα νὰ τραβήξῃ τὸ κορδόνι (καὶ καταφέρει νὰ κάνει τὸ

σο, χωρίζει τὸν τομέα τῆς ψυχολογίας ἀπὸ ἐκεῖνον τῆς φυσιολογίας», τούτῃ ἡ περικοπή ὑπονοεῖ αὐτὴ τὴ συνείδηση· καὶ ἡ ἀπόδειξη εἶναι ἡ ἀρνηση τοῦ Maine de Biran νὰ δεχτεῖ τὴν διάκριση τοῦ Destutt de Tracy ἀνάμεσα στὴν ἐκούσια κίνηση καὶ τὴν κίνηση ποὺ νιώθουμε στὴ διάρκειά τῆς κίνησης τῶν μελῶν μας: «Ἀφαιρεῖτε... τὸ συναίσθημα τῆς προσπάθειας ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς δύναμης τοῦ ἐγὼ ποὺ τὸ δημιουργεῖ καὶ ποὺ γνωρίζει τὸν ἑαυτό του μόνο σὲ αὐτὸ καὶ ἀπὸ αὐτό...· ἀπαξ καὶ ὑποθέτομε μιὰν αἰσθητὴ κίνηση, πρέπει ἐπίσης νὰ δεχτοῦμε ἀναγκαστικὰ τὶς συνθῆκες καὶ τὸν εἰδικὸ χαρακτήρα, ὑπὸ τὶς ὁποῖες μπορεῖ νὰ γίνῃ αἰσθητὴ...» (τὸ ἀνα φέρει ὁ Voutsinas, *op. cit.*, σ. 268).

ἴδιο γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὴ συνέχιση τῶν σφυριγμάτων, καὶ ὅλα αὐτὰ χωρὶς νὰ βλέπει τὸν ἐνήλικο).

Ἐτούτῃ ἡ πρωτογενὴς αἰτιότητα ἐπαληθεύει βέβαια τὴ θεμελιώδη ἰδέα τοῦ Maine de Biran, ὅτι ἡ πρωταρχικὴ αἰτιότητα συνδέεται μὲ τὴν ἴδια τὴν πράξη, ἀλλὰ δὲν ἐπαληθεύει τίποτε ἄλλο, γιὰτὶ δὲν εἶναι ἡ συνειδητοποίηση τοῦ ἐγῶ του ποὺ ὀδηγεῖ τὸ ὑποκείμενο στὴν ἀνακάλυψη τῆς αἰτιότητας, δεδομένου ὅτι, σὲ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο, δὲν ὑπάρχει ἀκόμα καμιὰ διαφοροποίηση ἀνάμεσα στὸ ἐγῶ καὶ στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο καὶ τὸ ἐγῶ θὰ οἰκοδομηθεῖ σὲ συνάρτηση μὲ τοὺς ἄλλους κατὰ τὰ τέλη τοῦ πρώτου χρόνου καὶ στὴ διάρκεια τοῦ δεύτερου. Θὰ μᾶς ἀντιτάξουν ὅτι ἡ συνείδηση τοῦ ἐγῶ δὲν εἶναι ἀναγκαία στὴν ἀνακάλυψη τῆς αἰτιατικῆς σχέσης, ἀλλὰ μόνο ἡ συνείδηση τῆς προσπάθειας, τῶν ἀντιστάσεων καὶ τῆς φυγόκεντρης δράσης τῶν μὲν πάνω στὶς ἄλλες. Ἄς θυμῆσουμε ὅμως ἀρχικὰ ὅτι δὲν ὑπάρχει συνείδηση ἐνὸς φυγόκεντρου ρεύματος νευρικῆς ἐνέργειας. Ὅσο γιὰ τὶς προσπάθειες καὶ τὶς ἀντιστάσεις, ἐδῶ δὲν ὑπάρχει τίποτα παρόμοιο: τὸ βρέφος ἔπιασε ἕνα κορδόνι καὶ διαπίστωσε ὅτι αὐτὸ τὸ προηγούμενο ἀκολουθήθηκε ἀπὸ θαυμάσιες καὶ ἀπροσδόκητες συνέπειες καὶ ξανάρχισε τὸ δίχως ἄλλο καὶ χωρὶς νὰ νοιαστεῖ γιὰ χωρικές ἢ φυσικές ἐπαφές (ὅπως ἡ περίπτωση τοῦ ἀντικειμένου σὲ ἀπόσταση δύο μέτρων ἢ τῶν σφυριγμάτων πίσω ἀπὸ τὸ παραπέτασμα). Συνεπῶς ἡ συμπεριφορὰ τοῦ βρέφους εἶναι σύμφωνη μὲ τὸν φαινομενισμό τοῦ Hume, ἀλλὰ ἀποκλειστικὰ στὴν περιοχὴ τῆς ἴδιας τῆς πράξης, πράγμα ποὺ ἐπαληθεύει τὴν παρατήρηση τοῦ Brunschvicg, ὅτι ὁ Hume καὶ ὁ Maine de Biran ἀναιροῦν ὁ ἕνας στὸν ἄλλον. Θὰ μιλήσουμε λοιπὸν γι' αὐτὸ τὸ πρῶτο στάδιο μαγικο-φαινομενιστικῆς αἰτιότητας, φαινομενιστικῆς, γιὰτὶ ὅτιδῆποτε προκαλεῖ ὅτιδῆποτε στὴν περιοχὴ τῆς πράξης, καὶ μαγικῆς, γιὰτὶ ἡ πράξη δρᾷ ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἐπαφές.

Μόνο ποὺ μιὰ ἔννοια δὲν γίνεται κατανοητὴ σὲ συνάρτηση μὲ τὴν σκοπιὰ της μόνο, ἀλλὰ προπαντὸς σὲ συνάρτηση μὲ τὸ σύνολο τῆς ἀνάπτυξής της, δηλαδὴ μὲ τὴν κατεύθυνση (ἢ «πρόθεση»!) ποὺ ἀκολουθεῖ ἀναπτυσσόμενη. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ ἀκολουθία εἶναι ἐντυπωσιακὴ: στὸ βαθμὸ ποὺ τὸ βρέφος κατασκευάζει τὸ σχῆμα τοῦ διαρκοῦς ἀντικειμένου καὶ ὀργανώνει τὸ χῶρο καθὼς καὶ τὶς χρονικὲς

σειρές σύμφωνα με ένα συνεκτικό σύστημα (τὴν πρακτικὴ «ομάδα» τῶν μετατοπίσεων), ἡ αἰτιότητά του ἀντικειμενοποιεῖται καὶ χωροποιεῖται, δηλαδὴ ἐπεκτείνεται στὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὰ ἴδια τὰ ἀντικείμενα καὶ με μίαν συνεχῶς μεγαλύτερη φροντίδα γιὰ ἐπαφές. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ αἰτιότητα ἐξαρτᾶται ἀπὸ ὁλόκληρη τὴ δόμηση τοῦ πραγματικοῦ, ἡ ὁποία ὀφείλεται στὴν πρόοδο τῆς διάνοιας, πράγμα πού ἐπαληθεύει ὀλικὰ τὴν ὀρθολογιστικὴ ἐρμηνεία τῆς αἰτιότητας, με βάση δηλαδὴ τὴν κατασκευὴ συμπερασμῶν, ἐνάντια στὸν φαινομενισμό τοῦ Hume καὶ στὴν ἐνόραση ἐνὸς αἰσθητοῦ περάσματος ἀπὸ τὴν αἰτία στὸ ἀποτέλεσμα τοῦ Maine de Biran.

Ἄλλωστε αὐτὴ ἡ ἐπαλήθευση θὰ ἦταν πολὺ ἀτελής ἂν δὲν εἶχε συνέχεια. Ἄλλὰ στὸ πεδίο τῆς παραστατικῆς σκέψης, ἀπὸ τὰ 2 ὠς τὰ 11-12 χρόνια, κατὰ κανόνα παριστάμεθα σὲ μίαν ἀνακατασκευὴ ἐκείνου πού εἶχε κατακτηθεῖ στὸ κιναισθησιακὸ ἐπίπεδο καὶ κατόπιν με πολὺ πιδὲ ἐκτεταμένες προόδους. Σὲ γενικὲς γραμμὲς μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι, σὲ αὐτὸ τὸ νέο πεδίο, ἡ αἰτιότητα πρωτοεμφανίζεται σὰν ἓνα ἐπίπεδο κιναισθησιακὸ, με μίαν ἄμεση ἀφομοίωση τοῦ πραγματικοῦ στὰ σχήματα τῆς δράσης, ἐνῶ συνακόλουθα ἀποκεντρώνεται ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἀρχικὸ ἐγωκεντρισμὸ γιὰ νὰ γίνῃ ἀφομοίωση με τὶς πράξεις, πράγμα πού δὲν εἶναι τὸ ἴδιο, μολονότι ἡ πράξις ἀπορρέει ἀπὸ τὴ δράση καὶ καταλήγει στὴν αἰτιότητα με ὀρθολογικὴ ἀπαγωγὴ. Δύο παραδείγματα εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ δείξουμε πῶς παράγεται ἡ αἰτιότητα διαμέσου ἀφομοίωσης με τὴν δράση. Ἀρχικὰ θὰ παραθέσουμε ἓνα παράδειγμα πού θυμίζει ἐντυπωσιακὰ τὴν μαγικο-φαινομενιστικὴ αἰτιότητα τοῦ κορδονιοῦ στὴν ὀροφή τῆς κούνιας: μέχρι τὴν ἡλικία τῶν ἕξι χρονῶν, μεγάλος ἀριθμὸς παιδιῶν πού παρατηρήσαμε πιστεύουν ὅτι τὸ φεγγάρι τὰ ἀκολουθεῖ, βαδίζει, τρέχει ἢ ξανάρχεται ἀνάλογα με τὴν κίνηση τοῦ ὑποκειμένου, τὸ περιμένει μόλις μπαίνει σὲ ἓνα σπίτι καὶ μάλιστα ξαναεμφανίζεται μετὰ ἀπὸ ἓνα οἰκοδομικὸ τετράγωνο, ὅταν τὸ ὑποκείμενο πάει νὰ διαπιστώσῃ ἂν θὰ τὸ δεῖ καὶ πάλι στὴν ἐπόμενη ἐγκάρσια ὁδὸ. Κατόπιν ἓνα πεντάχρονο παιδί, τὸ ὁποῖο παρακολουθοῦμε μέρα με τὴ μέρα, ἀνακαλύπτει ὅτι ὁ ἀέρας εἶναι «χειροποίητος», δηλαδὴ προϊόν αὐτοῦ πού μπορούμε νὰ κάνουμε με τὸ χέρι κουνώντας ἓνα κλαδί σὰν βεντάγια (ἐξ οὗ καὶ ὁ ἀέρας πού

γεννιέται από τὰ δέντρα πού σαλεύουν, ἡ σκόνη ἢ τὰ κύματα πού σηκώνονται, τὰ νέφη πού προκαλοῦν ἀνέμους προχωρώντας καὶ συνακόλουθα παρασύρονται ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἀνεμο πού τὰ ἴδια γέννησαν, ὅπως καὶ στὴν ἀντιπερίστασιν* τοῦ Ἀριστοτέλη). Ὡς παράδειγμα αἰτιότητος διαμέσου ἀφομοίωσης μὲ τις πράξεις, ἄς ἀρκεστοῦμε νὰ σημειώσουμε ὅτι, μόλις συγκροτηθοῦν οἱ προσθετικὲς πράξεις (πρόσθεση ἀριθμῶν ἢ συγκέντρωση τάξεων) γύρω στὴν ἡλικία τῶν 7-8 χρόνων, τὸ παιδί, πού μέχρι τότε δὲν πίστευε στὴν διατήρηση τῆς ζάχαρης ἀπαξ καὶ διαλυθεῖ μέσα στὸ νερὸ («ἡ γεύση φεύγει σὰν μυρωδιά» κτλ.), φτάνει νὰ παραδεχτεῖ τὴ διατήρηση τῆς οὐσίας της, κατόπιν τοῦ βάρους της καὶ τέλος τοῦ ὄγκου της (πού μετρᾶται μὲ τὴν ἄνοδο τῆς στάθμης τοῦ νεροῦ), ὑποθέτοντας ὅτι οἱ μικροὶ κόκκοι, πού ναι ὄρατοὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς διάλυσης, γίνονται ὀλοένα καὶ πιο μικροὶ καὶ ἀόρατοι, ἀλλὰ ὅτι τὸ σύνολό τους, διατηρούμενο, ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν ὀλικὴ ὕλη τοῦ ἀρχικοῦ βάλου ζάχαρης, κατόπιν μὲ τὸ βάρος του καὶ τὸν ὄγκο του. Πρόκειται γιὰ τὸν ἀτομισμὸ πού ὀφείλεται στὴν «μεταφυσικὴ τῆς σκόνης», ὅπως τόσο χαριτωμένα λέει ὁ Bachelard, ὁ ὀποῖος ὅμως προκύπτει ἀρχικὰ ἀπὸ μιὰν ἐνεργηματικὴ σύνθεση ἀντὶ νὰ ὀδηγήσει σὲ αὐτὴ μετὰ ἀπὸ μιὰν ποιοτικὴ φάση.

Συμπερασματικά, ἡ ψυχογενετικὴ ἐξέταση τῆς αἰτιότητος δὲν ἐπαληθεύει πλέον τὴν μπιρανικὴ ἀνάλυση τῆς αἰτιότητος, ὅπως καὶ ἡ ψυχολογία τῶν συμπεριφορῶν δὲν ἐπαληθεύει τὴν ἐρμηνεία του γιὰ τὴν προσπάθεια: συνεπῶς ἡ ἄμεση ἐνόραση τοῦ ἐγῶ δὲν εἶναι ἐγκυρὴ μορφή γνώσης, πάνω στὴν ὀποία μποροῦμε νὰ βασίσουμε μιὰν πνευματοκρατικὴ μεταφυσικὴ.

Δ) Ἡ φιλοσοφικὴ ψυχολογία τοῦ Maine de Biran κατέγινε κυρίως νὰ ἀνασκευάσει τὸν ἐμπειρισμὸ καὶ εὐκολα θὰ τὸ ἐπετύγχανε ἂν δὲν ἐπεφτε στὴν ἀντίθετη ὑπερβολὴ ἑνὸς ἐνορατισμοῦ πολὺ πιο στοχαστικοῦ παρὰ ἱκανοῦ νὰ συλλάβει τὸ ἀντικείμενό του. Μὲ διαφορετικὸ τρόπο, ἡ ψυχολογία τοῦ H. Bergson ἔθεσε σκοπὸ της νὰ ἀντιστρατευθεῖ καὶ νὰ ὑπερβεῖ τὸν ἐμπειρικὸ συνειρμισμὸ πού κυριαρχοῦσε στὰ ἐργαστήρια καὶ τὸ κατόρθωσε τόσο πιο εὐκολα ὅσο

* ἑλληνικὰ στὸ κείμενο (Σ.τ.Μ.).

γιατί τῆ στιγμῇ πού δημοσιεύτηκαν τὰ "Άμεσα δεδομένα τῆς συνείδησης οἱ ἴδιες ἀντισυνειρμικὲς τάσεις, ἡ ἴδια ἔννοια τοῦ «ρεύματος τῆς συνείδησης» καὶ ὁ ἴδιος πραγματιστικὸς τονισμὸς ὀλόκληρης τῆς δράσης σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς στατικοὺς συνειρμούς κυριαρχοῦσαν στὸν W. James καὶ ἤδη ἐν μέρει στὸν δάσκαλό του Peirce, πού τὸν εἶχε προσηλυτίσει στὸν πραγματισμό· μολονότι λοιπὸν ἐνδιαφερόταν γιὰ τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα καὶ τελικὰ προσανατολιζόταν πρὸς μιὰ πραγματιστικὴ φιλοσοφία πού δὲν εἶχε τίποτα τὸ μεταφυσικὸ καὶ πρὸς μιὰ «σοφία» (ἀμερικανικὴ βέβαια, ἀλλὰ δὲν μπορούμε νὰ μεμφθοῦμε τὸν James ἐπειδὴ δὲ γεννήθηκε στὴν Ἰνδία, οὔτε ἐπειδὴ δὲν διδάξε στὴν Καινιξβέργη κατὰ τὸν δέκατο ὄγδοο αἰῶνα), ὁ W. James ἦταν ὁ τύπος ἀκριβῶς τοῦ ἐπιστήμονα ψυχολόγου, ὁ ὁποῖος ἴδρυσε ἓνα ἐργαστήριον χωρὶς νὰ εἶναι παθιασμένος πειραματιστῆς (ἴσως ὅμως νὰ μὴ βρῆκε τοὺς συνεργάτες ἢ τοὺς βοηθοὺς πού θὰ ταίριαζαν σὲ αὐτὸ τὸ γόνιμο ἀφεντικὸ) καὶ ἤθελε πάντα νὰ ὑποταχτεῖ ἐξ ὀλοκλήρου στὰ ἐμπειρικὰ γεγονότα. Δὲν διατείνομαι ὅτι ὁ James ἐπηρέασε ἄμεσα τὸν Bergson, καὶ μάλιστα δὲν προσπάθησα κἂν νὰ τὸ ἐξακριβώσω, γιατί αὐτὸ δὲν ἔχει καμιὰ σπουδαιότητα ἀφοῦ εἶναι συχνὸ φαινόμενο σὲ μιὰ καμπὴ τῆς ἐπιστήμης οἱ ἴδιες ιδέες νὰ ἐμφανίζονται σὲ δύο ἢ περισσότερα διαφορετικὰ πρόσωπα· τὸ μόνο πού λέω εἶναι ὅτι οἱ ἀντισυνειρμικὲς ιδέες τοῦ Bergson, οἱ ιδέες του γιὰ τὴ συνεχῆ χρονικὴ ροὴ τῆς συνείδησης καὶ γιὰ τὸν ρόλο τῆς πράξης δὲν μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στὶς μεταφυσικὲς του προθέσεις, γιατί ἤδη ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ ἐμφανίζονταν σὲ συγγραφεῖς πού ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἀνανεώσουν τὴν ἐπιστημονικὴ ψυχολογία, καὶ ὅτι οἱ μπερξονικὲς θέσεις ἀρχίζουν ἀντίθετα νὰ γίνονται συζητήσιμες μαζὶ μὲ τίς πιὸ εἰδικὲς ἀπὸ μεταφυσικὴ σκοπιὰ ιδέες σχετικὰ μὲ τίς ιδιότητες τοῦ πνεύματος πού δὲν ἀνάγονται στὶς ιδιότητες τοῦ σώματος.

Γιὰ νὰ ἐπανεέλθουμε στὸ ρόλο τῆς δράσης (βλ. κεφ. III, στὸ Γ 4ο), ὁ Bergson ἔχει περιγράψει θαυμάσια τὸν τρόπο πού ἡ ἀντίληψη τεμαχίζει τὸ πραγματικὸ σύμφωνα μὲ τὸν καμβὰ τῶν πιθανῶν ἢ προβεβλημένων πράξεων καὶ πού ἡ νόηση χρησιμοποιοεῖ καὶ προεκτείνει τὴ δράση. Ἄλλὰ κατὰ παράδοξο τρόπο, καὶ σὲ ἄρκετὰ στενὴ παραλληλία μὲ τὸν ἀμερικάνικον πραγματισμό, στὴ δράση

είδε κυρίως τὰ ἀποτελέσματά της καὶ τὶς ἐπιτυχίες της χωρὶς νὰ ἀνατρέξει στὶς προκαταρκτικὲς καὶ κατὰ κάποιον τρόπο ἐπιστημικὲς τῆς προϋποθέσεις, ἔτσι ὥστε δὲν ἐπέμεινε στὸν ἴδιο τὸν συντονισμό τῶν πράξεων οὔτε ἀντιλήφθηκε ὅτι αὐτὸς ὁ συντονισμὸς περιλάμβανε μιὰ λογικὴ πὺ προετοίμαζε τὴ λογικὴ τῶν ἰδίων τῶν ἐνεργημάτων ὡς πράξεων ἐσωτερικευμένων, οἱ ὁποῖες ἔχουν γίνεῖ ἀντιστρέψιμες. Βέβαια ἀντιλήφθηκε καὶ περιέγραψε μὲ λαμπρὸ τρόπο (πιθανῶς εἶναι μιὰ κατάκτηση πὺ μπορούμε δίκαια νὰ τὴν ἐγγράψουμε στὸ ἐνεργητικὸ τῆς ἐνδοσκόπησης, ἀλλὰ σὲ ἕναν συγγραφέα πὺ εἶχε πολὺ στοχαστεῖ πάνω στὶς συνθήκες τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπιπόνησης) τὸν ρόλο τῶν «προληπτικῶν σχημάτων» πὺ κατευθύνουν τὴ λύση ἐνὸς προβλήματος, δὲν ἀντλήσε ὅμως ἀπὸ αὐτὸν μιὰ γενικὴ θεωρία τῶν σχημάτων τῆς δράσης, πὺ θὰ τὸν ὀδηγοῦσε ἀκριβῶς νὰ ρίξει τὸ βᾶρος στὴν ἐποψὴ τοῦ συντονισμοῦ καὶ ὄχι μόνον τῆς πρόληψης καὶ τῆς ἐπιτυχίας. Μέσα ἀπὸ τέτοιους περιοριστικούς λόγους ἔφτασε λοιπὸν στὴν ἰδέα ὅτι ἡ γνώση τῆς ζωῆς ὀφείλει νὰ στρέψει τὰ νῶτα στὴ δράση ἀντὶ νὰ χρησιμοποιήσῃ τὶς ἐπιστημικὲς τῆς προϋποθέσεις.

Ἄλλὰ ἄς ἔρθουμε στὶς μεταφυσικὲς ἰδέες τῆς μπερζονικῆς ψυχολογίας, δηλαδὴ στὸ «βαθὺ ἐγὼ» πὺ θεμελιώνεται στὴν ἀνάλυση τῶν δύο μνημῶν καὶ στὸν τρόπο πὺ χρησιμοποιεῖ τὸ σῶμα χωρὶς αὐτὸ νὰ τοῦ χρησιμεύει ὡς ἔδρα. Αὐτὴ ἡ συνολικὴ ἀποψὴ ξεκινάει, ὅπως γνωρίζουμε, ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν δύο μνημῶν: τὴ μνήμη-συνήθεια καὶ τὴ μνήμη-εἰκόνα. Ἄλλὰ μιὰ παρόμοια διάκριση εἶναι τέλεια θεμελιωμένη, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι μπορούσε ἤδη νὰ βασιστεῖ σὲ καθορισμένα γεγονότα καὶ ὅτι δὲν ἀπορρίφθηκε ἀπὸ τότε, μὲ τὴν προϋπόθεση, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Janet, ὅτι βλέπουμε σὲ αὐτὸ μιὰ διαφορὰ ἐπιπέδου.¹ Ἄλλὰ καὶ οἱ δύο ὅροι, χωρισμένοι μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, θυμίζουν παρατηρήσεις πὺ μειώνουν ἐξαιρετι-

1. Καὶ κατὰ συνέπεια πρέπει νὰ προβλέψουμε ὅλα τὰ ἐνδιάμεσα μεταξὺ αὐτῶν τῶν ἐπιπέδων. Σὲ μιὰν μελέτη γιὰ τὴ μνήμη, πὺ εἶναι γραμμένη μαζί μὲ τὸν B. Inhelder καὶ βρίσκεται ὑπὸ δημοσίευση, διακρίνουμε ἤδη 9 διαφορετικούς τύπους πὺ κλιμακώνονται ἀνάμεσα στὴ συνήθεια καὶ τὴν ἀνάμνηση-εἰκόνα.

κὰ τὴν ἐμβέλεια τῶν ἐρμηνειῶν πού ἤθελε νὰ ἀντλήσει ὁ Bergson.

Πρῶτα-πρῶτα ἡ μνήμη-συνήθεια δὲν περιορίζεται μόνο στὴ λειτουργία τῆς ἐπανάληψης ἀλλὰ ἐκπληρώνει ἐξίσου τὴ θεμελιώδη λειτουργία τῆς ἀναγνώρισης». Ἄν ὁ Bergson διατύπωνε μιὰ γενικὴ θεωρία τῶν σχημάτων δράσης, θὰ εἶχε δεῖ ὅτι κάθε σχῆμα ἀφομοίωσης πού ἐπιτρέπει νὰ μεταθέσουμε μιὰ δράση σὲ καταστάσεις ἐν μέρει ἀνάλογες καὶ ἐν μέρει νέες σὲ σχέση μὲ τὴν ἀρχικὴ δράση, εἶναι πηγὴ ἐπανάληψης, ἀναγνώρισης καὶ γενίκευσης. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι οἱ δύο μνῆμες τοῦ Bergson ἀντιστοιχοῦν στοὺς δύο ὅρους τῆς κλασικῆς διάκρισης ἀνάμεσα στὴν ἀναγνωριστικὴ μνήμη, πού εἶναι πολὺ ἀρχέγονη καὶ συναντᾶται ἀκόμα καὶ στὰ κατώτερα ἀσπόνδυλα, καὶ στὴν ἀνακλητικὴ μνήμη ἀνωτάτου ἐπιπέδου, ἡ ὁποία στὸν ἄνθρωπο ἐμφανίζεται μὲ τὴ γλώσσα, τὴ νοητικὴ εἰκόνα κτλ. καὶ κατὰ γενικὸ τρόπο μὲ τὴ σημειωτικὴ (ἢ συμβολικὴ) λειτουργία.

Ὅσο γιὰ αὐτὴ τὴν ἀνακλητικὴ μνήμη ἢ μνήμη-εἰκόνα, ὁ Bergson υἰοθετεῖ στὸ θέμα του μιὰ ἀπὸ τὶς δύο δυνατὲς θέσεις, καὶ μάλιστα χωρὶς νὰ μνημονεύσει ἢ νὰ συζητήσει τὴν ἄλλη. Ἐστὼ ἓνα συμβάν Α πού συνακόλουθα ξεχνιέται καὶ ἀνακαλεῖται ὑπὸ μορφή Α' μιὰ ἢ πολλὰς φορές. Δύο προβλήματα τίθενται ἐδῶ: ἡ μνήμη-εἰκόνα Α' εἶναι πιστὴ ἀναπαράσταση τοῦ Α καὶ προπάντων αὐτοῦ πού διαμείφθηκε μεταξὺ τους, εἴτε δηλ. τὸ Α' πού σχηματίστηκε μετὰ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Α μπόρεσε νὰ διατηρηθεῖ ἀναλλοίωτο στὸ «ἀσυνείδητο» τοῦ ὑποκειμένου, εἴτε τὸ Α' ἐξαφανίστηκε στὸ ἐνδιάμεσο, ἀλλὰ ἀνασυγκροτήθηκε τὴ στιγμὴ τῆς ἀνάκλησης χάρις σὲ ἓνα σύνολο συμπερασμῶν πού θυμίζουν τὴν ἀνασυγκρότηση τοῦ ἱστορικοῦ. Ὁ Bergson καὶ ὁ Freud υἰοθετοῦν τὴν πρώτη ὑπόθεση, ὁ Janet υἰοθετεῖ τὴ δεύτερη ἀντιμετωπίζοντας τὴν ἀνακλητικὴ μνήμη ὡς μιὰ «συμπεριφορὰ» ὅπως οἱ ἄλλες, «συμπεριφορὰ ἀφηγηματικὴ» πού συνίσταται στὸ νὰ ἀνασυγκροτεῖ καὶ προπάντων νὰ ταξιθετεῖ τὰ ἀφηγούμενα συμβάντα.

Ὅμως ἡ δεύτερη θέση παρουσιάζει μιὰ μεγάλη πιθανότητα ἀλήθειας. Ἐκεῖνο πού ἐξάπαντος παραμένει στὸ «ἀσυνείδητο» ἢ ἀκριβέστερα στὴ μὴ στοχαστικὴ συμπεριφορὰ τοῦ ὑποκειμένου εἶναι τὸ σύνολο τῶν σχημάτων δράσης πού εὐνοοῦν τὴν ἀνασυγκρό-

τηση. Ρωτεῖστε κάποιον, πού οί συνήθειές του ποικίλλουν, ἄν πῆρε τὸ πρωινό του προτοῦ φορέσει τὴν γραβάτα του ἢ μετὰ· δὲν θὰ ξέρει, γιατί κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ δύο ἐπουσιώδη συμβάντα δὲν ἄφησαν εἰκόνες Α' καὶ προπάντων αὐτὲς οἱ εἰκόνες, ἔστω καὶ καταγραμμένες στὸ «ἀσυνείδητο», δὲν ἔχουν τεθεῖ ἀπὸ μόνες τους σὲ σειρὰ μέσα στὸ χρόνο: ἡ ἀνασυγκρότηση εἶναι ἐκείνη πού ἐπιτελεῖ αὐτὴ τὴν τοποθέτηση σὲ σειρὰς καὶ συχνὰ πολὺ δύσκολα (παράδειγμα: θυμηθεῖτε ἂν τὸ δεύτερο παιδί σας γεννήθηκε πρὶν ἢ μετὰ ἀπὸ τὴν ἄνοδο τοῦ φασισμοῦ στὴν Ἰταλία, πρὶν ἢ μετὰ ἀπὸ τὴ συγγραφή τοῦ τάδε βιβλίου κτλ.). Ἄν ρωτήσουμε τὸ ἴδιο ἄτομο ἂν προγευμάτισε πρὶν ἢ μετὰ τὸ ξύπνημα, θὰ ἀπαντήσει ἀμέσως, ἀλλὰ κατὰ συμπερασμό, ξεκινώντας ἀπὸ τὰ σχήματα δράσης.

Ἰπὲρ τῆς δεύτερης θέσης πρέπει νὰ σημειώσουμε κυρίως τὸν παραμορφωτικὸ χαρακτήρα ὀρισμένων παιδικῶν ἀναμνήσεων. Ἡ πιὸ παλιὰ μου ἀνάμνηση φτάνει σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου μιὰ νοσοκόμα μὲ πῆγαινε περίπατο μὲ τὸ καροτσάκι (ἀνάμνηση πολὺ ἐξαιρετικὴ, ἂν ἦταν αὐθεντικὴ). Κάποιος δοκίμασε νὰ μὲ κλέψει ἀλλὰ ἡ νοσοκόμα μὲ ὑπερασπίστηκε ἀποτελεσματικά, μέχρι πού γρατζουνίστηκε πολὺ καὶ ὁ ἄγνωστος τὸ ἔσκασε καθὼς ζύγωνε κάποιος ἀστυφύλακας. Αὐτὴ ἡ ἀνάμνηση παραμένει πολὺ ζωηρὴ: ξαναβλέπω ἀκόμα ὅλη τὴ σκηνή, πού ἐκτυλίχθηκε στὸ στρογγυλὸ τῶν Ἡλυσίων Πεδίων, βλέπω ἀκόμα τὸν περίεργο νὰ ζυγώνει καὶ τὸν ἀστυφύλακα νὰ ἔρχεται μὲ τὸ περιώμιο πού φοροῦσαν τότε κτλ. Ὅταν ἤμουνα 15 χρονῶν, ἡ παλιὰ νοσοκόμα μου ἔγραψε στοὺς γονεῖς μου ὅτι, ἔχοντας πρόσφατα γίνει πιστὴ, ἐνιωθε ὑποχρεωμένη νὰ ὁμολογήσει ὅλες τὶς ἀμαρτίες της: ἡ ἱστορία τοῦ βρέφους πού παρ' ὀλίγο νὰ τὸ κλέψουν ἦταν ἐπινοημένη, οἱ γρατζουνιές εἶχαν γίνει ἐπίτηδες κτλ., καὶ τὸ ρολόι πού εἶχε δοθεῖ ὡς ἀνταμοιβὴ ἦταν καὶ πάλι στὴν διάθεση τῶν γονιῶν μου. Συνεπῶς αὐτὴ ἡ ὁμορφὴ παιδικὴ ἀνάμνηση εἶναι ἀνάμνηση ἀνασυγκροτημένη ὀπτικά (καὶ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἔχει τὴ σπουδαιότητά του), ἀλλὰ μὲ βάση μιὰν ἀφήγηση πού ἄκουσα ἀνάμεσα στὰ 5 καὶ τὰ 10 χρόνια. Ἄν ἡ ἀνάμνηση ἦταν «ἀληθινή» μὲ τὴν ἔννοια τῆς συμφωνίας μὲ τὰ συμβάντα, δὲν θὰ ἦταν ἐντούτοις λιγότερο ἀνασυγκροτημένη.

Ὁ ρόλος τῆς ἀνασυγκρότησης καὶ τοῦ συμπερασμοῦ φαίνε-

ται λοιπὸν σημαντικὸς στὴν ἀνακλητικὴ μνήμη, ἔστω καὶ ἂν ὀρισμένες ἀναμνήσεις διατηροῦνται. Ἡ φύση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος κλονίζει κάπως τὴν θέσιν ὅτι ὑπάρχει ἓνα πνεῦμα τοῦ ὁποίου ἡ ἰδιάζουσα ὑπαρξὴ, ὄντας ξέχωρη ἀπὸ τὸ σῶμα, συνδέεται τάχα μὲ τὴν ἀκέραια διατήρησιν ὄλων, ὅσα ἔζησε. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι μποροῦμε νὰ συλλάβουμε μιὰ τρίτη θέσιν, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία θὰ διατηροῦσε περισσότερες ἀναμνήσεις ἀπὸ ὅσες μπορεῖ νὰ ἀνακαλέσει, καθὼς ἡ ἀνάκλησις εἶναι μιὰ ἀνασυγκρότησις, μερικὴ τουλάχιστον, συμπερασματικοῦ τύπου, ὅπου οἱ δύο ὄψεις τῆς διατήρησις καὶ τῆς ἀνασυγκρότησις παραμένουν ἐν μέρει ἀνεξάρτητες. Ἄλλὰ ἔστω καὶ ἂν δεχτοῦμε αὐτὸν τὸν συμβιβασμὸν, τίποτα δὲν ἀποδείχνει ὅτι οἱ ξεχασμένες ἀναμνήσεις συγκροτοῦν μὲ τὴ συσσώρευσί τους μιὰν πραγματικότητα καθαρὰ πνευματικὴ καὶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλο, ὅπως πιστεύει ὁ Bergson. Ἀντίθετα, τὰ πρόσφατα πειράματα τοῦ W. Penfield ἔδειξαν τὴ δυνατότητα νὰ ἀναβιώσουν μὲ ἐξαιρετικὴ ζωτικότητα στὸ ὑποκείμενο, μὲ ἓναν ἠλεκτρικὸν ἐρεθισμὸ τῶν χρονικῶν λοβῶν, περασμένες σκηνές στὴ φυσικὴ τους ταχύτητα, ὅπως στὴν περίπτωσιν ἑνὸς μουσικοῦ θέματος μὲ ὀρχήστρα καὶ σολίστ: σὲ ὀρισμένες ἀπὸ αὐτὰς τίς ἀναβιώσεις, ὁ θεατὴς εἶναι ὁ ἴδιος πρωταγωνιστὴς, ὅπως στὰ ὄνειρα, σὲ ἄλλες οἱ καταστάσεις εἶναι ἀκόμα ζωηρὲς ἀλλὰ ἀνακαλοῦνται ὡς παρωχημένες, καὶ σὲ ἄλλες τέλος δὲν ὑπάρχει πλέον ἑναργὴς αἴσθησις, παρὰ μιὰ κατάστασις ποὺ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴν συνηθισμένη νοητικὴ εἰκόνα.

Ἐξάλλου δοκιμάζουμε κάποια δυσκολία στὸ νὰ συλλάβουμε ποιά ψυχολογικὴ σημασία ἔχει τὸ «βαθὺ ἐγὼ» τοῦ Bergson, τὸ ὁποῖο, στρέφοντας τὰ νῶτα στὴ δράσιν καὶ στὴν κοινωνικὴ ζωὴ, δὲν ξαναεμφανίζεται τάχα παρὰ σὲ καταστάσεις γειτονικὰς μὲ τὸ ὄνειρο, καὶ δὲν βλέπουμε στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ποιὸς θὰ τὸ προστάτευε ἀπὸ τὴν σύγχυσιν ἢ τὴ σχιζοφρένεια.

Ἄλλὰ ἡ κύρια δυσκολία τῆς πνευματοκρατικῆς ψυχολογίας, στὴν ὁποία καταλήγει ὁ Bergson ἐλλεῖπει μιᾶς λογικῆς τῆς δράσεως, καὶ δεδομένης τῆς ἀποτυχίας τῆς θεωρίας γιὰ μιὰ καθαρὴ μνήμη ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ σῶμα, εἶναι ἡ ἄρνησις τῆς ἀρχῆς τοῦ ψυχοφυσιολογικοῦ παραλληλισμοῦ. Βέβαια, ἡ συνειδησις δὲν εἶναι

ἐπιφαινόμενο, ἐπειδὴ συνίσταται σὲ ἓνα σύστημα σημασιῶν συνδεόμενων μεταξύ τους μὲ ὑπονοούμενους δεσμούς, πράγμα πού ἀποκλείει κάθε ἀναγωγή αὐτῆς τῆς συνείδησης στὴ φυσικὴ αἰτιότητα. Βέβαια (ἀν καὶ αὐτὸ εἶναι ἓνα ὁλότελα διαφορετικὸ πρόβλημα), ἡ νοητικὴ ζωὴ ἐπηρεάζει ἐξίσου ἀκατάπαυστα τὸν ὄργανισμό, ὅπως τὸ ἀποδείχνει ἡ ἀποκαλούμενη σὲ ὀρισμένες χῶρες ψυχωματικὴ καὶ σὲ ἄλλες φλοιοσπλαγχνικὴ ἰατρικὴ, ἀλλὰ ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὴν ψυχοδιανοητικὴν ζωὴν στὸ σύνολό της, περιλαμβανομένου καὶ τοῦ ἐγκεφάλου, καὶ αὐτὸ δὲν ἀποδείχνει σὲ τίποτα ὅτι ἡ συνείδηση ὡς τέτοια ἐπιδρᾷ πάνω στὴν ὕλη: γιὰτὶ ἀφοῦ ἡ ὕλη περιλαμβάνει μάζες, δυνάμεις, ἐνέργειες, ἔκταση κτλ., ἡ συνείδηση θὰ ἔπρεπε, γιὰ νὰ δρᾷ αἰτιακά, νὰ εἶναι προικισμένη μὲ αὐτὲς τὶς ιδιότητες, πράγμα πού θὰ τὴν ὕλοποιῶσε καὶ θὰ τῆς στεροῦσε τὶς διακριτικὲς τῆς ιδιότητες. Ἄν σὲ ἓνα ὀρισμένο σημεῖο κάναμε πρόδηλη τὴν δρᾶση τῆς «πνευματικῆς ἐνέργειας», ὅπως λέει ὁ Bergson, σὲ ἓναν τομέα τῆς ὕλης, εἶναι αὐτονόητο ὅτι θὰ φτάναμε νὰ διακρίνουμε παρευθῆς, μέσα σὲ αὐτὴ τὴν ἐνέργεια, τὴν αἰτιακὴν τῆς ὄψης ὡς δύναμη πού νικᾷ μιὰν ἀντίσταση, γιὰ παράδειγμα, καὶ τὴν συνειδητὴν τῆς ὄψης ὡς σημασία, ἔτσι ὥστε τὸ πρόβλημα θὰ ἔμπαινε καὶ πάλι ἀναφορικὰ μὲ τὸν παραλληλισμὸν ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς τὶς δύο ὄψεις, τὴν φυσικὴν καὶ τὴν συνειδητὴν.

Ε) Τὸ πρόβλημα τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ σώματος κυριαρχεῖ μὲ μιὰν ὁλότελα διαφορετικὴν ἔννοια στὴ φιλοσοφικὴ ψυχολογία τοῦ Merleau-Ponty, ἐπειδὴ αὐτὴ, καθὼς περιορίζεται στὴν ἀνάλυση τῆς συνείδησης (περιλαμβανομένης καὶ τῆς λανθάνουσας συνείδησης πού εἶναι τὸ ἀσυνείδητο), ἀλλὰ συνάμα ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ σώματος ὡς ἀναπαριστάμενου ἀπὸ τὴν συνείδηση καὶ τὸ ζήτημα τῆς συμπεριφορᾶς ὡς «ἐνσαρκωμένης ὑποκειμενικότητας», παλεῦει ἀκατάπαυστα μὲ τὴν κεντρικὴν δυσκολίαν τῆς φαινομενολογίας: νὰ ἐξηγήσει τὰ πάντα ξεκινώντας ἀπὸ μιὰν ἀπόλυτη ἀφετηρία πού βρίσκεται μέσα στὴ συνείδηση, ἐνῶ κάθε συνείδηση ἔχει μιὰν ἱστορίαν πού τὴ συνδέει μὲ τὸν σχηματισμὸν τῆς δράσης καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μὲ τὸν ὄργανισμό.

Ἐκεῖ ὅπου ὁ Sartre βλέπει μόνον ἀντιθέσεις καὶ μαγείαν, ὁ Merleau-Ponty, πολὺ ὑπέρτερος λόγω τῆς σταθερῆς φροντίδας

του να συμφιλιώσει ὄντολογία καὶ ἐπιστημολογία, βρίσκεται διαρκῶς σὲ ἀναζήτηση τῆς πρωταρχικῆς ἐμπειρίας πού θά προσφέρει αὐτὸ τὸ σύστημα. Ἄλλὰ καθὼς δὲν ὑπάρχει τέτοια πρωταρχικὴ ἐμπειρία καὶ ὁ Merleau-Ponty, ἀπὸ δυσπιστία ἀπέναντι σὲ κάθε ἀπαγωγή, δὲν ἔχει καμιὰ ἀπὸ τὶς ιδιότητες τῶν δημιουργῶν συστημάτων, ὅλη ἡ ψυχολογία του καταλήγει στὴν ὑπογράμμιση τῶν «ἀμφισημιῶν» τῆς συνείδησης, [μέχρι τὴν κίνηση τῆς «ὑπέρβασης», ἡ ὁποία μετατρέπει μιὰν ἐμπράγματη κατάσταση σὲ μιὰν ὑπαρξή προικισμένη μὲ σημασία.

Ἐφόσον ἡ φαινομενολογία τοῦ Husserl εἶχε σκοπὸ τῆς νὰ συγκροτήσει μιὰν ἀνάλυση ὅχι «γεγονότων» ἀλλὰ «μορφῶν» τῆς συνείδησης πού ἔρχεται σὲ ἐπαφή μὲ τὰ ἀντικείμενα, ὅπου τὰ τελευταῖα παραμένουν ἀξεδιάλυτα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πράξη τῆς συνείδησης πού τοὺς προσδίδει μιὰ «σημασία» ἢ τὰ συνδέει «ἀποβλεπτικά», δύο δρόμοι ἦσαν δυνατοὶ γιὰ νὰ γίνει μιὰ παρόμοια ἀνάλυση, γειτονικὴ ἀπὸ ὀρισμένες ἀπόψεις μὲ τὸν καντιανισμό, ἀλλὰ μὲ τὸ συμπληρωματικὸ προσὸν ὅτι παραμένει στὸ πεδίο τοῦ φαινομένου καὶ ἀναγνωρίζει τὸν ἀξεδιάλυτο χαρακτήρα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο: ὁ διαχρονικὸς δρόμος, δηλαδὴ ὁ ἱστορικὸς καὶ γενετικὸς, πού συνδέει αὐτὲς τὶς «μορφές», τὶς «προθέσεις» ἢ τὶς «σημασίες» μὲ τὰ σχήματα τῆς δράσης, πράγμα πού δὲν καταργεῖ διόλου τὰ «συνειδησιακὰ ἐνεργήματα» ἀλλὰ ὀδηγεῖ στὴν παραίτηση ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικότητα ὡς μόνου πεδίου ἀνάλυσης· καὶ ὁ συγχρονικὸς ἢ στατικὸς δρόμος, πού συνίσταται στὸ νὰ καταπιάνεται μὲ μόνην αὐτὴ τὴν ὑποκειμενικότητα γιὰ νὰ βρεῖ ἐδῶ τὶς πρωταρχικὲς ἐμπειρίες ἀπ' ὅπου προέρχονται οἱ πρωταρχεῖς τῆς γνώσης. Ὁ Husserl διάλεξε αὐτὸ τὸ δεύτερο δρόμο, πού ἐν τέλει τὸν ὀδήγησε στὴν ὑπόθεση ἑνὸς βιωμένου κόσμου ἢ Lebenswelt, προτερόχρονου ἀπὸ κάθε στοχασμὸ καὶ μήτρας κάθε γνώσης. Ἄλλὰ καθὼς ἡ γνώση καὶ οἱ «μορφές» τῆς δὲν περιέχονται ἀπὸ τὰ πρὶν σὲ αὐτὴ τὴν πρωταρχικὴ ἐμπειρία, πού προσφέρει μόνον τὸ ἀφετηριακὸ σημεῖο, ἐνῶ μιὰ σειρά ἄλλων μορφῶν, προθέσεων καὶ σημασιῶν θά δουλευτοῦν χωρὶς ἀσυνέχεια, μποροῦμε νὰ ἀναρωτηθοῦμε ἂν αὐτὸ τὸ ἀφετηριακὸ σημεῖο συγκροτεῖ πράγματι μιὰ πρώτη ἀφετηρία καὶ ἂν δὲν ὀφείλεται στὸν μεθοδολογικὸ ἐγκλεισμὸ

μέσα στον κύκλο τῆς ὑποκειμενικότητας τὸ ὅτι ὑποχρεώνεται κα-
 νείς νὰ δεχτεῖ ἀξιωματικὰ αὐτὸ τὸ ἀπόλυτο.

Ὁ Merleau-Ponty κλείνεται μέσα στον ἴδιο κύκλο, ἀλλὰ μὲ
 τὸ πολὺ πιὸ παράδοξο γνώρισμα ὅτι δὲν κατασκευάζει μιὰ γενικὴ
 ἐπιστημολογία ἢ ὄντολογία, ὅπως ὁ Husserl, ἀλλὰ θέλει νὰ ἀνασυγ-
 κροτήσῃ μιὰν ψυχολογία, ὅπου οἱ ἱστορικὲς ἢ γενετικὲς διαστάσεις
 καὶ οἱ δεσμοὶ μὲ τὸ σῶμα ἢ τὴ συμπεριφορά, καθὼς καὶ μὲ τὸν κοι-
 νωνικὸ κόσμο, εἶναι πολὺ πιὸ γονιμοποιοί: τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι
 ὅτι ἡ ὑποκειμενικότητα, ὡς μόνον ὑποστήριγμα αὐτοῦ τοῦ πιὸ μι-
 κροῦ, ἀλλὰ πολὺ πιὸ συγκεκριμένου οἰκοδομήματος ἐπιφορτίζεται
 φοβερὰ καθήκοντα. Ὁ καλύτερος σχολιαστὴς τοῦ Husserl, ὁ E.
 Fink, σημείωσε μὲ λεπτότητα ὅτι τὸ κεντρικὸ πρόβλημα τοῦ δα-
 σκάλου δὲν μοιάζει μὲ τοῦ Kant: «πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ γνώση;» ἀλ-
 λά εἶναι πιὸ πλατὺ: πῶς εἶναι δυνατὸς ὁ κόσμος, μαζὶ καὶ ἡ γνώ-
 ση; "Ὅσο τὸ ζήτημα εἶναι ὀλόκληρος ὁ κόσμος, τὸ πράγμα πηγαίνει
 ἀκόμα, ἀλλὰ μόλις γίνεται λόγος γιὰ τὸ ἀνθρώπινο σῶμα καὶ τὴν
 κοινωνία, δηλαδή τὴ συμπεριφορά στὸ σύνολό της, ὅπου ὅλα φαί-
 νεται νὰ δείχνουν ὅτι ἡ συνείδηση συνιστᾷ μόνον μιὰν ὄψη της, τὸ νὰ
 ξαναβροῦμε μέσα στὴν πρωταρχικὴ ἐμπειρία αὐτῆς τῆς τελευταίας
 τὸ μέσο γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε ὅλα τὰ ὑπόλοιπα φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ
 ἀδιέξοδο ἐγχείρημα.

Γιὰ νὰ ἀναφερθοῦμε ἀρχικὰ στὴ γνώση, ὁ Merleau-Ponty
 ὑποστηρίζει ὅτι «ὅλο τὸ σύμπαν τῆς ἐπιστήμης ἔχει κατασκευαστεῖ
 μὲ βάση τὸν βιωμένο κόσμον»,¹ συνεπῶς πάνω στὴν πρωταρχικὴ
 ἐμπειρία ποὺ εἶναι προτερόχρονη ἀπὸ τὸ στοχασμὸ καὶ δίνεται
 στὴν ἀντίληψη, μολοντί παρευθὺς διευκρινίζει ὅτι ἡ ἐπιστήμη δὲν
 ἔχει τὴν ἴδια σημασία μὲ αὐτὸ τὸ ἄμεσο βίωμα, γιὰτὶ ἀποτελεῖ
 «έναν καθορισμὸ ἢ μιὰν ἐξήγησὴ» του. Ὑπάρχει λοιπὸν μιὰ κατα-
 σκευὴ ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸ βιωμένο στὸ στοχαστικὸ καὶ ἀναρωτιό-
 μαςτε τότε ἀναγκαστικὰ γιὰτὶ τὸ «βιωμένο» δὲν εἶναι κι αὐτὸ «κα-
 τασκευασμένο» ἀντὶ νὰ εἶναι πρωταρχικό.

Ἀκριβέστερα, δύο σοβαρὲς ἐρωτήσεις τίθενται ἀμέσως. Πρῶ-
 τα-πρῶτα αὐτὸ τὸ «βίωμα» εἶναι τάχα τὸ ἴδιο γιὰ ὅλα τὰ ὑποκεί-

1. *Phénoménologie de la perception*, σ. 11 (1945).

μενα; Ἄν αὐτὸ δὲ συμβαίνει, πῶς νὰ ἀντλήσουμε ἀπὸ μιὰν ἀτομικὴ ὑποκειμενικότητα πληροφορίες ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ ποῦμε κάτι τὸ ἔγκυρο γιὰ τὶς προθέσεις ἢ τὶς σημασίες ποὺ ὀδηγοῦν στὴν ἐπιστημικὴ ὑποκειμενικότητα; Ἀντίθετα, ἂν αὐτὸ συμβαίνει, ἢ τουλάχιστον ἂν ὑπάρχουν κάποια στοιχεῖα κοινὰ σὲ ὅλες τὶς πρωταρχικὲς ἐμπειρίες ὄλων τῶν ὑποκειμένων (καὶ ζητοῦμε ἀποδείξεις, χωρὶς ὅμως νὰ βλέπουμε ἀπὸ ποῦ θὰ ἔρχονταν, ἂν δὲ βγοῦμε ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικότητα), τὸ δεῦτερο πρόβλημα εἶναι νὰ καταλάβουμε ἀπὸ ποῦ πηγάζει αὐτὴ ἢ κοινὴ δομὴ. Τὸ καντιανὸ a priori ἐκπορευόταν ἀπὸ μιὰν καθολικὴ ἀναγκαιότητα, ἀλλὰ ἐδῶ δὲν ὑπάρχει a priori οὔτε ἀναγκαιότητα, γιὰτὶ αὐτὴ ἢ ἐμπειρία εἶναι δεδομένη πρὶν ἀπὸ κάθε στοχασμὸ καὶ εἶναι τοποθετημένη στὸ ἐπίπεδο τοῦ φαινομένου καὶ μόνο. Τὸ νὰ ποῦμε ὅτι βρίσκεται ἐδῶ καὶ ὅτι τὸ διαπιστώνουμε δὲν ἀποτελεῖ ἀπάντηση γιὰ ὅποιον θέλει νὰ καταπολεμήσει τὸν ἐμπειρισμὸ. Ἀπομένει λοιπὸν νὰ τὴν ἐπεκτείνουμε στὸ παιδί καὶ στὸ ζῶο, ἀλλὰ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσιν τί θὰ ἀπογίνουν τὰ κοινὰ στοιχεῖα καὶ πῶς νὰ τὰ ἐπεκτείνουμε χωρὶς νὰ ἐπικαλεστοῦμε τοὺς ὄντογενετικούς ἢ φυλογενετικούς μηχανισμούς;

Μὲ ἓνα λόγον, δὲν ὑπάρχει ἡ παραμικρὴ ἀπόδειξις ὅτι ὁ βιωμένος κόσμος συνιστᾷ πρωταρχικὴ ἐμπειρία καὶ ἡ πρώτη ἐρώτησις ποὺ ἔχουμε νὰ θέσουμε, μέσα στὴν ἴδια τὴν λογικὴ τῆς θεωρίας, εἶναι νὰ ἀναρωτηθοῦμε πῶς εἶναι δυνατὴ αὐτὴ ἢ ἐμπειρία, δηλαδὴ ποιῆς εἶναι οἱ προκαταρκτικὲς συνθήκες ποὺ τῆς ἐπιτρέπουν νὰ προσδώσει «σημασίες» (στὰ ἀντικείμενα, στὶς πράξεις κτλ.). Ἡ ἐπίκλησις τῆς συνειδήσεως δὲν ἐπαρκεῖ διόλου, γιὰτὶ ἡ συνείδησις δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ ἓνα φῶς πού, μόλις τὸ ἀνάψουμε, θὰ παρήγαγε ἓναν κόσμον ἑτοιμῶν σημασιῶν ἢ ἤδη προσανατολισμένων προθέσεων. Τὸ ἰδιάζον μιᾶς σημασίας εἶναι νὰ σχετίζεται μὲ ἄλλες σημασίες, δηλαδὴ νὰ περιλαμβάνει ἓνα μίνιμουμ σύστημα ἢ ὀργάνωσις. Ἀπὸ ποῦ πηγάζει λοιπὸν αὐτὸ τὸ σύστημα; Ἀπὸ μιὰ σειρά ἐνεργήματα, ὄχι ὅμως ἀσυνεπῆ ἢ ἀσυντόνιστα, γιὰτὶ τότε δὲν θὰ ὑπῆρχε οὔτε σύστημα οὔτε σημασίες. Τὸ νὰ μιᾶμε γιὰ ἐνόραση εἶναι κατανοητὸ (ὄχι ὅμως καὶ παραδεχτό), ὅταν πρόκειται νὰ συλλάβουμε ἄμεσα ἄχρονες «οὐσίες», βρισκόμαστε ὅμως μέσα στὸ βίωμα, δηλαδὴ μέσα στὴν καθολικὴ σχέσιν τοῦ ὑποκειμένου μὲ τὰ

ἀντιληπτά ἀντικείμενα και οί σημασίες δὲν εἶναι ὅλες δεδομένες, διαφορετικὰ ὀλόκληρη ἡ γνώση θὰ εἶχε προδιαμορφωθεῖ μὲ βάση αὐτὴ τὴν πρωταρχικὴ ἐπαφή. Για νὰ ὑπάρχουν λοιπὸν σημασίες, ὑπάρχει ἡ ἀνάγκη μιᾶς σειρᾶς ἐνεργημάτων ποὺ δὲν θὰ εἶναι τυχαῖα οὔτε συνδεδεμένα ἐξ ὑπαρχῆς μεταξύ τους μὲ πλήρη δυνατότητα ἀπαγωγῆς τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὸ ἄλλο: μὲ ἄλλα λόγια, ἂν ἡ βιωμένη ἐμπειρία ἔχει ἓνα (νόημα), εἶναι γιατί εἶναι ἀλληλένδετη μὲ μιὰν ἱστορία. Συνεπῶς ὅλο τὸ πρόβλημα εἶναι τὸ ἀκόλουθο: σὲ μιὰ στιγμή t τοῦ χρόνου, ἡ βιωμένη ἐμπειρία τοῦ ὑποκειμένου δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἱστορία παρὰ στὸ μέτρο ποὺ αὐτὸ τὸ ὑποκείμενο ἔχει συνείδηση τῆς προηγούμενης ἀνέλιξῆς του στίς στιγμὲς $t - n$ ἢ ἀντίθετα ἡ συνείδηση ἔχει ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συνείδηση τῆς ἱστορίας; Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ συνείδηση συμπεριλαμβάνει τὴν ἱστορία τῆς ἢ ἡ ἱστορία (ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συνείδηση ποὺ ἔχουμε γι' αὐτὴ) συμπεριλαμβάνει τὴ συνείδηση; Φρονῶ ὅτι ἔστω και ἂν ἀναγνωρίσουμε στὸν φαινομενολόγο ὅτι ὅλη ἡ παρελθούσα ἱστορία τοῦ ὑποκειμένου ἦταν πάντα συνειδητὴ (πράγμα ποὺ δὲ θὰ δεχόμεν φυσικά), θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ὑποστηρίξει ὅτι ἡ συνείδηση τὴ στιγμή t ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς μόνο ἂν τὴ γνωρίζει.

Σὲ μιὰν διάλεξη στίς «Διεθνεῖς Συναντήσεις» τῆς Γενεύης, τὸ 1951, ὁ Merleau-Ponty δανείστηκε πολλὰ ἀπὸ τὸν φροϋδισμό μολονότι ἀπάλυνε ἔντονα, και μὲ τὸ δίκιο του, τὸν χωρισμὸ ἀνάμεσα στὴ συνείδηση και στὸ ἀσυνείδητο. Ἄλλὰ ἂν ἀναγνωρίζουμε τὴ σπουδαιότητα μιᾶς γενετικῆς ἀνέλιξης γιὰ τὴ θυμικότητα, δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ μὴν κάνουμε τὸ ἴδιο μὲ τὴ σκέψη, και μπορῶ ἄνετα νὰ ἀκολουθήσω τὸν Merleau-Ponty ὅταν ὑποστηρίζει, νομίζοντας ὅτι μιᾶ ἑναντίον μου, ὅτι ἡ σκέψη του παιδιοῦ διατηρεῖται κάτω ἀπὸ τὴ σκέψη τοῦ ἐνήλικου, ἀρκεῖ νὰ δεχτοῦμε ὅτι μεσολαβεῖ μιὰ μετατροπὴ και μιὰ κατασκευὴ ἀπὸ τὴν πρώτη στὴ δεύτερη.

Ἄλλὰ μόλις δεχτοῦμε τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἱστορίας τῆς συνείδησης και ἱστορικὲς ἐπιδράσεις, τίς ὁποῖες δὲν ἔχουμε πλήρως συνειδητοποιήσει, τὸ πρόβλημα τῆς βιωμένης ἱστορίας, ποὺ εἶναι προτερόχρονη ἀπὸ κάθε στοχασμὸ, τίθεται μὲ ὀλωσδιόλου διαφορετι-

κούς όρους. Έκεῖνο πού βαραίνει σέ αὐτή δὲν εἶναι πλέον τὸ περιεχόμενό της, πού μπορεῖ νὰ ποικίλλει ἀπὸ τὸ ἓνα ἄτομο στὸ ἄλλο, ἀλλὰ ἡ κοινὴ της ἰκανότητά νὰ διαμορφώσει προθέσεις καὶ νὰ προσδώσει σημασίες, πράγμα πού ἀπαιτεῖ μιὰν ὀργάνωση, ἐπειδὴ αὐτὲς σχετίζονται μεταξύ τους. Διόλου δὲν ἀρμόζει νὰ θεωρήσουμε αὐτὴ τὴν ὀργάνωση a priori, πράγμα πού θὰ μᾶς πῆγαινε πίσω στὸν Kant· πρέπει μόνο νὰ σημειώσουμε ὅτι, συνδέοντας μεταξύ τους σημασίες (καὶ συνδέονται ἰσχυρὰ) μὲ τρόπο διαχρονικὸ καὶ ἐπιπλέον συγχρονικὸ, τὸ ὑποκείμενο ἐπιδίδεται ἀναγκαῖα σὲ ἑξομοιώσεις καὶ διαφοροποιήσεις, καὶ ἔτσι κατασκευάζει ἓναν σχηματισμὸ, ὁσοδῆποτε δυναμικὸ καὶ συνδεδεμένο μὲ τὰ περιεχόμενά του, ἀλλὰ πάντως ἓναν σχηματισμὸ, ὁ ὁποῖος παρεμβαίνει στὴν ἀντίληψη (γιατὶ οἱ Gestalten εἶναι σχήματα καὶ ὄχι ἀσυνεχεῖς ἀναδημιουργίες ἀπ' ἀφορμὴ κάθε κατάστασης ἢ ἀντικείμενο ἀνάλογο μὲ τὰ προηγούμενα) καὶ στὴ δράση (γιατὶ ἡ ἐπανάληψη μιᾶς πράξης σὲ ἀνάλογες περιστάσεις δὲν εἶναι δουλειὰ τοῦ συνειρμικοῦ μηχανισμοῦ, ἀλλὰ σημασιῶν ὀφειλόμενων στὰ σχήματα ἑξομοίωσης πού διασφαλίζουν αὐτὴ τὴ γενίκευση).

Νὰ λοιπὸν πού, εἴτε τὸ θέλουμε εἴτε ὄχι, βρισκόμαστε ἀντιμέτωποι μὲ τὸ κεντρικὸ ἐρώτημα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴ συνείδηση καὶ τὴ συμπεριφορά. Ἡ τελευταία εἶναι «ἐνσαρκωμένη ὑποκειμενικότητα», μᾶς λέει ὁ Merleau-Ponty, ἐπειδὴ διαπερνᾶται ἀπὸ προθέσεις καὶ σημασίες. Ἐναμφίβολα, μόνο πού ἀντιμετωπίζουμε καὶ πάλι τὸ ἴδιο πρόβλημα: ἄραγε ἡ συνείδηση δὲν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν ἱστορία αὐτῆς τῆς συμπεριφορᾶς μόνο στὸ βαθμὸ πού ἀγκαλιάζει τώρα αὐτὴ τὴν ἱστορία σὲ μιὰν ὀλικὴ κατάληψη; Ἄν ναι, τότε κατευθύνει ὄντως τὸ σύνολο τῆς τωρινῆς συμπεριφορᾶς· ἂν ὄχι, τὴν κατευθύνει μόνο μερικῶς καὶ παραμένει ἐν μέρει ὑποταγμένη σὲ ἓναν σχηματισμὸ ὅπου ἡ δράση καὶ ἡ βιωμένη ἐμπειρία, ὅσο ἄμεση καὶ ἂν φαίνεται, δὲν συνιστᾶ παρὰ μιὰν λίγο ἢ πολὺ ἐπαρκὴ συνειδητοποίηση. Ἐξάλλου ὁ Merleau-Ponty ἀναγνωρίζει ὅτι «δὲν δροῦμε μόνο μὲ τὸ πνεῦμα» καὶ ὑπογραμμίζει μαζὶ μὲ τὸν K. Goldstein τὴν ἐνότητα τοῦ ὀργανισμοῦ στὶς φυσιολογικὲς καὶ ψυχοδιανοητικὲς του λειτουργίες. Ἄλλὰ ἂν αὐτὸ ἀληθεύει, τότε συνεπάγεται ὅτι ἡ συνείδηση δὲν εἶναι τὸ πᾶν καὶ ὅτι τὴν ἔννοια μιᾶς

συνείδησης θεωρούμενης ως πρώτο γεγονός πρέπει να την υποκαταστήσουμε με τον δυναμισμό τῶν «συνειδητοποιήσεων», πού ἀντιλαμβάνονται ἀρχικά τὶς προθέσεις καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν πράξεων πρὶν νὰ συλλάβουν ἢ χωρὶς ποτὲ νὰ συλλάβουν ὀλοκλήρο τὸ μηχανισμό τους, δηλαδή τὸ σχηματισμὸ πού ἔχει ἐκπηγάσει ἀπὸ τὴν ἀλληλουχία τῶν προηγούμενων πράξεων. Ἀπὸ τὴ στιγμή λοιπὸν πού τοποθετηθοῦμε στὴ μεριὰ τῶν λειτουργικῶν ὀλοτήτων καὶ προπαντὸς ἀπὸ τὴ στιγμή πού τοὺς ξαναδώσουμε τὴν ἱστορικὴ διάσταση, ἀπὸ τὴν ὁποία εἶναι ἀδιαχώριστες, ἀποκλείεται νὰ ἀντλήσουμε συνάμα τὸ δικαίωμα νὰ μιᾶμε γιὰ πρωταρχικὲς ἐμπειρίες τῆς βιωμένης συνείδησης, γιατί δὲν εἶναι οὔτε πρωταρχικὲς, ἀφοῦ ἔχουν παρελθόν, οὔτε πλήρως ἐπαρκεῖς ὡς συνειδητοποιήσεις, ἀφοῦ ἀφήνουν νὰ διαφύγει σημαντικὸ μέρος τοῦ ὑποκείμενου σχηματισμοῦ πού τὶς καθιστᾷ δυνατές.

Ἄναλογες παρατηρήσεις ἐπιβάλλονται ἀναφορικὰ μετὰ τὴν «διυποκειμενικότητα». Ὁ Merleau-Ponty, μαζί ἄλλωστε μετὰ τὸν Husserl, ἀναγνωρίζει πλήρως ὅτι ἡ ὑποκειμενικότητα εἶναι διυποκειμενικὴ καὶ δίκαια ἐπιμένει στὴ διαδικασία τῆς διυποκειμενικότητας ὡς διαλεκτικῆς ἀνέλιξης. Ὡστόσο τὴν διυποκειμενικότητα τὴν γνωρίζει μόνον στὴν ἀντανάκλασή της μέσα σὲ κάθε ὑποκειμενικότητα. Τὸ ἴδιο πρόβλημα τίθεται ἐδῶ ἀναφορικὰ μετὰ τὴ συνείδηση καὶ τὴν ἱστορία της, γιατί ἡ διαδικασία τῆς διυποκειμενικότητας εἶναι μιὰ ἱστορικὴ ἀνέλιξη: τὸ ὑποκείμενο ἐπηρεάζεται τάχα ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν κοινωνικῶν ἀλληλεπιδράσεων μόνον στὸ βαθμὸ πού τὶς συνειδητοποιεῖ, ἢ μήπως αὐτὲς οἱ ἀλληλεπιδράσεις στὴ διαχρονικὴ τους λειτουργία, κι ἀκόμα καὶ στὴν συγχρονικὴ, ξεπερνοῦν τὴ συνείδηση; Καὶ ἂν αὐτὸ συμβαίνει, ὅπως εἶναι πρόδηλο, πῶς νὰ θεωρήσουμε, καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιά, ὅτι βιωμένες ἐμπειρίες μπορεῖ νὰ εἶναι πρωταρχικὲς;

Ἄλλὰ ἂν ἡ ἔρευνα τῶν πρωταρχικῶν ἐμπειριῶν συνιστᾷ μιὰν ἀπὸ τὶς δύο θεμελιώδεις ὀψεις τῆς σκέψης τοῦ Merleau-Ponty καὶ ἂν δὲν ὀδηγεῖ παρά σὲ ἀδιέξοδα μόλις ἀποκαθίσταται ἡ ἱστορικὴ ἢ διαλεκτικὴ διάσταση, ἀντίθετα ἢ ἄλλη ὀψη εἶναι ἡ ἀνάλυση τῆς διαδικασίας τῆς «ὑπέρβασης», διαμέσου τῆς ὁποίας ἡ συνείδηση ἐπεξεργάζεται νέες σημασίες καὶ περνᾷ ἀπὸ τὴν «ἐνεργητικὴ ἢ θε-

τική αποβλεπτικότητα» στην «λειτουργική αποβλεπτικότητα», πού ἐν τέλει θὰ ὀδηγήσει στὴ νοητικὴ συνείδηση, δημιουργώντας ὑπάρξεις μὲ τὴν ἀπόδοση νοήματος σὲ ὅ,τι δὲν ἦταν παρὰ ἐμπράγματοι κατάστασι. Ἄς σημειώσουμε ἀρχικὰ ὅτι ὁ Merleau-Ponty ἐνίωσε ἐντονα τὴν λαθάνουσα ἀντίφαση ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς τὶς δύο θέσεις, γιατί, ἂν ὑπάρχει μιὰ διαλεκτικὴ διαδικασία πού γεννᾷ νέες σημασίες, πῶς νὰ συλλάβουμε τὶς πρωταρχικὲς «θετικὲς προθέσεις» χωρὶς νὰ τὶς ἀποδώσουμε ἤδη σὲ προηγούμενες «λειτουργικὲς προθέσεις»; Αὐτὸ ἀκριβῶς ὑποθέτει πρὸς τὰ τέλη τῆς *Φαινομενολογίας τῆς ἀντίληψης* διαβλέποντας τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς «τέχνης κρυμμένης στὰ βάθη τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς πού, ὅπως κάθε τέχνη, γίνεται γνωστὴ μόνο χάρις στὰ ἀποτελέσματά της». Μὲ ἀπλούστερα λόγια, πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ ἐκεῖνο πού ἀποκαλοῦμε σχηματισμὸ τῆς δράσης, τοῦ ὁποῦ ἡ λεγόμενη «ἄμεση» συνειδητὴ ἐμπειρία δὲ γνωρίζει παρὰ τὰ προϊόντα! Ἄλλὰ αὐτὴ ἡ λαθάνουσα ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴ θέληση νὰ θεωρήσουμε τὸ βίωμα πρωταρχικὸ καὶ στὴν ἱκανότητα πού τῆς ἀποδίδουμε συνακόλουθα νὰ αὐτοὑπερβαίνεται ἀπροσδιόριστα, ἔχει μιὰ συνέπεια πιὸ σοβαρὴ ἀπὸ τὸν ἀτελὴ χαρακτήρα ἑνὸς συστήματος: ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα — καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε στὸν Merleau-Ponty ὅτι ἀντὶ νὰ τὸ συγκαλύψει τὸ ἔφερε σὲ φῶς — ὅτι μὴ θέλοντας νὰ ἐξέλθουμε ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικότητα καὶ νὰ θεωρήσουμε τὶς «ἱστορικὲς καταστάσεις», τὸ σῶμα καὶ τὴ συμπεριφορά, μέσα στὴν προοπτικὴ αὐτῆς τῆς ὑποκειμενικότητας καὶ μόνο, δὲν συναντοῦμε παρὰ «ἀμφισημίες». Ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀντινοησιαρχικὴ τοποθέτηση τοῦ Sartre ἔβλεπε παντοῦ «μαγεία», τοῦ Merleau-Ponty ἀνακαλύπτει ἀμφισημίες, πράγμα ἤδη πολὺ πιὸ ὀρθολογικόν. Ἄλλὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε ἂν αὐτὴ ἡ «ἀμφισημία» ὀφείλεται στὸ σύστημα ἢ στὴν πραγματικότητα.

Φυσικὰ ὀφείλεται καὶ στὰ δύο, δηλαδὴ στὸν τρόπο πού τὸ σύστημα τεμάχισε τὴν πραγματικότητα, γιὰ νὰ συγκατῆσει μόνο τὴν ὑποκειμενικότητα: ἡ περιγραφὴ τῆς τελευταίας ἀπὸ τὸν Merleau-Ponty ἦταν πολὺ βαθειά, ἐφόσον ἡ ὑποκειμενικότητα πράγματι εἶναι ἀμφίσημη, καὶ συνάμα πολὺ μεροληπτικὴ, ἐπειδὴ εἶναι μερικὴ, δεδομένου ὅτι ἡ ὑποκειμενικότητα δὲν εἶναι τὸ πᾶν. Ἡ «φιλο-

σοφική» ψυχολογία καταλογίζει ακατάπαυστα στην επιστημονική ψυχολογία ότι δὲν καταλήγει σὲ μιὰν «ἀνθρωπολογία» ἱκανὴ νὰ ἐκφράσει τὸν ἄνθρωπο στὴν ὁλότητά του, καὶ ἀκατάπαυστα μὲ μέμφονται ὅτι εἶμαι ἓνας νοησιοκράτης ἐπειδὴ ἐνδιαφέρομαι γιὰ τὶς γνωστικὲς λειτουργίες. Μέσα στὴν προοπτικὴ παρόμοιων ἀντιδικιῶν, ἄς ὁμολογήσουμε ὅτι ἐντούτοις εἶναι θλιβερὸ τὸ ἀποτέλεσμα ἑνὸς ἔργου, δυστυχῶς ἀνολοκλήρωτου, τὸ ὁποῖο, στὴν κατάστασιν ποὺ ἔμεινε, καταλήγει σὲ ἓναν πίνακα τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀμφίσημης συνειδήσεως. Ὅχι, τὸ ἰδιάζον τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι ἡ ὑποκειμενικότητα: εἶναι ὅτι προσφέρει ἀδιάλειπτα μιὰν ἐργασία, μιὰν πράξη ὅπως λέει ὁ μαρξισμὸς, ἢ «ἔργα» ὅπως λέει ὁ Meyerson, καὶ ὅτι τὸ κάνει συνειδητὰ, προπάντων ὅμως τελεσφόρα, γιὰτὶ τείνει πρὸς ἓνα ἀποτέλεσμα. Ἀλλὰ τὸ νὰ προσφέρεις μιὰν ἐργασία, σημαίνει νὰ ξεκινήσεις ἀπὸ δεδομένα ὅσο τὸ δυνατόν ἀντικειμενικὰ γιὰ νὰ καταλήξεις σὲ ὅσο τὸ δυνατόν ἀντικειμενικὰ συμπεράσματα, καὶ ἂν ἡ ἀντικειμενικότητα δὲν εἶναι παρὰ ἓνα ἰδεῶδες ἢ ἓνα ὄριο, συνιστᾷ ἐντούτοις μιὰν ἀπὸ τὶς θεμελιώδεις διαστάσεις τῆς ἀνθρώπινης «ἀποβλεπτικότητας». Τὸ νὰ μᾶς ποῦνε ὅτι τὸ «εἶμαι ἐδῶ καὶ τώρα» εἶναι «ἀμφίσημο» ἐπειδὴ ἤδη εἶμαι ἄλλοῦ, εἶναι μιὰ ἀστεϊότητα τῆς φιλοσοφίας, γιὰτὶ ἅπαξ καὶ ξέρω ποῦ θέλω νὰ πάω αὐτὸ δὲν ἔχει τίποτα τὸ ἀμφίσημο. Δὲν ἔχει σημασία ἂν ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς ὑποκειμενικότητας κάθε «πρόθεση», κάθε «ὑπαρξη» κτλ. εἶναι ἀμφίσημες: ὁ χαρακτηρισμὸς ἰσχύει ἂν τις ἀντιμετωπίζουμε ὡς τέτοιες τεμαχίζοντάς τες τεχνητὰ, δὲν ἰσχύει ὅμως ἂν τις συνδέουμε μὲ τὸν γενικὸ συντονισμὸ τῶν πράξεων, τὴν πηγὴ τοῦ Λόγου, καὶ μὲ τὸ ἀντικειμενικὸ ἀποτέλεσμα ποὺ ἐπιδιώκουν, δηλαδὴ τὴν τροποποίησιν τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητος στρέφοντας τὰ νῶτα στὸ «ἐγώ», ποὺ σίγουρα εἶναι τὸ μόνον εἰδικὸ ἀντικείμενο μελετῶν τῆς φιλοσοφικῆς ψυχολογίας.

ΣΤ) Ἄς συμπεράνουμε λοιπόν. Συγκρίναμε τέσσερις μεγάλες «φιλοσοφικὲς ψυχολογίες». Εἶδαμε τὸν Maine de Biran νὰ ξαστοχεῖ στὴν ἀνάλυσιν τῆς προσπάθειας καὶ τῆς αἰτιότητος ἐπειδὴ τὶς ἐπικέντρωνε στὸ «ἐγώ». Εἶδαμε τὸν Bergson νὰ στρέφει τὰ νῶτα στὴ δράσιν, τῆς ὁποίας ἐντούτοις εἶχε ὑπογραμμίσει τὴ γνωστικὴ σπουδαιότητα γιὰ τὴν ἀναζήτησιν τοῦ «βαθιοῦ ἐγώ» μέσα

στὸν ἀνορθολογικὸ περίκοσμο τοῦ ὄνειρου. Εἶδαμε τὸν Sartre νὰ προβάλλει τὸ ἐγὼ του στὴ συνείδηση γενικὰ γιὰ νὰ ἀνακαλύψει ὅτι ἡ «αἰτιότητά» του εἶναι μαγική, καὶ βλέπουμε τὸν Merleau-Ponty νὰ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ὑποκειμενικότητα εἶναι θεμελιωδῶς ἀμφίσημη. Ἴδου λοιπὸν τί μᾶς προτείνεται ὡς γνώση τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τί ἀντιπροτάσσεται στὴν ψυχολογία τῶν συμπεριφορῶν ἐπειδὴ εἶναι νοησιαρχική καὶ ἀπλῶς «ἐπιστημονική».

Οἱ λόγοι μιᾶς τέτοιας ἀποτυχίας εἶναι πολὺ σαφεῖς, καὶ ἤδη ἐπιμείναμε σὲ αὐτούς. Ὅσο ἐνδιαφέρον κι ἂν δείξουμε γιὰ τὴν ὑποκειμενικότητα καὶ γιὰ τὴν ἐνδοσκόπηση, τὸ διακριτικὸ σημεῖο τῆς φιλοσοφικῆς ψυχολογίας δὲν βρίσκεται ἐδῶ, ἐπειδὴ οἱ πειραματικοὶ ψυχολόγοι μποροῦν ἐξίσου νὰ καταπιαστοῦν μὲ αὐτές, ἀνάλογα μὲ τὰ προβλήματα ποὺ θέτουν· ὁ P. Fraisse π.χ., γιὰ νὰ μελετήσει τίς χρονικὲς συμπεριφορές, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα χρειάζεται καὶ ἐνδοσκοπικὰ δεδομένα, καὶ τὸ γεγονός ὅτι περιέγραψε τίς μεθόδους καὶ ἐγκωμίασε τίς προόδους τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας στὴν *Πραγματεία πειραματικῆς ψυχολογίας* δὲ σημαίνει ὅτ θὰ παραβλέπει τέτοια γεγονότα. Μόνο ποὺ ὅταν ὁ ψυχολόγος καταφεύγει σὲ αὐτά, πασχίζει νὰ ἐπιτύχει μιὰν «ἀντικειμενική» ἐνδοσκόπηση, ἂν μποροῦμε νὰ ἐκφραστοῦμε ἔτσι — καὶ μποροῦμε νὰ ἐκφραστοῦμε, γιατί, παρὰ τίς ἀσύνειδες ἢ διατηρούμενες παρεξηγήσεις, ἀντικειμενικὸς δὲ σημαίνει πάντα «αὐτὸν ποὺ παραμελεῖ τὸ ὑποκείμενο», ἀλλὰ σημαίνει πάντα «αὐτὸν ποὺ προσπαθεῖ νὰ ἀποφύγει τίς αὐταπάτες τοῦ ἐγὼ του» μελετώντας μεθοδικὰ τίς ἀντιδράσεις τοῦ ἄλλου. Ἀντίθετα, τὸ ὀφθαλμοφανὲς γνῶρισμα τῆς φιλοσοφικῆς ἐνδοσκόπησης εἶναι ὅτι λογαριάζει ἀπλῶς καὶ μόνο τὴ δική της ἐντιμότητα καὶ τὴν ἀναλυτικὴ της δεξιότητι ὡς ἐγγυήσεις τῆς ἀλήθειας, λὲς καὶ ἡ εἰλικρίνεια καὶ τὸ τάλαντο ἐπιτρέπουν νὰ ἀποφύγουμε τὰ συστηματικὰ λάθη. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι, ὅπως καὶ τὰ καθολικὰ μεταφυσικὰ συστήματα, ἔτσι καὶ οἱ φιλοσοφικὲς «ψυχολογίες» εἶναι πρὶν ἀπ' ὅλα ἀνταντακλάσεις μιᾶς προσωπικότητας, γιατί υἱοθετώντας ὡς ἀποκλειστικὴ μέθοδο ὄχι μόνο τὴν ἐνδοσκόπηση, ποὺ ἀπὸ μόνη της εἶναι παραπλανητικὴ καθὼς δὲν τοποθετεῖται μέσα στὸ πλαίσιο ἀναφορᾶς τῶν συμπεριφορῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐνδοσκόπηση ποὺ ἐπικεντρώνεται ἀποκλειστικὰ στὸ ἐγὼ, ὅσο

ιδιοφυές κι ἂν εἶναι αὐτό, δὲν μποροῦν νὰ ἀποσυνδέσουν τὴ γενικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ ἐγὼ πού παρατηρεῖ καὶ ἀπὸ τὰ δεδομένα ποῦναι ἐγγενῆ στὸ ἄλλο μέρος τοῦ ἐγὼ, τὸ ὁποῖο λογίζεται ὡς παρατηρούμενο, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἐμεῖς τοῦ ὑπαγορεύουμε σὲ διάφορους βαθμούς τις ἀπαντήσεις πού πρέπει νὰ δώσει.

Ἄλλὰ τὸ μέγεθος αὐτῆς τῆς παρεξήγησης δὲν ἐξαρτᾶται μόνο ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς μεθόδου, πού ἤδη εἶναι πολὺ σοβαρό: ἐξαρτᾶται ἐπίσης, καὶ κατὰ μείζονα λόγο, ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἀντιλαμβανόμαστε τὴ φύση τῆς καὶ ἐπινοοῦμε θεωρητικὲς ἀντιδικίες ἐκεῖ ὅπου ἀκριβῶς ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τὴ μέθοδο καὶ μόνο. Μέσα στὶς ὑποθέσεις τῶν φιλοσοφικῶν ψυχολογιῶν, πού μόλις μνημονεύσαμε, τίποτα ἀπολύτως δὲν εἶναι καθ' ἑαυτὸ καὶ a priori ἀντίθετο σὲ μιὰν ἐπιστημονικὴ θέση, ἐπειδὴ μιὰ ἐπιστήμη εἶναι ἐγκυρὴ μόνο ἂν εἶναι ἀνοιχτή. Ὁ καλὸς ψυχολόγος Th. Flournoy, ὁ ὁποῖος περιέγραφε τὸ ἀσυνείδητο μὲ ὄρους περίπτου φροϋδικούς στὶς ἀρχές τοῦ 1900 (πρὶν ἀπὸ τὴν φροϋδικὴ *Traumdeutung*, τὴν ἐρμηνεῖα τῶν ὀνείρων), ἔθετε δύο ἀρχές στὴ βάση τῶν ἐρευνῶν του: 1ο) Ὅλα εἶναι δυνατὰ (αὐτὰρχοῦν περισσότερα πράγματα ἀνάμεσα στὴ γῆ καὶ στὸν οὐρανὸ ἀπ' ὅ,τι στὴ φιλοσοφία μας). 2ο) τὸ βᾶρος τῶν ἀποδείξεων πρέπει νὰ εἶναι ἀνάλογο μὲ τὴν παραδοξότητα τῶν γεγονότων (καὶ θὰ πρόσθετα ἀπὸ τὴν πλευρά μου: μὲ τὸν λίγο ἢ πολὺ προσωπικὸ χαρακτήρα τῆς ἀρχικῆς παρατήρησης). Γιατὶ τὸ ἐγὼ νὰ μὴν εἶναι μιὰ δύναμη μὲ τὴν ἔννοια τοῦ Maine de Biran; Μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν βιωμένες ἐμπειρίες, ἀπὸ τις ὁποῖες ἐκπηγάζει ἡ γνώση, ἡ «ἐνοράσεις» προνομιοῦχες, ἡ ψυχολογικὴ «αἰτιότητα» μπορεῖ νὰ εἶναι ἀνορθόλογη κτλ.: ὅλα αὐτὰ εἶναι δυνατὰ καὶ δὲν ἐγκυριεῖται ἐκεῖ τὸ πρόβλημα. Ὡστόσο ὅταν κάτω ἀπὸ τὸ πρόσχημα τῆς ἀντίδρασης ἐνάντια στὸν θετικισμό, στὸν ἀντικειμενισμό κτλ. μᾶς παρουσιάζουν προσωπικὲς φιλοσοφικὲς θέσεις ὡς τὴν ἀληθινὴ ψυχολογία, εἶναι σὰ νὰ περιφρονοῦν τοὺς κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ καὶ νὰ συγχέουν τὴ μελέτη τῆς ὑποκειμενικότητας ἐν γένει μὲ τὴν κυριαρχία τῆς προσωπικῆς ὑποκειμενικότητας.

V.

ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ ΚΑΙ ΤΑ ΕΜΠΡΑΓΜΑΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Αυτό τὸ τελευταῖο κεφάλαιο δὲν προσθέτει τίποτα στὶς συζητήσεις γιὰ ζητήματα ἀρχῶν ποὺ ἔγιναν στὰ κεφάλαια II καὶ IV, τὸ θεωρῶ ὅμως χρήσιμο ὡς τεκμηρίωση, παρότι ἀναφέρεται μόνο σὲ ὀρισμένα δείγματα ἐπιλεγμένα λίγο στὴν τύχη. Τὸ πρόβλημα εἶναι τὸ ἀκόλουθο. Οἱ τρεῖς μεγάλοι τομεῖς ποὺ προσπελάζουν τὰ προβλήματα τῆς γνώσης εἶναι ἐκεῖνοι τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν, τῶν γεγονότων καὶ τῆς ἐνόρασης. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ φιλόσοφοι προσπελάζουν τὰ ζητήματα τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν εἶναι φυσικότατο, γιὰτὶ ἂν ζητούσαμε νὰ ἀνατρέξουμε στὰ προβλήματα τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν θεμελιῶν, ἡ συζήτηση γιὰ τὶς κανονιστικὲς ἀρχὲς ἐπιβάλλεται ἀναγκαστικά. Ἐννοεῖται πὼς ἡ λογικὴ εἶναι ἡ ἐπιστῆμη τῆς τυπικῆς ἀλήθειας, καὶ ἀπέναντι σὲ μιὰν λογιστικὴ ἀπόδειξη μόνο νὰ ὑποκλιθοῦμε μποροῦμε. Ἀπομένει ὅμως νὰ συντονίσουμε αὐτὲς τὶς τυπικὲς κανονιστικὲς ἀρχὲς μὲ τὸ σύνολο τῶν προβλημάτων, καὶ συνεπῶς εἶναι φυσικὸ ὁ στοχασμὸς νὰ ἀναφερθεῖ σ' αὐτὰ τὰ ζητήματα τοῦ συντονισμοῦ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ ἐνόραση, γιὰ ὅσους τὴν πιστεύουν, εἶναι μιὰ ἄμεση κατοχὴ τοῦ ἀντικειμένου προικισμένη μὲ ἀλήθεια, δηλαδὴ μιὰ μείζη κανονιστικὴ καὶ συνάμα ὄντολογικὴ ἢ ἐμπράγματη· συνεπῶς τὸ ἰδεῶδες μιᾶς εἰδικῆς γνώσης ἰδιάζουσας στὴ φιλοσοφία εἶναι πάντα προσανατολισμένο πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἐνόρασης καὶ κατὰ συνέπεια εἶναι καὶ πάλι φυσικὸ ἡ φιλοσοφία νὰ καταγίνεται μὲ τὴν ἐνορατικὴ γνώση. Ἀντίθετα, ἀπομένουν ἀνοιχτὰ τὰ προβλήματα τῶν γεγονότων, καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν πλευρὰ εἶναι δυνατὲς δύο θέσεις.

Ἡ πρώτη ἀνήκει στίς ἐνορατικές φιλοσοφίες, ὅπως ἡ φαινομενολογία, πού διατείνονται ὅτι δὲν καταπιάνονται μὲ γεγονότα, τὰ ὁποῖα ἀπασχολοῦν τίς ἐπιστῆμες, ἀλλὰ μόνο μὲ «μορφές», πού αὐτὰ τὰ γεγονότα προϋποθέτουν, συνεπῶς μὲ προθέσεις καὶ σημασίες κτλ. ἢ, μὲ μιὰ λέξη, μὲ οὐσίες. Ἀπὸ μιὰ τέτοια σκοπιὰ εἶναι μοιραία ἡ σύγκρουση μὲ τὴ γνώση πού ζητεῖ νὰ εἶναι ἐπιστημονική, γιατί γιὰ τὴν ψυχολογία μιὰ πρόθεση καὶ μιὰ σημασία παραμένουν γεγονότα, καὶ ἡ «ἀναγωγὴ», πού ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸ χωροχρονικὸ στίς ἐξωχρονικὲς ἐννοιες, εἶναι ἀκόμα καὶ αὐτὴ ἓνα γεγονός κτλ., καθὼς τὸ τελευταῖο ἀποτελεῖ ἐξ ὀρισμοῦ ἐκεῖνο πού μελετᾶται ἀποκεντρώνοντας τὴν ἔρευνα σὲ σχέση μὲ τὸ ἐγώ. Εἶναι περιττὸ νὰ ἐπανέλθουμε σὲ αὐτὸ τὸ πρόβλημα, πού συζητήθηκε στὸ τρίτο κεφάλαιο.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ τρέχουσες φιλοσοφίες, πού προβαίνουν στοχαστικὰ ἢ διαλεκτικὰ, χωρὶς νὰ συνδέονται μὲ τὸν ἐννοιολογικὸ μηχανισμό τῆς φαινομενολογικῆς ὄντολογίας, ἀναφέρονται μονίμως σὲ ἐμπράγματα προβλήματα, γιατί καταπιάνονται μὲ τὸ σύνολο τῆς πραγματικότητας καὶ ὄχι μόνο μὲ τὴν τυπικὴ λογικὴ. Οἱ φαινομενολόγοι κάνουν τὸ ἴδιο ἔστω καὶ μόνο γιὰ νὰ ξεχωρίσουν τὰ γεγονότα ἀπὸ τίς οὐσίες, καὶ εἶδαμε (κεφ. IV στὸ Β) πῶς ὁ Sartre, γιὰ παράδειγμα, ἀντιλαμβάνονταν τὰ γεγονότα ὡς συλλογὴ συμβεβηκότων. Τὸ ζήτημα λοιπὸν εἶναι νὰ ἐξετάσουμε πῶς οἱ φιλόσοφοι προσπελάζουν τὰ γεγονότα, δεδομένου ὅτι ὀλόκληρη ἡ συγκρότησή τους τοὺς προετοιμάζει νὰ ἐξετάζουν τὰ προβλήματά τους μὲ τρόπο μόνο στοχαστικὸ, ἐνῶ ἓνα γεγονός ἀπαιτεῖ ὡς μίνιμουμ μιὰν διαπίστωση, καὶ ἀκόμα καὶ μιὰ διαπίστωση δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιτελεστεῖ χωρὶς μέθοδο.

Ἀπ' ὅσο ξέρω, μόνο μιὰ ἀπὸ τίς σύγχρονες φιλοσοφίες προσέγγισε αὐτὸ τὸ πρόβλημα, ἀφήνοντας ἐννοεῖται κατὰ μέρος τίς φιλοσοφίες τῶν ἐπιστημῶν πού μελέτησαν τί εἶναι τὸ γεγονός σὲ μιὰ πειραματικὴ ἐπιστήμη, γιὰ παράδειγμα τὴν θαυμάσια ἀνάλυση τοῦ G. Bachelard γιὰ τὴν *Κατὰ προσέγγιση γνώση*. Ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἄλλο ζήτημα, ἐνῶ ἐμεῖς ἐδῶ ζητοῦμε νὰ δοῦμε τί κάνουν οἱ φιλόσοφοι ὅταν στὸ πεδίο τους, καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε θεωρία τῆς ἐμπειρίας ἢ τῆς πειραματικῆς μεθόδου, ἔχουν ἀνάγκη ἓνα γε-

γονός. Ἡ μόνη, καθὼς φαίνεται, φιλοσοφία ποὺ ἀντιμετώπισε σοβαρὰ αὐτὸ τὸ πρόβλημα εἶναι ἡ «θεωρία τῆς καταλληλότητος» (idoneisme)* τοῦ F. Gonseth, ποὺ πρὶν ἀπ' ὅλα εἶναι φιλοσοφία τῶν ἐπιστημῶν, ὅμως δὲ φοβᾶται τὰ γενικὰ ζητήματα, ὅπως ἄς ποῦμε τὸ ζήτημα τῆς ἐλευθερίας. Ἄλλὰ ἀνάμεσα στὶς ἀρχές ποὺ ὁ Gonseth θέτει στὴν ἀφετηρία τῆς φιλοσοφίας του, ὅπως ἐκείνη τοῦ ἀνοίγματος κτλ., ὑπάρχει καὶ μία ποὺ ἐλάχιστα προσέχτηκε, γιὰτὶ μέσα στὸ πλαίσιο ἀναφορᾶς τῆς φαινόταν αὐτονόητη: εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς «τεχνικότητος», σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κάθε γνώση εἶναι σχετικὴ μὲ τὴ χρήση μιᾶς ἰδιαίτερης τεχνικῆς ποὺ μόνον αὐτὴ ἐπιτρέπει νὰ τὴ διασφαλίσουμε, ὅπως ἡ ἀξιωματικὴ τυποποίηση γιὰ τὶς ἀπαγωγικὲς γνώσεις ἢ οἱ διάφοροι τύποι μεθοδικῆς παρατήρησης (μὲ στατικὸ ἔλεγχο) ἢ πειραματισμοῦ γιὰ τὶς γνώσεις τῶν γεγονότων. Ἄλλὰ ἐπειδὴ ἡ χρῆση κάθε τεχνικῆς ἀπαιτεῖ μιὰ παιδεία, ὁ Gonseth συμπεραίνει ὅτι τὰ μόνα ἔγκυρα γεγονότα ποὺ μποροῦμε νὰ ἐπικαλεστοῦμε φιλοσοφικὰ εἶναι ὅσα γεγονότα ἔχουν πιστοποιηθεῖ ἀπὸ τοὺς εἰδικούς, πράγμα αὐτονόητο.

Ἄλλὰ πρὶν νὰ διαπιστώσουμε πόσο λίγο αὐτονόητο εἶναι αὐτὸ γιὰ πολλοὺς συγγραφεῖς, ἄς γυρέψουμε ἀρχικὰ νὰ καταλάβουμε γιὰτὶ ἓνα ἔγκυρο γεγονός εἶναι πῶς δύσκολο νὰ ἐπιτευχθεῖ ἀπὸ ὅ,τι μιὰ ὀρθὴ ἀπαγωγή. Ἄς θυμίσουμε ὅτι ἡ πειραματικὴ φυσικὴ γεννήθηκε περισσότερο ἀπὸ εἴκοσι αἰῶνες μετὰ ἀπὸ τὰ μαθηματικὰ καὶ τὴ λογικὴ καὶ ὅτι χρειάστηκαν ἀκόμα δύο αἰῶνες γιὰ νὰ καταλάβουμε ὅτι ἡ ψυχολογία προϋπέθετε ἓναν πειραματισμό. Δύο εἶναι οἱ λόγοι, ἀντικειμενικοὶ καὶ ὑποκειμενικοί. Ἀντικειμενικά, ἓνα γεγονός δὲν μπορεῖ νὰ προσεγγιστεῖ παρὰ μέσω μιᾶς συστηματικῆς ἀποσύνδεσης παραγόντων, καὶ χρειάστηκε ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Γαλιλαίου γιὰ νὰ κατορθώσει νὰ μελετήσῃ τὶς ἀπλὲς κινήσεις, ἐνῶ οἱ κινήσεις τῆς τρέχουσας παρατήρησης, ὅπως ἡ πτώση ἐνὸς φύλλου, εἶναι ἀξεδιάλυτα περίπλοκες. Ἀντίθετα, ἡ λογικομαθηματικὴ ἀπαγωγή ξεκινάει ἐξαρχῆς ἀπὸ ἀπλὰ ἐνεργήματα, ὅπως οἱ ἐγκλι-

* Ἀπὸ τὸ λατινικὸ idoneus = κατάλληλος, ταιριαστός. Σύμφωνα μὲ τὸν Gonseth κριτήριον τῆς ἀλήθειας εἶναι ἡ καταλληλότητα μιᾶς θεωρίας γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ βιοτικὴ πράξη (Σ.τ.Μ.).

σεις τῶν τάξεων, ἀφετηριακὸ σημεῖο τῆς συλλογιστικῆς, ἢ ἡ πρόσθεση ἀκέραιων ἀριθμῶν. Ἀναφορικὰ μὲ τὴν ψυχολογία, ἡ ἀποσύνδεση τῶν παραγόντων εἶναι ἀκόμα πιὸ περίπλοκη, γιὰτὶ συνδέονται ὀργανικὰ σὲ ὁλόκληρες πού εἶναι δύσκολο νὰ τίς κάνουμε νὰ ποιήσουν κατὰ συστηματικὸ τρόπο, καὶ θὰ θυμᾶμαι πάντα τὴν ἐκπληξὴ καὶ τὸν θαυμασμὸ πού ἐνιωθα ἀκούγοντας τὸν Einstein στὸ Princeton, ὁ ὁποῖος ἀγαποῦσε νὰ ἀκούει διηγήσεις γεγονότων ἀπὸ τὴν ψυχολογία τοῦ παιδιοῦ (ἰδιαιτέρα τίς μὴ διατηρήσεις), ὅταν συμπέρανε μόνιμα: «Πόσο δύσκολο εἶναι! Πόσο πιὸ δύσκολη εἶναι ἡ ψυχολογία ἀπὸ τὴ φυσικὴ!» Πρέπει ὅμως νὰ εἶσαι Einstein γιὰ νὰ συλλάβεις τόσο γοργὰ μιὰ δυσκολία πού σχεδὸν κανεὶς δὲν καταλαβαίνει, καὶ δυστυχῶς κι οἱ ἴδιοι οἱ ψυχολόγοι ὄχι πάντα...

Ὑποκειμενικά, ἡ δυσκολία τοῦ γεγονότος σὲ σχέση μὲ τὴν τρέχουσα ἀπαγωγή (δὲν μιλάω γιὰ τὴν ἀπαγωγή στὰ καθαρὰ μαθηματικὰ ἢ στὴ μαθηματικὴ φυσικὴ) ὀφείλεται στὸ ὅτι εἶναι πολὺ πιὸ οἰκονομικὸ νὰ στοχαζόμαστε καὶ νὰ ἀπαγάγουμε παρὰ νὰ πειραματιζόμαστε. Ἐνα ἀπὸ τὰ ὅμορφα εὐρήματα τοῦ P. Janet ὅταν προσπάθησε νὰ συγκροτήσῃ στάδια τῆς ψυχοδιανοητικῆς ἀνάπτυξης βασιζόμενος ὄχι στὸ παιδί, ἀλλὰ στὴν ἱεραρχία τῶν λειτουργιῶν στὴν ψυχοπαθολογία (σύμφωνα μὲ τὴν περιπλοκότητά τους καὶ τὸ κόστος τους σὲ ἀναγκαῖες ἐνέργειες) εἶναι ὅτι τοποθέτησε τὸ στάδιο τοῦ στοχασμοῦ κάτω ἀπὸ τὸ στάδιο ὅπου ἡ αἰσθησιμότης τοῦ πραγματικοῦ» ἐπιτρέπει τὴν ἐξακολουθητικὴ ἐργασία καὶ τὸν πειραματισμὸ: οἱ νευρασθενεῖς καὶ οἱ ἀμφισβητικὲς συλλογίζονται εὐκόλα, ἔλεγε, καὶ μάλιστα πάρα πολὺ, καὶ ἐνῶ ἡ αἰσθησιμότης τοῦ πραγματικοῦ ἔχει θιχτεῖ, ἡ λειτουργία τοῦ στοχασμοῦ, πού παραμένει ἄθιχτη, εἶναι πιὸ εὐκολή. Στὸ παιδί οἱ πρῶτες συγκεκριμένες ἀπαγωγὲς ἀρχίζουν γύρω στὴν ἡλικία τῶν 7-8 χρόνων, ὁ στοχασμὸς μὲ τὴν ἔννοια τοῦ Janet (μὲ τὴ δυνατότητα νὰ συλλογιστοῦμε πάνω σὲ ὑποθέσεις καὶ ὄχι μόνον σὲ ἀντικείμενα) γύρω στὴν ἡλικία τῶν 11-12 χρόνων, καὶ οἱ πρῶτες πειραματικὲς συμπεριφορὲς μὲ συστηματικὴ ἀποσύνδεση τῶν παραγόντων γύρω στὰ 14-15 χρόνια μόνον (καὶ ὁ καθένας γνωρίζει πῶς χάνονται στὴ συνέχεια στὰ πειραματιστὲρα ἐλεύθερα ἐπαγγέλματα, ὅταν δὲν συντηροῦνται στὸ πανεπιστήμιο» καὶ αὐτό, τουλάχιστον σὲ ἐμᾶς, ἐλλείψει κάθε δευτερο-

βάθμιας εκπαίδευσης πού νά καλλιεργεῖ αὐτὲς τὶς συμπεριφορές, οἱ ὁποῖες ἐντούτοις εἶναι αὐθόρμητες).¹

Μετὰ ἀπὸ αὐτὸ ἄς ἐπιστρέψουμε στὴ φιλοσοφία καὶ ἄς θυμήσομε ἀρχικὰ ὅτι σὲ πολλὲς χῶρες γινόμαστε μάρτυρες ἑνὸς ξεκάθαρα πληθωρισμοῦ στὴν παραγωγὴ φιλοσόφων, σὲ σχέση μὲ τοὺς μεγάλους αἰῶνες ὅπου ἡ φιλοσοφία δὲν ἦταν ἐπάγγελμα, ἀλλὰ ἕνα ἐξαιρετικὸ ἐπίτευγμα. Θὰ μᾶς ποῦνε ὅτι τὸ ἴδιο ἰσχύει στὶς ἐπιστημονικὲς σταδιοδρομίες, ἀλλὰ ἕνας εἰδικὸς μὲ μικρὸ ταλέντο κάνει κι αὐτὸς μιὰ χρήσιμη ἐργασία σὲ ἕναν περιορισμένο τομέα, ἐνῶ ἕνας μέτριος φιλόσοφος μοιάζει κάπως μὲ ἕναν μυθιστοριογράφου ἢ ἕναν καλλιτέχνη χωρὶς ἐξαιρετικὸ ἄλαντο. Ἄς θυμίσουμε ἐπιπλέον ὅτι, ἂν ἡ φιλοσοφία ἀναφέρεται στὴν ὀλότητα τοῦ πραγματικοῦ, πιστεύουμε ὅτι μπορούμε νά προετοιμάσουμε εἰδικούς αὐτῆς τῆς ὀλικῆς γνώσης ἢ αὐτῆς τῆς ἀναζήτησης τοῦ ἀπόλυτου χωρὶς νά περάσουμε ἀπὸ μιὰ μύηση στὴν ἔρευνα μέσα στὴν περιοχὴ τῶν ἐπὶ μέρους ἢ σχετικῶν γνώσεων. Βέβαια ἀναπτύσσουμε σὲ αὐτοὺς τὴν αἴσθηση τῆς ἱστορίας καὶ τὸ σεβασμὸ τῶν κειμένων, ἐπειδὴ ἡ ὑποχρεωτικὴ τους εἰδίκευση εἶναι ἡ ἱστορία τῆς ἴδιας τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ ὅσον ἀφορᾷ τὰ ὄργανα τῆς γνώσης, διατηροῦμε μόνο τὸ στοχασμὸ, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε ἀντιστοιχεῖ στὶς βαθιεῖς τάσεις τῆς ἐφηβείας καὶ στὸν φυσικὸ προσανατολισμὸ τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι, ὅταν δὲν ἔχουν τὸ ἐξαιρετικὸ σθένος νά εἰδικευτοῦν στὴν ἐπιστημολογία μιᾶς ἰδιαίτερης ἐπιστήμης καὶ νά προχωρήσουν πολὺ στὴ γνώση της, ὅπως ὁ Cavallès, ὁ Lautmann καὶ ὁ Vuillemin στὰ μαθηματικά, ὁ G. καὶ ἡ S. Bachelard στὴ φυσικὴ, ὁ Daudin καὶ ὁ F. Meyer στὴ βιολογία, ὁ G.-G. Granger στὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐπιστήμες, ὁ L. Goldmann στὴν κοινωνιολογία κτλ., ἡ φιλοσοφικὴ παραγωγὴ εἶναι εἴτε ἱστορικὴ εἴτε στοχαστικὴ μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὄρου: σὲ μιὰ παρόμοια κατάσταση, ἡ γνώση τῶν γεγονότων ἀποσπᾶται ἀπὸ τὴν μόνη πηγὴ πού τὴν προάγει στὸ ἐπίπεδο τῆς καθαυτοῦ γνώσης, δηλαδή τῆς ἴδιας τῆς ἔρευνας στὴν τεχνικότητά της. Εἶναι λοιπὸν αὐ-

1. Βλ. B. Inhelder καὶ J. Piaget, *De la logique de l'enfant à la logique de l'adolescent*, Paris, P.U.F., 1955.

τονόητο ὅτι ἀποβαίνει ἀκατανίκητη, μὲ μορφὴ ἄλλωστε ἀσύνειδη ἢ ὑπονοούμενη, ἢ τάση νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ στοχασμὸς πάνω στὸ γεγονός, ὁ ὁποῖος συνιστᾷ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι ἐγγχείρημα ὑστερότερο καὶ ὄχι προηγούμενο ἀπὸ τὴν πιστοποίηση τοῦ γεγονότος (γιατὶ τὸ τελευταῖο εἶχε ἤδη πιστοποιηθεῖ ἀπὸ ἄλλους), εἶναι ἀνώτερης ὑφῆς ἀπὸ αὐτὴν τὴν πιστοποίηση καὶ κατὰ συνέπειαν ἐπιτρέπει νὰ παρέμβουμε δραστικὰ στὴν ἐρμηνεία τῆς καὶ στὴν ἀνάγκη νὰ τὴν διορθώσουμε ἢ νὰ τὴν συμπληρώσουμε.

Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ ξαφνιαζόμεσθε ὅταν βλέπουμε φιλοσόφους, καὶ μάλιστα κάθε ἐπιπέδου, νὰ παρεμβαίνουν στὴ φυσικὴ γιὰ νὰ ἀμφισβητήσουν τὴ θεωρίαν τῆς σχετικότητος, στὴ βιολογίαν γιὰ νὰ ἀμφισβητήσουν τὴν ἐξέλιξιν ἢ νὰ τὴν διορθώσουν μὲ τὸν τρόπο τους, γιὰ νὰ ἀποφανθοῦν φυσικότερα γιὰ τὰ προβλήματα τῆς τεολογίας καὶ ἐνίοτε τῆς δομῆς, καὶ προπάντων, αὐτὸ εἶναι ἀναντίρρητο, γιὰ νὰ παρέμβουν στὴν ψυχολογίαν ἢ στὴν κοινωνιολογίαν καὶ σὲ ὅλες τίς ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου.

A) Στὸν τομέαν τῆς φυσικῆς, ἢ θεωρίαν τῆς σχετικότητος φυσιολογικὰ ἐρέθισε σὲ ὑψιστὸ βαθμὸ τὸ στοχασμὸ τῶν φιλοσόφων, ἀλλὰ μὲ δύο πολὺ διαφορετικοὺς τρόπους. Ἡ σταθερὴ θέση τοῦ Brunschwig, ὅπως ξέρουμε, εἶναι ὅτι ὁ ρόλος τῆς φιλοσοφίας δὲν εἶναι τόσο νὰ παρεμβαίνει στὰ ἐμπράγματα ζητήματα, ποὺ σχετίζονται ἀποκλειστικὰ μὲ τοὺς τεχνικοὺς καὶ ἐξειδικευμένους γνωστικοὺς κλάδους, ἀλλὰ νὰ ἀναρωτιέται μὲ τὸν καντιανὸν τρόπο πῶς αὐτὴ ἡ γνώση κατέστη δυνατὴ. Ἡ στάσις του λοιπὸν ἀπέναντι στὴ σχετικότηταν δὲν εἶναι διόλου ἀμφισβήτησι, ἀλλὰ ἀποκλειστικὰ στάσις ἐπιστημολογικοῦ στοχασμοῦ: ἐξ οὗ καὶ οἱ ἔξοχες σελίδες τοῦ πάνω στὸν νέον τρόπο ἀλληλεπίδρασις ἀνάμεσα στὸ μετροῦν καὶ στὸ μετρούμενον, τὸν ὁποῖον προϋποθέτει ὁ σχετικιστικὸς τους συντονισμὸς, ἢ ἀνάμεσα στὸ χωροχρονικὸ περιέχον καὶ στὸ φυσικὸ περιεχόμενον, καθὼς τὸ πρῶτον παύει νὰ εἶναι ἀποσυνδέσιμον πλαίσιον γιὰ νὰ ἀποβῆ ὕψη τοῦ ἴδιου τοῦ περιεχομένου. Πάνω σὲ αὐτὸ μερικοὶ ξεγελάστηκαν, ἐξαιτίας τῆς αἰώνιας ἀμφιλογίας τοῦ ἀτομικοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἐπιστημικοῦ ὑποκειμένου, καὶ ὁ A. Metz, λησμονώντας ὅτι οἱ μετρητικὲς πράξεις κινητοποιοῦν ὅλην τὴν δραστηριότητα τοῦ ὑποκειμένου, μὲ τὴν δευτέραν ἔννοιαν τοῦ ὄρου, πίστεψε

ὅτι ἀναίρεσε αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία θυμίζοντας ὅτι οἱ μετρήσεις εἶναι δουλειὰ μέτρων καὶ ὥρολογίων πού στὴν πραγματικότητα τροποποιοῦνται ἀπὸ τὰ πεδία, μέσα στὰ ὁποῖα ἔχουν εἰσαχθεῖ, λὲς καὶ ὁ «ἰδεαλισμὸς» τοῦ Brunschvicg ὑποστήριζε τὸ ἀντίθετο καὶ ὀδηγοῦσε τὸ ὑποκειμένο σὲ ἓνα παιχνίδι «νοητικῶν εἰκόνων» (αὐτὰ εἶναι τὰ λόγια τοῦ Metz). Ἀλλὰ ὄντως ἡ πρόθεση τοῦ Brunschvicg δὲν ἦταν διόλου νὰ μετατρέψει στὸ παραμικρὸ τὰ δεδομένα τῆς σχετικότητας: ἀντίθετα, ἀπέβλεπε νὰ δείξει πῶς οἱ ἀλληλεπιδράσεις ἀνάμεσα στὴν λειτουργικὴ δραστηριότητα τοῦ ὑποκειμένου καὶ στὴν ἐμπειρία, πού ἦσαν πολὺ πιὸ περιορισμένες ἀπὸ ὅ,τι νομίζαμε πρὶν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Einstein, ἔπρεπε νὰ ὀδηγήσουν σὲ μιὰ τέτοια ἀνανέωση.

Ἀντίθετα γιὰ ἄλλους ἡ θεωρία τῆς σχετικότητας, προσπελάζοντας τὰ πιὸ γενικὰ προβλήματα τῆς ἀπόλυτης ἢ μὴ φύσης τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου, φάνηκε ὅτι κατασκεύασε μιὰν ἰσόπεδη εἰσοδοὸ στὸν ἄνθρωπο τῆς φιλοσοφίας καὶ κατὰ συνέπεια ἐξουσιοδοτοῦσε μιὰ συζήτηση πάνω σὲ αὐτὸν τὸν κοινὸν ἄνθρωπο μὲ ἴσα δικαιώματα, λὲς καὶ ὁ φυσικὸς, ἀμφισβητώντας τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἀπολύτου πού μέχρι τότε ἀναγνωρίζοταν ὡς τέτοιο ἔδινε *ipso facto* στὸν φιλόσοφο τὸ δικαίωμα τῆς παρέμβασης στὴ φυσικὴ. Πάνω σὲ αὐτὸ τὸ ζήτημα τὰ κίνητρα εἶναι ποικίλα καὶ ἴσως ἔχει ἐνδιαφέρον ἡ διάκρισή τους. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο ἀφηγήθηκα πῶς ὁ ἐξαιρετικὸς δάσκαλός μου A. Reymond εἶχε σχεδιάσει νὰ ἀναιρέσει τὴν θεωρία τοῦ Einstein. Αὐτὸς δὲν εἶχε καμιὰν ἰμπεριαλιστικὴ διάθεση οὔτε καμιὰ φιλοσοφικὴ ἔπαρση καὶ ἦταν ὁ πρῶτος πού γελοῦσε μὲ διατυπώσεις ὅπως «ἡ φιλοσοφία μᾶς λέει ὅτι...», διαποτισμένος καθὼς ἦταν ἀπὸ τὴν ἰδέα μιᾶς ἀπαραμειώτης διαφορᾶς τῶν διαφορῶν φιλοσοφικῶν θέσεων. Εἶχε ὅμως τὶς ἀπόψεις του, καὶ τὸ γεγονός ὅτι κλονιζόταν ἓνα ἀπόλυτο τοῦ προκαλοῦσε ἀληθινὴ ἠθικὴ ἀνησυχία, ἔτσι ὥστε, χωρὶς νὰ θέτει στὸν ἑαυτὸ του τὸ ζήτημα τῆς ἀρμοδιότητος, πού φαίνεται δευτερεῖον ὅταν ὑπάρχει ἠθικὸς κίνδυνος, θεωροῦσε καθῆκον του νὰ ὑπερασπιστεῖ ἓνα ἄνθρωπο καὶ προπαντὸς ἓνα χρόνο πού, γι' αὐτόν, ὅπως καὶ γιὰ τὸν Newton, παρέμεναν ἀκόπως ἓνα *sensorium Dei*. Φαντάζομαι ὅτι στὸν Maritain ἡ σύγκρουση τῆς σχετικότητας μὲ τὸν θωμισμὸ ἔχει ἀνάλογα κίνητρα, ἴσως ὅμως

ἔχει νὰ κάμει ἀκόμα περισσότερο μὲ μιὰ γενικὴ ἀντίθεση τῶν τρόπων σκέψης. Ἀντίθετα στὸν Bergson ἡ κατάσταση εἶναι πολὺ πιὸ περίεργη: ἔχοντας ἀντιτάζει στὸν ψυχολογικὸ χρόνον, ποῦναι σχετικὸς μὲ τὸ περιεχόμενό του καὶ ἀξεχώριστος ἀπὸ αὐτό, ἕναν φυσικὸ χρόνον ἐκλαμβανόμενο ὡς χωρικότητα καὶ καθαρὰ τυπικὸ, ἔτσι ὥστε ἀκόμα καὶ μιὰ γενικὴ τροποποίηση τῶν ταχυτήτων δὲν τὸν ἀλλάζε σὲ τίποτα, ὁ Bergson βρέθηκε ἀντιμέτωπος μὲ αὐτὴ τὴν ἀλγεινήν κατάσταση μιᾶς νέας φυσικῆς πού καθιστοῦσε τὸν χρόνον ἀλληλένδετο μὲ τὸ περιεχόμενό του καὶ μὲ τὶς ταχύτητες, ἕνα χρόνον, τοῦ ὁποίου ὁ ἕτερογενὴς καὶ πραγματικὸς χαρακτήρας θυμίζει ὀρισμένες ὕψεις τῆς μπερζονικῆς διάρκειας! Ἀντὶ νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὶς ἀντιθέσεις του ἢ νὰ τὶς ἀπαλύνει, ὁ Bergson, καὶ αὐτὸ παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ μᾶς, ἀντέδρασε ἀμφισβητώντας τὴ σχετικότητα καὶ παρεμβαίνοντας, ὀπλισμένος μόνο μὲ τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμό, στὴν τεχνικὴ συζήτηση τοῦ προβλήματος.

Θὰ μπορούσε νὰ φανεῖ μάταιο νὰ ἐπιμείνουμε στὴ θέση τοῦ Maritain (*Réflexions sur l'intelligence*, Paris, 1926, κεφ. VI καὶ VII), ἐπειδὴ ὁ θωμισμὸς εἶναι μιὰ φιλοσοφία πού πράγματι εἶναι πάντα ἀλληλένδετη μὲ μιὰ θρησκευτικὴ πίστη καί, σὲ μιὰ τέτοια περίπτωσι, οἱ «φυσικὲς» δυνάμεις, πού ἀποδίδονται στὸν Λόγον, καὶ ἡ «φιλοσοφία τῆς φύσης», πού ἀπορρέει ἀπὸ αὐτὲς τὶς δυνάμεις, στὴν πραγματικότητα ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὰ πρὶν ἀπὸ μιὰ θέση παρμένη ἀπέναντι στὸ ὑπερφυσικόν. Ἀλλὰ ἀφοῦ ὁ ἀριστοτελισμὸς εἶναι ἡ φιλοσοφία τοῦ κοινοῦ νοῦ, ὁ ἄκαμπτos καὶ ἀμετακίνητος δογματισμὸς τοῦ Maritain παρουσιάζει τὸ ἐνδιαφέρον ὅτι ἐκφράζει μὲ τὴν πιὸ ὠμὴ μορφή ὅ,τι ἀντιστοιχεῖ σὲ ὀρισμένες τάσεις κάθε φιλοσοφίας πού φιλοδοξεῖ νὰ συλλάβει μιὰ μορφή γνώσης ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη.

Γιὰ τὸν καντιανισμὸ, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Maritain εἶδε σωστὰ ὅτι ἐκφράζει μιὰν ἀπὸ τὶς θεμελιώδεις ὕψεις τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης, γνωρίζω σημαίνει κατασκευάζω (σ. 24). Γιὰ τὸν ρεαλισμὸ, τοῦ ὁποίου ἤθελε νὰ ἀποκαταστήσει τὰ δικαιώματα, γνωρίζω «σημαίνει εἶμαι ἢ γίνομαι ὁ ἄλλος ὡς ἄλλος» (σ. 53), συνεπῶς ταυτίζομαι ἄυλα καὶ «ἀποβλεπτικὰ» μὲ τὸ ἀντικείμενο (βλ. τὴν *intentio*, πού μὲ τὴ μεσίτευση τοῦ Brentano ἐπανεμφανίζεται στὴν

χουσερλιανή ένδραση). 'Η δυνατότητα πού άποδίδεται στόν «φυσικό» Λόγο νά έγκατασταθεϊ άμεσα στό πραγματικό όδηγεϊ κάθε λογική νά άποδίδει στόν κοινό νοϋ, κάτοχο αϋτοϋ τοϋ «Λόγου», και κατὰ συνέπεια στό φιλόσοφο, ό όποϊός κωδικοποιεί και άντανακλᾶ τόν κοινό Λόγο πού βρίσκει μέσα του και γύρω του, τό δικαίωμα και τήν ύποχρέωση νά έκφέρει κάμποσες γενικές άρχές, τις όποϊες και ή ΐδια ή έπιστήμη δέν θά μπορούσε νά παραβλέψει χωρίς νά ύποπέσει στη σοφιστική και στην πλάνη. Σε έναν πίνακα χωρίς καμιά άμφιλογία (σ. 189), όπου παρουσιάζεται ή «διáίρεση τών έπιστημῶν», για τήν όποία θά μιλήσουμε, ό Maritain τις διαιρεί σε μεταφυσική («έπιστήμη τών πρώτων άρχών, κατ' άπόλυτον έννοια»), σε μαθηματική (ή όποία ύπάγεται στην μαθηματική φιλοσοφία ή στην «έπιστήμη πού αναλύει μεταφυσικά τις πρώτες άρχές τής τάξης» και τής ποσότητας) και σε φυσική, πού κι αϋτή ύποτάσσεται (στη Φιλοσοφία τής φύσης). Συνεπῶς έχουμε όλική και έξακολουθητική ύποταγή τής έπιστήμης στη μεταφυσική.

"Ένα πρώτο παράδειγμα δείχνει καθαρά πού μᾶς όδηγεϊ αϋτό: «"Έτσι ... ή άρχή τής άδράνειας ... προκύπτει άπό τή φυσική φιλοσοφία· και άν ή τελευταία αναγκασθεϊ νά διακηρύξει ότι αϋτή ή άρχή είναι άπαράδεκτη με τήν έννοια πού τήν έννοούσαν ό Descartes και ό Γαλιλαϊός, ένατόκειται στην θετική 'Έπιστήμη νά άναθεωρήσει τή γλώσσα με τήν όποία έκφράζεται και νά συμφωνήσει με τή φιλοσοφία» (σ. 190, σημ. 1). "Ένα δεύτερο παράδειγμα τοϋ «παραλογισμού τών φιλοσοφικῶν σκέψεων πού φέρονται και εκδηλώνονται άπό τή γλώσσα» τής έπιστήμης είναι εκείνο τής «περιπέτειας» πού διαδραματίστηκε «με τόν Λομπατσέβσκι, τόν Riemann και τή μεταγεωμετρία» (σ. 248). Με άλλα λόγια, ή φιλοσοφία δέν ικανοποιείται, πράγμα πού τάχα ήδη θέτει σε μᾶς ένα σοβαρό πρόβλημα νομιμότητας, δηλ. νά «θεμελιώσουμε» τήν έπιστήμη, αλλά αφήνοντάς την έλεύθερη νά κατασκευάσει τó οικοδόμημα πού θά θέλει πάνω στις προκαταρκτικές αϋτές βάσεις: ή φιλοσοφία τής φύσης», όπως τήν έννοεί ό Maritain, φιλοδοξεϊ νά παρεμβαίνει άπρόσκοπτα στην οιαδήποτε τεχνική άντιδικία, και νά διορθώνει τή θέση τών ειδικῶν πάνω σε ζητήματα τόσο ζωτικά για τó γίνεσθαι τής έπιστήμης όσο ή άρχή τής άδράνειας και οι

γενικεύσεις τῆς γεωμετρίας! Γιὰ ἓναν ψυχολόγο, συνηθισμένο στὶς παρεμβάσεις ὀρισμένων φιλοσόφων στὴν ἐπιστήμη του, ποὺ ἀκόμα εἶναι τόσο ἀνασφαλῆς, ἀποτελεῖ μιὰ μικρὴ παρηγοριὰ νὰ βρῖσκει μιὰ τόσο ὁμορφὴ μεγεθυμένη καρικατούρα αὐτοῦ τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, μὲ τὴ μορφή μιᾶς μεταφυσικῆς ποὺ ἀντιπαρέρχεται γαλήνια τὶς οὐσιώδεις ἀρχές τῆς μηχανικῆς καὶ τῆς γενικῆς μετρητικῆς.

Συνεπῶς εὐκόλα μαντεύει κανεὶς τὶς ἀντιδράσεις τοῦ J. Maritain ἀπέναντι στὴ θεωρία τῆς σχετικότητας. Ἄλλὰ, πέρα ἀπὸ τὴν μεγαλοπρεπὴ μεγαλαυχία τοῦ τόνου, δὲν στεροῦνται ἐνδιαφέροντος, γιατί καταλήγουν νὰ φανταστοῦν ἓνα εἶδος νομιναλιστικοῦ καντιανισμοῦ: ἡ θεωρία τῆς σχετικότητας ἐπιστημονικὰ εἶναι ἀποδεχτὴ, ὡς «κατασκευὴ» φαινομένων σχετικῶν μὲ τὰ συμβατικῶς ἐπιλεγμένα μέτρα, ἀλλὰ, πίσω ἀπὸ αὐτὰ τὰ «ἐπιφαινόμενα», ποὺ ὥστόσο ἔχουν περιγραφεῖ μὲ τρόπο ἔγκυρο, ἀπομένει τὸ νοούμενο. Ἡ μόνη μικρὴ διαφορὰ μὲ τὸν Kant εἶναι ὅτι ἐδῶ τὸ νοούμενο βρίσκεται στὴ διάθεση τοῦ «κοινοῦ νοῦ», δηλαδή, γιὰ νὰ μιλήσουμε συγκεκριμένα, στὴ διάθεση τῶν θυρωρῶν ἢ αὐτῶν ποὺ καθαρίζουν τὰ τζάμια ὅσο καὶ τῶν «φιλοσόφων τῆς φύσης». Ἄλλὰ, καθὼς εἶναι αὐτονόητο, αὐτὸς ὁ κοινὸς νοῦς ἀπαιτεῖ τὴν ἐξ ἀποστάσεως ταυτοχρονία καὶ τὸν καθολικὸ χρόνο, καὶ δὲν ἀπομένει παρὰ νὰ διορθώσουμε τὶς θεωρίες τοῦ Einstein γιὰ νὰ τὶς καταστήσουμε συμβιβάσιμες μὲ αὐτὴ τὴν ἀπτὴ ἀπαίτηση τῆς μεταφυσικῆς καὶ τῆς εὐθυκρισίας.

Ἡ συμφιλίωση εἶναι ἀπλὴ καὶ συνίσταται χωρὶς ἄλλο στὴν ἐξέταση τοῦ τρόπου ποὺ οἱ δημιουργοὶ τῆς θεωρίας τῆς σχετικότητας παρήγαγαν τὰ φαινόμενά τους: ὄντως ἡ ἀρχὴ εἶναι «ἓνα φυσικὸ μέτρο ποὺ ἓνας ἄνθρωπος θὰ μπορούσε νὰ λάβει μὲ τὶς αἰσθήσεις του καὶ τὰ ὄργανά του σὲ αὐτὲς ἢ τὶς ἄλλες συνθήκες, ὅσο φανταστικὲς ἄλλωστε κι ἂν εἶναι, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ μπορούμε νὰ τὶς φανταστοῦμε». «Ἴδού, προσθέτει ὁ Maritain, ἡ θεμελιώδης ἀρχή, ἡ φιλοσοφικὴ λίθος, τὰ ἄγια τῶν ἁγίων τῆς μεθόδου τοῦ Einstein» (σ. 204). Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ θεωρία τῆς σχετικότητας ἔγκειται σὲ «ὀνομαστικὸς ὀρισμοὺς» καὶ δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα (σ. 204): καθορίζοντας τὴν ταυτοχρονία μὲ ἀνεπαρκῆ τρόπο (σ. 208) δὲν ἐπιτυγχάνει παρὰ μιὰ «φαινομενικὴ ταυτοχρο-

νία» (σ. 214), δηλαδή ένα «ἐμπειρικό-ποσοτικό ὑποκατάστατο. Ἔχουμε νὰ κάνουμε ἐδῶ μὲ τὸ σημεῖο ρήξης ἀνάμεσα στὴ φυσικὴ φιλοσοφία καὶ στὴν φυσικομαθηματικὴ ἐπιστήμη. Ἀλλὰ ὅπως κι ἂν καθορίσουμε αὐτὸ τὸ ὑποκατάστατο, γιὰ παράδειγμα μὲ τὸν τρόπο τοῦ Einstein, ἡ οὐσία τῆς ἴδιας τῆς ταυτοχρονίας παραμένει πάντα τέτοια πού τὴν συνέλαβε καὶ τὴν καθόρισε ἡ διάνοια» (σ. 220). Πῶς ὅμως νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ γεγονός ὅτι τὰ μέτρα ἐπιτυγχάνουν, ἀφοῦ ἡ φυσικὴ τοῦ Einstein δὲν εἶναι ὑποθετικὴ-ἀπαγωγικὴ θεωρία; Πρέπει νὰ διακρίνουμε τὰ μέτρα, πού ἀπτονται ἀμέσως τοῦ ἐπιφαινόμενου, καὶ τὶς ἐρμηνεῖες τους (σ. 226). Ἀλλὰ τὸ φυσικὸ μέτρο μεθοδεύεται μέσω «τυχαίων μέτρων. Τί εἶναι ἐσωτερικὰ καὶ μέσα στὶς ἀπόλυτες διαστάσεις του (sic) τὸ μετρημένο πράγμα, ὁ φυσικὸς δὲν μπορεῖ νὰ τὸ καθορίσει» (σ. 251). «Ὅσο γιὰ τὴ γνώση τοῦ τί εἶναι αὐτὲς οἱ «ἀπόλυτες διαστάσεις», εἶναι ἀπλούστατα ἡ ἀποσότητα πού μετρᾶται μὲ τὸ ἰδιάζον μέτρο τῆς φύσης — ἀπρόσιτο στὴν ἐπιστήμη μας!» (σ. 251). Παρόμοια οἱ σχετικιστικὲς σταθερὲς ἀναζητοῦνται «στὸν ἀντίποδα τῶν μεθοδεύσεων τοῦ κοινοῦ νοῦ», δηλαδή ὄχι ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ «εἶναι» καὶ «ὄχι μέσα στὰ πράγματα», ἀλλὰ «στὴν ἐξωτερικότητα τῶν ποσοτικῶν σχέσεων πού ὀφείλουν νὰ παραμείνουν οἱ ἴδιες σὲ ὅλες τὶς δυνατὲς σκοπιεῖς» κτλ. (σ. 239).

Οἱ ἔννοιες τῆς «φυσικῆς φιλοσοφίας», πού ἀντιπροτάσσει ὁ Maritain στὸν Einstein, εἶναι οἱ «ἀπόλυτες διαστάσεις», «τὸ ἰδιάζον μέτρο τῆς φύσης», ἡ σταθερὰ πού ἀναζητεῖται «μέσα στὰ πράγματα». Θὰ ἔπρεπε νὰ συγκεντρώσουμε παρόμοια φιλοσοφικὰ μαργαριτάρια γιὰ μιὰ συλλογὴ φιλοσοφικῶν ἀνοησιῶν πρὸς χρῆση τῶν μελλοντικῶν ἱστορικῶν τῆς σκέψης. Αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει τὸν μεταφυσικὸ νὰ περατώσει τὸ κεφάλαιό του γιὰ τὶς θεωρίες τοῦ Einstein δηλώνοντας μὲ στόμφο: «Ὦντας θεμιτὲς σὰν ἐπιστημονικὰ σύμβολα ... εἶναι παράλογες ὅταν τὶς προβιβάζουμε σὲ φιλοσοφικὲς ἐκφράσεις τοῦ πραγματικοῦ ... Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι δὲν ἐκπροσωποῦν πλέον παρὰ ἓνα ἀρκετὰ φοβερὸ σύμπτωμα τοῦ πνευματικοῦ ἀναρχισμοῦ μέσα στὸν ὅποιο, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἐπονεϊδιστῶν ὑπολειμμάτων τοῦ καντιανισμοῦ καὶ ἐλλείψει σταθερῆς φιλοσοφικῆς ὑποστήριξης, ἡ μοντέρνα ἐπιστήμη κινδυνεύει νὰ ἀνα-

ποδογυρίσει» (σ. 259). "Αξιζε τον κόπο να μεταγράψουμε αυτές τις λίγες αναφορές για να δείξουμε τί απογίνονται τα «θεμιτά σύμβολα» της έπιστήμης υπό το φως της «φιλοσοφίας της φύσης»: μιὰ συνεκτική γλώσσα που δέν εκφράζει πλέον τίποτα.

Β) Το μικρό βιβλίο του Bergson *Διάρκεια και ταυτοχρονία* (1922) βρίσκεται φυσικά σε πολύ ανώτερο επίπεδο όσον αφορά τη σκέψη και την χρησιμοποιοούμενη γλώσσα. Είναι όμως αξιοσημείωτο να διαπιστώσουμε ότι, υπό το κάλυμμα της μπερζονικής διπλωματίας και άπαξ και γίνουν δεχτές οι μεταφυσικές διαφορές του μπερζονισμού και του θωμισμοῦ, τα χρησιμοποιοούμενα επιχειρήματα δέν διαφέρουν θεμελιακά.¹ Ο Bergson δέ βλέπει στη θεωρία της σχετικότητας έναν νομιναλιστικό καντιανισμό, «παρά μάλλον, πιστεύουμε, προς την ιδεαλιστική κατεύθυνση θά έπρεπε να προσανατολίσουμε αυτή τη φυσική, αν θέλαμε να την προαγάγουμε σε φιλοσοφία» (σ. 110, σημ. 1). Δέν λέει ότι οι σχετικοί με τους διάφορους παρατηρητές χρόνοι είναι άπλά «έπιφαινόμενα», αλλά μιλάει για «άποδιδόμενους» ή ακόμα για «πλασματικούς, φανταστικούς, ύπολογισμένους» χρόνους κτλ., σε αντίθεση με τον μόνο πραγματικό χρόνο, που είναι εκείνος του «ζώντος και συνειδητού» παρατηρητή. «Αν ... δεχτοῦμε την υπόθεση του Einstein, οι πολλαπλοί χρόνοι θά έξακολουθήσουν να υπάρχουν, αλλά θά ύπάρχει πάντα ένας μόνο πραγματικός χρόνος ...: οι άλλοι θά είναι μαθηματικά πλάσματα» (σ. 34). Ο μόνος πραγματικός χρόνος παραμένει ό βιωμένος χρόνος.

Έντούτοις ό Bergson δέν μπορεί να μην δεχτεί ότι αυτός ό βιωμένος χρόνος έξαρτάται έν μέρει από το περιβάλλον, και αυτό το γεγονός θά έπρεπε να τον οδηγήσει στο να δεχτεί τους σχετικούς χρόνους και να δει σε αυτούς ένα είδος επέκτασης της μπερζονικής διάρκειας (άλλά ως το επαναλάβουμε, αυτό θά απαιτούσε τη θυσία μιᾶς από τις θεμελιώδεις του αντιθέσεις): «Έτσι ή διάρκειά μας και μιὰ όρισμένη αισθητή συμμετοχή, βιωμένη από το υλικό μας περιβάλλον σε αυτή την έσωτερική διάρκεια, είναι γεγονότα της

1. Έδῶ δέν γράφω ιστορία: το βιβλίο του Bergson είναι τέσσερα χρόνια πιό παλιό από του Maritain.

ἐμπειρίας... Τίποτα δὲν ἀποδείχνει αὐστηρὰ ὅτι θὰ ξαναβρίσκαμε τὶς ἴδιες διάρκειες ὅταν ἀλλάξουμε περιβάλλον: διαφορετικὲς διάρκειες, θέλω νὰ πῶ διαφορετικὰ ρυθμισμένες, θὰ μπορούσαν νὰ συνυπάρξουν. Ἄλλοτε κάναμε μιὰ παρόμοια ὑπόθεση ἀναφορικὰ μὲ τὰ ζωικά εἶδη» (σ. 57). Αὐτὴ ἡ περικοπὴ δείχνει λοιπὸν ὅτι δὲν ὑπερβάλλουμε μιλώντας γιὰ πιθανὲς συνάφειες ἀνάμεσα στὸν μπερξονισμό καὶ στὴ σχετικότητα. Ἄλλὰ ὁ Bergson ἀρνεῖται νὰ τὶς προεκτείνει ἐπειδὴ «ἡ φύση αὐτῆς τῆς συμμετοχῆς εἶναι ἄγνωστη: θὰ μπορούσε νὰ συναρτᾶται μὲ μιὰν ιδιότητα ποῦ θὰ εἶχαν τὰ ἐξωτερικὰ πράγματα, χωρὶς νὰ διαρκοῦν τὰ ἴδια [ἐμεῖς ὑπογραμμίζουμε], νὰ ἐκδηλώνονται μέσα στὴ διάρκειά μας καθόσον ἐπιδρῶν πάνω μας ... κτλ.» (σ. 47). Μὲ ἄλλα λόγια, ἂν οἱ βιωμένες διάρκειες εἶναι σχετικὲς μὲ τὸ περιεχόμενό τους, ὁ φυσικὸς χρόνος παραμένει καθολικὸς καὶ κενὸς καὶ οἱ σχετικοὶ χρόνοι τοῦ Einstein ἐγγράφονται μέσα σὲ αὐτὸν σὰν ἀπλὰ πλάσματα προερχόμενα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ διάφοροι πιθανοὶ παρατηρητὲς γιὰ τὸν ἴδιο δεδομένο χρόνο ἔχουν παραχθεῖ ἀπὸ τὴ φαντασία ἐνὸς πραγματικοῦ παρατηρητῆ: «Ὁ στοχασμὸς σταθεροποιεῖ τὴν πεποιθήσή μας καὶ καταλήγει νὰ τὴν καταστήσει ἀκλόνητη, ἐπειδὴ μᾶς ἀποκαλύπτει μέσα στοὺς χρόνους τῆς περιορισμένης σχετικότητας — ἐξαιροῦμε μόνο ἓναν ἀπὸ αὐτοὺς — χρόνους χωρὶς διάρκεια, ὅπου τὰ συμβάντα δὲν θὰ μπορούσαν νὰ διαδέχονται τὸ ἓνα τὸ ἄλλο, οὔτε τὰ πράγματα νὰ ὑπάρχουν, οὔτε τὰ ὄντα νὰ γερνοῦν» (σσ. 240-241).

Ἐτούτῃ ἡ «ἀκλόνητη πεποίθηση», ποῦ ὀφείλεται μόνο στὸν φιλοσοφικὸ «στοχασμό», κατέληξε ἐντούτοις σὲ ὑποχώρηση, γιὰτὶ ἡ τελευταία ἐκδοσὴ τῶν Ἀπάντων τοῦ Δασκάλου, ποῦ ἐγίνε ὑπὸ τὶς ὁδηγίες του, δὲν περιλαμβάνει τὴν Διάρκεια καὶ τὴν ταυτοχρονία, οὔτε καμιὰ μνεῖα αὐτοῦ τοῦ βιβλίου. Ἄλλὰ αὐτὸ δὲν ἐγίνε χωρὶς δυσκολίες. Ὁ A. Metz δημοσίευσε πολλὰ κρθρα γιὰ νὰ δείξει τὰ λάθη τοῦ Bergson, ἀλλὰ αὐτὸς τοῦ ἀπάντησε ψυχρά: «... Δὲν ὑποψιάζεται κανὲν τὴ δυσκολία. Τὸ νόημα τῶν στοχασμῶν μου, ὅπως ἄλλωστε καὶ τοῦ βιβλίου μου, τοῦ διέφυγε πέρα γιὰ πέρα. Δὲν μπορῶ νὰ κάνω τίποτα πάνω σὲ αὐτό». Ὁ J. Becquerel τοῦ ἔγραψε ἓνα γράμμα καὶ τὸν ἐπισκέφτηκε, ἀλλὰ μάταια. Ὁ ἴδιος ὁ Einstein, συγχαίροντας τὸν A. Metz γιὰ τὸ βιβλίο του, ἔγραφε (ἐξου-

σιοδοτώντας την δημοσίευση τῶν λόγων του): «Εἶναι λυπηρὸ πού ὁ Bergson ἀπατήθηκε τόσο σοβαρά, καὶ τὸ λάθος του εἶναι καθαρὰ φυσικῆς ὑφῆς, ἀνεξάρτητο ἀπὸ κάθε συζήτηση ἀνάμεσα σὲ φιλοσοφικὲς σχολές». Καὶ ὁ E. Le Rot, ὁ καλύτερος μαθητῆς τοῦ Bergson, μὲ τὴ σειρά του ἔλεγε τὸ 1937: «Μέσα στὴν προοπτικὴ τοῦ κ. Bergson, ἓνα σύστημα ἀναφορᾶς, ὅπως αὐτὸ πού συνέλαβε, ἔχει τὸ παράδοξο ὅτι δὲν μπορούμε νὰ τοῦ ἀποδώσουμε καμιὰ φυσικὴ ἀναφορά».

Αὐτὴ ἡ περιπέτεια τοῦ μπερζονισμοῦ εἶναι ἐξαιρετικὰ διδακτικὴ ὅσον ἀφορᾷ τὴν τύχη πού ἀργὰ ἢ γρήγορα ἔχουν οἱ παρεμβάσεις τῶν φιλοσόφων στὰ ἐμπράγματα προβλήματα, ὅταν σφετερίζονται τὸ δικαίωμα νὰ συζητοῦν μέσα στὸν χῶρο τῆς ἐρμηνείας τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων καὶ τοῦ λογισμοῦ. Ἀναμφίβολα στὸν πρόλογό του ὁ Bergson μᾶς λέει ὅτι δὲν καταπιάνεται μὲ τὴν «φυσικὴ» πλευρὰ τοῦ προβλήματος καὶ ὅτι ἡ «σύγχυση» (σ. VI) πού ὁ ἴδιος ἀνακάλυψε δὲν ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴ θεωρία τῆς σχετικότητος ἐκτὸς ἂν τὴν προαγάγουμε σὲ «φιλοσοφία» (σ. VII). Ἀλλά, σὲ μιὰ γλώσσα πιὸ προσηνὴ ἀπὸ τοῦ Maritain, αὐτὸ σημαίνει ἐκ νέου ὅτι διατεινόμαστε πῶς ἡ ἐπιστῆμη δὲν ἀγγίζει τὸ πραγματικόν, καὶ ὅτι, γιὰ νὰ τὸ φτάσουμε, πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι «ἐπιστῆμη καὶ φιλοσοφία εἶναι διαφορετικὲς διδασκαλίες, καμωμένες ὁμως γιὰ νὰ ἀλληλοσυμπληρωθοῦν» (σ. V), λὲς καὶ ἡ φιλοσοφία προσέφερε «γνώσεις» πού ἐπιβάλλουν «τὸ καθῆκον νὰ προβοῦμε σὲ μιὰν ἀντιπαράθεση» (σ. V). Χωρὶς νὰ θίξει αὐτὴ τὴν τελευταία φιλονικία στὴ γενικὴ τῆς μορφῆς, ὁ A. Metz σὲ ἓνα πρόσφατο ἄρθρο του (*Sciences*, 1964, No 33, Hermann) περιορίζεται νὰ δηλώσει σκυθρωπά: «Αὐτὴ ἡ στάση τοῦ Bergson, πού διδάσκει στοὺς ὀπαδοὺς τῆς σχετικότητος τί εἶναι (κατ' αὐτὸν) ἡ θεωρία τῆς σχετικότητος, μπορεῖ νὰ φανεῖ ἐκπληκτικὴ. Ἐκδηλώνεται σὲ ὄλο τὸ μᾶκρος τοῦ βιβλίου... "Ὅλο τὸ βιβλίον... βρίθκει ἐπιχειρημάτων σχετικὰ μὲ τὴν 'οὐσία τῆς θεωρίας τῆς σχετικότητος' καὶ μὲ τὸ τί ὀφείλουμε νὰ κάνουμε καὶ νὰ ποῦμε 'ἂν τοποθετηθοῦμε στὴ σκοπιὰ τῆς σχετικότητος'». Χρειαστῆκε νὰ δείξει ὁ ἴδιος ὁ Einstein σὲ τί εἶχε «ἀπατηθεῖ σοβαρὰ» προκειμένου ὁ Bergson νὰ εἰσακούσει ἐν τέλει τῆ φωνῆ τῆς λογικῆς. Ἀλλά τὸ λάθος τοῦ Bergson ἐγείρει ἀκριβῶς

τὸ πρόβλημα πού ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο ὁλόκληρου τοῦ βιβλίου μας, δηλαδή ἐκεῖνο τῆς νομιμότητος μιᾶς φιλοσοφικῆς «γνώσης» ξεχωριστῆς ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση καὶ ἱκανῆς νὰ τὴν διορθώσει στὶς λεπτομέρειες τῶν γεγονότων. Σχετικὰ μὲ τὴ σφαῖρα τοῦ Langevin, ὁ Bergson λέει ἐπίσης, καὶ σὲ αὐτὸ πλανᾶται: «Μὲ μαθηματικὸ τρόπο μποροῦμε νὰ ἐκφραστοῦμε μόνο ἂν ὑποθέσουμε ἓνα προνομιοῦχο σύστημα, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ δεχτήκαμε τὴν ἀμοιβαιότητα· καὶ ὁ φυσικός, νιώθοντας ἀδέσμευτος ἀπέναντι στὴν ὑπόθεση τῆς ἀμοιβαιότητος, ἀπαξ καὶ τῆς ἀποτίσει φόρο τιμῆς διαλέγοντας κατὰ βούληση τὸ σύστημα ἀναφορᾶς του, τὴν ἐγκαταλείπει στὸν φιλόσοφο καὶ στὸ ἐξῆς θὰ ἐκφραστεῖ στὴ γλῶσσα τοῦ προνομιοῦχου συστήματος. Πιστεύοντας αὐτὴ τὴ φυσικὴ, ὁ Paul [Langevin] θὰ μπεῖ μέσα στὴ σφαῖρα. Καθ' ὁδὸν θὰ δεῖ πῶς ἡ φιλοσοφία εἶχε δίκιο» (σσ. 108-109). Εἶδαμε πῶς.

Γ) Ἄν ἡ σύγχρονη φυσικὴ δίνει ἀκόμα λαβὴ στὴ φιλοσοφικὴ ἐνατένιση, παρὰ τὸν ἀκριβῆ χαρακτήρα της καὶ τὴν ὑψηλὴ της τεχνικότητα, εἶναι αὐτονόητο ὅτι, ἤδη στὴ βιολογία, ἡ κατάστασις φαίνεται σὲ πάρα πολλοὺς νὰ ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὴ δύναμι τῶν πραγμάτων μιὰ συνεργασία ἀνάμεσα στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ στὴ μεταφυσικὴ. Οἱ λόγοι εἶναι τουλάχιστον δύο εἰδῶν.

Ὁ πρῶτος συνίσταται στὸ ὅτι ἡ βιολογία δὲν ἔλυσε ἀκόμα τὰ κεντρικὰ της προβλήματα. Οὔτε ὁ μηχανισμὸς τῆς ἐξέλιξης οὔτε ἡ δομὴ τοῦ συνόλου τοῦ ὄργανισμοῦ δὲν εἶναι ἀκόμα γνωστοί, καὶ ἐπειδὴ δὲν κυριαρχοῦν αὐτὲς οἱ δύο προοπτικὲς, ἡ διαχρονικὴ καὶ ἡ συγχρονικὴ, ἡ βιολογία βρίσκεται σὲ ἓνα στάδιο πού μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ ἐκεῖνο ὅπου βρισκόταν ἡ φυσικὴ πρὶν ἀπὸ τὸν Newton, ἀλλὰ μὲ πολὺ περισσότερες ἐπιμέρους γνώσεις. Εἶναι λοιπὸν φυσικὸ ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ ἐνατένιση ζητεῖ νὰ καταλάβει τὸ πεδίο πού ἔχει μείνει ἀκόμα ἐλεύθερο ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀπουσία πιθανῶν συνθέσεων, καὶ καθὼς αὐτὴ ἡ κατάστασις τῶν πραγμάτων τῆς εἶναι ἰδιαιτέρα εὐνοϊκὴ, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ τείνει νὰ τὴ θεωρήσει διαρκὴ καὶ συναρτώμενη μὲ τὴν ὑφὴ τῆς ζωῆς. Χρειαζεται λοιπὸν ἓνα ἔκτακτο φιλοσοφικὸ σθένος γιὰ νὰ ἐπιδοθεῖ κανεὶς, σχετικὰ μὲ τὴ βιολογία, ὄχι σὲ προσφορὰ λύσεων κατὰ κάποιον τρόπο μεταβιολογικοῦ χαρακτήρα, ἀλλὰ, ὅπως τὸ ἔκανε ἀνάμεσα σὲ ἄλλους ὁ F. Meyer

στην *Προβληματική τῆς ἐξέλιξης* (P.U.F., 1954), σὲ καθαυτὸ ἐπισημολογικὸς ἀναλύσεις ζητώντας νὰ διακρίνει τίς κλίμακες τῶν φαινομένων ἢ τίς κλίμακες τῶν προβλημάτων, μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ εὐνοήσῃ τὴν ἴδια τὴν ἔρευνα καὶ ὄχι τὰ ἐνατενιστικά της ὑποκατάστατα.

Ὁ δεῦτερος λόγος εἶναι πολὺ σοβαρὸς καὶ πολὺ διδακτικὸς ἀναφορικὰ μὲ τίς συνέπειες τῆς σημερινῆς ὀργάνωσης τῶν μελετῶν. Πέρα ἀπὸ τοὺς εἰδικούς του κλάδους, ἓνας βιολόγος ἔχει σπουδάσει χημεία, φυσικὴ καὶ λίγα μαθηματικά, κυρίως στατιστικὴ, ἀλλὰ ἀγνοεῖ τὰ πάντα γιὰ τὴν πειραματικὴ ψυχολογία, γιὰ τὴ γλωσσολογία, τὴν οἰκονομία κτλ., δηλαδὴ τίς ἐπιστῆμες ἐκεῖνες πού, θίγοντας φαινόμενα σχετικὰ μὲ ἔμβιες δραστηριότητες, θὰ μπορούσαν νὰ τοῦ ὑποβάλλουν κάθε εἴδους «μοντέλα» ἀναφορικὰ μὲ διαδικασίες ὅπου τίθενται προβλήματα τελολογίας. Ἐκτὸς ἀπὸ ἐξαιρέσεις, ἀγνοεῖ τίς θεωρίες τῆς πληροφορικῆς, τῆς ἀπόφασης (ἢ τῶν παιγνίων), καὶ τίς λεπτομέρειες τῶν ἐφαρμογῶν τῆς κυβερνητικῆς στὰ ζητήματα ἐκμάθησης ἢ διακοητικῆς προσαρμογῆς. Κατὰ συνέπεια ἔχει στοχαστεῖ λίγο πάνω στὰ προβλήματα τῶν δομῶν, ὅπως τὰ συναντοῦμε στὴ γενικὴ ἄλγεβρα, στὴ λογικὴ καὶ σὲ ὅλη αὐτὴ τὴν οὐσιώδη περιοχὴ πού σήμερα συνδέει αὐτὰ τὰ δομικὰ ζητήματα μὲ τὰ προβλήματα τῶν πιθανοτήτων. Μόλις βγεῖ ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς ἐπαγγελματικῆς του κατάρτισης, ἐκεῖνο πού πιθανότατα θὰ συναντήσῃ στὸ δρόμο του εἶναι ἡ φιλοσοφία μὲ τίς κοινὲς καὶ γενικὲς της μορφές. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ἀπέναντι στὰ σημερινὰ κενὰ τῆς ἐπιστῆμης του ὡς πρὸς τὰ πιὸ κεντρικὰ προβλήματα τῆς ζωῆς υἱοθετεῖ εἴτε μιὰ στάση, τὴν ὁποία ἀποκαλεῖ μηχανιστικὴ καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἀποδίδει ἐν τέλει τὰ πάντα στὴν τύχη, εἴτε μιὰ στάση ἀκριβῶς ἀντίθετη, δηλαδὴ ἀποδοχῆς κάθε γενικῆς θεωρητικῆς ἐρμηνείας, τὴν ὁποία πρακτικὰ δὲν τὴν χρησιμοποιοεῖ διόλου στὶς λεπτομέρειες τῶν ἐρευνῶν του, ἀλλὰ ἡ ὁποία ἱκανοποιεῖ τὸ πνεῦμα του ἐπιτρέποντάς του νὰ καταγγέλλει τὴν ἀνεπάρκεια τῶν ἐξηγήσεων μὲ τὸν παράγοντα τῆς τύχης. Συχνὰ ἐδῶ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ δύο διαδοχικὲς φάσεις τῆς ἴδιας σταδιοδρομίας. Γιὰ παράδειγμα, παρακολούθησα μὲ παθιασμένον ἐνδιαφέρον τὴν ἐξέλιξη τῶν ἰδεῶν ἐνὸς μεγάλου γενετιστῆ καὶ ἐνὸς μεγάλου

λου ειδικού τῆς ἀναγέννησης, τοῦ E. Guyénot, τὸν ὁποῖο μποροῦσα νὰ ἐρωτῶ συχνὰ λόγῳ τῶν συνεχῶν σχέσεων μας μέσα στὴν ἴδια πανεπιστημιακὴ σχολή. Σὲ μιὰ πρώτη φάση τὸ μόνο ποῦ ἤθελε νὰ γνωρίσει ὁ Guyénot ἦταν ἡ τύχη καὶ ἡ ἐπιλογή, μὲ τὸν νεοδαρβινικὸ τρόπο. Τοῦ πρόβαλλε τὴν ἀντίρρηση ὅτι κάθε ψυχολογικὴ ἐξήγηση γινόταν ἔτσι ἀδύνατη καὶ ὅτι ἂν ὁ ἐγκέφαλός του ἦταν τὸ προῖόν διαδοχικῶν συμπτώσεων μὲ κατὰ προσέγγιση ἐπιλογή κατόπιν ἐορτῆς, κάθε θεωρία γινόταν ἐξαιρετικὰ εὐθραυστη. Οἱ ἀπαντήσεις του ἦταν ἀπαράλλαχτες: τὸ νὰ βγεῖς ἀπὸ τὴν τύχη σημαίνει νὰ καταφύγεις στὴν τελολογία, τὴν ὁποία αὐτὸς προσωπικὰ εἶχε ἀποφασίσει νὰ «ἀντιστρατευθεῖ», καὶ ἡ ψυχολογία δὲν ἐνδιαφέρει σὲ τίποτα τὸν βιολόγο ἐπειδὴ εἶναι «φιλοσοφία» καὶ ἀπὸ μιὰ τέτοια σκοπιὰ ἡ τελολογία ἐπιβάλλεται. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση τοῦ ὅλα ἡ τίποτα ὁ Guyénot ἔβγαλε τὰ συμπεράσματα τὴν ἡμέρα ποῦ ἔπαψε νὰ πιστεύει στὴν ἐξηγητικὴ ἀξία τῆς τύχης: ἀφοῦ ἔγινε ὁπαδὸς τῆς τελολογίας καὶ ἡμι-βιταλιστῆς, δὲν κατάλαβε γιατί δὲν τὸν ἀκολουθοῦσα, λὲς καὶ δὲν ὑπῆρχε τίποτα ἀνάμεσα σὲ ἓναν αὐτοαποκαλούμενο μηχανικισμὸ περιοριζόμενο στὴν ἐπιλογή τοῦ τυχαίου καὶ στὴν ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία τῆς τελολογίας. Ἐντούτοις, στὸ ἴδιο πανεπιστήμιο, ὁ φυσικὸς Ch.-Eug. Guye ἀνέπτυξε τὶς πιὸ βαθεῖες ἰδέες γιὰ τὰ σύνορα τῆς φυσικῆς καὶ τῆς βιολογίας, δείχνοντας ὅτι, ἂν ἡ κλασικὴ φυσικοχημεία εἶναι ἀνίκανη νὰ ἐνσωματώσει τὸ ζωικὸ, αὐτὴ ἡ ἐνσωμάτωση φαίνεται νὰ ζυγώνει χάρη στὶς μεταμορφώσεις τῆς μικροφυσικῆς καὶ θὰ ἐμπλουτίσει τὴν τελευταία μὲ νέες διαστάσεις ἀντὶ νὰ φτωχύνει τὴν περιπλοκότητα τοῦ ὀργανισμοῦ (καὶ ὁ Ch.-Eug. Guye γενίκευε αὐτὴ τὴν μὴ ἀναγωγικὴ ἐρμηνεία, ἀλλὰ μὲ βάση τὴν ἀντίληψη μιᾶς ἀμοιβαίας ἀφομοίωσης, μέχρι τοῦ σημείου νὰ προβλέψει μιὰν πιὸ «γενικὴ»¹ φυσικοχημεία, ὅταν αὐτὴ θὰ ἐνσωματώσει τὶς ἐγκεφαλικὲς δραστηριότητες).

Αὐτὴ ἡ σημερινὴ ἀστάθεια τῶν βιολογικῶν θέσεων, ποῦ σὲ ὅ,τι ἔχει σχέση μὲ τὰ μεγάλα προβλήματα ταλαντεύονται ἀνάμεσα

1. Ἡ ἰδέα τοῦ Guye εἶναι ὅτι στὴ φυσικὴ αὐτὸ ποῦ ἐπιτρέπει τὶς ἀληθινὲς γενικεύσεις εἶναι τὸ περίπλοκο καὶ ὄχι τὸ ἀπλό: παράδειγμα ὁ ἠλεκτρομαγνητισμὸς σὲ σχέση μὲ τὴν κλασικὴ μηχανικὴ κτλ.

στά άνεπαρκή σχήματα εξήγησης και στην εύκολη ένατένιση, από τή φύση της, όπως είναι αυτονόητο, ενισχύει τήν αξίωση μιᾶς παραπιστημονικῆς φιλοσοφίας πού είναι πάντα έτοιμη νά πληρώσει τά κενά τῆς έπιστήμης. Ποῦ μπορεί λοιπόν νά μᾶς δηγήσουν παρόμοιες απόπειρες; Θά άρκεστοῦμε σέ δύο παραδείγματα. Τό πρώτο είναι λίγο παλαιό, αλλά τό ενδιαφέρον του συνίσταται στό ὅτι ὁ φιλόσοφος πού μᾶς προτείνει τίς θέσεις του, ὁ R. Dalbiez, κάλεσε πολλούς φημισμένους βιολόγους γιά νά συζητήσει τά ἴδια γεγονότα, φυλάγοντας γιά τόν έαυτό του τά γενικά συμπεράσματα. Κρίνοντας ὅτι «σήμερα λίγα καθήκοντα είναι περισσότερο έπειγοντα από τήν ανασύσταση μιᾶς φιλοσοφίας τῆς φύσης»,¹ εύχεται ὄντως αὐτή ἡ φιλοσοφία νά είναι τό προῖόν μιᾶς συνεργασίας ανάμεσα σέ φιλοσόφους και έπιστήμονες. Παρουσιάζει λοιπόν ενδιαφέρον νά αναζητήσουμε τό αποτέλεσμα αὐτῆς τῆς συνεργασίας.

Τό βιβλίο γιά τόν *Μεταμορφισμό*, πού θά άπαντήσει σέ αὐτή τήν έρώτηση, αρχίζει με μιάν έκθεση τοῦ E. Gagnebin πού δείχνει τούς λόγους πού προσφέρει ἡ παλαιοντολογία γιά νά πιστέψουμε στην εξέλιξη, χωρίς ὡστόσο νά φτάνει ὡς τίς αίτιες τῆς τελευταίας. Ἀντίθετα ὁ L. Vialleton έκθέτει τίς γνωστές (και συζητημένες) απόψεις του γιά τόν εξέλικτισμό, προτείνοντας μιάν έπιστροφή στόν Cuvier. Ὁ W. R. Thomson δείχνει τή δυσκολία νά εξηγηθοῦν οἱ παρασιτικές μορφές με τήν άχρησία τῶν ὀργάνων και ὑπογραμμίζει τήν ὑπαρξη χρήσιμων παραλλαγῶν, παρότι καθορίζει έπιμελῶς τά ὄρια τῶν τελολογικῶν έρμηνειῶν, στίς ὁποῖες πιστεύει, αλλά με τήν προϋπόθεση νά μήν τίς εισάγει στίς λεπτομέρειες. Τέλος ὁ L. Cuénot άρνεῖται κάθε ὑπόθεση μετάδοσης τῶν επίκτητων χαρακτήρων, χωρίς ακόμα νά ὑποστηρίζει αὐτήν τήν «μετριασμένη, περισταλμένη ἡ διαλειπτική τελολογία, ἡ ὁποία μεταφράζεται με τήν τελειοποιήσιμη έπινόηση», όπως τήν αντιπαρέταξε άργότερα² στίς εξηγήσεις με βάση τήν τύχη και μόνο. Με ένα λόγο, οἱ

1. *Le transformisme*, τῶν L. Cuénot, R. Dalbiez, E. Gagnebin, W. R. Thomson και L. Vialleton, Vrin, 1927, σ. 218.

2. L. Cuénot, *Invention et finalité en biologie*, Flammarion, 1941, σ. 246.

τέσσερις μελέτες πού συγκεντρώθηκαν από τόν Dalbiez αποτελούν μαθήματα φρόνησης και μεταφράζουν αρκετά αντικειμενικά τή δυσκολία τῶν προβλημάτων.

Σειρά ἔχει τότε τὸ συμπέρασμα τοῦ φιλοσόφου. Ἡ ἐπιστήμη, παραδέχεται πρόθυμα, ἔχει ὡς ἀντικείμενο «τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, μολονότι ἀφήνει γιὰ τὴ φιλοσοφία τὴν ἔσχατη ἐξήγηση τῆς ὕλης καὶ τῆς ζωῆς» (σ. 202). Ἄλλὰ ὁ Dalbiez, μολονότι μᾶς προσφέρει αὐτὴ τὴν «ἔσχατη» ἐξήγηση, παρεμβαίνει ἐξίσου δυναμικὰ στὶς λεπτομέρειες τῶν γεγονότων, τὰ ὅποια δὲν θεωρεῖ διόλου «ὡς ἐπιφυλασσόμενα» στὴν ἐπιστήμη σύμφωνα μὲ τὴ σχέση τῆς ἀμοιβαιότητος. Παραδέχεται τὸν μεταμορφισμό, ἀλλὰ διαπιστώνει τὴν ἀπουσία κάθε διάκρισης ἀνάμεσα στοὺς «τύπους» καὶ στὶς παραλλαγές τους, καθὼς οἱ πρῶτοι «δὲν ἀντιμετωπίζονται ποτὲ ἀπὸ μόνοι τους» (σ. 184). Ὁ βιολόγος δὲν θέτει πλέον καμιὰ ἐρώτηση ἀναφορικὰ μὲ τὸ κριτήριο πού ἐπιτρέπει νὰ ἀποσυνδέσουμε ὅ,τι εἶναι προπατορικὸ ἀπὸ ὅ,τι ἔχει προσαρμοστεῖ δευτερογενῶς, ἀλλὰ εὐτυχῶς παρευρίσκεται ὁ «λογικὸς τῶν ἐπιστημῶν» (σ. 185) γιὰ νὰ τοῦ θυμίσει αὐτὸ τὸ ἐρώτημα. Λίγο-λίγο, ὀριοθετώντας ἔτσι τὸ προσαρμοσμένο καὶ τὸ κληρονομημένο, καὶ κατόπιν, μέσα στοὺς κόλπους τοῦ τελευταίου, τὸ προσαρμοσμένο καὶ τὸ κληρονομημένο κτλ., φτάνουμε στὸ πρῶτο ἔμβιο ὄν. Ἄλλὰ πάνω σὲ αὐτὸ ὁ μεταμορφισμὸς καὶ ἰδιαίτερα ὁ Darwin σωμαίνου. «Ἴσως αὐτὸ εἶναι σημάδι ἐπιστημονικῆς φρόνησης, ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀποτελεῖ αἰτία φιλοσοφικῆς ἀσάφειας» (σ. 188).

Βλέπουμε ἔτσι ἐξ ἀρχῆς πῶς ἀντιλαμβάνεται («τὴν πνευματικὴ συνεργασία ἀνάμεσα σὲ ἐπιστήμονες καὶ φιλοσόφους» ἕνας φιλόσοφος πού φιλοδοξεῖ νὰ παίζει τὸν διπλὸ ρόλο (χωρὶς ἄλλωστε νὰ ὑποψιάζεται τὴν ἐσωτερικὴ ἀντίφαση) τοῦ προμηθευτῆ ἐσχάτων ἐξηγήσεων καὶ τοῦ θεωρητικοῦ τῆς λογικῆς τῶν ἐπιστημῶν: ἡ ἐπιστήμη, ancilla philosophiae, προσκομίζει τὰ ὕλικά, καὶ ἡ φιλοσοφία καταρτίζει τὶς μεθόδους ἐπεξεργασίας, συζητᾶει τὶς ἐρμηνεῖες καὶ ὑπαγορεύει τελικὰ τὶς δικές της λύσεις.

Αὐτὲς οἱ λύσεις στὴν προκείμενη περίπτωση ἔχουν μιὰν ἀφοπλιστικὴ ἀπλότητα καὶ συνάμα πολλὰ ἀνακριβείες. Ὁ Dalbiez ὑποστηρίζει στὴν ἀρχὴ ὅτι ἡ τελολογία δὲν προσιδιάζει στὴ ζωὴ,

ἀλλὰ ὅτι, ὀριζόμενη ὡς «προδιευθέτηση ἀπὸ τὸ δυνάμει στὸ ἐνεργεία», ὑπάρχει στὸ φυσικὸ ἐπίπεδο παντοῦ ὅπου ὑφίσταται κίνηση ἢ αἰτιακὴ σχέχη (αὐτὸ ἀποτελεῖ, καθὼς γνωρίζουμε, πεποίθηση κοινὴ στὴ φυσικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ στὰ παιδιὰ γύρω στὴν ἡλικία τῶν 8 ἢ 9 χρονῶν). Ἀλλὰ πάνω σὲ αὐτὸ τὸ ζήτημα ὁ φιλόσοφος δὲν μπορεῖ νὰ μὴν κάνει τὸ δάσκαλο στοὺς φυσικοὺς καὶ νὰ μὴ δεῖ «έναν προφανὴ φαῦλο κύκλο» στὴν ἀντίληψη μιᾶς στατιστικῆς αἰτιοκρατίας, γιατί «ἀρκεῖ νὰ κοιτάξουμε μὲ προσοχὴ» γιὰ νὰ βροῦμε πάλι κάτω ἀπὸ αὐτὴν «τὴν καθαυτὸ αἰτιοκρατία καὶ συνακόλουθα τὴν προδιευθέτηση» (σ. 179). Ἡ «ἐπιμέλεια» ποῦ ἔδειξε ὁ Dalbiez σὲ αὐτὴ τὴν ἐξέταση δυστυχῶς δὲν ἐμπόδισε τὴν πλειονότητα τῶν πυρηνικῶν φυσικῶν νὰ πάρουν κατοπινὰ τὴν ἀντίθεση θέση.

Ὅσο γιὰ τὸ ἔμβιο, ὁ Dalbiez τὸ ὀρίζει μὲ βάση τὰ γνωρίσματα ὅτι «κινεῖται ἀφ' ἑαυτοῦ ἢ δρᾷ ἐπὶ τοῦ ἑαυτοῦ του ἀντὶ νὰ δρᾷ μόνο πάνω σὲ κάτι ἄλλο» (σ. 180). Ὁ ὀρισμὸς αὐτὸς ὀδηγεῖ στὴν ἰδέα τῆς αὐτορρυθμισης, γιὰ τὴν ὁποία γνωρίζουμε ἐπαρκῶς σήμερα ὅτι συμβιβάζεται μὲ τὰ μηχανικὰ μοντέλα τῶν feedbacks. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Dalbiez ἀμφισβητεῖ ἐνάντια στὴν πλειοψηφία τῶν βιταλιστῶν συναδέλφων του τὴ δυνατότητα τῶν αὐθόρμητων κινήσεων, δηλαδὴ ὅσων δὲν ὀφείλονται σὲ ἐξωτερικὰ ἐρεθίσματα· ἀλλὰ ἡ ἀντικειμενιστικὴ σχολὴ δέχεται σήμερα τὴν ὑπαρξὴ τους ἀκολουθώντας τὸν Adrian. Κατόπιν ἔρχεται ἡ δικαίωση μιᾶς ὀλοκληρωτικῆς τελολογίας: «Ἡ ἐπιλογή μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ μόνο ἂν ἀποδίδουμε στὴ ζωὴ τὴν τάση νὰ διαγωνιστεῖ» (σ. 190), λὲς καὶ μιὰ τάση δὲν μποροῦσε νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ νόμους ἐξισορρόπησης· ἢ προσαρμογὴ τοῦ Lamarck προϋποθέτει, «ἀπαξ καὶ τὴ σκεφτοῦμε» (σ. 191-2), μιὰν «προαποκατεστημένη ἰκανότητα», μολονότι «παρακολουθώντας τὶς τροποποιήσεις, λησμονᾶμε τὸ τροποποιημένο» (σ. 192). Τέλος ἡ θεωρία τῶν μεταλλαγῶν, ὅπως συμπληρώθηκε ὠραῖα μὲ τὴν «προπροσαρμογὴ» τοῦ Cuénot, ἐμπεριέχει κι αὐτὴ μιὰ τελολογία, γιατί παρὰ τὶς πολὺ σαφεῖς διακηρύξεις τοῦ Cuénot, «ἡ θεωρία τῆς προπροσαρμογῆς πρέπει νὰ ἀντιμετωπιστεῖ σὰν μιὰ καθαρμένη τελολογία» (σ. 194): μὲ ἄλλα λόγια, ἂν ἓνα εἶδος μαλακίων μὲ μεγαλύτερη ἀνθεκτικὸτητα ἀπὸ ἄλλα στὶς κλιμα-

τολογικές μεταβολές μεταφυτευθεῖ κατά τύχη (π.χ. μιὰ μεταφορά σπόρων γιὰ ζωοτροφές) σὲ μιὰ ξερθερμικὴ περιοχὴ καὶ πολλαπλασιαστεῖ ἄφθονα σὲ ὑψόμετρο,¹ τότε ἔχουμε «καθαρμένη τελολογία»! Ὑπ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες τὸ θαῦμα θὰ ἦταν νὰ ἀνακαλύψουμε συμβάντα χωρὶς τελολογία.

Ὁ Dalbiez περνάει στὴν ψυχολογία τῶν ζώων καὶ δηλώνει μὲ τὸν ἴδιο ἐκπληκτικὸ δογματισμὸ ὅτι ἡ νοημοσύνη τῶν ζώων δὲν ὑπάρχει ἢ συνίσταται ἀποκλειστικὰ σὲ μιὰ «συνειρμικὴ μνήμη»: ὅλο τὸ ἔργο τοῦ W. Köhler, τοῦ ὁποίου ἡ οὐσιώδης ἐργασία δημοσιεύτηκε ἐντούτοις τὸ 1917, ἀποτελεῖ μιὰ διάψευση αὐτῆς τῆς ἐρμηνείας.

Συμπερασματικά, ὁ μεταμορφισμὸς μερίζεται, σύμφωνα μὲ τὸν Dalbiez, σὲ δύο ἀντιφατικὲς μεταξὺ τους φιλοσοφίες: τὸν μηχανικισμό, πὸ ἀρνεῖται τὴν ποιότητα καθὼς καὶ τὸ χρόνο, καὶ τὸν ἱστορισμό, πὸ ὁδηγεῖ στὴν καθαρὴ συμπτωματοκτικότητα. Ἐξ οὗ ἡ ἀναγκαιότητα νὰ τὶς συμφιλώσουμε μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς τελολογίας, πὸ λειτουργεῖ ἤδη μέσα στὸ πρῶτο ἔμβιο ὄν καὶ μόνον αὐτὴ προσδίδει σὲ ἓνα φυσικοχημικὸ ἀμάλαγμα τὴν ιδιότητα τῆς ἐξισορρόπησης, ἡ ὁποία παρέχει ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ συμφιλίωση τοῦ μηχανικισμοῦ καὶ τοῦ ἱστορισμοῦ· ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἀύξηση τῆς ἐντροπίας, πὸ προσιδιάζει στὴ θερμοδυναμικὴ ἐξισορρόπηση, ἴσαμε τὶς ὁμοιοστάσεις καὶ τὶς αὐτορρυθμίσεις, ὀλόκληρη σειρὰ ἀπὸ κλίμακες μᾶς προσφέρουν ὀλοένα καὶ πιὸ ἐκλεπτυσμένα ἰσοδύναμα τῆς τελολογίας.

Τὸ παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ βιβλίου μᾶς δείχνει πῶς ἓνας ὑψηλῆς τῆς φιλοσοφίας πὸ ἐνοχλεῖ τέσσερις βιολόγους γιὰ τὴν πρώτη συνεδρία τῆς «Ἐταιρείας Φιλοσοφίας τῆς Φύσης», ἐπικαλούμενος τὸ πρωτεῖο τῆς μεταφυσικῆς γνώσης ἔρχεται νὰ τοὺς ἐκθέσει ἓνα συνονθύλευμα ἀπὸ κοινοτοπίες καὶ παρακινδυνευμένες προσωπικὲς γνώμες ἢ γνώμες ἤδη διατυπωμένες, ἐνῶ ἡ μόνη του κα-

1. Ἐνα πραγματικὸ παράδειγμα «προ-προσαρμογῆς» εἶναι ἐκεῖνο τῆς *Xerophila obniva*, πὸ μεταφυτεύθηκε ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν Εὐρώπη στὶς Βαλκισιανὲς Ἀλπεις, ὅπου παρακολούθησα τὴν διάδοσή της ἀπὸ τὸ 1911 μέχρι σήμερα.

τευθυντήρια μέθοδος συνίσταται στὸ «νά βλέπει κανεὶς μὲ ἐπιμέλεια» καὶ «νά στοχάζεται», ἀποδίδοντας μὲ μετριοφροσύνη στὸν ἑαυτό του τὸν τίτλο τοῦ «θεωρητικοῦ τῆς λογικῆς τῶν ἐπιστημῶν».

Δ) Μιὰ πιὸ σοβαρὴ ἀπόπειρα εἶναι ἐκείνη τοῦ R. Ruyer, πού κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια νὰ συγκεντρώσει πληροφορίες. Ὡς αἰχμάλωτος πολέμου στὴ Γερμανία μαζί μὲ τὸν μεγάλο ἐμβρυολόγο E. Wolff συμμετεῖχε στὶς ἐργασίες τοῦ «Κύκλου βιολογίας» πού γίνονταν στὸ «Oflag» του στὰ πλαίσια ἐνὸς «Πανεπιστημίου Αἰχμαλώτων» μὲ διευθυντὴ τὸν μεγάλο μαθηματικὸ Leray. Ἔτσι ὁ Ruyer βρέθηκε βυθισμένος σὲ αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα ἐπιστημονικῶν ἀνταλλαγῶν πού τόσο φοβερὰ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴ συνήθη προετοιμασία τῶν φιλοσόφων. Ὅταν ἐπέστρεψε στὸ Νανσύ, ὁ Ruyer συνέχισε τὶς μελέτες καὶ τοὺς διαλογισμούς του, ἀπ' ὅπου ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ἀντλησε *Τὰ Στοιχεῖα Ψυχολογίας* (P.U.F., 1946). Ἔχει λοιπὸν κάποιον ἐνδιαφέρον νὰ ἐξετάσουμε τί ἀντλησε αὐτὸς ὁ μαθηματικὸς ἀπὸ τὴ σύνθεση τῆς βιολογικῆς του κατάρτισης καὶ τῶν φιλοσοφικῶν του ἐνασχολήσεων.

Ἄρχικὰ πρέπει νὰ τοῦ ἀναγνωρίσουμε, ἀποδίδοντάς του δικαιοσύνη, ὀρισμένες ἰδιοφυεῖς συνόψεις καὶ ἔγκυρες ἰδέες πού βρίσκουμε σὲ αὐτὸ τὸ βιβλίον, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ σχέδιον νὰ συναيرهθεῖ σὲ ἓνα ὄλο ἢ συμπεριφορὰ καὶ ἡ ὀργανικὴ ζωὴ, μὲ ἄλλα λόγια τὸ ἀντικείμενον τῆς ψυχολογίας καὶ ἐκεῖνον τῆς βιολογίας. Γιὰ παράδειγμα ὁ Ruyer πετυχαίνει συχνὰ νὰ φανταστεῖ «ἀληθινὲς μορφές» (σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἀμαλγάματα) μέσα σὲ συστήματα πού δὲν συμπίπτουν μὲ τὶς ἀντιληπτικὰς ὀλότητες: ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἐνῆλικον χελιδόνι δὲν εἶναι παρὰ ἓνα τμημα, ἢ ἓνας ὑποτελὴς κύκλος, τοῦ κύκλου «ἀναπαραγωγῆ τοῦ χελιδονιοῦ», ὁ Ruyer συμπεραίνει ἔτσι ὅτι «τὸ ἐνστικτὸν εἶναι ἡ ὄψη πού παίρνει ὁ δυναμισμὸς τῆς ἀληθινῆς κυκλικῆς μορφῆς, ὅταν ἐπιβάλλεται σὲ μιὰν ἀτομικότητα γιὰ νὰ τὴν προσδέσει στὴν ἐνότητά της» (σ. 41). Φυσικὰ αὐτὸ δὲν ἐξηγεῖ τίποτα, ἀλλὰ ἡ διατύπωση εἶναι ἐπιτυχὴς ὥστε νὰ τοποθετήσῃ τὸ πρόβλημα τοῦ ἐνστικτοῦ σὲ ἓνα ἐπίπεδον ὀργάνωσης, ὅχι στὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ πού ξεπερνᾷ τὸ ἄτομον μέσα στὸν χῶρον καὶ στὸν χρόνον καὶ πού πρέπει νὰ ἐντοπισθοῦν οἱ νόμοι καὶ ἡ δομὴ του.

Ἄλλ' αὐτὴ ἡ ἱκανότητα νὰ φαντάζεται κανεὶς κύκλους διευρυμένους καὶ ἀφηρημένες δομές, τὴν ἀνάγκη τῶν ὁποίων νιώθει ἡ συγκεκριμένη βιολογία καὶ οἱ ὁποῖες ἀρχίζουν νὰ βρίσκουν τὴν ἐκφρασὴ τους στὶς σημερινὲς ἐργασίες τῆς κυβερνητικῆς (ὁ Ruyer τὶς παρακολούθησε καὶ ἔδωσε ἐξαίρετες ἐκθέσεις τους), δὲν ἄρκεσε γιὰ νὰ προστατεύσει τὴ φιλοσοφία ἀπὸ τοὺς δύο μεγάλους πειρασμοὺς ποὺ ἀπειλοῦν κάθε θεώρηση στὸ χῶρο τῆς ζωῆς: τὴν προσφυγὴ σὲ μὴ ἐπαληθεύσιμες ἐξηγήσεις καὶ τὴν τάση νὰ προβάλλονται μέσα στὶς στοιχειώδεις διαδικασίες ἰδιότητες ποὺ ἀνήκουν στὰ ἀνώτερα ἐπίπεδα τῆς συμπεριφορᾶς καὶ τῆς ψυχοδιανοητικῆς ζωῆς.

Ἀναφορικὰ μὲ τὸ πρῶτο σημεῖο ὁ Ruyer μᾶς λέει (σ. 11) ὅτι «ἡ δυναμικὴ μορφή πίσω ἀπὸ τὴ δομὴ, ἡ δομοῦσα δραστηριότητα καὶ οἱ δεσμοί, τοὺς ὁποίους γεννᾷ, δὲν ὑποπίπτουν στὴν παρατήρηση καὶ πρέπει πάντα νὰ συμπερανθοῦν παρακινδυνευμένα». Ἄλλὰ μετὰ ἀπὸ αὐτὸ τὸ ξεκίνημα ὀδηγοῦμαστε φυσιολογικὰ νὰ ἀναρωτηθοῦμε ἂν οἱ ἐγκυρες δομές, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἀναζητήσουμε, δὲν εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνες ποὺ, παρόμοια μὲ τὶς μεγάλες ποιητικὲς ἀλγεβρικὲς δομές, ἐμπεριέχουν τοὺς νόμους τῆς κατασκευῆς τους χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ φανταστοῦμε «πίσω» ἀπὸ αὐτὲς μιὰ δομοῦσα δραστηριότητα: σὲ μιὰ δομὴ «ὀμάδας», γιὰ παράδειγμα, ἡ δομοῦσα δραστηριότητα δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν πράξη, ἡ ὁποία ὀρίζει αὐτὴ τὴν ὀμάδα. Ἄν ὁ Ruyer δὲν προσανατολίζεται πρὸς τέτοιες κατευθύνσεις,¹ ἴσως εἶναι ἐπειδὴ δὲν θέλει νὰ δεῖ ὅτι ὁ δεσμὸς ἀνάμεσα στὴ λειτουργία μιᾶς δομῆς καὶ τὴν ἴδια τὴ δόμηση πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ πρὸς τὴν κατεύθυνση τῶν αὐτορρυθμίσεων ἢ τῶν ἐνεργῶν ἐξισορροπήσεων: πράγματι, φοβᾶται τὴν ἔννοια τοῦ «ἰσορροπισμοῦ», ὅπως ἐκφράζεται, γιὰτὶ ἀνήκει στὴ φυσικοχημικὴ φυσιολογία, θεωρούμενη ὡς «δευτερεύουσα» ἐπιστήμη (σ. 2) σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς «πρωτεύουσες» ἐπιστῆμες ἢ ἐπιστῆμες τῶν «ἀληθινῶν μορφῶν», ὅπως ἡ ἀτομικὴ φυσικὴ, ἡ βιολογία καὶ ἡ ψυχολογία! Προπάντων ὅμως ἐπειδὴ μὲ μιὰν ἐκπλη-

1. Ἐξ οὗ οἱ ἀνησυχητικὲς διατυπώσεις ὅπως: «Ὅσο γιὰ τὸ ἔνστικτο, ἐπειδὴ εἶναι ὁ φύλακας τῆς δομῆς, δὲν θὰ μπορούσε νὰ προκύπτει ἀπὸ αὐτὴ» (σ. 42).

κτική ταχύτητα ὁ Ruyer ἐγκαταλείπει τὸ χῶρο τῶν γεγονότων γιὰ νὰ προσανατολιστεῖ ὄχι μόνον πρὸς τὶς κινούμενες ἄμμους τῶν «πα-
ρακινδυνευμένων συμπερασμῶν», ἀλλὰ καὶ κατευθεῖαν πρὸς μιὰ
μεταφυσικὴ τοῦ «δυνητικοῦ», παρ' ὅλα ὅσα μᾶς διδάσκει ἡ ἱστορία
γιὰ τὴ ρηματικὴ χειραγώγηση ἐνοιῶν ποὺ ἔχουν ἓνα νόημα μόνον
στὸν τομέα τῶν μέτρων καὶ τῶν ἀκριβῶν λογισμῶν.

Πράγματι, ἤδη ἀπὸ τὶς σελίδες 12 καὶ 15, μαθαίνουμε μὲ φρι-
κὴ ὅτι «κάθε ἀληθινὴ μορφή» ἀπαιτεῖ μιὰ «δυνητικότητα» καὶ ὅτι,
ἂν οἱ φυσικὲς δυνητικότητες πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν μέσα στὸ χω-
ροχρόνο, οἱ βιολογικὲς μορφές δὲν θὰ μπορούσαν νὰ ἐκδιπλωθοῦν
μέσα στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο παρὰ μόνον ὡς ἐνεργοποίηση μιᾶς δυ-
νητικότητας «μεταχωροχρονικῆς», γιὰτὶ σύμφωνα μὲ τὸν Cuénot
ἡ ὄντογένεση «προετοιμάζει τὸ μέλλον» (ἐνῶ δὲν «ἔχουμε δεῖ ποτὲ
ἓνα σωρὸ χιόνι νὰ ἰσορροπεῖται μὲ μιὰν μελλοντικὴ καταιγίδα»).
Μὲ ἄλλα λόγια ἡ ζωὴ τίθεται ἐξ ἀρχῆς ὡς τελολογία (ὁ Ruyer
προτιμάει τὸν ὄρο «θεματισμὸς» (thématisme) ἀπὸ τὴ λέξη fina-
lisme, σ. 187, ἀλλὰ τὸ ἴδιο κάνει) καὶ ἡ τελολογία δικαιώνει τὴν
προσφυγὴ σὲ μιὰ «δυνητικότητα» τοποθετημένη ἔξω ἀπὸ τὴν πα-
ρατηρήσιμη φύση. Συνακόλουθα μᾶς λέει ὅτι ὁ Θεὸς ἔχει ρυθμίσει
τὰ πάντα ἀπὸ τὰ πρὶν καὶ ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄλλη ἐξήγηση νὰ ἀνα-
ζητήσουμε.

Ἄλλὰ χωρὶς νὰ ἐνοχληθοῦμε ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐκπληκτικὴ ἀνά-
μιξη τῶν ἐπιπέδων, τὴν ὁποία καθιστᾷ ἀρχὴ τοῦ φιλοσοφικοβιο-
λογικοῦ του συστήματος, ὁ Ruyer ἀκολουθεῖ μιὰν ἀναζήτησιν ἐξη-
γήσεων χρησιμοποιοῦντας λεπτομερῶς τὶς πλούσιες πληροφορίες
του πάνω στὰ γεγονότα. Ὁ τρόπος αὐτῶν τῶν ἐξηγήσεων εἶναι πο-
λὸ ἀπλός: συνίσταται στὴν ἀπόδοση τῶν ἰδιοτήτων τῆς πιὸ ἐξελιγ-
μένης ψυχοδιανοητικῆς ζωῆς στὶς «ἀληθινὲς μορφές».

Γιὰ παράδειγμα, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ σελίδα 10, μᾶς μιᾷ γιὰ
τὴν «ὑποκειμενικότητα τῶν μορίων», καὶ ἀπὸ τὴ σελίδα 17 διατει-
νεται ὅτι «κάθε δύναμη εἶναι πνευματικῆς προελεύσεως». Ὅσο γιὰ
τοὺς στοιχειώδεις ὀργανισμούς, θέλει νὰ εἶναι «ἰδιαίτερα σαφῆς»
βεβαιώνοντας ὅτι «ὁ πρωταρχικὸς ὀργανικὸς ψυχισμὸς δὲν εἶναι
ἓνα εἶδος συγκεχυμένης καὶ ὑποτυπώδους ποικιλομορφίας τοῦ ψυ-
χισμοῦ τῆς ψυχολογίας» καὶ «εἶναι ἀσύνειδος μόνον μὲ τὴν καθορι-

σμένη έννοια ότι στερεείται αποβλεπτικές εικόνες στραμμένες προς τόν κόσμον», γιατί «ό ψυχισμός πού διασφαλίζει και διατηρεί τή δομή μιᾶς ἀμοιβάδας, ενός φυτοῦ ἢ ενός ζώου εἶναι τέλεια 'διακεκριμένος'. Δέν ἔχει τίποτα τὸ σκοτεινό, ὡς δραστηριότητα, εἶναι ἀπλῶς στραμμένη πρὸς τὰ 'μέσα' (έννοοῦμε μὲ αὐτὸ τὴ διατήρηση τῶν δικῶν του δευτερευόντων συστατικῶν) και ὄχι, ὅπως ἡ ψυχική δραστηριότητα τῶν ἀνώτερων ζώων, πρὸς τὸ ἐξωτερικὸ περιβάλλον. 'Η ἀμοιβάδα ἢ τὸ φυτὸ *erlebt, enjoys, ξεπερνᾷ ἢ σκέφτεται ...* τὴν ὀργανική δομή της μὲ τόση καθαρότητα, μὲ ὄση ὁ ἄνθρωπος σκέφτεται τὸ ἐργαλεῖο πού κατασκευάζει» (σ. 24).

Αὐτὸ τὸ ἀποφασιστικὸ κείμενο καταπλήσσει ἴσως ὄχι τὸν κάθε βιολόγο, γιατί γνωρίζουμε ἀρκετὰ πόσοι ἀπὸ αὐτοὺς κατέφυγαν σὲ «ψυχοειδή» κτλ., ἀλλὰ ὅπωςδήποτε κάθε ψυχολόγο πού διεξάγει ὑπεύθυνα πραγματική ἐρευνα. Πρὶν ἀπ' ὅλα, ἡ συνείδηση τῶν μορίων φαίνεται νὰ ἐγείρει δύο τουλάχιστον προβλήματα: πῶς μπορεῖ νὰ πιστοποιηθεῖ ἡ ὑπαρξή της και τί θὰ μπορούσε νὰ προσθέσει σὲ ὅ,τι γνωρίζουμε γι' αὐτὰ τὰ ὑλικά συστήματα; "Όσο γιὰ τὸν ψυχισμὸ τῆς ἀμοιβάδας, ὁ ἴδιος ὁ Ruyer μᾶς θυμίζει (σ. 22) ὅτι αὐτὸ τὸ πρωτόζωο εἶναι ἱκανὸ νὰ ἀποκτήσει ἐξαρτήσεις τῶν ἀντανεκλαστικῶν του, συνήθειες κτλ., και ἀπὸ αὐτὸ ἀντλεῖ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ «ψυχισμός» προηγεῖται ἀπὸ τὸ νευρικὸ σύστημα: μετὰ, δύο σελίδες παρακάτω, αὐτὲς οἱ συμπεριφορές, πού προφανῶς σχετίζονται μὲ τίς ἀνταλλαγές μὲ τὸ περιβάλλον (ἡ ἀμοιβάδα «δρᾷ»), λέει ὁ Ruyer) γίνονται ἡ ἐνδειξη ἑνὸς ψυχισμοῦ στραμμένου «πρὸς τὰ μέσα» και ἐπιφορτισμένου μὲ τὴ διατήρηση τῆς ὀργανικῆς δομῆς!

Κάτω ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐπιπολαιότητα και αὐτὲς τίς ἀντιφάσεις ξαναβρίσκουμε τὸν οὐσιωδῶς λεκτικὸ τρόπο ἐξήγησης πού ἤδη ἔχουμε διαπιστώσει σχετικὰ μὲ τὸ «δνητικὸ» και πού συνίσταται στὸ νὰ πιστεύουμε ὅτι ὑποστασιοποιώντας μιὰ διαδικασία και βαφτίζοντάς τη συνεισφέρουμε στὴ λύση τῶν προβλημάτων πού θέτει. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ ἀμοιβάδα ἔχει «συμπεριφορές» και γνωρίζουμε πολλὰ ἀπὸ αὐτὲς. Βλέποντας ὅμως σ' αὐτὲς τὴν ἔκφραση ἑνὸς «ψυχισμοῦ» ποιὸ εἶναι τὸ βῆμα πού κάνουμε; 'Ό ψυχισμός, ἂν κρατήσουμε τὴ λέξη, εἶναι γιὰ τὴν ἀκρίβεια τὸ σύνολο τῶν συμπεριφορῶν και διόλου ἢ αἰτία τους. "Όταν λέμε ὅτι ἡ «ἀμοιβάδα» σκέ-

φτεται με την ίδια καθαρότητα που ένας άνθρωπος κατασκευάζει ένα εργαλείο, σημαίνει είτε ότι παίζουμε με τις λέξεις, είτε ότι η συμπεριφορά της συνιστά ένα αρχικό στάδιο εκείνου που θα αποβεί ή διάνοια. Σε αυτή την τελευταία περίπτωση θέτουμε απλώς ένα πρόβλημα δομικής ανάλυσης και συγγένειας, αλλά δεν λέμε απόλυτως τίποτα περισσότερο μιλώντας ήδη έδω για σκέψη ή για διάνοια, γιατί είναι λέξεις κενές από νόημα, έφόσον δεν έχουμε περιγράψει και έρμηνεύσει τον καθέναν από τους μηχανισμούς που λειτουργούν στα θεωρούμενα επίπεδα εξέλιξης. Συνεπώς ο ψυχισμός, τον οποίο επικαλείται ο Ruyer, για έναν ψυχολόγο δεν έχει σημασία: δεν είναι παρά η έκφορά ενός προβλήματος και επιπλέον μια κακή έκφορά.

Αλλά υπάρχει και κάτι χειρότερο: υποθέτοντας έξ αρχής ότι αυτό το είδος ψυχής, που αποδίδεται στην άμοιβάδα, έξηγει τα πάντα μέσα στη συγκρότηση ή τη διατήρηση της οργανικής της δομής, χαλαίμε τα ώραία προβλήματα που εγείρονται από την υπόθεση σύμφωνα με την οποία ο μηχανισμός αυτής της δόμησης συγκροτεί ίσως ταυτόχρονα το κίνητρο της αντίστοιχης συμπεριφοράς, ή ακόμα από την υπόθεση σύμφωνα με την οποία έχουμε έδω δύο είδη όργάνωσης, αλλά συμπληρωματικά ή σε άλληλεπίδραση μεταξύ τους. Έχουμε έδω ένα σύνολο κεφαλαιωδών έρωτήσεων, τόσο για την ψυχολογία όσο και για τη βιολογία, και μένουμε έμβρόντητοι όταν ένας καταρτισμένος συγγραφέας μπορεί να αποφαινεται, με ίσχυρισμούς γενικούς και εκτός κάθε έλέγχου, για πράγματα που θα άπαιτήσουν δεκαετίες και ίσως αιώνες έρευνας.

Θά μάς θεωρήσουν άστηρούς. Αλλά ως διαβάσουν ξανά με ποιόν τρόπο ο Ruyer αντιμετωπίζει τον έντιμότατο L. von Bertalanffy, το έργο του οποίου έχει μιάν όλωσδιόλου διαφορετική έπιστημονική βάση και μιάν άσυνήθιστη βαθύτητα, που δεν συγκρίνεται με εκείνη του συγγραφέα μας: «Οί αντίληψεις του Bertalanffy στεροούνται σαφήνειας. Έκπροσωπούν τέλεια τον ντροπαλό και συνακόλουθα συγκεχυμένο βιταλισμό» (σ. 193, σημ. 1): αν ο Bertalanffy είναι συγχυμένος βιταλιστής, τότε ο R. Ruyer τί είναι;

Με ένα λόγο, για τον τελευταίο όλο το βιολογικό στοιχείο

ἐξηγεῖται ἀπὸ τῆ συνείδηση, καὶ αὐτὸ ἀπλῶς ἐπειδὴ ἡ συνείδηση εἶναι «μιά δύναμη πὺ συνδέει καὶ μορφοποιεῖ, πὺ ἀσκειῖται πρωταρχικὰ στὴ διαμόρφωση τῶν ὀργανικῶν μορφῶν... κτλ.» (σ. 293). Ἄλλὰ ἡ συνείδηση εἶναι ταυτόχρονα «κατάληψη τῶν οὐσιῶν καὶ τῶν ἀξιῶν». Καὶ γι' αὐτὸ εἶναι ἤδη ὡς ἐκ τούτου πηγὴ τῆς μνήμης: «Ἡ καταστατικὴ θέση τῶν μνημονικῶν ὄντων εἶναι πλήρως ἀνάλογη μὲ ἐκείνη τῶν οὐσιῶν καὶ τῶν ἀξιῶν. Τὰ μνημονικὰ ὄντα εἶναι πέραν τῶν ὑπαρχόντων. Ἡ μνήμη εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ χωροχρονικὸ πεδίο» (σ. 239). Ἴδου λοιπὸν ἡ κατάληξη αὐτῆς τῆς βιολογικῆς πνευματοκρατίας: ἡ μνήμη εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ χρόνο (Bergson!) ἡ ζωὴ ἔξω ἀπὸ τὴ φύση ... καὶ ἡ ἀλήθεια ἔξω ἀπὸ κάθε ἐπαλήθευση.

Ε) Ἄν ἀπὸ τῆ βιολογία περάσουμε στὴν ψυχολογία, οἱ παρεμβάσεις τῶν φιλοσόφων στὶς καθαυτὸ ἐμπράγματα ἐρωτήσεις πολλαπλασιάζονται φυσιολογικὰ καὶ μάλιστα στὴ νιοστὴ δύναμη. Ἀρχικὰ ἡ αἰτία εἶναι ὁ ἔλλειπτικὸς χαρακτήρας αὐτῆς τῆς ἀκόμα νεαρῆς ἐπιστήμης, πὺ βρῖσκεται στὰ πρῶτα τῆς βήματα. Ὁ P. Fraisse περατώνει ὡς ἐξῆς τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν «Ἐξέλιξη τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας» στὴν *Πραγματεία* πὺ δημοσιεύουμε ἀπὸ κοινού: «Τὸ πεδίο πὺ κατέκτησε γίνεται ὀλοένα καὶ εὐρύτερο, ἀλλὰ μόλις πὺ ἀρχίζει νὰ ξεχερσώνεται. Ἡ μοντέρνα ἱστορία τῆς ψυχολογίας μόλις ἀρχίζει» (τεῦχος I, σ. 69). Συνεπῶς εἶναι αὐτονόητο ὅτι οἱ ἀκόμα ἀνεξερεῦνητοι χῶροι ἀφήνουν τὸ πεδίο ἐλεύθερο στὴν ἐνατένιση, καὶ μάλιστα ἓνα πεδίο πολὺ πιὸ εὐρὺ ἀπὸ ὅ,τι στὴ βιολογία. Ὁ δεῦτερος λόγος εἶναι ὅτι, ἀκόμα καὶ στὰ ζητήματα ὅπου οἱ ἔρευνες συνεχίζονται ἀπὸ κάμποσα χρόνια, ὁ φιλόσοφος κρίνει ὅτι ὀφείλει νὰ διατηρήσει τὸ δικαίωμα νὰ ἐπισκοπεῖ καὶ νὰ παρεμβαίνει μόνον καὶ μόνον ἐπειδὴ τὰ ὑπὸ συζήτηση γεγονότα ἀγγίζουν τὸν ἐσωτερικὸ κόσμο. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἓνας φιλόσοφος τοῦ κοινού νοῦ ὅπως ὁ Dalbiez σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ χωρία πὺ ἀναφέραμε (στὸ Β) περιορίζει τὴν ἐπιστὴμὴ στὴ γνώση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου: ὁ ἐσωτερικὸς κόσμος εὐνοεῖται ἀπὸ μιὰ καθιερωμένη παράδοση καὶ οἱ κριτικὲς πὺ ἀπευθύνονται στοὺς τρόπους τῆς ἐνδοσκοπήσης δὲν ἐμποδίζουν σὲ τίποτα τὸν κοινὸ φιλοσοφικὸ νοῦ νὰ ἀξιῶνει, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, τὴν κυριαρχία σ' ἓνα παρόμοιο πεδίο «στοχαμοῦ».

Ἄς δοῦμε λοιπὸν σὲ τί ὀδηγεῖ ὁ στοχασμὸς στὰ ἐμπράγματα ζητήματα, ὄχι γιὰ νὰ συνεχίσουμε τὴ συζήτηση τῆς σύγκρουσης ἀνάμεσα στὴ φιλοσοφικὴ καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ ψυχολογία, ὅπου ἀφιερώθηκε ὀλόκληρο τὸ τέταρτο κεφάλαιο, ἀλλὰ ἀπλῶς γιὰ νὰ προσφέρουμε ὀρισμένα δείγματα φιλοσοφικῶν παρεμβάσεων στὴν περιοχὴ τῆς ἴδιας τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας.

Ὁ τομέας θὰ ἦταν τεράστιος καὶ πρέπει νὰ περιοριστοῦμε. Καθὼς αὐτὸ τὸ μικρὸ βιβλίο ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκρη του ὡς τὴν ἄλλη μιὰ στὸν τόνο μιᾶς συνηγορίας καὶ μιᾶς υπεράσπισης τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου μέσα στὶς ἔρευνες γιὰ τὰ πνευματικὰ ζητήματα, θὰ διαλέξω ὡς παραδείγματα τὶς ἀντιδράσεις τῶν φιλοσόφων τῆς ρομανικῆς Ἑλβετίας ἀπέναντι στὶς ἐργασίες μας στὴν Γενεύη γιὰ τὴ γενετικὴ ψυχολογία καὶ ἐπιστημολογία.

Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη μπορεῖ νὰ γίνεῖ μιὰ προκαταρκτικὴ παρατήρηση πὺ παρυσιάζει τὸ μικρὸ τῆς ἐνδιαφέρον. Ἡ ρομανικὴ Ἑταιρεία Φιλοσοφίας ἰδρύθηκε ἐδῶ καὶ σαράντα χρόνια ἀπὸ μιὰ ὀμάδα φιλοσόφων, μαθηματικῶν, λογικῶν, ψυχολόγων («Σκέφτομαι, ἄρα συμματέχω»), εἶχε ἀπαντήσῃ ὁ Larguier des Bancelis προσχωρώντας), γλωσσολόγων, καὶ ἀφοῦ ἡ κύρια ἀπασχόληση ἦταν ἡ φιλοσοφία τῶν ἐπιστημῶν δὲν ἀνέκυπτε καμιά σύγκρουση ἀνάμεσα στὶς ἐπιστημολογικὲς ἐργασίες, προπάντων τὶς ἱστοριοκριτικὲς, καὶ στὶς ψυχολογικὲς. Μὲ τὴν παρακμὴ τῶν ἐπιστημολογικῶν ἀπασχολήσεων καὶ τῆς συνεργασίας τῶν μαθηματικῶν, ἡ νέα γενιὰ δείχτηκε ὀλοένα καὶ πιὸ ἐπιφυλακτικὴ ἀπέναντι στὶς γενετικὲς θεωρήσεις, λὲς καὶ αὐτὲς ἀπέβαιναν ἀνησυχητικὲς γιὰ θέσεις εἰδικότερα μεταφυσικὲς.

Ἡ ρομανικὴ Ἑταιρεία Φιλοσοφίας, γιὰ παράδειγμα, ἄκουσε μιὰν εἰσήγηση τοῦ J.B. Grize μὲ τίτλο *Λογικὴ καὶ ψυχολογία τῆς διάνοιας*, ὁ ὁποῖος, μὲ τὴν ιδιότητα ἐνὸς θεωρητικοῦ τῆς λογικῆς πὺ συνεργαζόταν μὲ τοὺς ψυχολόγους τοῦ Κέντρου μας, ἦταν ὁ κατὰλληλος ἄνθρωπος γιὰ νὰ δείξει τὴν ἐπιστημολογικὴ σημασία τῆς ψυχογένεσης χωρὶς νὰ ἀντιστρατευτεῖ τὴ λογικὴ. Ἡ ἀντίδραση ὀμως τοῦ φιλοσόφου D. Christoff εἶναι ὅτι τὸ ζήτημα τοῦ νὰ μάθουμε πῶς τὸ ὑποκείμενο ἀπέκτησε μιὰ προφάνεια «δὲν εἶναι τῆς ἴδιας

ύφης [μὲ αὐτήν] καὶ δὲν ἀλλάζει σὲ τίποτα τὴν προφάνεια». ¹ Ἄλλὰ ὁ καθένας γνωρίζει ὅτι, ἀκόμα καὶ στὰ μαθηματικά (καὶ ὁ Fiala τὸ μνημόνευσε αὐτὸ λίγο μετὰ, ἀπ' ἀφορμὴ τὴν ἀρχὴ τῆς τοῦ τρίτου ἀποκλείσεως), ἡ προφάνεια τροποποιεῖται στὴ διάρκεια τῆς ἱστορίας, καὶ ἐνίοτε μὲ αἰφνίδιες κρίσεις: πῶς λοιπὸν νὰ ἀρνηθοῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι ὁ τρόπος διαμόρφωσης μιᾶς προφάνειας μπορεῖ νὰ φωτίσει τὴν εὐστάθειά του ἢ τὴν εὐθραυστότητά του, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν εἶναι, γιὰ παράδειγμα, συνδεμένη μὲ πολὺ γενικούς συντονισμούς πράξεων καὶ ἐνεργημάτων, ἢ ἐξαρτᾶται, ὅπως ὀρισμένες παρωχημένες προφάνειες τῆς γεωμετρίας, ἀπὸ ὀρισμένους περιοριστικούς ἀντιληπτικούς ἢ εἰκονοποιητικούς παράγοντες παρὰ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς σταθεροὺς λειτουργικούς συντονισμούς;

Ὁ R. Schaerer μεταθέτει τὸ ζήτημα στὸ χῶρο τῶν ἠθικῶν κρίσεων καὶ θυμίζει τὰ συμπεράσματά μου πάνω στὴν ἐξέλιξή τους. «Ἵπάρχει μιὰ πορεία, μᾶς λέει ὁ Piaget, ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴν ἑτερονομία στὴν αὐτονομία, ἀπὸ τὸν ἐγωκεντρισμὸ στὴν ἀμοιβαιότητα καὶ στὴν ἀλληλεγγύη. Ὁ φιλόσοφος τοῦ ζητάει: 1) νὰ δικαιολογήσει αὐτὴ τὴν πορεία ποὺ φαίνεται νὰ ἀντιφάσκει στὴν δυνατότητα ἀναθεώρησης τῶν ἀρχῶν καὶ στὸ ἀπρόοπτο τῶν διεξόδων... 2) νὰ ἀποφεύγει τὴ χρῆση ὄρων φορτισμένων μὲ ἠθικὴ σημασία, ὅπως αὐτονομία, ἀμοιβαιότητα καὶ ἀλληλεγγύη» (σ. 247). Ἀρχικὰ ἐκτιμᾷ κανεὶς τὴ χάρη αὐτῆς τῆς γλώσσας: «Ὁ φιλόσοφος τοῦ ζητάει νὰ δικαιολογήσει ... καὶ νὰ ἀποφεύγει...», ἡ ὁποία θυμίζει πολὺ τὴ γλώσσα τοῦ R. Dalbier ὅταν μοιράζει τίς συμβουλές του στοὺς βιολόγους (βλ. II). Ἴδου λοιπὸν οἱ ἀπαντήσεις μου.

Ἀναφορικὰ μὲ τὸ πρῶτο σημεῖο ὑπάρχει ἀντίφαση ἀνάμεσα στὸν R. Schaerer καὶ στὸν H. Miéville, τὸν ὁποῖο ἐντούτοις καλεῖ πρὸς ἐπικουρία. Στὴν περιοχὴ τῶν ὀρθολογικῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν τοῦ ὑποκειμένου ὁ Miéville (βλ. κεφ. I, στὸ Δ) εἶχε ζητήσει νὰ ἀντιταχθεῖ στὶς ιδέες τῆς ἀναθεωρησιμότητας καὶ τῆς μὴ προβλεψιμότητας: ἀποδεχόταν τὴν πορεία ποὺ περιέγραφα, ὑποστήριζε ὅμως ὅτι αὐτὴ συνεπάγεται τὴν ἀπόλυτη κανονιστικὴ ἀρχή, τὴν ὁποία ἐγὼ ἰσχυρίζομαι ὅτι προσπερνᾷ. Ἐποῦτὴ ἡ συνεκτικότητά

1. *Revue de philosophie et de théologie*, Lausanne 1962, σ. 245.

θέση δὲν μὲ ἔπεισε, γιατί μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς πορείας χωρὶς νὰ προβάσουμε σὲ αὐτὴ τὶς κανονιστικὲς ἀρχὲς τοῦ πνεύματος τοῦ παρατηρητῆ καὶ χωρὶς αὐτὸς νὰ ἀναφερθεῖ σὲ κάποιον ἀπόλυτο (οἱ ἀναθεωρήσιμες κανονιστικὲς ἀρχὲς ἀρκοῦν ἐφόσον δὲν ὑπάρχει ἀναγκαίᾳ ἀναθεώρηση). Ἀντίθετα ὁ Schaerer θέλει πρῶτα-πρῶτα νὰ φέρει σὲ ἀντιπαράθεση τὴ διαπίστωση μιᾶς πορείας μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀναθεωρησιμότητας, πράγμα χωρὶς νόημα, γιατί μιὰ διαπίστωση εἶναι πάντα ἀναθεωρήσιμη καὶ μιὰ πορεία μπορεῖ νὰ καλύψει μόνο μιὰ μερικὴ περίοδο τῆς ἀνάπτυξης καὶ ἀργότερα νὰ τροποποιηθεῖ, πράγμα πὸ παραμένει ὄντως μὴ προβλέψιμο, στὸ μέτρο πὸ δὲν τὸ ἔχουμε διαπιστώσει. Στὴ συνέχεια θέλει νὰ «δικαιολογήσω» τὶς διαπιστώσεις μου, λησμονάει ὅμως ὅτι ὁ ρόλος τοῦ πειραματιστῆ εἶναι ἀκριβῶς νὰ λάβει τὶς προφυλάξεις του προτοῦ νὰ βεβαιώσει τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς γεγονότος, καὶ ὅτι αὐτὲς οἱ προφυλάξεις ἦσαν ἀρκετές, ἔτσι ὥστε τὰ ἴδια ἀποτελέσματα νὰ παρουσιάζονται στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες, στὴ Λουβαίν, στὸ Μόντρεαλ κτλ., μέσα στοὺς πιδὸ διαφορετικοὺς κύκλους. Συνεπῶς οἱ ἀπαιτήσεις τοῦ φιλοσόφου ἐδῶ εἶναι ἰδιαίτερα ἐκπληκτικὲς, καὶ ἐδῶ πρέπει ἀντίθετα ὁ ψυχολόγος νὰ τοῦ ζητήσῃ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν παρέμβασή του σὲ ἐμπράγματα ζητήματα, ἐφόσον φυσιολογικὰ ὁ R. Schaerer ἐξέλαβε τὴ λέξη «πορεία» μὲ ἄλλο νόημα καὶ δὲν κατάλαβε ὅτι πρόκειται γιὰ ἕναν ἀπλὸ νόμο ἀνάπτυξης (μολονότι ἀφορᾷ τὴν ἐξέλιξη τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν πὸ ἀναγνωρίζουν ἢ θέτουν στὸν ἑαυτὸ τους τὰ ὑποκείμενα).

Στὸ δεύτερο σημεῖο ὁ Schaerer θέλει νὰ διορθώσει τὸ λεξιλόγιό μου καὶ μοῦ προτείνει ὄρους «ἀξιολογικὰ οὐδέτερους». Θὰ ἔχω τὴν τόλμη νὰ ἀντισταθῶ, γιατί τὸ πρόβλημά μου εἶναι ἡ ἐξέλιξη τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν τοῦ ὑποκειμένου πὸ μελετῶ, χωρὶς νὰ καταπιάνομαι μὲ τὶς δικές μου οὔτε μὲ ἐκεῖνες τοῦ φιλοσόφου Schaerer. Ὅμως τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ὄρων «αὐτονομία» καὶ «ἀμοιβαιότητα» εἶναι ὅτι ἐπιτρέπουν τὴν μελέτη τοῦ ἐνδεχόμενου παραλληλισμοῦ ἀνάμεσα στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἠθικῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν καὶ σὲ ἐκείνη τῶν νοητικῶν, χωρὶς ὥστόσο νὰ τὶς συγχέουμε. Ἀλλὰ φυσικὰ τὸ ζήτημα δὲ βρίσκεται σὲ αὐτὲς τὶς λεκτικὲς φιλονικίες. Ἐγκριεται στὸ γεγονός ὅτι, γιὰ φιλοσόφους τῆς κατηγο-

ρίας του R. Schaerer, ή ψυχολογική μελέτη τής εξέλιξης τών κανονιστικῶν ἀρχῶν, τῶν ὑποκειμένων, πού κλιμακώνεται ἀνάμεσα στὰ πρῶτα παιδικὰ χρόνια μέχρι τὴν ὄριμη ἡλικία, δὲν ἔχει τὸ παραμικρὸ ἐνδιαφέρον ἀναφορικὰ μὲ τὴ γνώση τοῦ ὄριμου πνεύματος. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ φυλογενετική ἀνάλυση συνιστᾷ μιὰν ἀπλούστατη περιγραφή καὶ δὲν ἐμπεριέχει καμιὰν ἐξηγητική ἀξία. Πάνω σὲ αὐτὸ τὸ κεντρικὸ σημεῖο μπορεῖ νὰ φανεῖ χρήσιμο νὰ συνεχίσουμε τὴ συζήτηση.

Ὁ Schaerer ἐπανῆλθε στὶς Διεθνεῖς Συναντήσεις τῆς Γενεύης τὸ 1962 μὲ ξεκάθαρες θέσεις: «Τὰ συμπεράσματα τοῦ κ. Piaget προεκτεινόμενα στὴν περιοχὴ τῆς φιλοσοφίας... καθίστανται ἰδιαίτερος συζητήσιμα καὶ ... μπορούμε μάλιστα νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἐδῶ ἔχουμε μιὰ κάποια ἀντιστροφή θέσεων» (*La vie et le temps*, σ. 205). «Ἄς δοῦμε λοιπὸν τί ἀξίζει αὐτὴ ἡ ἀντιστροφή. Ὁ Schaerer καταπιάνεται πάλι μὲ τὴν πορεία πού ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸν ἐγωκεντρισμὸ στὴν αὐτονομία καὶ στὴν ἀμοιβαιότητα, ἐτούτῃ τῇ φορᾷ ὅμως ἀποφαίνεται ὡς ἐξῆς: «Αὐτὸ τὸ συμπέρασμα, ἂν προεκταθεῖ στὸ φιλοσοφικὸ πεδίο, μπορεῖ νὰ ἀποβεῖ ἰδιαίτερα ἐπικίνδυνον» (σ. 205). Ἡ ἀπόδειξη (καὶ θὰ θαυμάσει κανεὶς αὐτὴ τὴν «φιλοσοφική» προέκταση) εἶναι ἡ ἀκόλουθη μικρὴ ἱστορία. «Ἄς ὑποθέσουμε, μᾶς λέει ὁ φιλόσοφος, ὅτι ἔχω διαπράξει μιὰν χοντροκοπιὰ καὶ ὅτι ἕνας ὑπόπτων ἀρχῶν δικηγόρος μὲ ὑπερασπίζεται μὲ ἐπιτυχία, ἐνῶ τὸ μικρὸ μου παιδὶ βλέποντάς με πτοημένο πέφτει στὴν ἀγκαλιά μου γιὰ νὰ μὲ παρηγορήσει. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι: «Ποῦ βρίσκεται ἡ ἀμοιβαιότητα καὶ ἡ ἀλληλεγγύη; Ἀπὸ ἐργαλειακῆ, ἀπὸ λειτουργικὴ ἄποψη, ἀπὸ τὴν ἄποψη πού εἶναι, καθὼς πιστεύω, καὶ ἡ ἄποψη τοῦ κ. Piaget, βρίσκεται στὸν ἀνέντιμο δικηγόρο. Μόνον αὐτὸς ἦταν ἱκανὸς νὰ ἔρθει στὴ θέση μου νὰ μὲ γλυτώσει. Τὸ παιδὶ εἶναι πέρα γιὰ πέρα ἀνίκανον» (σ. 206). Καὶ τότε (κὴ ἀντιστροφή γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦσα παραπάνω συντελεῖται), συμπεραίνει ὁ φιλόσοφος: στὴν πραγματικότητα «τὸ παιδὶ ἀξίζει περισσότερο ἀπὸ ἐμᾶς»!

Ἰδού! Ἐντούτοις λαβαίνω τὸ θάρρος νὰ σημειώσω τρεῖς μικρὲς δυσκολίες. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ σύγχυση τῶν νοητικῶν καὶ ἠθικῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν τοῦ ὑποκειμένου, τῶν ὁποίων γύρεψα νὰ δεῖξω τὸν παραλληλισμὸ, ἀλλὰ διόλου τὴν ταυτότητά τους. Ὁ δι-

κηγόρος τῆς ἱστορίας μας εἶναι νοήμων, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει ὡς παράδειγμα γιὰ τὶς ἠθικὲς κανονιστικὲς ἀρχές. Ἀπάντησα λοιπὸν στὸν Schaerer ὅτι δὲν ἐβλεπα ἐδῶ καμιάν ἠθικὴ ἀμοιβαιότητα ἢ ἀλληλεγγύη, ἀλλὰ στὴν ἔσχατη περίπτωσι μόνον συνενοχῆ (ἢ ἠθικὴ ἀμοιβαιότητα ἀναγνωρίζεται σὲ μιὰν ὑποχρεωτικὴ διατήρησι τῶν ἀξιών, πού ἐδῶ ἀπουσιάζει πλήρως). Καὶ καθὼς ὁ φιλόσοφος ἐπέμενε, τοῦ ζήτησα τοὺς ὀρισμούς του. Ἀλλὰ, ἀποκρίθηκε ὁ Schaerer, «ὅπως εἶπε ὁ Pascal, τὸ νὰ θέλεις νὰ ὀρίσεις ὀρισμένους ὄρους πού μιλοῦν ἀπὸ μόνοι τους, εἶναι σὰ νὰ συσκοτίζεις τὸ ζήτημα». Συνεπῶς ὑπάρχει σαφήνεια...

Ἡ δευτέρη ἀμφιλογία ἀφορᾷ τὴν ἱεραρχία τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν καὶ τὴν ἐφαρμογή τους. Τὸ νὰ ποῦμε ὅτι τὸ παιδί εἶναι περισσότερο ἠθικὸ ἀπὸ τὸν ἐνήλικο μπορεῖ νὰ ἐννοηθεῖ μὲ δύο ἐντελῶς διαφορετικοὺς τρόπους, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν ἡ ἐρώτησι εἶναι: «πῶς τὰ ὑποκείμενα ἀποτιμοῦν αὐτὲς τὶς κανονιστικὲς ἀρχές;»¹ ἢ: «μέχρι ποίου βαθμοῦ (ὡς πρὸς τὴν πρακτικὴ τους ἀσκησι, ὡς πρὸς τὴν εὐλικρίνεια τῶν κινήτρων κτλ.) τὶς ἐφαρμόζουν;» Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ὅλα τὰ ὑποκείμενα (ἢ σχεδὸν ὅλα) ἐνὸς ὀρισμένου ἐπιπέδου (ἡλικία κτλ.) θεωροῦν τὶς κανονιστικὲς ἀρχές Β ὡς ἀνώτερες ἀπὸ τὶς κανονιστικὲς ἀρχές Α (γιὰ παράδειγμα τὴν ἀμοιβαιότητα σὲ σχέσι μὲ τὴν ὑποταγή ἢ τὴν ἠθικὴ τῆς Καινῆς Διαθήκης σὲ σχέσι μὲ μιὰν νομότυπὴ ἠθικὴ): σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσι θὰ μιλήσω γιὰ τὴν πορεία ἀπὸ τὸ Α στὸ Β, μπορεῖ ὅμως κάλλιστα οἱ κανονιστικὲς ἀρχές Β, ἐπειδὴ ἀκριβῶς εἶναι ἀνώτερες, νὰ εἶναι λιγότερο ἐφαρμοσμένες. Ἡ ἔκφρασι τοῦ Schaerer «τὸ παιδί ἀξίζει περισσότερο ἀπὸ ἐμᾶς» στερεεῖται σημασίας, ἐφόσον δὲν ἔχει καθοριστεῖ ἂν αὐτὸ τὸ «ἀξίζει» ἀναφέρεται στὸ ἐπίπεδο τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν ἢ στὸν τρόπο πού ἔχουν ἐφαρμοστεῖ· καὶ ἂν δεχτοῦμε πρόθυμα ὅτι τὸ παιδί «ἀξίζει» ἀναμφίβολα περισσότερο ἀπὸ τὴν τελευταία ἀποψὴ (μὲ τὴν ἐπιφύλαξι τῆς ἐπαλήθευσις), αὐτὸ δὲν ἀπο-

1. Ἡ σαφέστερα λέει: «σὲ ποιὲς κανονιστικὲς ἀρχές ὑποτάσσονται;» ἢ: «ποιὸ εἶναι τὸ ἐπίπεδο τῶν κανονιστικῶν τους ἀρχῶν (σὲ μιὰ πιθανὴ ἱεραρχία);»

δείχνει τίποτα αναφορικά με όποιον ενδιαφέρεται για τὸ ὑπὸ συζήτηση θέμα.

Ἡ τρίτη δυσκολία ἔχει νὰ κάμει με τὶς ἔννοιες τῆς ἰσορροπίας καὶ τῆς ἀντιστρεψιμότητας, ὅπου ὁ R. Schaerer δὲ βλέπει παρὰ ἐργαλειακὲς διαδικασίες χωρὶς σχέση με τὶς λογικὲς ἢ ἠθικὲς κανονιστικὲς ἀρχές, ἀμφισβητώντας ἄλλωστε ὅτι ἡ ἰσορροπία εἶναι συμβιβάσιμη με τὴν ἀνάπτυξη καὶ ἡ ἀντιστρεψιμότητα με τὶς μὴ ἀντιστρέψιμες ἀποφάσεις. Ἄλλὰ καὶ ἐδῶ ἀκόμα θὰ ζητήσω μιὰ συζήτηση με τυπικοὺς ὁρισμοὺς καὶ ἀποδείξεις. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἂν μιλάμε για ἰσορροπία με τὴν τρέχουσα ἔννοια μιᾶς ζυγαριᾶς ἀντίθετων δυνάμεων, ὁ Schaerer θὰ εἶχε δίκιο. Ἄλλὰ ἂν ὄντως θέλει νὰ κατανοήσει ὅτι μιὰ βιολογικὴ ἰσορροπία εἶναι μιὰ αὐτορρυθμιση καὶ ὅτι τὰ αὐτορρυθμιζόμενα συστήματα προσφέρουν μηχανικὰ ἰσοδύναμα τῆς τελολογίας, καὶ ἂν πράγματι θέλει νὰ διδαχθεῖ πάνω στὶς λογιστικὲς προϋποθέσεις τῆς ἀπόφασης, πού δὲν ἀποκλείουν διόλου τὴ χρήση ἀντιστρέψιμων λειτουργιῶν, θὰ κατανοήσει καλύτερα ὅτι ἡ κινητὴ ἰσορροπία τῶν ἐννοιολογικῶν ἢ ἀξιολογικῶν συστημάτων μπορεῖ νὰ χαρακτηρίσει τοὺς γνωστικοὺς μηχανισμοὺς καὶ συνάμα τοὺς μηχανισμοὺς τῆς βούλησης, καὶ ὅτι παρουσιάζει για τὸ ὑποκείμενο μιὰν κανονιστικὴ καὶ ὄχι μόνο ἐργαλειακὴ σημασία.

Ἄν ἐπιμένω σὲ αὐτὲς τὶς ἀτελεύτητες συζητήσεις με τὸν R. Schaerer εἶναι γιατὶ ἐγείρουν ἓνα γενικὸ μεθοδολογικὸ πρόβλημα. Πῶς νὰ ἐξηγήσουμε ὅτι ἓνας καθηγητῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας μπορεῖ νὰ ἐμπλέκεται σὲ ἐμπράγματα συζητήσεις πάνω σὲ ζητήματα πού ἀπὸ χρόνια καὶ σὲ πολλὲς χῶρες δίνουν λαβὴ σὲ λεπτομερειακοὺς πειραματικοὺς ἐλέγχους, ἀρκούμενος σὲ ἐπιχειρήματα τοῦ κοινοῦ νοῦ, σὲ λεκτικὲς προσεγγίσεις ἀρκετὰ συνοπτικὲς καὶ σὲ τόσο λυπηρὲς ἱστορίες ὅπως ἡ ἱστοριούλα τοῦ ἀνέντιμου δικηγόρου καὶ τοῦ στοργικοῦ παιδιοῦ;

Μόνον μιὰ ἐξήγηση ὑπάρχει γι' αὐτό: ἡ πεποίθηση ὅτι ἡ ἀρμοδιότητα στὰ ζητήματα τῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν συνεπάγεται *ipso facto* τὴ γνώση τῶν μηχανισμῶν τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ὑποκειμένων. Ὁ ἠθικολόγος συζητᾷ ἀξίες ἢ κανονιστικὲς ἀρχές ὡς τέτοιες, καὶ ἐννοεῖται ὅτι αὐτὲς δὲν ἀφοροῦν τὸν ψυχολόγο. Ἄλλὰ ὁ

τελευταῖος, μελετώντας τὰ ὑποκείμενα, διαπιστώνει ὅτι θέτουν στὸν ἑαυτό τους ἢ ἀναγνωρίζουν κανονιστικές ἀρχές, ἐξ οὗ και μιά σειρά προβλημάτων: ποιές εἶναι οἱ κανονιστικές ἀρχές τῶν ὑποκειμένων; Εἶναι σταθερές ἢ ἐξελλίσσονται μὲ τὴν ἡλικία; Μέσω ποιῶν διαδικασιῶν τὸ ὑποκείμενο φτάνει νὰ νιώθει ὑποχρεωμένο ἀπὸ αὐτές; Τοῦτες οἱ διαδικασίες εἶναι οἱ ἴδιες σὲ κάθε ἡλικία ἢ τροποποιοῦνται; κτλ. Συνεπῶς ἐδῶ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἐμπράγματα ζητήματα, μὲ «κανονιστικά γεγονότα», δηλαδή μὲ κανονιστικές ἀρχές γιὰ τὸ ὑποκείμενο καὶ μὲ γεγονότα γιὰ τὸν παρατηρητή, ἀλλὰ μὲ καθαρά γεγονότα γι' αὐτὸν τὸν τελευταῖο, γιατί δὲν προδιαγράφει οὔτε ἀποτιμᾷ τίποτα ἀναφορικά μὲ αὐτὲς τὶς ὑποκειμενικές κανονιστικές ἀρχές. Ἄν ὁ Schaefer πιέζεται νὰ παρέμβει καὶ θέλει νὰ φτάσει μέχρι σημείου νὰ τοῦ ἐπιβάλλει ἓνα ἄλλο λεξιλόγιο, εἶναι γιατί ἡ ἀρμοδιότητά του σχετικὰ μὲ τὶς κανονιστικές ἀρχές τοῦ φαίνεται νὰ τοῦ δίδει μιά γνώση ἐκείνου ποὺ συμβαίνει μέσα στὸ πνεῦμα τῶν ὑποκειμένων. Ἄλλὰ πρόκειται γιὰ δύο ζητήματα ἐξ ὀλοκλήρου ξεχωριστά, τόσο ξεχωριστά ὥστε, μέσα στὸν παράλληλο κανονιστικὸ τομέα, ποὺ εἶναι ἐκεῖνος τῆς λογικῆς, πάει περισσότερος ἀπὸ μισὸς αἰώνας ποὺ οἱ λογικοὶ κατανόησαν ὅτι οἱ ἀναλύσεις τοῦ ἀληθινοῦ δὲν συνεπάγονται καμιά γνώση τοῦ τρόπου ποὺ τὰ ὑποκείμενα συλλογίζονται *στὴν πραγματικότητα*. Καὶ αὐτὲς οἱ παρατηρήσεις ἰσχύουν τόσο γιὰ τὸν ἐνῆλικο ὅσο καὶ γιὰ τὸ παιδί.

Ὁ φιλόσοφος θὰ ἀπαντήσει ὅτι γνωρίζει τὸν ἑαυτό του. Αὐτὸ μένει νὰ τὸ ἐξετάσουμε, γιατί, ὅπως διαπιστώσαμε στὸ κεφάλαιο IV, ἄλλο πράγμα εἶναι μιά ἐνδοσκόπηση ἐλεγχόμενη πάνω σὲ πολλούς, καὶ ἄλλο μιά ἐνδοσκόπηση περιοριζόμενη σὲ ἓνα ἐγὼ ποὺ εἶναι κριτῆς καὶ συνάμα μέρος καὶ ποὺ ἐπιβάλλει ὡς ὑποκείμενο τὴν φιλοσοφία του στὸ ἐγὼ-ἀντικείμενο ποὺ παρατηρεῖ. Ἄλλὰ ἀκόμα κι ἂν γνωρίσει τὸν ἑαυτό του σὲ ἓναν χρόνο t, αὐτὸ δὲν τοῦ προσφέρει καμιά γνώση τῶν προηγούμενων σταδίων, δηλαδή τῶν περιόδων διαμόρφωσης καὶ ἀνάπτυξης, ἀποτέλεσμα τῶν ὁποίων, μερικῶς τουλάχιστον, εἶναι ὁ ἐνῆλικος. Γιὰ νὰ συλλάβει αὐτὴ τὴν ἀνάπτυξη, τὴ μόνη ποὺ εἶναι ἐξηγητική, δὲν πρέπει νὰ ἐξετάσει μόνον τὴ συνείδηση, ἀλλὰ τὸ σύνολο τῆς συμπεριφορᾶς, τῆς ὁποίας ἡ συνείδηση εἶναι μιά καὶ μόνον μιά λειτουργία. Συνεπῶς ἡ συμπεριφορὰ, ὅπως γίνε-

ται προφανές, προϋποθέτει μιάν ανάλυση τῶν γεγονότων με τις δοκιμασμένες μεθόδους πού μόνο αὐτές ἐπιτρέπουν νά συλλάβουμε τήν ἀντικειμενικότητα, ὄχι με τήν ἔννοια τῆς παραμέλησης τοῦ ὑποκειμένου, ἀλλά με τήν ἔννοια τῆς διόρθωσης τῶν παραμορφώσεων πού προκαλοῦνται ἀπό τὸ ἐγὼ τοῦ παρατηρητῆ. "Ἐνας ἱστορικός τῆς ἑλληνικῆς σκέψης ὀφείλει πρῶτος αὐτὸς νά καταλάβει ὅτι οἱ ἰδέες γεννιοῦνται σπάνια με ἀφετηρία μιάν ἀπόλυτη ἀπαρχή και ὅτι ἡ συγγένεια τῶν ἰδεῶν δὲν μπορεῖ νά ἀνασυσταθεῖ οὔτε μόνο ἀπὸ τὸ στοχασμὸ οὔτε ἀπὸ πλασματικὰ παραδείγματα.

ΣΤ) "Ἐνας διδακτικὸς πίνακας ὅλων αὐτῶν τῶν παρεξηγήσεων εἶναι ἡ *Ἱστορία τῆς ψυχολογίας ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ὡς τις μέρες μας* τοῦ F.L. Mueller, ἀκολουθοῦμενη ἀπὸ ἓνα μικρὸ τόμο γιὰ τὴν *Σύγχρονη ψυχολογία*, ὁ ὁποῖος ἀναπαράγει ἓνα μέρος τῆς συμπληρώνοντάς τὴν σὲ ὀρισμένα σημεῖα. Πρόκειται γιὰ συμπαθητικὰ βιβλία ἐνὸς συγγραφέα πού ἔχει τις πεποιθήσεις του και θέλει νά ὑπερασπιστεῖ τὴν φιλοσοφικὴ ψυχολογία, παρότι πασχίζει νά παραμείνει ἀντικειμενικὸς ἀπέναντι στὴν ἐπιστημονικὴ ψυχολογία. Μόνο πού ἐπειδὴ δὲν πιστεύει σὲ αὐτὴ και ἐπειδὴ ἡ παιδεία ἐνὸς φιλοσόφου συνίσταται στὴ μελέτη κειμένων και ὄχι τῶν διαφορῶν μεθόδων πού ὀδηγοῦν στὴ γνώση, ἐπένδυσε ὅλη του τὴν εὐσυνειδησία, πού εἶναι μεγάλη, στὴ μελέτη τῶν ἔργων τῶν ψυχολόγων, χωρὶς νά τοῦ γεννηθεῖ ἡ σκέψη ὅτι εἶναι ἀναγκαῖο, και ἴσως πλησιέστερο πρὸς αὐτὴ τὴ ζωντανὴ και ἀνθρώπινη κατανόηση, πού ἀντιπροτάσσει ἀκατάπαυστα στὴ νοσησιαρχία, νά συγκεντρωθεῖ σὲ κάποια ἐμπρακτὴ ἔρευνα πάνω σὲ ἓνα θέμα πρὸς ἐπίλυση γιὰ νά καταλάβει περὶ τίνος ὀμιλεῖ στὴν ἐπιστημονικὴ ψυχολογία. Παρουσιάζει λοιπὸν κάποιο ἐνδιαφέρον νά δοῦμε πῶς ἓνα φιλόσοφος πού δὲν ἀκολουθεῖ ὀρισμένη φιλοσοφικὴ σχολὴ κρίνει τὴν ἐπιστημονικὴ ψυχολογία.

Γενικὰ εἶναι ἐκπληκτικὸ πού ἓνας ἱστορικός τῶν ἰδεῶν δὲν μπόρεσε νά ἐντοπίσει καλύτερα τις μεγάλες τάσεις τῆς ἰδιαίτερης ἱστορίας του, τάσεις πού συνδέονται φυσιολογικά (ἀπὸ δράση και ἀπὸ ἀντίδραση) με τὴν ἐξέλιξη τῶν μεθόδων. "Ἐχοντας γεννηθεῖ κυρίως ἀπὸ τὴ φυσιολογικὴ ψυχολογία και ἀπὸ τὴν ψυχοφυσικὴ, ὅπου τονίζονταν ἰδιαίτερα οἱ γενικευμένες μέθοδοι μέτρησης και

συνακόλουθα ἡ μέθοδος τῶν τέστ, ἡ ἐπιστημονικὴ ψυχολογία ἐμπλουτίστηκε στὴ συνέχεια ἀπὸ τὶς ψυχοπαθολογικὲς μελέτες, ἀπ' ὅπου βγήκαν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τὰ ψυχαναλυτικὰ ρεύματα καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη δύο μεγάλα κινήματα στὴ Γαλλία καὶ στὴ Μεγάλῃ Βρετανία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ δεύτερο ἦταν πιὸ προσανατολισμένο στὴ φυσιολογία, ἐνῶ τὸ πρῶτο προσανατολίστηκε γοργά, μὲ τὸν Janet, πρὸς μιὰ γενικὴ ψυχολογία τῶν συμπεριφορῶν καὶ ἀκόμα καὶ σὲ μιὰ γενετική ψυχολογία (μοιάζοντας σὲ αὐτὸ τὸ τελευταῖο σημεῖο μὲ τὴν ἴδια τὴν ψυχάνλυση). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, καθὼς ἡ ἀρχικὴ φυσιολογικὴ ψυχολογία εἶχε γεννήσει μιὰν ὑπερβολικὰ ἐμπειριστικὴ καὶ μηχανιστικὴ διδασκαλία, τὸν συνειρμισμό, οἱ ἀντιδράσεις ἀρχισαν νὰ φαίνονται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ αἰῶνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ εἰκοστοῦ μὲ τὸν ἀμερικανικὸ λειτουργισμό¹ (ἀπὸ τὸν James) καὶ μὲ τὶς θεμελιώδεις ἐπαληθεύσεις μὲσω τῆς μεθόδου τῆς προκαλούμενης ἐνδοσκόπησης (Binet καὶ σχολὴ τοῦ Würzburg), ποὺ κλόνισαν τὴν ἐξήγηση τῆς διάνοιας μὲ βάση τὸ παιχνίδι τῶν συνειρμῶν καὶ τῶν εἰκόνων. Ἀλλὰ τόσο αὐτὲς οἱ τελευταῖες ἔρευνες, ἡ ἀρχικὴ μέθοδος τῶν ὁποίων ἦταν ὑπερβολικὰ περιορισμένη, ὅσο καὶ ἡ λειτουργιστικὴ τάση κατέληξαν, ὅπως καὶ ἡ ψυχοπαθολογία, σὲ μιὰ ὀλοένα καὶ πιὸ γενικὴ ἀποψη περὶ ψυχολογίας, ποὺ εἶναι ἡ μελέτη τῆς συμπεριφορᾶς ὡς τέτοιας, μὴ ἐξαιρουμένης τῆς συνείδησης· ὁ μπηχαβιορισμὸς τοῦ Watson δὲν ἦταν παρὰ μιὰ ἀκραία ἐκδήλωση καί, μὲ αὐτὴ τὴν ἀκραία μορφή, στιγμιαία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ψυχολογία τοῦ ἐργαστηρίου, ποὺ διόλου δὲν περικόπηκε ἀπὸ αὐτὰ τὰ πολύπλοκα συμπληρώματα, γνώρισε μιὰ ἀναζωογόνηση μὲ τὴ θεωρία τῆς Gestalt, ἡ ὁποία προσανατολίστηκε ἄλλωστε ἐξίσου πρὸς τὴ μελέτη τῶν συμπεριφορῶν ἐν γένει, ἐνῶ ἡ τελευταία διαφοροποιήθηκε σὲ γενετικὴ ψυχολογία, κοινωνικὴ ψυχολογία κτλ.

Ὅμως αὐτὰ τὰ διάφορα ρεύματα δὲν ἐμφανίζονται μέσα στοὺς δύο τόμους τοῦ F.L. Mueller οὔτε στὴ συγγένειά τους καὶ στὸν λόγο ὑπαρξῆς τους οὔτε, κυρίως, στὴν βαθειὰ τους σύγκλιση. Ἕνας φιλόσοφος ἐνδιαφέρεται, πράγματι, περισσότερο γιὰ τὴ διαφορὰ τῶν σχολῶν καὶ τῶν συστημάτων, καὶ μέσα στὸν τομέα του δοκι-

1. Καὶ ἐκεῖνον τοῦ Claparède ἀπὸ τὸ 1903 (*L'association des idées*).

μάζει μιάν κατά κάποιον τρόπο επαγγελματική ικανοποίηση όταν εμφανίζονται νέες διδασκαλίες που παρεκκλίνουν έπαρκώς από τις άλλες. Έτσι το κύριο κεφάλαιο τής *Ίστορίας*, που αφιερώθηκε στη νέα ψυχολογία, τιτλοφορείται «Οί σχολές και τὰ πεδία έρευνας», τίτλος που έγινε «Οί μέθοδοι και τὰ πεδία έρευνας» στον δεύτερο τόμο, χωρίς όμως να τονίζεται περισσότερο ή συγγένεια αυτών των μεθόδων. Αντίθετα ένας ψυχολόγος γνιοιάζεται πολύ περισσότερο για την ένότητα τής ψυχολογίας και την αΰξουσα σύγκλιση των μεθόδων της.

Άς πάρουμε για παράδειγμα την ψυχανάλυση, για την οποία ο Mueller νιώθει ικανοποίηση να υπογραμμίζει ότι «διάφοροι ειδήμονες *sensu stricto* φτάνουν μέχρι να τής άμφισβητούν κάθε έπιστημονικό χαρακτήρα» (I, σ. 384· II, σ. 56). Άλλά ο άυστηρός ειδήμων που αναφέρθηκε ως ύποστήριγμα δεν είναι άλλος από τον έρασιτέχνη Marcel Boll, ο οποίος γνωρίζει τη λογική και πολλά άλλα πράγματα, αλλά δεν έκανε ποτέ τίποτα στην ψυχολογία, εκτός από λίγη χαρακτηρολογία όπως όλοι οι έρασιτέχνες (και ο όποιος έπιπλέον καταδίκασε εις τον διά του κατακρημνισμού θάνατον πολλούς άλλους εκτός από τους ψυχαναλυτές, και σε όλους τους τομείς).

Άλλά αν ή ψυχανάλυση άποτελεϊ το μόνο πεδίο τής ψυχολογίας όπου μπορούμε έντως να μιλήσουμε για «σχολές», ο λόγος είναι ότι οι φροϋδικοί κτλ. το θέλησαν για επαγγελματικούς λόγους, δημιουργώντας κλειστές άδελφότητες για να προστατεύσουν την εξάσκηση τής τεχνικής τους. Και το δυσάρεστο, όπως παντού όπου ύπάρχει μιá σχολή, είναι ότι τὰ μέλη της άλληλοπειθόνται πολύ γρήγορα μεταξύ τους και συνεπώς αναπτύσσουν έλάχιστα τις συνήθειες τής έπαλήθευσης· γι' αυτό το λόγο και μόνο οι πειραματιστές αισθάνονται δυσπιστία αναφορικά με όρισμένα γεγονότα και προπαντός για έρμηνείες που ακόμα δεν έλέγχονται. Άλλά ή καλύτερη άπόδειξη ότι έχουμε να κάνουμε με μιá θεμιτή στάση είναι ότι όρισμένοι φροϋδιστές κατέγιναν έδώ και κάποια χρόνια σε πειραματικούς έλέγχους και σε μιάν γενικότερη αναδόμηση τής θεωρίας: αυτή είναι ιδιαίτερα ή ομάδα που σχηματίστηκε στο Stockbridge υπό την παρότρυνση του άλησμόνητου D. Rapaport (Wolff,

Erikson κτλ.).¹ Και ἂν χρειάζεται ἓνα παράδειγμα γιὰ τὶς ἀντιδράσεις ἑνὸς συγγραφέα ποὺ θεωρεῖται ὡς ἐπικριτὴς τῶν φροϋδικῶν ἐρμηνειῶν, ἔδωσα στὸ Παρίσι τὸ 1920, στὴν Ἑταιρεία Alfred-Binet, μιὰν γενικὴ διάλεξη πάνω στὰ ψυχαναλυτικὰ κινήματα (ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ *Bulletin* αὐτῆς τῆς Ἑταιρείας σὲ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία, ὅπως μνημονεύει ὁ Mueller, στὴ Γαλλία ἐλάχιστα μιλοῦσαν γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα), τὸν ἴδιο καιρὸ ὑποβλήθηκα σὲ ψυχανάλυση μὲ διδακτικὸς σκοπὸς, γιὰ νὰ μάθω δηλ. περὶ τίνος ὀμιλοῦσα, καὶ τὸ 1922 παρουσίασα ἐνώπιον τοῦ Freud μιὰ διάλεξη μὲ θέμα *Ἡ σκέψη τοῦ παιδιοῦ* στὸ Ψυχαναλυτικὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου. Ἀντίστοιχα, ἡ Ψυχιατρικὴ σχολὴ τοῦ Topeka (Kansas), ἡ ὁποία, ὅπως γνωρίζουμε, εἶναι ἡ Μέκκα τοῦ ἀμερικανικοῦ φροϋδισμού, μὲ προσκάλεσε ἐδῶ καὶ λίγα χρόνια νὰ περάσω ἐκεῖ μερικὲς ἐβδομάδες γιὰ νὰ συζητήσουμε κοινὰ προβλήματα: βλέπουμε ὅτι ἡ ὑπαρξὴ «σχολῶν» στὴν ψυχολογία δὲν ἀποκλείει τὴν ἀναζήτησιν συγκλίσεων οὔτε προπαντὸς τὴν ἀναζήτησιν ἐλέγχου τῶν γεγονότων ποὺ δίνει ἓνα νόημα σὲ αὐτὴ τὴν ἔρευνα.

Γιὰ νὰ ἐπιστρέψουμε στὶς μεγάλες τάσεις τῆς σύγχρονης ἐπισημονικῆς ψυχολογίας, δύο κενὰ χτυποῦν στὸ μάτι μέσα στὰ βιβλία τοῦ Mueller. Τὸ πρῶτο εἶναι ὅτι τόνισε τόσο λίγο τὴν πιὸ γενικὴ ἀπὸ αὐτὲς τὶς τάσεις, δηλ. τὴν τάση συγκρότησης μιᾶς ψυχολογίας τῆς «συμπεριφορᾶς», ἡ ὁποία θὰ περιλαμβάνει τὴ συνείδηση, τοποθετώντας τὴν ὅμως μέσα στὸ σύνολο τῶν συμπεριφορῶν, εἴτε ἐξωτερικῶν εἴτε ἐσωτερικευμένων (αὐτὲς δὲν εἶχαν διόλου παραμεληθεῖ παρὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Watson, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε εἶχε κρατήσει τὴν «ἐσωτερικὴ γλώσσα», πάνω στὴν ὁποία εἶχε ἐπιμείνει ἰδιαιτέρως). Ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ εἶναι πολὺ ἐνδεικτικὴ ἡ διαπίστωση τοῦ πόσο λίγο κατάλαβε ὁ Mueller τὸ ἔργο τοῦ P. Janet

1. Ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἔρευνες, καὶ ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ τοῦτες ὑποκίνησαν, πρόκυψαν ἀνάμεσα σὲ ἄλλα δύο βιβλία ποὺ δείχνουν τὴν σύγκλιση ἀνάμεσα στὰ ψυχαναλυτικὰ δεδομένα, ὅσα ἀφοροῦν τὰ δύο πρῶτα χρόνια, καὶ στὶς δικές μου ἀναλύσεις τῶν ἰδίων κιναισθησιακῶν ἐπιπέδων: Wolff, 'The developmental psychologies of Jean Piaget and psychoanalysis', *Psych. Issues*, 1960, καὶ Th. Gouin-Décarie, *Intelligence et affectivité chez le jeune enfant*, Delachaux et Niestlé.

(τὸν ὁποῖο ἐντούτοις ἀναφέρει συχνά) καὶ προπάντων τὴν ἐξέλιξή του: τὸ πέρασμα μιᾶς στατικῆς θεωρίας θεμελιωμένης στὶς ἰδέες τῆς σύνθεσης καὶ τοῦ αὐτοματισμοῦ σὲ μιὰν ἀντίληψη τῆς ἱεραρχίας τῶν λειτουργιῶν καὶ ἀπὸ ἐκεῖ σὲ μιὰ γενετική καὶ συνάμα ψυχοπαθολογική θεωρία τῶν σταδίων, περιλαμβανομένων τῶν προσηλώσεων καὶ τῶν ἀποσυναρθρώσεων. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ μνημεῖο θὰ μείνει σίγουρα ἓνα τουλάχιστον οὐσιῶδες μέρος: ἡ ἐρμηνεία τῆς θυμικότητος ὡς ρύθμιση τῆς δράσης μὲ ἓναν λεπτομερειακὸ πίνακα τῶν ρυθμίσεων τῶν δραστηριοποιήσεων καὶ τῶν καταλήξεων, στὴν ἀντιστοιχία τους μὲ τὰ «στοιχειώδη συναισθήματα», τῶν ὁποίων ὁ Janet ἔδωσε τὶς κομψότερες περιγραφές. Τὸ ὅτι κάποιος μπορεῖ νὰ τὰ λησμονήσει ὅλα αὐτὰ γιὰ νὰ συμπεράνει ἐν τέλει ὅτι ὁ ἀντικειμενισμὸς τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας τὴν ἔκανε νὰ ξαστοχήσει τὸ πρόβλημα τοῦ ὑποκειμένου, θὰ ἦταν ἀκατανόητο, ἂν δὲν ἀναφερόμαστε στοὺς διαφοροὺς παράγοντες ποὺ γεννοῦν τὴν ἔλλειψη κατανόησης, ὅπως ἐπιδίωξα νὰ τοὺς περιγράψω σὲ αὐτὸ τὸ μικρὸ δοκίμιο.

Ἄλλὰ ὑπάρχει καὶ κάτι ἀκόμα. Μὲ ἐνδιαφέρον ἀναζητοῦμε τὸν τρόπο ποὺ ὁ Mueller θὰ συμφιλιώσει τὶς θέσεις του πάνω σὲ αὐτὸν τὸν «ἀντικειμενισμὸ» μὲ ὅλες τὶς ἐργασίες τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα πάνω στὴν προκαλούμενη ἐνδοσκόπηση, μέθοδο ποὺ ἀνακαλύφθηκε καὶ χρησιμοποιήθηκε ταυτόχρονα ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς ψυχολόγους τῆς σχολῆς τοῦ Würzburg καὶ ἀπὸ τὸν Binet στὸ Παρίσι. Ἡ συμφιλίωση πάντως εἶναι πολὺ ἀπλή: ὁ Mueller διαπιστώνει ἀπλῶς πλήρη σιωπὴ γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ κεφαλαῖῶδες συμβάν, καὶ τὰ ὀνόματα τοῦ Kulpe, τοῦ Marbe, τοῦ μεγάλου K. Bühler κτλ. ἀπουσιάζουν πλήρως ἀπὸ τὸν πίνακα περιεχομένων. Γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Binet, ποὺ ἀναφέρεται σὲ αὐτὸ τὸ θέμα τὸ 1903, βρισκοῦμε μόνον τὴν ἀκόλουθη μεία, τῆς ὁποίας ἡ δεξιοτεχνία εἶναι ἀξιοθαύμαστη: ὁ Binet «κρατᾷ ἀπόσταση ἀπέναντι στὴν ψυχολογία τοῦ ἐργαστηρίου. Ὁ πειραματισμὸς, ἔτσι ὅπως τὸν ἐκλαμβάνει, εἶναι συνεπῶς πολὺ εὐρύς. Περιλαμβάνει κυρίως τὰ ἐρωτηματολόγια, τὶς συζητήσεις, τὶς ἔρευνες κτλ., δηλαδὴ μεθοδεύσεις ποὺ συνεπάγονται τὴν παρέμβαση μιᾶς ἐλεγχόμενης ἐνδοσκόπησης» (σ. 387). Αὐτὸ εἶναι ὅλο, λὲς καὶ ὁ Binet καὶ οἱ ψυχολόγοι τοῦ Würzburg

δὲν θέλησαν ρητὰ νὰ χρησιμοποιήσουν τὴν ἐλεγχόμενη ἐνδοσκοπήση γιὰ νὰ τὴν κάμουν νὰ δώσει τὸ μᾶξιμουμ. Βέβαια πρόκειται μόνο γιὰ ἓνα συμβάν, γιατί μετὰ ἀπὸ μερικὰ χρόνια κατέληξε σὲ κάτι ἄλλο, ὅμως εἶναι συμβάν κεφαλαϊῶδες, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ὀδήγησε σὲ πολλὰ ἄλλα πράγματα. Οἱ ψυχολόγοι τοῦ Würzburg, ἀφοῦ προσέφεραν λεπτές ἀναλύσεις πού ἀπόδειχναν τὴν ἀνεξαρτησία τῆς κρίσης σὲ σχέση μὲ τὸν συνειρμὸ καὶ τὴν εἰκόνα, δὲν κατάφεραν νὰ φωτίσουν τὸν μηχανισμό αὐτῆς τῆς κρίσης μὲ μόνη τὴν ἐνδοσκοπήση, καὶ οἱ κατοπινοὶ συγγραφεῖς χρειάστηκε νὰ προχωρήσουν σὲ πῶς λειτουργικὲς καὶ προπαντὸς ἐξωσκοπικὲς μελέτες, ὅπως ὁ Selz καὶ ὁ Lindworski γιὰ τὴ σκέψη ἐν γένει καὶ ὁ Claparède γιὰ τὴ γέννηση τῆς ὑπόθεσης (μὲ τὴ μέθοδο τοῦ «ὀμιλοῦντος στοχασμοῦ») πού βέβαια ἀναφέρεται στὸ ὑποκείμενο, ἀλλὰ χρησιμοποιεῖ κάτι παραπάνω ἀπὸ τὴν ἐνδοσκοπήση). «Ὅσο γιὰ τὸν Binet, ἀν ἡ χρῆση τῆς ἴδιας μεθόδου τῆς σκόπιμα ὀργανωμένης ἐνδοσκοπήσης τὸν ἀπάλλαξε ἀπὸ τὸν συνειρμισμό, ὥστόσο θέλησε ἐξ ἀρχῆς νὰ κατανοήσει μὲ τὴν μέθοδο τούτη τὰ συμπεράσματα τῆς σκέψης καὶ ὄχι τοὺς μηχανισμούς της, καὶ κατέληξε μὲ τὸ περίφημο παράδοξο: «Ἡ σκέψη εἶναι μιὰ ἀσύνειδη δραστηριότητα τοῦ πνεύματος» γιὰ νὰ καταγίνει στὴ συνέχεια στὴν ψυχολογία τῶν συμπεριφορῶν.

Ἄν ὁ Mueller πραγματεύεται μὲ ἐκπληκτικὲς παραλείψεις ὀρισμένα μεγάλα ρεύματα τῆς ψυχολογίας, ὅσα συγκρατεῖ δίνουν ἐξίσου ἀφορμὴ γιὰ διδακτικὲς παρατηρήσεις ἀναφορικὰ μὲ τὴν πραγματικὴ τους κατανόηση. Ὁ Mueller νιώθει γιὰ παράδειγμα συμπάθεια γιὰ τὴν ψυχολογία τῆς Gestalt, γιατί αὐτὴ ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴ φαινομενολογία, ξέρουμε ὅμως ὅτι αὐτὸ συμβαίνει μόνο μὲ τὸ νόημα μιᾶς ἀλληλεπίδρασης ἀνάμεσα στὸ ὑποκείμενο καὶ στὸ ἀντικείμενο. Στὰ ἐπιμέρους, ἀναρωτιέται μήπως τὰ περίφημα πειράματα τοῦ Köhler σὲ σχέση μὲ τοὺς χιμπατζῆδες νοθεύτηκαν ἀπὸ μιὰν μιμητικὴν ἐπίδραση, πράγμα πού δείχνει μιὰν ἐπαινετὴ ἔγνοια γιὰ τὸν διαχωρισμὸ τῶν παραγόντων τοῦ πειράματος, ὅμως δείχνει ἐπίσης ὅτι ἔχει διαβάσει λίγο τὸν Köhler, γιατί αὐτὸς ἔλαβε τίς προφυλάξεις του καὶ ἔλεγε ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν τρέχουσα ἄποψη, ὅτι ὁ πίθηκος δὲν «πιθηκίζει» καὶ ὅτι μιμεῖται μόνο ὅ,τι καταλαβαίνει. Ἀντίθετα, ὁ Mueller δὲν κατανόησε οὔτε ὡς

πρὸς τὴν πρόθεσή της οὔτε ὡς πρὸς τὴ σημασία της τὴ θεωρία τῶν «φυσικῶν μορφῶν» τοῦ Köhler (σαπουνόφουσικες, ἐπιφάνεια τοῦ νεροῦ κτλ.). Ἡ πρόθεσή του ἦταν νὰ ἐξηγήσει τίς «καλές μορφές» τῆς ἀντίληψης ἢ ἄλλες μὲ βάση νόμους ἰσορροπίας τοῦ πεδίου, ὑποθέτοντας ὅτι οἱ «μορφές» τῆς συνείδησης εἶναι ἰσομορφες μὲ τὴν ὀργάνωση τῶν ἠλεκτρικῶν πεδίων τοῦ νευρικοῦ συστήματος. Ὁ W. Köhler, πού ἦταν φυσικὸς πρὶν νὰ γίνῃ ψυχολόγος (ὅπως ὁ Wallach ἦταν χημικός), γυρεύει λοιπὸν νὰ δείξει ὅτι ἡ δομὴ τῆς Gestalt, ἡ ὁποία ὀρίζεται μὲ βάση τὴν μὴ προσθετικὴ της σύνθεση (δράση τοῦ ὅλου πᾶνω στὰ μέρη χωρὶς τὸ ὅλο νὰ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὰ μέρη), ἀπαντᾶται καὶ πάλι στὸν φυσικὸ κόσμο, πλᾶι ὅμως στὶς προσθετικὲς συνθέσεις. Συνεπῶς μιὰ μηχανικὴ σύνθεση ὅπως τὸ παραλληλόγραμμο τῶν δυνάμεων δὲν εἶναι Gestalt, ἐνῶ ξαναβρίσκουμε διάφορες Gestalt μέσα στοὺς νόμους ἰσορροπίας τῶν πεδίων (ἐκεῖ ὅπου, ἄς τὸ σημειώσουμε, οἱ συνθέσεις εἶναι μὴ ἀντιστρέψιμες, ἐπειδὴ ἔχουν ἐν μέρει τυχαῖο χαρακτήρα). Ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν τίς καταλαβαίνει, ὁ Mueller βλέπει σὲ αὐτὲς τίς ὑποθέσεις, πού εἶναι τολμηρὲς ἀλλὰ βάσιμες, μιὰ μεταφυσικὴ (πράγμα πού ὑποστήριξαν ἴσως, ἀλλὰ λόγω τοῦ θετικισμοῦ τους, ἀντίπαλοι τῆς Gestalt) καὶ μιὰ «φιλοσοφικὴ προβληματικὴ» (II, σ. 93). Βέβαια, παντοῦ ὑπάρχουν ἀφορμὲς γιὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα, ἀλλὰ θὰ μᾶς ἐνδιέφερε νὰ μάθουμε τί προσθέτουν οἱ ἰδέες τοῦ φιλοσόφου Mueller σὲ ἐκεῖνες τοῦ φυσικοῦ καὶ ψυχολόγου Köhler. Αὐτὸ δὲν τὸ λέω γιὰ νὰ ὑπερασπίσω τὴ θέση τῆς Gestalt, ἀντίθετα, ἀπὸ τίς ἀναλύσεις τοῦ Köhler συγγρατῶ τὸ ὅτι, μολονότι τὸ φυσικὸ σύμπαν παρουσιάζει ἀντιστρέψιμα φαινόμενα (μηχανικὰ) καὶ μὴ ἀντιστρέψιμα (θερμodynamικὰ κτλ.), παρόμοια ἢ ψυχοδιανοητικὴ ζωὴ ἔχει νὰ παρουσιάσει τὴν ὑπαρξὴ μὴ ἀντιστρέψιμων δομῶν (Gestalt) καὶ ἀντιστρέψιμων (λειτουργικὴ νόηση), καθὼς οἱ τελευταῖες δὲν μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὶς πρῶτες. Ἀλλὰ δυσκολεύομαι νὰ καταλάβω ἐν ὀνόματι ποιοῦ κριτηρίου ἓνας συγγραφέας πού κατανόησε τόσο γοργὰ τίς κύριες ὑποθέσεις τοῦ Köhler ἔρχεται νὰ τοῦ πεῖ: προσοχή, (τὸ εἶδαμε καθαρὰ ὅτι) φιλοσοφεῖτε!

Ὅσο γιὰ τίς ἀξιαγάπητες καὶ γεμάτες ἀπὸ τὴν προσπάθεια γιὰ μιὰ συμπαθητικὴ κατανόηση σελίδες, πού θέλει νὰ μοῦ ἀφιε-

ρώσει ὁ Mueller, δέχομαι πρόθυμα ὅτι οἱ ἔρευνές μου ἐγείρουν μιὰν φιλοσοφικὴ προβληματικὴ ἐπειδὴ ἔγιναν μὲ σκοπὸ νὰ ὑποβάλουν στὸν ψυχογενετικὸ πειραματισμὸ ὀρισμένες ὑποθέσεις πάνω στὴν ἐπαύξηση τῶν γνώσεων καὶ ὅτι αὐτὲς οἱ ὑποθέσεις μπορεῖ νὰ γενικευτοῦν ἢ νὰ συζητηθοῦν στὸ πεδίο τῆς ἐπιστημολογίας. Ὑπάρχουν ὅμως δύο ἢ τρία σημεῖα ὅπου δυσκολεύομαι νὰ παρακολουθήσω τὸν συγγραφέα.

Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ θέση ὅτι ἡ προοδευτικὴ ἐξισορρόπηση τῶν γνωστικῶν μηχανισμῶν, ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἡλικία στὴν ἐνηλικίωση, συνιστᾷ ἀπλῶς τὴν περιγραφὴ τοῦ ἐπιδιωκόμενου «σκοποῦ» καὶ ὄχι μιὰν ἐξήγηση (σσ. 423-4). Ἀρχικά, ἡ ἔννοια τῆς ἐξισορρόπησης ἐπιτρέπει ἀκριβῶς νὰ ξεφύγουμε ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς τελολογίας. Κατόπιν, γύρεψα νὰ δείξω (*Logique et équilibre*, P.U.F., 1956) ὅτι ἡ διαδικασία τῆς ἐξισορρόπησης ἐδράζεται σὲ μιὰν συνέχεια ἀξαναόμενων, ἀλλὰ ἐπακολουθητικῶν πιθανοτήτων, ἔτσι ὥστε κάθε στάδιο ἀποβαίνει τὸ πιὸ πιθανὸ μετὰ ἀπὸ τὸ προηγούμενο χωρὶς νὰ εἶναι ἀπὸ τὴν ἀρχή, πράγμα ποὺ ἀποτελεῖ μιὰν πιθανολογικὴ ἐξήγηση σωστὴ ἢ λαθεμένη, πάντως εὐλογη. Τέλος, καὶ προπάντων, ἡ ἐξισορρόπηση ὀδηγεῖ στὴν λειτουργικὴ ἀντιστρεψιμότητα καὶ προκύπτει ἀπὸ ὀλοένα καὶ περισσότερο περίπλοκα συστήματα αὐτορρύθμισης, οἱ ρίζες τῶν ὁποίων πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στὶς πιὸ θεμελιώδεις λειτουργικὲς διαδικασίες, πράγμα ποὺ τουλάχιστον συνιστᾷ μιὰν εὐρύτερη ἐξηγητικὴ προοπτικὴ.

Κατὰ δεύτερο λόγο, ὁ Mueller λέει γιὰ μένα ὅτι διατείνομαι πῶς «δὲν ἐγκαταλείπω τὸ χῶρο τῆς ἐμπειρίας» καὶ προσθέτει: «ἀλλὰ τὸ ζήτημα εἶναι νὰ μάθουμε ἂν φτάνει ποτὲ ἀληθινὰ σὲ αὐτὸν τὸν χῶρο καὶ μὲ ποιὸ τίμημα» (σ. 424). Ἄς σημειώσουμε ἀρχικὰ ὅτι, ἂν κατονομάσουμε τὸ τίμημα — πράγμα ποὺ θὰ κάνει ὁ Mueller λέγοντας ὅτι συλλαμβάνω μόνο «μιὰ κενὴ μορφή καθολικότητας, καθαρὰ ἐπιστημονικὴ» (σ. 426) —, αὐτὸ σημαίνει ὅτι κατορθώνω νὰ μὴν ἐγκαταλείψω τὸ χῶρο τῆς ἐμπειρίας. Ἀλλὰ ἂν καταλαβαίνω καλὰ τὴ λογικὴ του, ποὺ δὲν εἶναι οὔτε «κενὴ» ἄρα οὔτε καὶ «ἐπιστημονικὴ», δὲν τὸ κατορθώνω, παρότι πληρώνω τὸ ἴδιο τίμημα ὅπως καὶ ἂν τὸ εἶχα κατορθώσει.

Μετὰ ἀπὸ αὐτὸ ἄς ἀπαντήσουμε στὴν πρώτη ἐρώτηση, ποὺ

εἶναι ἄλλωστε ἀμφίλογη ἐλλείψει ὀρισμοῦ τῆς ἐμπειρίας. "Ἄν ἡ ἐμπειρία εἶναι ἐκείνη τοῦ ἐμπειρισμοῦ, ὅπως δὴ ποτε δὲν τὴν ὑποστηρίζω μιὰ καὶ εἶναι ἀντιεμπειρική. "Ἄν πρόκειται γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ἐμπειρία, αὐτὴ περιλαμβάνει πάντα μιὰν ἐρώτηση, μιὰν ἀπάντησιν δοσμένη ἀπὸ τὰ γεγονότα καὶ μιὰν ἐρμηνεία. Ἡ ἐρώτησις εἶναι ἐλεύθερη, ἀρκεῖ νὰ μπορεῖ νὰ θεθεῖ μὲ τρόπο ὥστε νὰ ἀποκριθοῦν τὰ γεγονότα. "Ὅσο γιὰ τὴν ἐρμηνεία, συνίσταται σὲ ἐξηγητικὰς ὑποθέσεις ποὺ ἐγείρουν νέες ἐρωτήσεις, ποὺ χρησιμεύουν γιὰ τὸν ἄμεσο ἢ ἔμμεσο ἔλεγχό τους, ἀνάλογα μὲ τις ἀπαγωγὰς ποὺ συνεπάγονται αὐτὲς οἱ ὑποθέσεις· καὶ αὐτὲς οἱ νέες ἐρωτήσεις προκαλοῦν νέες ἐμπράγματα ἀπαντήσεως καὶ νέες ἐρμηνεῖες κτλ. "Ἔτσι ἰδωμένη, ἡ ἐμπειρία εἶναι συνεπῶς ἀδιαχώριστη ἀπὸ ἀπαγωγὰς, ποὺ θὰ θεωρηθοῦν ἐγκυρες ἂν ἔχουν τυποποιηθεῖ ἢ ἂν, χωρὶς νὰ φτάσουμε μέχρι ἐκεῖ, εἶναι ἐνορατικὰ σύμφωνες μὲ λογικὰ ἢ μαθηματικὰ μοντέλα. Τὸ νὰ πεῖς ἢ νὰ ὑπαινιχθεῖς ὅπως κάνει ὁ Mueller, ὅτι ξεπερνῶ τὴν περιοχὴ τῆς ἐμπειρίας, μπορεῖ νὰ ἔχει δύο νοήματα: εἴτε ὅτι θέτω προβλήματα, στὰ ὁποῖα τὰ γεγονότα δὲν μποροῦν νὰ ἀπαντήσουν (ἢ δὲν ἀπαντοῦν), εἴτε ὅτι ἐρμηνεύω τις ἐμπράγματα ἀπαντήσεως μὲ μὴ ἐλέγξιμους ὄρους (εἴτε γιὰτὶ οἱ ἐξηγητικὰς ὑποθέσεις δὲν εἶναι ἐπαληθεύσιμες μὲ βάσιν ἄλλα γεγονότα, εἴτε γιὰτὶ ἐμπεριέχουν λογικὰς ἀσυναρτησίους). "Ὅλα αὐτὰ εἶναι πολὺ πιθανά, καὶ περιμένω τις διευκρινίσεις τοῦ F.L. Mueller. Ἄλλὰ ἂν θέλει νὰ πεῖ ἀπλῶς, ὅπως μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ἀπὸ τις παρατηρήσεις του γιὰ τὸν Köhler, ὅτι, μολονότι πιστεύω πῶς παραμένω στὴν ἐμπειρία, στὴν πραγματικότητά φιλοσοφῶ, θὰ ἀπαντήσω ὡς ἐξῆς: σύμφωνα μὲ τὸν προηγούμενον ὀρισμὸ τῆς ἐμπειρίας, ὁ ὁποῖος μοῦ φαίνεται συνήθης, τὸ νὰ φιλοσοφεῖς θὰ σήμαινε νὰ ἐκφέρεις προτάσεις μὴ ἐπαληθεύσιμες ἢ μὴ λογικὰς, καὶ αὐτὴ εἶναι μιὰ ἐσφαλμένη ἀντίληψη. Γενικά, θὰ ρωτοῦσα ἄλλωστε ἐν ὀνόματι ποιῶν κριτηρίων καὶ ποιοῦ δικαιώματος ὁ φιλόσοφος θὰ παρενέβαινε στὴν ἐργασία τοῦ πειραματιστῆ γιὰ νὰ τοῦ ὑποδείξει ἂν ξεπερνάει ἢ ὄχι τὴν ἐμπειρία (καὶ ἂν παίρνει αὐτὸ τὸ δικαίωμα μόνον ἀπέναντι στὸν ψυχολόγο ἢ ἐπίσης ἀπέναντι στὸν βιολόγο καὶ στὸν φυσικό).

"Ἄλλωστε ἡ πρόθεσις τοῦ Mueller εἶναι σαφής, σύμφωνα μὲ τὰ

συμφραζόμενα τῶν σσ. 424-425: θὰ ἤθελε νὰ διακηρύξω ὅτι ἡ ψυχολογία μου εἶναι ἀλληλένδετη μὲ τὴν μαρξιστικὴ διαλεκτικὴ, ὅπως δίκαια ἢ ἄδικα εἶπε ὁ Wallon γιὰ τὴν δική του. Ἐπιπλέον θὰ ἤθελε νὰ διακρίνω καλύτερα ἐν ὀνόματι αὐτῆς τῆς διαλεκτικῆς τὴν ψυχολογία ἀπὸ τὴν γενετικὴ ἐπιστημολογία, ὅπως μοῦ τὸ εἶχε ὑπαινιχθεῖ σύμφωνα μὲ μιὰν κάπως ὑποκειμενικὴ ἢ παρακινδυνευμένη ἐκθεση τοῦ R. Zazzo,¹ τὴν ὁποία ἀναφέρει ὁ Mueller, ὁ φιλόσοφος Κέντροφ στὴ διάρκεια μιᾶς συζήτησης πού εἶχαμε στὴν Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν τῆς Μόσχας. Ἀλλά, ἂν οἱ συγκλίσεις ἀνάμεσα στὶς ἐρμηνεῖες μου καὶ στὴ διαλεκτικὴ εἶναι σαφεῖς, ὅπως τὸ ὑπογράμμισαν ὁ L. Goldmann, ὁ M. Rubel, ὁ C. Nowinski καὶ ἄλλοι, θέλω νὰ διευκρινίσω ὅτι πρόκειται γιὰ συγκλίσεις καὶ ὄχι γιὰ

1. Ἡ ἐκθεση τοῦ Zazzo ἀρχικὰ ἀντιγράφει ἀτελῶς τὶς ἀρχές τοῦ διαλόγου, τὸν ὁποῖο συνόψισα ὁ ἴδιος στὸ *American Psychologist*, ἀφοῦ ξαναεῖδε τὸ κείμενό μου, γιὰ νὰ ἀποφύγω τὰ ἐρμηνευτικὰ λάθη, ἑνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους σοβιετικὸς ψυχολόγους. Δὲν ἀνέφερα πρῶτος τὸ πρόβλημα τοῦ ἰδεαλισμοῦ, ἀλλὰ ὁ φιλόσοφος Κέντροφ ἀνοίξε τὴ συζήτηση θέτοντάς μου τὴν ἐρώτηση: «Πιστεύετε πὼς τὸ ἀντικείμενο ὑπάρχει πρὶν ἀπὸ τὴ γνώση;» Σὲ αὐτὸ ἀπάντησα: «Ὡς ψυχολόγος δὲ γνωρίζω, γιὰ τὸ ἀντικείμενο τὸ γνωρίζω δρώντας πάνω του καὶ πρὶν ἀπὸ αὐτὴ τὴ δράση δὲν μπορῶ νὰ πῶ τίποτα γι' αὐτό». Πάνω σὲ αὐτὸ ὁ Rubinstein πρότεινε τὴν ἐξῆς συμπιλωτικὴ διατύπωση: «Γιὰ μᾶς τὸ ἀντικείμενο εἶναι μέρος τοῦ κόσμου. Πιστεύετε ὅτι ὁ κόσμος ὑπάρχει πρὶν ἀπὸ τὴ γνώση;» Τότε εἶπα (ὄχι γιὰ τὸ ἀντικείμενο): «Αὐτὸ εἶναι ἄλλη ὑπόθεση. Γιὰ νὰ δράσω πάνω στὸ ἀντικείμενο μοῦ χρειάζεται ἑνας ὄργανισμός, καὶ αὐτὸς ὁ ὄργανισμὸς ἀποτελεῖ ἐπίσης μέρος τοῦ κόσμου. Πιστεύω λοιπὸν προφανῶς ὅτι ὁ κόσμος ὑπάρχει πρὶν ἀπὸ τὴ γνώση, ἀλλὰ τὸν τεμαχίζουμε σὲ ἰδιαίτερα ἀντικείμενα μόνον μὲ τὶς πράξεις μας καὶ μὲ τὴν ἀλληλεπίδραση ἀνάμεσα στὸν ὄργανισμὸ καὶ στὸ περιβάλλον». Ἐκεῖνὴ τὴ στιγμὴ ἡ συζήτηση διακόπηκε ἀπὸ ἕνα διάλογο στὰ ρώσικα, μετὰ ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀστεϊεύτηκα: «Δὲν τὰ κατάλαβα ὅλα, ἐντούτοις ἔπιασα δύο λέξεις: 'Piaget' καὶ 'ἰδεαλισμός'. Θὰ μπορούσα νὰ ρωτήσω γιὰ τὴ σχέση τους;» Πάνω σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο (καὶ ὄχι μετὰ ἀπὸ τοὺς στοχασμοὺς πάνω στὴν ψυχολογία καὶ στὴν ἐπιστημολογία, ὅπως λέει ὁ Zazzo, μὲ τὶς ἐπιφυλάξεις πού ἀνέπτυξε) ὁ Rubinstein δῆλωσε κατ' οὐσίαν: «Βγάλαμε τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Piaget δὲν εἶναι ἰδεαλιστής». Μετὰ ἡ συζήτηση προσανατολίστηκε πρὸς τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὴν ψυχολογία καὶ στὴν ἐπιστημολογία, καὶ ὁ Κέντροφ εἶπε τὸν ἐξῆς βαθὺ λόγος: «Ἔχετε τὴν τάση νὰ ἐκψυχολογίσετε τὴν ἐπιστημολογία καὶ νὰ ἐξεπιστημολογίσετε τὴν ψυχολογία».

ἐπιρροές (ἔστω καὶ ἀπὸ δεύτερο χέρι, ὅπως θέλει νὰ διαπιστώσει μὲ λύπη τοῦ ὁ M. Rubel), καὶ ἔτσι εἶναι καλύτερα καὶ γιὰ τὰ δύο μέρη: ὅπως εἶδαμε στὸ τρίτο κεφάλαιο (στὸ ΣΤ), εἴτε ἡ διαλεκτικὴ εἶναι μιὰ μεταφυσικὴ ὅπως καὶ κάθε ἄλλη, ποῦ φιλοδοξεῖ νὰ κατευθύνει τὶς ἐπιστῆμες, καὶ αὐτὸ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι βλαβερὸ τόσο γιὰ τὶς ἐπιστῆμες ὅσο καὶ γιὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς, εἴτε ὀφείλει τῇ δυνάμει τῆς στὸ γεγονὸς ὅτι συγκλίνει μὲ κάθε λογῆς αὐθόρμητα ρεύματα ποῦ προσιδιάζουν στὶς ἐπιστῆμες, καὶ συνεπῶς δὲν μᾶς μένει παρὰ νὰ ἐργαστοῦμε ἐντελῶς αὐτόνομα.

Τελευταῖο σημεῖο: τὸ τίμημα τῆς θέσης μου, «ποῦ εἶναι διαποτισμένη ἀπὸ λογικὴ καὶ ἐπιστημολογία» (σ. 421) εἶναι ὅτι καταλήγει σὲ μιὰν «κενὴ καθολικότητα καθαρὰ ἐπιστημονικὴ» (σ. 426) καὶ ἀνίκανη νὰ προσφέρει μιὰ «φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία». Ὅλο αὐτὸ τὸ μικρὸ βιβλίο ἀποτελεῖ τὴν ἀπάντησή μου σὲ παρόμοια λόγια, ποῦ ἀκούγονται τόσο συχνά. Ἀλλὰ αὐτὰ τὰ λόγια συνιστοῦν ἀντίστροφα καὶ τὴν καλύτερη δικαίωση τῆς ἀναγκαιότητας μιᾶς τέτοιας ἐργασίας. Ὅλα ὅσα βρῖσκει νὰ πεῖ γιὰ τὸ ἐπιστημονικὸ ἰδεῶδες ἕνας φιλόσοφος τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα, ποῦ διάβασε Sartre καὶ Merleau-Ponty, ἀλλὰ ἔγραψε μιὰν «ἱστορία τῆς ψυχολογίας» χωρὶς ποτὲ νὰ τὴν ἐφαρμόσει πρακτικά, εἶναι ὅτι συνίσταται σὲ μιὰν «κενὴ καθολικότητα». Ἐπειδὴ ἡ ζωντανὴ φιλοσοφία, ἐκείνη τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Ἀριστοτέλη, τοῦ Descartes, τοῦ Leibniz καὶ τοῦ Kant, γέννησε μιὰ σειρά γνωστικῶν κλάδων ποῦ αὐτονομήθηκαν, γι' αὐτὸ κι ἕνας φιλόσοφος τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα, ἂν δὲν εἶναι οὔτε λογικός, οὔτε ἐπιστημολόγος, οὔτε ψυχολόγος, δὲν βρῖσκει πλέον ἄλλο λόγο ὑπαρξῆς ἀπὸ τὸ νὰ ἀντιπροτάσει σὲ μιὰν καθολικότητα ποῦ ἔγινε κενὴ γι' αὐτόν, μιὰ «φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία», γιὰ τὴν ὁποία ἀναρωτιόμαστε ἀπὸ τί θὰ πληρωθεῖ.¹ Ἀπὸ

1. Συνεπῶς ὁ Mueller θεωρεῖ τὶς ἐργασίες μου ὡς ἄχρηστες γιὰ μιὰ «φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία». Ὡστόσο δὲ συμφωνοῦν ὅλοι οἱ φιλόσοφοι. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὸ ἄρθρο τοῦ κ. De Mey ('*Anthropologie philosophique et psychologie génétique*', *Studia philosophica Gandensia*, 1964, σσ. 41-67) ποῦ συμπεραίνει ὅτι ἡ ψυχολογία μου «ἀντιπροσωπεύει μιὰν πραγματικὴ συνεισφορά στὴ φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία» (σ. 67). Βλ. ἐπίσης τὸ ἄρθρο τοῦ G.-G. Granger ('*Jean Piaget et la psychologie génétique*', *Critique*, 1965,

τὸν μπερζονισμό; Ὁ Mueller ὑπογράμμισε τὴν ἀνεπάρκεια τοῦ «βαθιοῦ ἐγὼ» ποῦ εἶναι ξένο σὲ κάθε δράση. Ἀπὸ τὴ φαινομενολογία; Ὁ Mueller εἶδε σωστά τὴ θεμελιώδη δυσκολία μιᾶς ἀπόλυτης ἀφετηρίας ἀνεξάρτητης ἀπὸ τὴν ἱστορία. Ἀπὸ τὴ διαλεκτική; Ἀλλὰ ἡ μαρξιστικὴ διαλεκτικὴ δὲν ἀδιαφορεῖ διόλου γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐπιστημῶν, καὶ δὲν εἶχε διόλου τὴν ἰδέα νὰ οἰκοδομήσει μιὰ φιλοσοφικὴ ψυχολογία στὸ περιθώριο τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας, ποῦ ἔχει μεγάλη περιωπὴ στὴν Ἀνατολή. Λοιπόν;

Ἡ ἀπάντηση φαίνεται νὰ ἔχει δοθεῖ στὸ συμπέρασμα τῆς Ἰστορίας, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ἐδράζεται σὲ δύο ἀμφιλογίες. Πρῶτον, ὁ Mueller συμπεραίνει ὅτι δὲν θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρξει ρήξη ἀνάμεσα στὴν «παλαιὰ» καὶ στὴ «νέα» ψυχολογία. Βέβαια, αὐτὲς οἱ ἐκφράσεις χρησιμοποιοῦντο ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους καὶ γιὰ διάφορους σκοπούς. Μόνο ποῦ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἱστορίας, ποῦ εἶναι καὶ ἡ σκοπιὰ τοῦ συγγραφέα, δὲν εἶναι δύο, ἀλλὰ τρία τὰ κινήματα ποῦ πρέπει νὰ διακριθοῦν συναμεταξύ τους, τὸ ἕνα ἀρχικὸ καὶ τὰ ἄλλα δύο σύγχρονά του ἀλλὰ ὕστερότερα.

Τὸ ἀρχικὸ κίνημα εἶναι ἐκεῖνο ποῦ προηγεῖται ἀπὸ τὴν αὐτονομία τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας καί, πράγμα διδακτικὸ, ἐξίσου προηγεῖται ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν παραεπιστημονικῶν φιλοσοφικῶν ρευμάτων, ὅσα ἐμφανίστηκαν κατὰ τὸν δέκατο ἕνατο αἰῶνα. Μὲ ἄλλα λόγια, πρόκειται γιὰ τὴν λίγο ἢ πολὺ εὐκαιριακὴ ἢ συστηματικὴ, ἀνάλογα μὲ τὴν περίπτωση, ψυχολογία ποῦ δουλεύτηκε ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς φιλοσόφους, ἀλλὰ σὲ μιὰν ἐποχὴ ποῦ οἱ φιλόσοφοι ἦσαν στοχασμὸς πάνω στὶς ἐπιστῆμες καὶ συνάμα μήτρα τῶν γεννώμενων ἐπιστημῶν. Σὲ ὅλο αὐτὸ τὸ τμήμα τοῦ βιβλίου του, τὸ ὁποῖο ἐκτείνεται ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας μέχρι τὸν δέκατο ὄγδοο αἰῶνα, οἱ ἀναλύσεις τοῦ Mueller εἶναι ἐξοχες: θέλοντας νὰ ὑπογράμμισι τὴν ἀξία τῶν φιλοσοφικῶν ἐρευνῶν τόσο, ὅσο θὰ γυρέψει στὴ συνέχεια νὰ μετριάσει τὴν ἀποτίμησιν τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας, μᾶς δίνει ἕναν πολὺ προωθημένο πίνακα ὄλων, ὅσα πραγματοποίησαν καὶ προπάντων ὅσα διέβλεψαν πολυάριθμοι συγγρα-

---

σσ. 249-261) ποῦ μὲ χαρακτηρίζει «ἀνθρωπιστὴ ψυχολόγο» καὶ πιστεῦει ὅτι βρῖσκει σχέσεις ἀνάμεσα στὴ φαινομενολογία καὶ στὶς ἐρευνές μου.

φεῖς. Ἄραγε ὁμως ἔχουμε ἐδῶ νὰ κάνουμε μὲ «φιλοσοφικὴ ψυχολογία», μὲ τὴν ἴδια ἔννοια ποὺ ἔννοεῖται στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα, καὶ τί θὰ ἔλεγαν ὁ Ἄριστοτέλης, ὁ Descartes ἢ ὁ Kant, ἂν εἶχαν λάβει μέρος σὲ μιὰ συζήτηση ἀνάλογη μὲ τὴ σημερινή; Ἀντίθετα, εἶναι προφανές ὅτι αὐτὴ ἡ ψυχολογία, ποὺ προηγεῖται ἀπὸ τὸ σημερινὸ σχίσμα, ἦταν ἐπιστημονικὴ καὶ συνάμα φιλοσοφικὴ, ἀφοῦ προσπαθοῦσε νὰ συλλάβει τὰ γεγονότα ἀναμειγνύοντας συνάμα σὲ διάφορους βαθμοὺς θεωρήσεις συναφεῖς μὲ τὸ σύνολο τοῦ συστήματος. Συνεπῶς ὁ ὅρος «ἀρχαία» ψυχολογία εἶναι οὐσιαστικὰ ἀμφίλογος.

Ὅσο γιὰ τὶς δύο σημερινές ψυχολογίες, τὶς ἀποκαλούμενες ἐπιστημονικὴ καὶ φιλοσοφικὴ, εἶναι ἀνάγκη νὰ θυμίσουμε ὅτι ἡ «κρήξη» ἔχει νὰ κάμει μὲ τὶς μεθόδους, συνεπῶς μὲ τὴν ὀριοθέτηση τῶν προβλημάτων καὶ τὸν τρόπο ἐπαλήθευσης τῶν λύσεων, ἀλλὰ διόλου μὲ τὰ ἴδια τὰ προβλήματα; Ἄν ἡ «Διεθνὴς Ἐνωση Ἐπιστημονικῆς Ψυχολογίας», ποὺ παραταῦτα ἐκπροσωπεῖ μιὰ γενικὴ γνώμη, ἀρνήθηκε πάντα νὰ μετᾶσχει στὸ «Διεθνὴς Συμβούλιο Φιλοσοφίας καὶ Ἐπιστημῶν τοῦ Ἄνθρώπου», αὐτὸ δὲ συμβαίνει ἐπειδὴ τὰ μέλη τῆς ἀδιαφοροῦν γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ ὅλες τὶς ἐπόψεις του, ἀλλὰ μόνο καὶ μόνο ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ διακριθοῦν οἱ μέθοδοι. Καὶ ἂν αὐτὸ τὸ λέμε γιὰ μιὰν ἀκόμα φορά, εἶναι γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ βιβλία τοῦ Mueller ἀποτελοῦν ἓνα νέο παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ διαλόγου κουφῶν ἀνάμεσα σὲ δύο εἶδη συγγραφέων, τῶν ὁποίων τὶς θέσεις θὰ μπορούσαμε νὰ συνοψίσουμε ὡς ἐξῆς: «Θέλετε νὰ εἶστε ἀντικειμενικός, ἄρα παραμελεῖτε τὸ ὑποκείμενο» καὶ «Βλέπετε τὸ καθολικὸ ὑποκείμενο μόνο μέσω τοῦ ἐγώ σας».

Σὲ αὐτὸ ἔγκειται ἡ δεύτερη ἀμφιλογία τῶν συμπερασμάτων τοῦ Mueller. Ἀξίζει τὸν κόπο νὰ σημειώσουμε τὸ κεντρικὸ χωρίο: «Σήμερα ὅσο καὶ χτές, ἡ θεμελιώδης ἐρώτηση: 'τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος;' παραμένει. Καὶ κατ' ἀρχὴν ἀποκλείει κάθε ἀπάντηση στὸ χῶρο τῶν βιολογικῶν καὶ ψυχολογικῶν ἐπιστημῶν. Γιατὶ δὲν πρόκειται γιὰ ὅσα πληροῦν τὸ σύμπαν μας, ἀλλὰ γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὡς ὑποκείμενο» (σ. 428). Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἐπιστημονικὴ ψυχολογία δὲν μελετᾷ τὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ ὑποκείμενο δὲν ἀποτελεῖ μέρος τῆς φύσης, αὐτὰ εἶναι τὰ δύο συμπεράσματα μιᾶς Ἱστορίας τῆς Ψυχολογίας. Ἄν πρόκειται γιὰ πίστη σὲ ὑπερβατικὴς πραγματικότητες

καὶ γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ ἀνθρώπου σὲ σχέση μετὰ τὸ ἀπόλυτο, δὲν μποροῦμε παρὰ νὰ σεβαστοῦμε παρόμοιες θέσεις, ἀλλὰ τότε πρόκειται γιὰ ἓνα πρόβλημα συντονισμοῦ τῶν ἀξιών καὶ ὄχι καθαρῆς γνώσης. Ἄν ἀντίθετα πρόκειται νὰ μάθουμε τί εἶναι τὸ ὑποκειμένο σὲ σχέση μετὰ τὴ φύση, καὶ γι' αὐτὸ καθὼς φαίνεται μιλάει ὁ Mueller, τότε κάνουμε ὀρισμένες διακρίσεις. Ἄς μᾶς ποῦνε: ἡ βιολογία δὲν κατανόησε ἀκόμα τὴ φύση τῆς ζωῆς καὶ ἰδοὺ ὁ τεράστιος κατάλογος τῶν ἀκόμα μετέωρων ἐρωτήσεων, ἔτσι ὥστε, στὸ μέτρο ποῦ θὰ λυθοῦν, ἂν αὐτὸ ποτὲ γίνεῖ πλήρως, ἡ σημασία τοῦ ὄρου «φύση» ἀναμφίβολα θὰ τροποποιηθεῖ βαθύτατα· καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ψυχολογία δὲν ἐξάντλησε ἀκόμα τὴν ἀνάλυση τοῦ ὑποκειμένου καὶ ἰδοὺ τὰ πολλαπλὰ σημεῖα, πᾶνω στὰ ὁποῖα δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἀποφανθοῦμε κτλ. Αὐτὸ θὰ ἰσοδυναμοῦσε μετὰ τὴν ἀσκηση χρησιμοῦ καὶ ἐποικοδομητικῆς κριτικῆς, ὅπου ὁ φιλόσοφος θὰ ἤταν εὐπρόσδεχτος διασαφηνίζοντας τὰ προβλήματα. Ἀλλὰ τὸ νὰ βεβαιώνουμε μετὰ κομπορημοσύνη ὅτι τὸ ζήτημα τοῦ ἀνθρώπου («ὑποκειμένου») «ἀποκλείει κατ' ἀρχὴν κάθε ἀπάντηση» ἐπιστημονικῆ, σημαίνει ἀπλούστατα ὅτι τοποθετοῦμαστε στὴν ἀναριθμητικουστωδία τῶν προφητῶν, ποῦ ἀνέκαθεν καὶ ἀπανταχοῦ καθόρισαν τὰ ὅρια ἢ ἐξήγγειλαν τίς χρεωκοπίες πρὸς μεγάλη τιμὴ ἐκείνων ποῦ ἐν τέλει διέψευσαν τίς προφητεῖες τους. Αὐτὸ δὲν θὰ εἶχε καμιά σημασία ἂν αὐτὲς οἱ προφητεῖες ἦσαν μόνο ἀρνητικῆς. Συνήθως ὁμως συνοδεύονται ἀπὸ τὴν προσφορὰ κάποιας λύσης. «Ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ ζήσει ἐπὶ πιστώσει», ὅπως ἔλεγε ὁ Ortega y Gasset, τὸν ὁποῖο παραθέτει ὁ F.L. Mueller: τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι σὲ ὅποιο ζήτημα δὲν ἔχει λυθεῖ δὲν θὰ ἀρκεστοῦμε σὲ μιὰ σῶφρονα θέση, σὲ μιὰ «προσωρινὴ ἠθικὴ», ἓνα «στοίχημα» ἢ σὲ ἀξιώματα τοῦ πρακτικοῦ Λόγου, ἀλλὰ θὰ προτείνουμε τρόπους ὑπερεπιστημονικῆς γνώσης, ἢ πολλαπλότητα τῶν ὁποίων ἀποδείχνει βέβαια τὸν πλοῦτο τους, ἂν καθένας ἰκανοποιεῖται ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του θέση, ἀλλὰ τῶν ὁποίων ὁ πλοῦτος εἶναι σημεῖο φτώχειας ἂν ἐκλάβουμε ὡς ἐνδειξὴ γνώσης ὄχι τὴν ἀντικειμενικότητα, ἀλλὰ ἀπλῶς τὴ συνοχὴ καὶ τὴ μὴ ἀντίφαση. Ὁ F.L. Mueller δὲν εἶδε «κοινοὺς παρανομαστῆς» ἀνάμεσα στὶς διάφορες τάσεις τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας, ἐπειδὴ πιθανῶς δὲν τοὺς ἀναζήτησε ἐπὶ

πολύ: θα ἐπιθυμοῦσα νὰ μᾶς ὑπέδειχνε ἐκείνους πού βλέπει νὰ ὑ-
πάρχουν ἀνάμεσα στίς διάφορες φιλοσοφικές ἀντιλήψεις γιά τὸ ἀν-
θρώπινο «ὑποκείμενο»...

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

«Ο άνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιπαρέλθει τὴ φιλοσοφία, λέει σωστά ὁ Jaspers. Εἶναι παρούσα παντοῦ καὶ πάντα... Τὸ μόνο ἐρώτημα ποῦ τίθεται εἶναι νὰ μάθουμε ἂν εἶναι συνειδητὴ ἢ ὄχι, καλὴ ἢ κακὴ, θολὴ ἢ φωτεινὴ».¹ Ὄντως, ἡ ἀναζήτηση τῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας, ποῦ ἄλλωστε ἐνδιαφέρει μόνο μιὰν μειονότητα, δὲν ἐξαντλεῖ διόλου τὴν ἀνθρώπινη φύση, ἀκόμα καὶ σὲ αὐτὴ τὴ μειοψηφία. Παραμένει τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος ζεῖ, παίρνει θέση, πιστεύει σὲ μιὰ πολλαπλότητα ἀξιῶν, τὶς ἱεραρχεῖ καὶ δίνει ἔτσι ἓνα νόημα στὴν ὑπαρξή του μὲ ἐπιλογές ποῦ ὑπερβαίνουν ἀκατάπαυστα τὰ ὅρια τῆς ἐμπρακτοῦς γνώσης του. Γιὰ τὸν ἄνθρωπο ποῦ σκέφτεται, αὐτὸς ὁ συντονισμὸς δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι λελογισμένους, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι γιὰ νὰ κάνει τὴ σύνθεση ἐκείνου ποῦ πιστεύει καὶ ἐκείνου ποῦ γνωρίζει, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ χρησιμοποιήσῃ ἓναν στοχασμὸ, εἴτε προεκτείνοντας τὴ γνώση του, εἴτε ἀντιτασσόμενος σὲ αὐτὴ μὲ μιὰν κριτικὴ προσπάθεια γιὰ νὰ καθορίσῃ τὰ σημερινὰ ὅρια τῆς καὶ νὰ νομιμοποιήσῃ τὴν διατύπωση τῶν ἀξιῶν ποῦ τὸν ὑπερβαίνουν. Αὐτὴ ἡ λελογισμένη σύνθεση ἀνάμεσα στὶς πίστεις, ὅποιες κι ἂν εἶναι αὐτές, καὶ στὶς συνθηκὲς τῆς γνώσης εἶναι ἐκεῖνο ποῦ ἀποκαλέσαμε σοφία καὶ ποῦ φρονοῦμε ὅτι ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς φιλοσοφίας.

Ὁ ὅρος σοφία δὲν ἔχει τίποτα τὸ πνευματοκρατικὸ γιὰτὶ συνεπάγεται μιὰν ζωτικὴν τοποθέτηση. Ἐπίσης δὲν ἔχει τίποτα τὸ περιοριστικὸ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἀσκησης τῆς σκέψης, γιὰτὶ ὑπονοεῖ ὅτι αὐτὴ ἡ τοποθέτηση εἶναι λελογισμένη καὶ ὄχι ἀπλῶς θέμα ἀπό-

---

1. K. Jaspers, *Introduction à la philosophie*, μτφ. J. Hersch, Plon, σσ. 7-8.

φασης. Ἄλλὰ ἂν μιὰ σοφία ἐνέχει τὴν ἀναζήτηση μιᾶς ἀλήθειας, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ διακρίνει, ἂν εἶναι σοφή, τίς τοποθετήσεις προσώπων ἢ περιορισμένων ομάδων ποὺ σχετίζονται μὲ πεποιθήσεις προφανεῖς γιὰ ὀρισμένους, ἀλλὰ ποὺ ἄλλοι δὲ συμμερίζονται, καὶ τίς ἀποδείξιμες ἀλήθειες, ποῦναι προσιτὲς στὸν καθένα. Μὲ ἄλλα λόγια, μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν πολλές σοφίες, ἐνῶ ὑπάρχει μιὰ μόνο ἀλήθεια.

Σκοπὸς αὐτοῦ τοῦ βιβλίου ἦταν νὰ τονίσει αὐτὴ τὴ διάκριση. Καὶ ἡ ἀπόδειξη ὅτι αὐτὴ δὲν ἔχει τίποτα τὸ σκανδαλῶδες, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἀποστολῆς ἐνὸς σημερινοῦ φιλοσόφου, εἶναι ὅτι ἕνας τόσο ἀκουστὸς συγγραφέας ὅσο ὁ Jaspers τὴν κάνει ρητά: «Ἡ οὐσία τῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας καὶ ὄχι ἡ κτήση της [ἔμεῖς ὑπογραμμίζουμε], ἔστω καὶ ἂν, ὅπως συχνὰ συμβαίνει, αὐτοπροδίδεται μέχρι νὰ ἐκφυλιστεῖ σὲ δογματισμὸ, σὲ μιὰ γνώση τυποποιημένη... Φιλοσοφῶ σημαίνει βρῖσκομαι καθ' ὁδόν...» (σ. 8). Ἐκεῖνο ποὺ ἀκατάπαυστα θέσαμε ἐδῶ ὑπὸ συζήτηση εἶναι οἱ προδοσίαι τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ της, καὶ ὄχι ἡ ἴδια ἡ φιλοσοφία.

Ἀπὸ αὐτὲς τίς προκείμενες ὁ Jaspers συνάγει τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα ποὺ ταυτίζονται ἀκριβῶς μὲ τὰ δικά μας: «Στὴ φιλοσοφία δὲν ὑπάρχει ὁμοφυχία ποὺ νὰ ἀποκαθιστᾷ μιὰν ὀριστική γνώση... Ἀντίθετα μὲ τίς ἐπιστῆμες, ἡ φιλοσοφία σὲ ὅλες τίς μορφές της ὀφείλει νὰ ἀντιπαρέλθει τὴν ὁμόφυχη συναίνεση, ἰδοὺ τί πρέπει νὰ ἐγκριταὶ στὴν ἴδια της τὴ φύση» (σ. 2). Αὐτὴ ἡ «φιλοσοφία χωρὶς ἐπιστῆμη» (σ. 3: δηλαδὴ χωρὶς γνώση) εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἀποκαλοῦμε σοφία, καὶ ὁ Jaspers φτάνει μέχρι σημείου νὰ συναγάγει τὸ κεντρικὸ συμπέρασμα ποὺ ἀποτελέσει τὸ κεντρικὸ ἀντικείμενο τῶν κεφαλαίων μας II-IV: «Ἄρα καὶ μιὰ γνώση ἐπιβάλλεται στὸν καθένα μας γιὰ ἀποδεικτικούς λόγους, παρευθὺς γίνεται ἐπιστημονική, παύει νὰ εἶναι φιλοσοφική καὶ ἀνήκει σὲ ἕναν ἰδιαιτέρο τομέα τοῦ γνῶσιμου» (σ. 2, ἔμεῖς ὑπογραμμίζουμε). Αὐτὸ ἀκριβῶς, χωρὶς νὰ ἀλλάξουμε οὔτε μιὰ λέξη, πασχίσαμε νὰ δεῖξουμε ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς προοδευτικῆς διαφοροποίησης τῶν ἱστορικῶν φιλοσοφιῶν σὲ ἰδιαιτέρους ἐπιστημονικούς γνωστικούς κλάδους.

Τὸ γεγονός ὅτι φιλόσοφοι — γιὰ πολλαπλοὺς λόγους ποὺ γυρέψαμε νὰ ἀναλύσουμε καὶ ποὺ ἐξαρτῶνται πρὶν ἀπ' ὅλα ἀπὸ ψυχοκοινωνιολογικὰ κίνητρα προσιδιάζοντα σὲ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴν κοινωνικὴ ἢ ἐπαγγελματικὴ τάξη, τὴν ὁποία οἱ φιλόσοφοι κατάφεραν μὲ τρόπο θαυμαστὸ νὰ συγκροτήσουν — λησμονοῦν ἀκατάπαυστα παρόμοιες ἀρχές σοφίας καὶ πιστεύουν ὅτι εἶναι σὲ θέση νὰ φτάσουν σὲ ἓνα σύνολο «ιδιαιτέρων» ἀληθειῶν (μὲ τὴν ἔννοια τοῦ τελευταίου παραθέματος τοῦ Jaspers), ἀποτελεῖ φαινόμενο φυσικὸ καὶ καθ' ἑαυτὸ ἀκίνδuno, γιὰτὶ ἡ λήθη ἐξουδετερώνει σὲ κάθε νέα γενιὰ αὐτὴ τὴν ἐργασία τῆς Πηνελόπης ποὺ κάνουν οἱ προηγούμενες γενιές. Συνεπῶς ἓνας ψυχολόγος δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ στραφεῖ ἐναντία σὲ τέτοιες τάσεις καὶ θὰ ἦταν ὑπεροψία ἂν τὸ ἔκανε.

Ἄλλὰ ἡ σοβαρὴ κατάσταση, ποὺ ἀπαιτεῖ μιὰ γενικὴ καὶ σφοδρὴ ἀντίδραση, βρίσκεται στὸ ὅτι τούτῃ ἡ τάση διατύπωσης φιλοσοφικῶν «ἀληθειῶν», αὐτὲς οἱ «φιλοδοξίες γιὰ ἀλήθεια ποὺ ἀλληλοαποκλείονται», ὅπως λέει ἐπίσης ὁ Jaspers (σ. 13), σήμερα συνοδεύονται, σὲ πολλὰς δυτικὰς φιλοσοφικὰς σχολὰς, ἀπὸ ἓνα συστηματικὰ ἀντιδραστικὸ πνεῦμα, συχνὰ ἐπιθετικὸ ἀπέναντι σὲ νεοσύστατες ἐπιστῆμες ποὺ περιορίζονται στὸ νὰ κάνουν τὴν ἐργασία τους. Ὅ,τι ἦταν ἀπλὴ ψευδαἰσθήση, ὅσον ἀφορᾷ στὴν πρόθεση νὰ πληρωθοῦν ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ τὰ κενὰ τῆς ἐπιστήμης, γίνεται τότε πλάνη καὶ ἐνίοτε ἀπάτη. Σὲ αὐτὸ τὸ πεδίο, ὅπου ἡ πνευματικὴ ἐντιμότητα τίθεται ἐν τέλει ὑπὸ ἀμφισβήτηση, πρέπει σὲ ὀρισμένους περιπτώσεις νὰ θυμίσουμε, περιοριζόμενοι ἄλλωστε στὴν ἀποκατάσταση τῶν θέσεων τῶν μεγαλύτερων φιλοσόφων τῆς ἱστορίας, ὅτι ἂν ἡ φιλοσοφία θέλει νὰ εἶναι ἓνας γενικὸς συντονισμὸς τῶν ἀξιῶν, ὑπάρχουν καὶ ἀξίες ἀντικειμενικότητας καὶ ὑπομονετικῆς καὶ ἐπίμοχθης ἐπαλήθευσης, καὶ ἐκεῖνοι, ποὺ ἡ δραστηριότητά τους δὲν τοὺς ἐπέτρεψε νὰ τίς γνωρίσουν ἀπὸ κοντά, δὲν θὰ μπορούσαν μολαταῦτα νὰ τίς παραμελήσουν.

Τὸ ὅτι ὁ φιλόσοφος νιώθει τὴν ἀνάγκη νὰ καταπιαστεῖ μὲ τὰ ὄρια τῆς ἐπιστήμης εἶναι θεμιτότατο, ἀλλὰ ὑπὸ δύο προϋποθέσεις: νὰ μὴν λησμονᾷ τὰ ὄρια τῆς φιλοσοφίας καὶ νὰ ἀναλογίζεται ὅτι ἐφόσον ἡ ἐπιστήμη εἶναι οὐσιαστικὰ «ἀνοιχτή», τὰ γνώσιμα σύνορά της εἶναι πάντα τὰ σημερινά.

Ὁ Κ. Jaspers, τὸν ὁποῖο ἐπικαλούμαστε σὲ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα, πιστεύει στὴν ἐπιστημονικὴ ψυχολογία ἐπειδὴ, ὡς παλαιὸς ψυχίατρος, συνέβαλε στὴ διατύπωση τῆς διάκρισης ἀνάμεσα σὲ «ἐξήγηση» καὶ «κατανόηση» καὶ ἀμέλησε νὰ παρακολουθήσει, ἀκόμα καὶ στὴν ἴδια τὴν ψυχολογία, τὸν τρόπο πού αὐτὲς οἱ δύο ἔννοιες ἔτειναν νὰ γίνουν ἀλληλένδετες ἀντὶ νὰ ἀλληλοαποκλειστοῦν ὅπως ἄλλοτε. Ἄλλὰ, ἂν δὲν σκέφτηκε ὅτι ἡ ψυχολογία ἐξαντλεῖ τὴν ἀνθρώπινη φύση, αὐτὸ συνέβη γιὰ δύο λόγους, ἀπέναντι στοὺς ὁποίους μόνο νὰ ὑποκλιθοῦμε μποροῦμε: ἡ ἐπιστῆμη ἀγνοεῖ τὴν ἐλευθερία,¹ καὶ τὴ σχέση μὲ τὸ Θεό. Ἄλλὰ ἂν πιστεύει σὲ μιὰ *philosophia perennis* πού συνίσταται «στὴ διάνοιξη τοῦ εἶναι μας πρὸς τὰ βάθη τοῦ Περιέχοντος» (σ. 10) καὶ ἂν κρίνει ὅτι οὔτε ἡ ἀνθρώπινη φύση, ἐννοούμενη μέσα στὴν προοπτικὴ τῶν δύο πίστειν πού μόλις θυμήσαμε, οὔτε «τὸ καθολικὸ εἶναι στὴν ὁλότητά του» δὲν ἀποτελεῖ «ἀντικείμενο γνώσης» (σ. 107), τότε τὰ ὅρια πού ἀποδίδει στὴν ἐπιστῆμη εἶναι ὄντως γι' αὐτὸν ὅρια κάθε γνώσης: συχνά, λέει, οἱ δημιουργοὶ τῶν μεγάλων μεταφυσικῶν θεωριῶν «τοὺς ἀπέδωσαν τὴν ἐμβέλεια μιᾶς ἀντικειμενικῆς γνώσης, ἐνῶ, ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ ἰδωμένες, εἶναι πλήρως ἄτοπες» (σ. 41).

Δὲν ἀναφέρουμε αὐτὸν τὸν φιλόσοφο γιὰ νὰ προσχωρήσουμε στὴν μεταφυσικὴ του, ἀλλὰ γιὰ νὰ δώσουμε τὸ παράδειγμα μιᾶς, ἀλίμονο, «σοφίας» ἐλάχιστα κοινῆς καὶ τόσο περισσότερο ἀξιωματικῆς ὅσο γιὰ τὸν ὁ Jaspers, καθηγητῆς τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸ 1921 (στὴν Χαϊδελβέργη καὶ κατόπιν στὴ Βασιλεῖα), διδάσκει ὅτι ἡ φιλοσοφία δὲν προοδεύει (σ. 2), ἀντίθετα μὲ τὶς ἐπιστῆμες. Ἄνάμεσα σὲ ἕναν ὑπαρξισμό πού, σύμφωνα μὲ τὴν ἐσωτερικὴ του λογικὴ, ἐκδιπλώνεται σὲ μιὰ λελογισμένη πράξη, καὶ στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρξει σύγκρουση ἀρχῶν, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ συγκρούσεις θὰ παρέμεναν ἀκέραιες στὸ πεδίο τῆς ἴδιας τῆς πράξης, ἀνάμεσα σὲ ὅσους υἱοθετοῦν αὐτὸν τὸν προσανατολισμὸ καὶ ὅσους προτιμοῦν κάπως πῶς προοδευτικὰ ἰδεώδη.

Ἐξάλλου, σίγουρα μποροῦμε νὰ ἀναρωτηθοῦμε μήπως ἡ ἀντί-

1. Εἶδαμε στὸ κεφάλαιο II (στὸ Α) ὅτι αὐτὴ ἡ θέση ἴσως δὲν εἶναι τώρα πιά ἀληθινή.

θεση ανάμεσα σὲ ἐπιστήμονες καὶ σὲ φιλοσόφους ἐξαρτᾶται συχνὰ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐπιστήμη βρίσκεται σὲ διαρκὴ πρόοδο, παρὰ τίς κρίσεις τῆς καὶ τὰ στιγμιαία τῆς ἀδιέξοδα, ἐνῶ ἡ φιλοσοφικὴ πορεία συνίσταται στὴν ἀκατάπαυστη ἀναπροσαρμογὴ ἑνὸς ὀρισμένου ἀριθμοῦ οὐσιωδῶν καὶ περίπου διαρκῶν θέσεων στὴν κατάστασι πού βρίσκεται ἡ γνώσι τὴν προκείμενη στιγμῇ, ἀλλὰ πάντα μετὰ ἀπὸ μιὰ ἐπαρκὴ μετάγγισι καὶ ὠρίμανσι. Αὐτὸ ἀπὸ τῆ μιὰ μεριὰ θὰ ἐξηγοῦσε τὴ σπανιότητα τῶν μεγάλων φιλοσόφων σὲ σύγκρισι μὲ τοὺς δημιουργοὺς σὲ ὅλους τοὺς ἰδιαίτερους τομεῖς τῆς ἐπιστήμης. Ἐπὶ αὐτὸ θὰ ἐξηγοῦσε προπάντων τὴν ἀκατανόησι πού δείχνει ὁ κοινὸς νοῦς τῶν μέτριων φιλοσόφων ἀπέναντι στοὺς γνωστικὸς κλάδους πού βρίσκονται σὲ διαρκὴ ἐξέλιξι, ἡ κατανόησι τῶν ὁποίων μόνο μέσω τῆς μελέτης ἀπ' αὐτὸ καὶ μόνο τὸν λόγο διαρκῶς ξεπερνιέται.¹ Ἐπὶ αὐτὴ τὴν ἔννοια ἡ σύγκρισι θὰ μποροῦσε νὰ διαρκέσει ἀκόμα πολὺ χωρὶς μιὰ βαθειὰ μεταρρύθμισι τῆς φιλοσοφικῆς διδασκαλίας, πού θὰ προσφέρει στοὺς ἀρχαίους τὴν εὐκαιρία μιᾶς μύθης στὴν ἴδια τὴν πρακτικὴ τῆς ἔρευνας. Ἐπὶ αὐτὴ τὴν πλευρὰ ἴσως τὸ μέλλον βρίσκεται στὴ λύσι πού υἱοθετήθηκε στὶς Κάτω Χῶρες γιὰ μιὰ φιλοσοφικὴ κατάρτισι σὲ ἰνστιτοῦτα ὅπου ἐπιβάλλεται ἡ συνεργασία μὲ τὴν ἐμπρακτὴ ἐπαφὴ καὶ ὄχι μὲ τὴν ἀντιπαράθεσι κειμένων καὶ ἐννοιῶν.

Ὅσο γιὰ τὸ μέλλον τῆς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας καὶ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν, πού θίγουν ἀπὸ κοντὰ ἢ ἀπὸ μακριὰ τὰ προβλήματα τοῦ πνεύματος, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνησυχοῦμε, γιὰτὶ ὄχι μόνο ἡ ἀνάπτυξι τοὺς εἶναι ἀμετάτρεπτη, ἀλλὰ ἀκόμα τὸ ἀμετάτρεπτό τῆς, ὅπως σὲ ὅλες τίς ἐπιστήμες, εἶναι ἰδιαίτερου τύπου: ὅπως ἀρέσκειται νὰ λέει ὁ R. Oppenheimer, αὐτὴ ἔγκειται στὴ συνείδησι τῶν σφαλμάτων πού δὲ θὰ διαπράξομε πιά, γιὰτὶ στὴν ἐπιστήμη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποπέσομε δύο φορές στὸ ἴδιο σφάλμα. Ἡ ἀπροσδιόριστὴ διάνοιξι αὐτῶν τῶν νεοσύστατων ἐπιστημῶν σὲ νέα προβλήματα ὅσο καὶ ἡ ἰκανότητα τῆς ἀμετάτρεπτης αὐτοβελτίωσις ἀποτελοῦν τὸ ἐχέγγυο τῆς ζωτικότητάς τοὺς.

1. Εἶναι ἐντυπωσιακὸ νὰ βλέπουμε π.χ. πόσο ἡ Ἱστορία τῆς ψυχολογίας τοῦ Mueller ἐλάχιστα εἶναι ἀνοιχτὴ στὴν κατανόησι τῆς ἐπιστημονικῆς προόδου.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ

Αυτό το μικρό βιβλίο γεννήθηκε από την επιτακτική ανάγκη να διακόψει τη σιωπή από την οποία περιβαλλόταν, για πολλούς λόγους, ψυχολογικά εξηγήσιμους αλλά ήθικα ελάχιστα έγκυρους, ή διαρκής ένόχληση που προκαλεί σε τόσα πνεύματα το άσυνήθιστο θέαμα τής σύγχρονης φιλοσοφίας. Το ότι τόσοι φιλόσοφοι παίρνουν το δικαίωμα να μιλούν για τὰ πάντα χωρίς μέθοδο έπαλήθευσης, δέν είναι κάτι σημερινό¹ και δέν άφορᾶ παρά μόνο αυτούς. Το ότι παρουσιάζουν το προϊόν του στοχασμού τους σαν μια γνώση και μάλιστα σαν μια άνωτερη μορφή τής γνώσης, είναι κάτι πιο σοβαρό, και είναι έκπληκτικό ότι οι ειδικοί όλων τών έξελισσόμενων γνωστικών κλάδων δέν αντιδρούν περισσότερο ενάντια σε ένα τέτοιο πρόγραμμα, οι πραγματώσεις του οποίου δέν γνώρισαν ποτέ άληθινή πρόοδο. Άλλά καθώς έρχονται όλοένα και περισσότερο και καταγίνονται με την ίδια την έπιστήμη, με μιάν άσθηρότητα άμεσα (και όχι αντίστροφα) ανάλογη με τις άποστάσεις που τους χωρίζουν από αυτή, προκύπτει για τον καθένα μια ύποχρέωση να αντιδράσει. Νά γιατί πίστεψα ότι όφειλα να αντιδράσω με την πένα μου, και μάλιστα με ακόμα μεγαλύτερη πεποίθηση, γιατί οι ψυχολόγοι θίγονται ειδικά από αυτή την πλευρά, καθώς άπειλούνται άνοιχτά βλέποντας την έρευνητική τους εργασία να πλαισιώνεται από μιάν αυτοαποκαλούμενη «φιλοσοφική ψυχολογία» που μια συστηματική

---

1. Σχετικά με τις σχέσεις ανάμεσα στη σκέψη και στον εγκέφαλο έδω και είκοσι έναν αιώνας ο Γαληνός έλεγε: «Θά επιτρέψουμε στους φιλόσοφους που είναι τραβηγμένοι στη γωνιά τους να άπατηθούν πάνω σε αυτό, αλλά... κτλ.». Το άναφέρει ο Y. Galifret, *Raison présente*, I, σ. 76.

ἔξετασὴ τῆς δείχνει γοργὰ πόσο οἱ κατακτήσεις τῆς ἦσαν μέχρις ἐδῶ ἀνύπαρκτες.

Ἄλλὰ ξεκινώντας σχεδὸν μόνος γι' αὐτὴ τὴν ἐκστρατεία, χωρὶς καὶ νὰ ἔχω τὴ βοήθεια ἑνὸς Σάντσο Πάντσα μὲ τὴν δική του αἰσθησι τῆς πραγματικότητας, σκέφτηκα ὅτι θὰ ἦταν φρόνιμο ἂν ἔδινά στο συγγραμμάτιό μου τό ὕφος μιᾶς προσωπικῆς μαρτυρίας, διατηρώντας στο μέτρο τοῦ δυνατοῦ τὸν τόνο τῆς βιωμένης ἐμπειρίας. Μόνο πού ἔνωσα τέτοια ἱκανοποίηση γράφοντας αὐτές τίς σελίδες, ὥστε ἀντὶ νὰ διατηρήσω μιὰν ἐξ ἀποστάσεως καὶ εἰρηνικὴ γαλήνη, ἀφέθηκα σὲ λεκτικὲς ὑπερβολὲς προετοιμάζοντας τὸν ἑαυτό μου ἀπὸ τὰ πρὶν στίς ἀνήλεες ἐπιθέσεις πού πίστευα ὅτι θὰ δεχόμουν. Ἔτσι, ἄπαξ καὶ τὸ μικρὸ βιβλίο δημοσιεύτηκε, ἔνωσα τὴν ἀνησυχία ἐκείνου πού ἔχει ἀσύνητα ἐκτεθεῖ καὶ θὰ πληρώσει τὸ τίμημα τῆς ἀποκοτιᾶς του, ἂν ὄχι τῆς παρρησίας του.

Γιὰ νὰ τὸ πῶ μὲ μιὰ κουβέντα, ξαφνιάστηκα ἀπὸ τὴν γενικὰ πολὺ εὐπροσέγγορη ὑποδοχὴ πού ἐπιφυλάχθηκε σὲ αὐτὸ τὸ δοκίμιο. Πρῶτα-πρῶτα διαβάστηκε, πράγμα διόλου αὐτονόητο: γράφω αὐτὸν τὸν ἐπίλογο εἴκοσι μῆνες μετὰ ἀπὸ τὴν ἐμφάνισι τῆς πρώτης ἔκδοσης καὶ μετὰ ἀπὸ μιὰ κυκλοφορία πού μοῦ φάνηκε ὑπερβολικὴ (ἐξᾴλλου μεταφράστηκε στὴν ἀγγλική, τὴν ἰταλική, τὴν πορτογαλική, τὴν πολωνικὴ καὶ τὴν ἰαπωνικὴ). Κατόπιν, διάφοροι μὴ φιλόσοφοι ἐρευνητὲς πού στὴν πλειονότητά τους ἀνήκουν στίς βιολογικὲς ἐπιστῆμες καὶ σὲ ἐκεῖνες τοῦ ἀνθρώπου, μοῦ ἔστειλαν πολυάριθμες μαρτυρίες πού δείχνουν ὅτι συμμερίζονται τίς ἀμφιβολίες μου γιὰ τὴν αὐθεντικότητά τῆς φιλοσοφικῆς γνώσης. Προπάντων ὅμως, καὶ ἐδῶ βρίσκεται τὸ οὐσιῶδες, ἀπὸ τὴν πλευρὰ φιλοσόφων ἀνάμεσα σ' ἐκείνους πού ἐκτιμῶ περισσότερο, ἔγιναν ἀντικείμενο ἀντικειμενικῶν καὶ ἐποικοδομητικῶν συζητήσεων, καὶ συχνὰ μάλιστα πραγματικῶν ἐνθαρρύνσεων¹ πού τόσο οἱ πρῶτες ὅσο καὶ οἱ

1. Στο *Bulletin de l'Université de Toulouse* (1966, σ. 401) ὁ R. Blanché τελειώνει μάλιστα μὲ αὐτὴ τὴν λεπτὴ ψυχολογικὴ παρατήρησι: «Μεταστροφή, λέει σχετικὰ μὲ τὸ πρῶτο μου κεφάλαιο, πού δὲν ἐμποδίζει διόλου τὸν κ. Piaget νὰ διατηρήσει μιὰν ὀρισμένη τρυφερότητα γιὰ τὴ φιλοσοφία· ἐκεῖνον πού ἀνέχεται δυσκολότερα εἶναι ὁ δάσκαλος τῆς φιλοσοφίας».

δεύτερες δείχνουν ότι σήμερα το πρόβλημα τίθεται αληθινά και ότι ή επιστημολογία τής φιλοσοφικής γνώσης απαιτεί μιὰ συνολική επανεξέταση. Θα ήθελα λοιπόν νὰ παρουσιάσω ἐδῶ ὀρισμένες συμπληρωματικές παρατηρήσεις μόνο και μόνο γιὰ νὰ διαλύσω ὀρισμένες ἀμφιλογίες.

Ι. Ἡ κεντρική θέση αὐτοῦ τοῦ βιβλίου εἶναι ὅτι ἡ φιλοσοφία δὲν κατακτᾷ μιὰ γνώση, ἐλλείψει ὀργάνων ἐπαλήθευσης (ἢ ἀνακάλυψη και ἡ χρήση τούτων ἐδῶ προσδίδει *ipso facto* σὲ κάθε γνωστική πρόοδο τὸν χαρακτήρα ἐπιστημονικῆς ἐξειδίκευσης): μπορεῖ ἀντίθετα νὰ ὀδηγήσει σὲ μιὰν «σοφία» μέσω τοῦ συντονισμοῦ τῶν ἀξιῶν τῆς γνώσης με ἄλλες ἀνθρώπινες ἀξίες, ἀλλὰ μιὰ σοφία προϋποθέτει μιὰ στράτευση και συνεπῶς μπορεῖ νὰ συνυπάρχουν πολλές σοφίες, μὴ ἀναγώγιμες οἱ μὲν στὶς δέ, ἐνῶ μιὰ και μόνη ἀλήθεια εἶναι ἀποδεχτὴ στὸν τομέα ἐνὸς γνωστικοῦ προβλήματος με τὴν αὐστηρὴ ἔννοια.

Ἐνάντια σ' αὐτὴν τὴν ριζοσπαστική θέση δύο κύριες ἀντιρρήσεις διατυπώθηκαν: ἡ μία μοῦ ἀπαγόρευε ἀπλῶς κάθε προβολὴ τῶν συμπερασμάτων μου στὸ μέλλον, ἡ ἄλλη ὑπογράμμιζε τὸν ὀρθολογικὸ χαρακτήρα ἐνὸς συντονισμοῦ τῶν ἀξιῶν, καθὼς ἡ ἄσκηση τοῦ Λόγου συνεπάγεται ἕνα μέρος ἀλήθειας (ἢ γνώσης), ἐνῶ μιὰ σοφία χωρὶς ἀλήθεια θὰ ὀδηγοῦσε σὲ ἕναν κονιορτὸ ὑποκειμενικότητων.

Ἡ πρώτη ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀντιρρήσεις ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὸν καλύτερο ἀνάμεσα στοὺς σύγχρονους φιλοσόφους τῆς ρομανικῆς Ἑλβετίας, τὸν J. Cl. Piguet, ἀπὸ τὸ ἀποφασιστικὰ μεταφυσικὸ πνεῦμα τοῦ ὁποίου περίμενα μιὰν αὐστηρότερη ἀντίδραση:¹ «Γιὰ λογαριασμὸ μου πιστεύω ὅτι πρέπει νὰ δώσουμε δίκιο στὸν κ. Piaget πάνω στὸ ἐμπράγματο ζήτημα. Γιατί ὄντως ἡ φιλοσοφία στὸ παρελθόν της δὲν κατέλιξε ποτὲ σὲ μιὰ γνώση με τὴν ἀληθινὴ ἔννοια τοῦ ὄρου. Ἰσχυρίστηκε ὅτι εἶναι γνώση, ἀλλὰ ποτὲ δὲν προσέφερε γνώσεις... Ἀλλὰ αὐτὸ δὲ συνεπάγεται (και ἐδῶ ἔχουμε τὸ ζήτημα τοῦ δικαίου) ὅτι ἡ φιλοσοφία πρέπει νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση τῆς γνώσης... Πράγματι, μεθοδολογικά, ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ

1. *Cahiers protestants*, 1966, 2, σσ. 49-55.

φιλοσοφία απέτυχε στο γνωστικό της έργο, δέν μπορούμε νά συναγάγουμε ότι όφείλει πάντα νά αποτυγχάνει...» «Στό μεταξύ τό μείζον πρόβλημα τής φιλοσοφίας τής αύριον άφορά τή μέθοδό της: πάνω σέ αυτό ό κ. Piaget μάς έπεισε». Διατυπωμένη με αυτό τόν τρόπο, τούτη ή αντίρρηση, όπως είναι αυτονόητο, δέν άνασκειάζεται: άν δέν έχουμε τό δικαίωμα νά προβλέψουμε τό μέλλον τής επιστήμης, όπως άκατάπαυστα ύποστήριξα ενάντια στόν θετικισμό, είναι όρθό νά επιφυλασσόμεθα έξίσου άπέναντι σέ κάθε προφητεία άναφορικά με τή φιλοσοφία. Τή μόνη παρατήρηση πού θέλω νά κάνω, ήταν ό J. Cl. Piguet μάς θυμίζει ότι ή Άλγεβρα χρειάστηκε «τουλάχιστον τρεΐς αιώνες» για νά συγκροτηθεΐ, είναι ότι περιμένουμε έδώ και είκοσι πέντε αιώνες μιá φιλοσοφική μεθοδολογία. Δέν δικαιούμαστε λοιπόν νά μñν άνανεώσουμε ένα τόσο μακρόχρονο συμβόλαιο, και μάλιστα με σιωπηρή άναμίσθωση...

Στό μεταξύ, μίλησα για «σοφία» ή για «λελογισμένο συντονισμό τών αξιών», και πάνω σέ αυτό τό ζήτημα οι αντίρρήσεις ήσαν πολλαπλές, γιατί, άπασχολημένος καθώς ήμουνα νά ύπερασπιστώ τή γνώση, μπορεί νά έδωσα τñν έντύπωση μιáς ριζικής αντίθεσης ανάμεσα στη σοφία και στην άλήθεια. Σέ μιá συμπαθητική κριτική¹ για «τό βιβλίο μου πού ένίστε είναι έρεθιστικό και πάντα ύγιεινό», ό J. Lacroix λέει για παράδειγμα: «Παραμένει τό συναίσθημα ... ότι αυτή ή 'έλλογη πίστη', στην όποία συνίσταται ή φιλοσοφία, προκύπτει άποκλειστικά άπό άτομικές γνώμες και δέν μπορεί νά διεκδικήσει κανέναν τύπο καθολικότητας. Έπειδή αυτές οι σοφίες δέν έχουν καμιά σχέση με τñν άλήθεια, δέν θά μπορούσαν νά επικοινωνήσουν μεταξύ τους έγκυρα». Σέ αυτό ό Lacroix, με καντιανό ύφος, προσθέτει ότι θά προτιμούσε νά αντιμετωπίσει τή φιλοσοφία ως «όρθολογική πίστη».

Δύο συμπληρωματικές άπαντήσεις μπορούñν νά δοθοñν σέ αυτή τñν αντίρρηση του J. Lacroix, οι όποίες επαναλήφθηκαν συχνά άπό τότε. Η πρώτη είναι ότι, ακόμα κι άν εύχόμαστε νά έγκαθιδρυθοñν όσο τό δυνατό πιό στενές σχέσεις ανάμεσα στη σοφία και στο Λόγο, πράγμα πού επιθυμώ όσο κι αυτός (και ή σοφία μου)

1. *Le Monde*, 31 Δεκεμβρίου 1965.

δέχεται τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς «ἔλλογης πίστεως» ὅσο καὶ ἡ δική (του)), ἀπομένει ἐντούτοις νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴν ὑπαρξὴ ἀνορθολογιστικῶν ρευμάτων μέσα στὴ φιλοσοφία καὶ ιδιαίτερα στὴ σημερινή: ἡ ἀδυναμία νὰ τὰ ἐξοβελίσουμε εἶναι αὐτὴ ποὺ μᾶς ὑποχρεώνει, ἂν θέλουμε νὰ εἴμαστε ἀντικειμενικοί, νὰ δώσουμε ἕναν ὄρισμό τῆς φιλοσοφίας ἱκανὸ νὰ τὰ ἀγκαλιάσει. Προσωπικὰ νιώθω ἀπέναντι στὸν ὑπαρξισμό μιὰ ἀποστροφή μὲ ὄλο μου τὸ εἶναι, γιατί ἀνακατεύει ὅλες τὶς ἀξίες καὶ μειώνει τὸν ἄνθρωπο ἀνάγοντας τὴν ἐλευθερία σὲ αὐθαιρέσια καὶ τὴ σκέψη σὲ αὐτοκατάφαση. Εἶμαι ὅμως ἐντίμως ὑποχρεωμένος νὰ τὸν ἀναγνωρίσω ὡς φιλοσοφία. «Ἡ σκέψη, λέει ὁ Heidegger, ἀρχίζει ὅταν μαθαίνουμε ὅτι αὐτὸ τὸ τόσο δοξολογημένο ἀπὸ αἰῶνες πράγμα, ὁ Λόγος, εἶναι ὁ πιὸ φοβερὸς ἐχθρὸς τῆς σκέψης».¹ Αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὸν Heidegger, γιὰ ὀρισμένα βιβλία τοῦ Jaspers καὶ ὀρισμένους μιμητές. Ἴδου λοιπὸν ἕνα παράδειγμα ἀνορθολογικῆς «σοφίας», τὸ ὁποῖο δὲν ἔχω τὸ δικαίωμα νὰ ἀποκλείσω ἀπὸ τὴ φιλοσοφία.

Ἡ δευτέρα ἀπάντησή μου θὰ εἶναι ὅτι, ἀναφορικὰ μὲ τὶς «σοφίες» ποὺ θέλουν νὰ εἶναι ὀρθολογικές, οἱ μόνες διαφορὲς τους ἀπὸ τὰ συστήματα τῶν «γνώσεων» εἶναι ὅτι προσθέτουν στὰ τελευταῖα δύο συμπληρωματικὰ στοιχεῖα: (Α) ἕναν παράγοντα ἀπόφασης ἢ στράτευσης, τὸν μόνον ποὺ μπορεῖ νὰ προσδώσει ἕνα «νόημα» στὴ ζωὴ καὶ στὸν ἄνθρωπο: καὶ (Β) ἕνα σύνολο ὑποθέσεων, ἱκανῶν νὰ γίνουν «γνώσεις» ἄπαξ καὶ ἀποδειχθοῦν, τὶς ὁποῖες ὅμως, ἂν θέλουμε νὰ ζήσουμε σύμφωνα μὲ τὸ υἱοθετημένο νόημα, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ τὶς δεχτοῦμε σὰν πεποιθήσεις χωρὶς νὰ περιμένουμε αὐτὴ τὴν ἐπαλήθευση. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν πλευρὰ εἶναι δυνατὰ ὅλα τὰ ἐνδιάμεσα ἀνάμεσα στὴ σοφία καὶ στὴ γνώση, συνεπῶς ἀνάμεσα στὴ φιλοσοφία καὶ στὴν ἐπιστήμη: μιὰ «σοφία» μὲ 99% γνώσεις καὶ 1% ἀπόφαση καὶ πίστη, μιὰ «σοφία» μὲ 98% καὶ 2% κτλ.: ὅλα αὐτὰ τὰ ἀριθμητικὰ σύμβολα δὲν ἀποσκοποῦν παρὰ μόνον νὰ δείξουν τὴν ἐμπράγματη ἀδυνατότητα μιᾶς ξεκάθαρης διάκρισης καὶ προπαντὸς μιᾶς ριζικῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στὴ σοφία καὶ στὴ γνώση, ἐνῶ ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τοῦ δικαίου ἢ τιμιότητά μὲ ὑποχρεώ-

1. Τὸ ἀναφέρει ὁ V. Leduc, *Raison présente*, I, σ. 9.

νει, για παράδειγμα, να δεχτώ ότι, αν πιστεύω χωρίς την παραμικρή σκιά αμφιβολίας στην ανθρώπινη ελευθερία, αυτή παραμένει ακόμα ζήτημα σοφίας και όχι γνώσης, έστω και αν η έπαλήθευση επέλθει μολαταῦτα κάποια μέρα.

II. Μέσα στην προοπτική τῶν ποικίλων μορφῶν τῆς ὀρθολογικῆς σοφίας, μέσα στις ὁποῖες θὰ περιοριστοῦμε, μπορούμε ἀντίθετα νὰ ἐγείρουμε ἄλλα ἐρωτήματα, καὶ ὁ P. Ricoeur μοῦ τὰ ἔθεσε μὲ τὴ συνήθη του βαθύτητα σὲ ἓνα διάλογο στὴν *Union rationaliste*,¹ ὅπου προήδρευσε τῆς συζητήσεως ξεκινώντας ἀπὸ σημεῖα συμφωνίας γιὰ νὰ δείξει ὅτι αὐτὰ συνεπάγονταν ὅ,τι ἐγὼ θὰ ἤθελα νὰ ἀναιρέσω. Ἄς δεχτοῦμε λοιπὸν τὴ σοφία ὡς συντονισμὸ τῶν ἀξιῶν, λέει ὁ Ricoeur: αὐτὸ συνεπάγεται ἀρχικὰ ὅτι τὸ ἐρώτημα ἔχει ἓνα νόημα καὶ ὅτι, ἀν ὑπάρχει συντονισμὸς, σημαίνει ὅτι ὑπάρχει σκέψη καὶ Λόγος, εἰδαλλιῶς ὀλισθαίνουμε καὶ πάλι στὸν ἀνορθολογισμὸ· ὅμως ἀν ὑπάρχει Λόγος, ὑπάρχει ἡ δυνατότητα μιᾶς ἀλήθειας πού ξεπερνᾷ τὴν γνώση μὲ τὴν αὐστηρὴ ἔννοια. Ἡ τελευταία, παραδέχεται ὁ Ricoeur, εἶναι μιὰ ἐπαλήθευση εἴτε πειραματικὴ εἴτε ἀπαγωγικὴ μὲ τὴν τεχνικὴ ἔννοια, παραμένει ὅμως τὸ ζήτημα τῶν προκαταρκτικῶν ὄρων καὶ τοῦ νοήματος, καὶ τότε βρισκόμαστε στὴν φιλοσοφικὴ περιοχὴ τῆς σκέψης πού εἶναι στοχαστικὴ, δηλαδὴ προκύπτει ἀπὸ ἓναν τρίτο τύπο ἀλήθειας: ὁ στοχασμὸς εἶναι «ἡ ἐπανασύλληψη τοῦ νοήματος, ὅλων αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν μὲ ἀφετηρία τις ὁποῖες εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπάρχει ἄνθρωπος» (σ. 58).

Νὰ λοιπὸν πού βρισκόμαστε στὴν καρδιὰ τοῦ προβλήματος, ἀλλὰ θὰ συνεχίσω στὴν κατεύθυνση τοῦ Ricoeur θέτοντας μὲ τὴ σειρά μου νέες προκαταρκτικὲς ἐρωτήσεις: ποιὸ εἶναι τὸ ἀνόημα τοῦ νοήματος» καὶ ὑπὸ ποῖες συνθήκες ἀλήθειας ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ μιᾶμε ἔγκυρα γιὰ συνθῆκες μιᾶς γνώσης ἢ μιᾶς ἀλήθειας;

Στὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ Λόγο ἀπάντησα ἤδη. Βέβαια ἓνας συντονισμὸς τῶν ἀξιῶν ἢ τῶν πίστεων προαπαιτεῖ τὸν Λόγο καὶ τὴ σκέψη. Ἀλλὰ ὁ Λόγος ὑπερβαίνει τὴ γνώση ἐπειδὴ μπορεῖ νὰ πα-

1. *Raison présente*, I, σσ. 51-78.

ρέμβει σὲ μιὰν ἀπόφαση. Τὸ νὰ ποῦμε ὅτι οἱ πεποιοθήσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀπαρτίζεται μιὰ σοφία, συνεπάγονται τὸν Λόγο δὲ σημαίνει λοιπὸν ὅτι ὑπάρχει γνώση, ἐκτὸς ἂν δεχτοῦμε μιὰν ἀναστοχαστικὴ ἀλήθεια ξεχωριστὴ ἀπὸ τὶς πειραματικὲς ἢ λογικὲς γνώσεις, καὶ γι' αὐτὸ θὰ μιλήσουμε τώρα.

Ἔτσι τὸ κεντρικὸ πρόβλημα εἶναι τὸ σχετικὸ μὲ τὸ νόημα τοῦ νοήματος. Ἄλλὰ φοβᾶμαι ὅτι αὐτὴ ἡ θεμελιώδης ἔννοια τοῦ «νοήματος», γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία περιστρέφεται ὁλόκληρος ὁ σύγχρονος στοχασμὸς, ἐπικαλύπτει μιὰν ἀμφιλογία ἐξίσου οὐσιώδη. Ὁ Ricoeur ἀναφέρεται στὸν Kant, πατέρα ὄλων μας, καὶ θέτει τὸ ζήτημα τοῦ ἀνθρώπου σὲ συνάρτηση μὲ τὶς τρεῖς ἐρωτήσεις: τί μπορῶ νὰ γνωρίζω, τί ὀφείλω νὰ κάνω καὶ τί μοῦ ἐπιτρέπεται νὰ ἐλπίζω; Ἔστω, ἀλλὰ ὑπάρχουν δύο πόλοι: τοῦ ἐπιστημονικοῦ νοήματος καὶ τοῦ ζωτικοῦ ἢ πρακτικοῦ νοήματος. Γιὰ παράδειγμα, ὁ ἰσχυρισμὸς τῆς ἐλευθερίας ἔχει νόημα; Ἔννοεῖται, βέβαια, ἀπὸ σκοπιὰ ἐπιστημολογικὴ: εἶναι ἡ ὑπόθεση σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ κατάσταση $t + 1$ δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαχθεῖ ἀπὸ τὴν κατάσταση t κτλ. Ἔπάρχει ἐδῶ ἓνα σύνολο φυσικῶν, ψυχολογικῶν καὶ λογικομαθηματικῶν (θεώρημα τοῦ Goedel κτλ.) σημασιῶν, πού προσδίδουν ἓνα προφανὲς νόημα στὸ πρόβλημα, ἔστω καὶ ἂν δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιλυθεῖ ἀκόμα μὲ τρόπο πού νὰ ἐκανοποιεῖ τοὺς πάντες. Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς πράξης, δηλαδὴ ἐκείνου πού ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ πράξει καὶ νὰ ἐλπίζει, ἡ ἐλευθερία ἔννοεῖται ὅτι περιλαμβάνει ἐπίσης ἓνα «νόημα», πού δεσμεύει ὅλη μας τὴν εὐθύνη. Ἄλλὰ αὐτὰ τὰ δύο «νόηματα» δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ ἀναχθοῦν τὸ ἓνα στὸ ἄλλο: ἡ ἀπαγωγή μὲ ἀφετηρία τὸ δεύτερο δὲν ἐπιτρέπει νὰ λύσουμε τὸ ἐπιστημικὸ πρόβλημα καὶ ἡ ἀπαγωγή μὲ ἀφετηρία τὸ πρῶτο διόλου δὲν ἀρκεῖ νὰ ἐξασφαλίσει τὸ δεύτερο. Νά γιατί εἶναι ἀπαραίτητη μιὰ «σοφία» ἀνάμεσα σὲ παρενθέσεις γιὰ νὰ τὰ συντονίσει, χωρὶς ὥστόσο νὰ ἐπιτρέπει νὰ συλλάβουμε μιὰ γνώση οὔτε μιὰν «ἀλήθεια».

Με ἓνα λόγο, ἓνα «νόημα» καὶ τὸ «γιὰ τὸν ἄνθρωπο» ἀποτελοῦν πάντα τουλάχιστον δύο νοήματα, τὸ ἓνα γνωστικὸ καὶ τὸ ἄλλο ζωτικὸ, καὶ φρονῶ ὅτι κάνουμε ἓνα εὐκόλο παιχνίδι μὲ τὶς λέξεις θέλοντας νὰ τὶς συγκεντρώσουμε σὲ μιὰν μοναδικὴ ἔννοια τῆς

«σημασίας», όσο κοντινές και αν μπορεί να είναι σε όρισμένες περιπτώσεις.

Ἀναφορικά με τὴ στοχαστικὴ «ἀλήθεια», δηλαδή με τὸ ἐπιστημικὸ (νόημα), ἄς συνεχίσουμε τὴν ἀναδρομὴ στὰ προκαταρκτικὰ προβλήματα, πράγμα πού ἐπιβάλλει νὰ ἀναρωτηθοῦμε ποιές εἶναι οἱ συνθήκες μιᾶς ἔγκυρης ἀνάλυσης τῶν προϋποθέσεων, συνεπῶς ποιές εἶναι οἱ ἀναγκαῖες καὶ ἐπαρκεῖς ἐπιστημονικὲς προϋποθέσεις γιὰ νὰ συγκροτηθεῖ μιὰ ἐπιστημολογία τοῦ νοήματος. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἔποψη ὁ στοχασμὸς, μολονότι προφανέστατα «ἀναγκαῖος», παραμένει ἓνα ἐργαλεῖο πού ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι «ἐπαρκές», καὶ ὀφείλουμε κατὰ συνέπεια νὰ ἀμφιβάλουμε γιὰ τὸ εἶδος τῶν «ἀληθειῶν» στὶς ὁποῖες θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει.

Ἀρχικὰ τὸ ἐμπράγματο ζήτημα. Ὁ Πλάτων, ὁ Descartes καὶ ὁ Leibniz, ὁ Kant καὶ ὁ Husserl χρησιμοποίησαν ὅλοι τὸ στοχασμὸ: πῶς λοιπὸν νὰ ἐξηγήσουμε τὶς ἐκπληκτικὲς διαφωνίες ἀνάμεσα στὶς ἐπιστημολογίες τους; Ἄραγε μιὰ ἀλήθεια χωρὶς καθολικὴ ὁμοφωνία ἀξίζει ἀκόμα τὸν τίτλο τῆς «ἀλήθειας», ἔστω καὶ ἂν δεχτοῦμε ἀξιωματικὰ μιὰ τρίτη κατηγορία ἐπιπλέον γιὰ τὶς πειραματικὲς καὶ ἀπαγωγικὲς γνώσεις;

Κατόπιν τὸ ζήτημα δικαίον: τὸ γεγονὸς, ὅτι ὁ στοχασμὸς προηγεῖται ἀπὸ τὸν πειραματισμὸ καὶ τὴν ἀπαγωγή γιὰ νὰ τὶς ἐμπνεύσει ἢ ἔρχεται μετὰ ἀπὸ αὐτὲς γιὰ νὰ τὶς κρίνει καὶ νὰ τοὺς προσδώσει ἓνα (νόημα), εἶναι ἄραγε θεμιτὸ νὰ τὸ δοῦμε ὡς μιὰ τρίτη αὐτόνομη πηγὴ τῆς γνώσης ἢ μήπως ἡ ἄσκησή του δὲν συνιστᾷ ποτὲ παρὰ μιὰ λειτουργία τοποτηρητῆ τοῦ συνόλου τῶν γνωστικῶν ἐνεργημάτων, στὸ ἀκριβὲς καὶ περιορισμένο μέτρο πού αὐτὲς τείνουν ἀκατάπαυστα καὶ συχνὰ ἐπιτυγχάνουν νὰ αὐτοξεπεραστοῦν γιὰ νὰ κατασκευάσουν ἓνα νέο σχέδιο «στοχαστικῆς ἀφαίρεσης»;¹ Ἐδῶ

1. Ἀποκάλεσα ἄλλοῦ «στοχαζόμενη ἀφαίρεση» τὸν τρόπο ἀφαίρεσης πού ἀντλεῖ τὴ γνώση τῆς ὄχι ἀπὸ ἀντικείμενα, ὅπως ἡ ἀπλή ἀφαίρεση, ἀλλὰ ἀπὸ πράξεις καὶ ἐνεργήματα τοῦ ὑποκειμένου: εἶναι τότε στοχαστικὴ μετὰ τὴ διπλὴ ἔννοια τῆς λέξης, μετὰ μιὰ περίπου φυσικὴ ἔννοια ὅτι ἀνακλᾷ (ὅπως μιὰ ἀκτῖνα) σὲ ἓνα ἀνώτερο ἐπίπεδο ἐκεῖνο πού ἀντλεῖ ἀπὸ ἓνα κατώτερο ἐπίπεδο, καὶ μετὰ τὴ γνωστικὴ ἔννοια τοῦ νοητικοῦ στοχασμοῦ. Ὅριζόμενη μετὰ αὐτὸ τὸν τρόπο, ἡ στοχαζόμενη ἀφαίρεση εἶναι ἀναγκαστικὰ κατασκευαστικὴ καὶ ἐμ-

βρίσκεται τὸ κεντρικὸ ζήτημα, καὶ ἡ ἀνάλυση αὐτῆς τῆς «στοχαστικῆς ἀφαίρεσης» μέσα στὴν ἱστορία, ὅπως καὶ μέσα στὴν ψυχολογία, δείχνει ὅτι οἱ (σημαντικὲς ἐντούτοις καὶ πάντα ἀπαραίτητες) δυνάμεις τοῦ στοχασμοῦ εἶναι ἀδιαχώριστες ἀπὸ αὐτὴ τὴ διπλὴ κίνηση τῆς πειραματικῆς ἐξαντικειμενίκευσης καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ὅσο καὶ ἀπαγωγικῆς ἀποκέντρωσης ποὺ χαρακτηρίζει τὴν συγκρότηση τῶν γνώσεων.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο τοῦ μικροῦ μου βιβλίου (στὸ Ε) γύρευα νὰ δείξω ὅτι ἡ «ἐνόραση» ἐν γένει ἀποτελεῖ ἕνα μεικτὸ προῖον τῶν ἀρχικῶν καὶ ἀνεπαρκῶς ἀναλυμένων φάσεων τῆς γνώσης, καὶ ὅτι σ' αὐτὸ τὸ μείγμα λείπει ἡ διαφοροποίηση ἀνάμεσα στὰ ἐμπράγματα δεδομένα καὶ στὶς κανονιστικὲς ἀρχὲς τοῦ ὑποκειμένου καὶ στὴ συνέχεια ἀποσυνδέεται ἀναγκαῖα σὲ πειραματικὲς γνώσεις καὶ σὲ τυποποιημένη ἀπαγωγή. Τὸ ἴδιο ἰσχύει *a fortiori* γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ ἐνόραση, μὴ ἐξαιρουμένης καὶ ἐκείνης ποὺ ὁ Husserl πιστεύει ὅτι εἶναι συνδεμένη μὲ τὸ φαινόμενο ὡς ἀξεδιάλυτο προῖον τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἀντικειμένου. Ἄλλὰ ἡ κατάσταση τοῦ «στοχασμοῦ», μολονότι διαφοροτικὴ, περιλαμβάνει μερικὰ ἀνάλογα χαρακτηριστικά. Εἶναι διαφοροτικὴ ἐπειδὴ, ἀντίθετα μὲ τὴν ἐνόραση, τῆς ὁποίας ὁ ρόλος μειώνεται μὲ κάθε πρόοδο τῆς γνώσης, ὁ στοχασμὸς εἶναι ἀναγκαῖος σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα καὶ ἀναπτύσσεται μάλιστα μὲ αὐτὲς τὶς προόδους. Ἐντούτοις παρουσιάζει τὴν ἀναλογία ὅτι ἐμπεριέχει ἐξίσου ἕναν ἀπαραίτητο δεσμὸ μὲ τὴν ἐμπειρία καὶ τὴν ἀπαγωγή, καὶ ὅτι ἐξειδικεύεται βαθμιαῖα πρὸς τὶς δύο αὐτὲς κατευθύνσεις, ἰδιαίτερα στὴν ἄσκηση τῆς στοχαστικῆς ἀπαγωγῆς. Μὲ ἕνα λόγο, ὁ στοχασμὸς εἶναι ἀναγκαῖος, ἀλλὰ μόνον ὡς ἕνα εἶδος τοποτηρητῆ, δηλαδὴ μετατοπίζει ἀκατάπαυστα τὸ σημεῖο ἐφαρμογῆς του χωρὶς νὰ ἀρκεῖται στὸν ἑαυτὸ του, μιὰ καὶ δὲν διαθέτει τὰ ἐργαλεῖα ἐπαλήθευσης, καὶ ἔτσι προσανατολίζεται ἀναγκαῖα πρὸς τὸν πειραματικὸ ἔλεγχον ἢ πρὸς τὸν τεχνικὰ ἐλεγχόμενο ἀπαγωγικὸ ἔλεγχον.

πλουτίζει καὶ διευρύνει τὶς ἀρχικὲς δομές, ἀνακατασκευάζοντάς τες μὲ μιὰ στοχαστικὴ ἐργασία γιὰ νὰ καταλήξει σὲ νέες δομές, ποὺ εἶναι ἐκ νέου λειτουργικὲς καὶ δὲν προκύπτουν πλέον μόνον ἀπὸ τὸν ἀπλὸ στοχασμὸ ποὺ τὶς ἔχει γενήσει.

Φαίνεται λοιπόν αδύνατο να δοῦμε τὴν στοχαστικὴ «ἀλήθεια» ὡς ἓνα τρίτο τύπο γνώσης πού να μπορεῖ να συγκροτηθεῖ με τὴν ἐμπειρία καὶ τὴν ἀπαγωγή: στὸ φιλοσοφικὸ ἐπίπεδο, αὐτὸς ὁ τρίτος τύπος εἶναι ἐπίσης κάτι μεικτό, ὅπως ἡ ἐνόραση, καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς δείχνει ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἴδιας τῆς ἐπιστημολογίας. Ἐχοντας ὑφὴ πρωταρχικὰ φιλοσοφική, καθόσον παραμένει καθαρὰ στοχαστικός, ἀκολουθεῖ ὁλοένα καὶ περισσότερο τοὺς δρόμους τοῦ ἐλέγχου τῶν γεγονότων, με τὶς ἱστορικοκριτικὲς καὶ κοινωνιογενετικὲς ἢ ψυχογενετικὲς μεθόδους, καὶ τοῦ ἀπαγωγικοῦ ἐλέγχου με τὴν λογικὴ τυποποίηση. Ἡ ἐπιστημολογία μάλιστα εἶναι τὸ καλύτερο σημερινὸ παράδειγμα ἐνὸς γνωστικοῦ κλάδου πού ἀναφέρεται στὸ «νόημα» καὶ στὶς προηγούμενες συνθήκες τῆς γνώσης, πού, ἀπὸ φιλοσοφική, προσλαμβάνει ὁλοένα καὶ περισσότερο τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, διεπιστημονικῆς γενικά, ὄχι ὁμῶς «μεταφυσικῆς» με τὴν παραδοσιακὴ ἔννοια.

III. Ἄν οἱ στοχασμοί μου γιὰ τὴ «σοφία» καὶ τὴν ἀδυνατότητα να διατηρηθοῦν δύο εἶδη ἀλήθειας, ἡ μία φιλοσοφική καὶ ἡ ἄλλη ἐπιστημονική, ἔδωσαν ἔτσι λαβή, ὅπως ἀναμενόταν, σὲ κάθε εἶδους ἀντιρρήσεις, ἀντίθετα ζαφνιάστηκα με τὴν ἐπιδοκιμαστικὴ, ἀλλὰ ἐνίοτε ἀμήχανη σιωπὴ, με τὴν ὁποία ἔγιναν δεχτὲς οἱ κριτικὲς μου γιὰ τὴν «φιλοσοφικὴ ψυχολογία». Οἱ λόγοι εἶναι προφανεῖς: ἐνῶ οἱ φιλόσοφοι τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς στὴ Γενεύη προσπαθοῦσαν να ἀναζωογονήσουν αὐτὸν τὸν παρακμάζοντα γνωστικὸ κλάδο (πῆρα αὐτὸ τὸ παράδειγμα ὅπου μπόρεσα να τὸ βρῶ, γιὰτὶ παρόμοιες περιπτώσεις, πού πᾶνε ἀντίθετα στὸ γενικὸ ρεῦμα, εἶναι ὁλοένα καὶ πιὸ σπάνιες), καθὼς οἱ διδασκαλίες τῆς ψυχολογίας πού γίνονται στὶς Φιλοσοφικὲς Σχολές, ἀκόμα καὶ στὰ τμήματα φιλοσοφίας, κατευθύνονται ὁλοένα καὶ περισσότερο πρὸς τὴν πειραματικὴ ἔρευνα, τόσο στὴ σημερινὴ Γαλλία ὅσο καὶ ἀλλοῦ¹ μάλιστα οἱ

1. Σὲ ἓνα ἡμιεπίσημο κείμενο, δηλ. τὴν ἔκθεση πού παρουσίασε στὴν Unesco ἡ γαλλικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Unesco ἀναφορικὰ με τὶς Ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου στὴ Γαλλία (ἔκθεση πού συντάχθηκε ἀπὸ τὸν Jean Viet, Mouton, 1966: No 7 τῶν *Publications du Conseil international des Sciences sociales*), διαβάζουμε (σσ. 78-79): «Ἐντούτοις, ἂν φαίνεται ὅτι ἡ φιλοσοφία λα-

ψυχολόγοι τῆς Σορβόνης δημιούργησαν πρόσφατα ἓνα ὑποτιμῆμα ξεχωριστό ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους κτλ.

Στὴ συζήτηση τῆς Union rationaliste, στὴν ὁποία ἀναφέρθηκα ἤδη, ἓνας φίλος τοῦ J.P. Sartre, ὁ F. Jeanson, ἤρθε νὰ ὑπερασπιστεῖ τὸν δάσκαλό του καὶ μοῦ προκάλεσε μεγάλη εὐχαρίστηση μὲ τὶς πνευματώδεις καὶ δηκτικὲς ἐπιθέσεις του, γιατί μὲ μέμφθηκε ὅτι ἔβαλα στόχο τὶς μελέτες τοῦ Sartre γιὰ τὴ συγκίνηση καὶ τὴν εἰκόνα, λὲς καὶ αὐτὸ ἦταν κάτι ὑπερβολικὰ εὐκολο καὶ λὲς καὶ ἦταν προφανὲς ὅτι σὲ αὐτὰ τὰ ἔργα ὑπῆρχε «κάτι παλαιό», στὸ ὁποῖο ὁ συγγραφέας του δὲν πίστευε πλέον. Σὲ αὐτὸ ὁ P. Fraisse ἀντέδρασε ζητώντας νὰ τὸ διακηρύξει αὐτὸ ὁ ἴδιος ὁ Sartre, γιατί, ἂν δοῦμε τὰ θέματα διατριβῶν ποὺ δίνουν στοὺς μαθητὲς τους οἱ ὑφηγητὲς φιλοσοφίας, διαπιστώνουμε ὅτι σὲ αὐτοὺς τοὺς κύκλους «ἡ θεωρία τοῦ Sartre εἶναι πάντα τῆς μόδας. Ἄν ὁ Sartre καὶ οἱ σαρτρικοί μᾶς ἔλεγαν ὅτι αὐτὸ τὸ νεανικὸ πονημάτιο ἔχει ξεπεραστεῖ, θὰ κερδίζαμε πολὺ χρόνο στὶς τάξεις τῆς φιλοσοφίας καὶ στὰ μαθήματα αὐτοῦ τοῦ πανεπιστημίου [ἡ συνεδρία λάβαινε χώρα στὴ Σορβόνη]» (σ. 66).

Ὁ Fraisse συνέχισε δείχνοντας ὅτι, ἂν ὁ Ravaisson καὶ ὁ Bergson μίλησαν γιὰ τὴ συνήθεια, ἔλα ὅσα γνωρίζουμε σήμερα γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα τὸ χρωστᾶμε στὶς ἐμπειρίες τοῦ ἐργαστηρίου· ὅτι ἂν ὁ Bergson ὑπέβαλε σὲ λαμπρὴ κριτικὴ τὴν ψυχοφυσικὴ, δὲν μᾶς

βαίνει ὑπόψη τῆς ὁλοένα καὶ περισσότερο τὴν συνδρομὴ τῆς ψυχολογίας, τῆς κοινωνιολογίας... (κτλ.), εἶναι γεγονὸς ὅτι ἡ ἔρευνα στὶς διάφορες ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου τείνει σήμερα στὴ Γαλλία νὰ ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία. Εἶναι σαφές, γιὰ παράδειγμα, ὅτι σήμερα οἱ ψυχολόγοι εἶναι πῶς εὐαίσθητοι στὸ μοντέλο ποὺ τοὺς παρουσιάζουν οἱ θετικὲς καὶ φυσικὲς ἐπιστῆμες παρὰ στὴ δυνατότητα νὰ ἐδραιώσουν τὸν γνωστικὸ κλάδο τους στὴ φιλοσοφικὴ προοπτικὴ ποὺ ἀνοίχτηκε ἀπὸ τὴ φαινομενολογία τοῦ Husserl... Ἐξᾴλλου, γνωρίζουμε τὴ θέση ποὺ υἰοθέτησε στὴν ἐθνολογία ὁ C. Lévi-Strauss, ὁ ὁποῖος καταλήγει ἂν ὄχι στὴν ἄρση, τουλάχιστον σὲ ἓνα εἶδος βάλσιμο τῆς φιλοσοφίας μέσα σὲ παρενθέσεις». Ἔτσι τὸ χάσμα ποὺ δημιουργεῖται ἀνάμεσα στὶς ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου καὶ στὴ φιλοσοφία φαίνεται ἀκόμα μεγαλύτερο ἂν ἀποσπάσουμε ἀπὸ αὐτὴ ὀρισμένους γνωστικὸς κλάδους ποὺ, κατὰ παράδοση, ἀποτελοῦσαν μέρη τῆς, ὅπως ἡ ἐπιστημολογία καὶ ἡ λογική... κτλ.

έμαθε τὸ παραμικρὸ γιὰ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὶς αἰσθήσεις πού νιώθουμε καὶ στὰ ἐξωτερικὰ φυσικὰ ἐρεθίσματα, ἐνῶ ἡ ψυχοφυσικὴ ἐξακολούθησε μὲ ἐπιτυχία τὴν ἐργασία της καὶ κατέστησε δυνατὲς πολλαπλὲς ἐφαρμογές· ὅτι ὁ Merleau-Ponty πραγματεύτηκε τὴ σταθερότητα τῶν μεγεθῶν μιλώντας «ἐπιδέξια γιὰ τὶς ἐργασίες μας, ἀλλὰ χωρὶς νὰ συνεισφέρει τίποτα τὸ νέο» κτλ.

Ὅσο γιὰ τὸν Y. Galifret, μνημόνευσε τὴ θεωρία τοῦ Bergson γιὰ τὴ μνήμη, «τὴν ὁποία εὐτυχῶς ποτὲ δὲν ἔλαβε ὑπόψη της ἡ νευροφυσιολογία» (σ. 76) καὶ ξαφνιάστηκε μαζὶ μὲ τὸν Fraisse ἐπειδὴ οἱ παρόντες φιλόσοφοι «ξεμπερδεψαν γοργὰ μὲ τὴν φιλοσοφικὴ ψυχολογία, πού θὰ ἔπρεπε ἐντούτοις νὰ βρίσκεται στὸ κέντρο τῶν συζητήσεών μας· θὰ προσθέσω ὅτι ἂν κανεὶς δὲν ἀναλαβαίνει τὴν ὑπεράσπισή της, αὐτὸ πιθανῶς συμβαίνει ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ ψυχολογία δὲν εἶναι ὑπερασπίσιμη» (σ. 68).

Συνοπτικά, ἐνῶ ἡ δημόσια συζήτηση, ἀπὸ τὴν ὁποία παίρνω αὐτὰ τὰ ἐρανίσματα, ἔπρεπε νὰ ἀναφέρεται στὴν «ψυχολογία καὶ στὴ φιλοσοφία» καὶ σὲ μιὰν ἀπάντηση στὶς κριτικὲς ὅπου εἶχα ὑποβάλει τὴν φιλοσοφικὴ ψυχολογία, τὸ μόνο πού πρόκυψε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν φιλοσόφων, ἦταν μιὰ παρατήρηση τοῦ Ricoeur πού θύμιζε ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ψυχολογία δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐργαστεῖ χωρὶς μιὰ φιλοσοφικὴ προβληματικὴ πού μᾶς ἐπαναφέρει στὸ ζήτημα τοῦ «νοήματος». Σὲ αὐτὸ φρονῶ ὅτι πρέπει νὰ ἀπαντήσουμε διαστέλλοντας τὸ ὑποκείμενο-ψυχολόγο, ὡς κατασκευαστὴ τῆς ἐπιστήμης του, ἀπὸ τὸ οἰοδῆποτε ἀνθρώπινο ὑποκείμενο πού γίνεται ἀντικείμενο τῶν μελετῶν τοῦ ψυχολόγου. Τὸ ὑποκείμενο-ψυχολόγος κατασκευάζει ἀπὸ μόνο του τὴν ἐπιστημολογία του σὲ συνάρτηση μὲ τὶς προόδους ἢ τὶς κρίσεις τοῦ γνωστικοῦ κλάδου, μὲ τὸν ὁποῖο καταπιάνεται, καὶ προπάντων σὲ συνάρτηση μὲ τὶς διεπιστημονικὲς σχέσεις, πρὸς τὶς ὁποῖες εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ στραφεῖ ὀλοένα καὶ περισσότερο· δὲν ὑπάρχει λοιπὸν καμιὰ ἀνάγκη γιὰ μιὰ φιλοσοφικὴ παρέμβαση σὲ ἓνα ἐπίπεδο πού θέλει νὰ εἶναι ἀνώτερο γιὰ νὰ κατασκευάσει μιὰν ἐπιστημικὴ ὀλότητα, ἐπειδὴ ἡ τελευταία δουλεύεται ἀπὸ μόνη της σὲ συνάρτηση μὲ τὴν αὐξοῦσα περιπλοκότητα τῶν ἐρευνῶν καὶ τῆς στοχαστικῆς προόδου πού αὐτὲς συνεπάγονται· ἐνὸςω πρόκειται γιὰ τὸ ἐπιστημονικὸ «νόημα»,

οί έπιστῆμες έπαρκοῦν και διασφαλίζουn από μόνες τους τόν «στοχασμό» τους.

“Όσο για τὸ ἀνθρώπινο ὑποκείμενο ἐν γένει, ἡ ὑπόθεση εἶναι ἐντελῶς διαφορετική, γιατί δίνει στὸν ἑαυτό του κάθε λογῆς κανονιστικές ἀρχές, γνωστικές, ἠθικές κτλ., στρατεύεται και προσδίδει σὲ ὅλες ἓνα «νόημα» ἀπὸ σκοπιές ζωτικές, κοινωνικές ἢ προσωπικές καθὼς ἐπίσης και ἐπιστημονικές. Ἄν εἶναι λοιπὸν ἐπιτρεπτό νὰ προσδώσουμε στὴ σημασία τοῦ «νοήματος» μιὰ σφαιρική ἔννοια, αὐτὸ συμβαίνει για τὸ «μέσο» ἀνθρώπινο ὑποκείμενο. Μόνον ποῦ θὰ πρέπει νὰ ἐπιμείνουμε ἔντονα στὸ γεγονός ὅτι τὸ ἴδιο τὸ ὑποκείμενο, στίς διυποκειμενικές ἄλλωστε σχέσεις του ὅπως και στὴν ἰδιάζουσα αὐθορμησία του, εἶναι πηγὴ αὐτῶν τῶν νοημάτων, και ὄχι ὁ φιλόσοφος οὔτε ὁ ψυχολόγος. Τὸ ζήτημα ποῦ τίθεται τότε εἶναι νὰ δοῦμε ποιός εἶναι ἰκανότερος νὰ προσφέρει τὴ θεωρία τοῦ «νοήματος» στὴν ἀνθρώπινη σημασία του: ὁ φιλόσοφος ποῦ βλέπει τὰ πράγματα ἀφ’ ὑψηλοῦ ἢ ὁ ψυχολόγος και ὁ ψυχοκοινωνιολόγος, τοῦ ὁποῖου τὸ ἐπάγγελμα εἶναι νὰ ἀναζητᾶει νὰ καταλάβει πῶς τὸ ὑποκείμενο (τὸ ἀνθρώπινο ὑποκείμενο και ὄχι αὐτὸς ὡς ψυχολόγος) ἐπεξεργάζεται αὐτὲς τίς κανονιστικές ἀρχές; Στὸν τομέα τῶν γνωστικῶν κανονιστικῶν ἀρχῶν, πιστεύουμε ὅτι μάθαμε περισσότερα πράγματα μελετώντας πῶς τὸ «νόημα» τῶν ὀρθολογικῶν ἐνεργημάτων ἀναπτύσσεται ἀπὸ τὴ γέννηση μέχρι τὴ μεγάλη ἡλικία παρὰ συμβουλευόμενοι τίς φιλοσοφικές ἐπιστημολογίες. Γιατί θὰ ἦταν διαφορετικά τὰ πράγματα ἀναφορικά με τὰ διάφορα εἶδη «νοημάτων» ποῦ δὲν εἶναι ἀποκλειστικῶς ἐπιστημικά;

Σὲ μιὰ συζήτηση στὸ Κέντρο Εὐρωπαϊκῶν Μελετῶν ἢ Jeanne Hersch δήλωσε τὰ ἀκόλουθα: «Γιὰ ὅσους στρέφονται στὸ καθαρὰ ἐμπειρικό ἐπίπεδο και για παράδειγμα θέλουn νὰ μειώσουν τὸν ἀνθρώπο σὲ ἀντικείμενο ἀντικειμενικῶν μελετῶν ψυχολογικῆς ἢ βιολογικῆς ἢ κοινωνιολογικῆς ὑφῆς, ἢ ἔκφραση ‘ὄλοι οἱ ἀνθρώποι εἶναι ἴσοι’ κατὰ τὴ γνώμη μου δὲν ἔχει κανένα νόημα». ¹ Ἄν αὐτὴ ἢ γνώμη σκοπεύει νὰ μᾶς συμβουλεύσει νὰ μὴν ἐπιτάσσουμε κανονιστικές ἀρχές πάνω σὲ αὐτὴ τὴν ἰσότητα στὸ ὄνομα βιοψυχοκοι-

1. *L'Europe et le Monde*, τ. XI, 1966, σ. 44.

νωνιολογικῶν θεωρήσεων, εἶναι καλόδεκτη, γιατί ἴσως ὑπάρχουν ἀκόμα, σὲ ὀρισμένες περιοχές, «κοινωνικοὶ ψυχολόγοι» ποὺ σκέπτονται ἔτσι. Ἄν ἀντίθετα σημαίνει ὅτι, ἀφοῦ οἱ ἄνθρωποι αἰσθάνονται δραστήριοι, ἐλεύθεροι καὶ ὑπεύθυνοι καὶ ἀποδίδουν μιὰν ἀξία ἢ ἓνα ἰδιαίτερο «νόημα» στὴν ἰδέα τῆς ἰσότητος, ὁ φιλόσοφος εἶναι περισσότερο ἱκανὸς ἀπὸ ἐμᾶς νὰ καταλάβει πῶς τὸ ὑποκείμενο ἔφτασε μέχρις ἐδῶ, τότε ἐπιβάλλεται προσοχή: αὐτὸς ποὺ δημιουργεῖ τὸ «νόημα» δὲν εἶναι ὁ φιλόσοφος, ἀλλὰ ὁ ἄνθρωπος ὡς ὑποκείμενο. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει γιατί νὰ ὑπάρχει ὁ φιλόσοφος; Ἀντίθετα, οἱ ἔντιμοι ψυχολόγοι ἢ κοινωνιολόγοι, πού, χωρὶς νὰ θέλουν νὰ ἐπιτάξουν τίποτα ὑπὲρ ἢ κατὰ τῆς ἰσότητος, μελετοῦν τὸν τρόπο ποὺ αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ μιὰν μὴ ἔμφυτη τάση, ἀλλὰ ἐπιβάλλεται μὲ αὐξοῦσα ἰσχὺ στὴ διάρκεια ὀλόκληρης τῆς ἀνάπτυξης τοῦ παιδιοῦ ἢ ὀρισμένων κοινωνιῶν, θὰ καταφέρουν ἴσως νὰ προσκομίσουν ὀρισμένες ἀπροσδόκητες πληροφορίες γι' αὐτὴν τὴν κανονιστικὴ ἀρχὴ ἀντὶ νὰ μᾶς λένε σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο αὐτὸ ποὺ καθένας γνωρίζει ἀπὸ τὰ πρὶν (ἐφόσον ὅλοι εἴμαστε ὑποκείμενα καὶ πασχίζουμε μάλιστα νὰ «στοχαστοῦμε»).

IV. Ἐρχομαι τώρα στὸ πιὸ παρακινδυνευμένο μέρος τῆς μελέτης μου, δηλαδή στὸ πέμπτο κεφάλαιο, ὅπου ἐπιδίωξα νὰ δεῖξω μὲ καθορισμένα παραδείγματα ποῦ μπορεῖ νὰ ὀδηγηθοῦν οἱ φιλόσοφοι ὅταν προσπελάζουν τὰ ἐμπράγματα προβλήματα μὲ μιὰ μέθοδο ἀπλοῦ στοχασμοῦ καὶ χωρὶς αὐτὴ τὴν πληροφόρηση ποὺ ὠθεῖ τοὺς πειραματιστὲς νὰ ἐλέγχουν τὰ πάντα, ἀκόμα καὶ τίς ὑποθέσεις ποὺ φαίνεται νὰ ἐπιβάλλονται μὲ ἄμεση ἀπαγωγὴ ξεκινώντας ἀπὸ ἤδη ἐπαληθευμένα γεγονότα. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν πλευρὰ, ἔκρινα ὅτι ἔπρεπε ἐνίοτε νὰ ὑπείσέλθω σὲ λεπτομέρειες, γιατί δὲ χρησιμεύει σὲ τίποτα νὰ ἀρκούμαστε στὴν χοντρικὴ ὑπογράμμιση τῶν κινδύνων καθαρὰ στοχαστικῶν περιηγήσεων σὲ ἐρωτήματα σχετικὰ μὲ τὴν ἐμπειρία: ἐξετάζοντας ἀπὸ πιὸ κοντὰ τίς ἀρθρώσεις μιᾶς ἐπιχειρηματολογίας βλέπουμε τὸν βαθμὸ εὐστάθειας ποὺ ἔχει. Σχετικὰ μὲ αὐτὸ χρησιμοποίησα ὀρισμένες συζητήσεις, στίς ὁποῖες εἶχα ἀναμιχθεῖ ἐπειδὴ ἐπρόκειτο γιὰ γεγονότα ποὺ γνώριζα ἰδιαίτερα. Μὲ κατηγορήσαν στὴν προκείμενη περίπτωσι ὅτι τὰ ἔβαλα κυρίως μὲ Ἑλβετοὺς συμπατριῶτες καὶ ὅτι ἀνοιξά πόλεμο μὲ κοντινοὺς συναδέλφους. Ἡ

ἀλήθεια είναι ότι δὲ βλέπω γιατί θὰ ἦταν παράξενο νὰ ἀπαντήσω πάνω σὲ ζητήματα πού τέθηκαν δημοσίως ὑπὸ συζήτηση, προπάντων ἂν ἡ συζήτηση, τῆς ὁποίας ὑπήρξαμε ἀντικείμενο, μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει στὸ νὰ δείξει πῶς οἱ φιλόσοφοι προσπελάζουν τὰ ζητήματα τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἐπαλήθευσης. Ὡστόσο ἐξετάζοντας ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ἀντιδράσεις πού προκάλεσαν οἱ ἀπαντήσεις μου (μὲ κάποια ζωηρότητα ὕφους, τὸ ἀναγνωρίζω, πού ἄγγιξε τὰ ὅρια τῆς αὐθάδειας), διαπίστωσα προπάντων αὐτὸ τὸ ἀκόμα ἀρκετὰ γενικὸ γεγονὸς, πού πιθανῶς εἶναι διδακτικὸ νὰ ἐπισημάνουμε: τὸ κοινὸ θεωρεῖ φυσικότατο φαινόμενο ὅτι οἱ φιλόσοφοι ἐπιδίδονται στὴν κριτικὴ ἑνὸς πειραματικοῦ ἀποτελέσματος, λὲς καὶ τὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο τοῦ στοχασμοῦ τους τοὺς εἶδνε ἕνα δικαίωμα καθολικοῦ βλέμματος, ἐνῶ, ἂν ὁ ἄνθρωπος τῆς ἐπιστήμης ἢ ὁ ψυχολόγος, τὰ συμπεράσματα τῶν ὁποίων ἀντιμετωπίστηκαν ὡς «ιδιαιτέρως ἐπικίνδυνα» ἢ κατηγορήθηκαν γιὰ «κενὴ καθολικότητα», ἐπιτρέψει στὸν ἑαυτό του νὰ ἀντιδράσει θέτοντας ὑπὸ ἀμφιβολία τὴν ἴδια τὴ μέθοδο ἐξέτασης ἢ συζήτησης τῶν φιλοσόφων, τότε ἔχουν τὴν τάση νὰ βλέπουν σὲ αὐτὸ μιὰν ἀνησυχητικὴ ἀντιστροφή τῶν θέσεων καὶ τῶν ἀξιών, ὅταν δὲν ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος πνευματικοῦ ἐγκλήματος καθοσιώσεως.

Ἴσως νὰ εἶναι χρήσιμο νὰ ἀρχίσουμε, μολοντί ἀκόμα δὲν πρόκειται γιὰ «γεγονότα», ἀλλὰ πάντα γιὰ τὴ θέση τοῦ φιλοσόφου ἀπέναντι στὴν ἐπιστῆμην ἔν γένει, μνημονεύοντας μιὰν ἐνδιαφέρουσα ἀντίρρηση, τὴν ὁποία μοῦ ἐξέφρασαν σχετικὰ μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ F. Brunner, ὁ θεοκεντρισμὸς τοῦ ὁποίου καὶ οἱ κάπως ἐπιπόλαιοι ἰσχυρισμοὶ πάνω στὸν «ἀφελὴ νατουραλισμὸ τῆς ἐπιστήμης» μὲ ὤθησαν φυσιολογικὰ νὰ μιλήσω γιὰ «μπρουνεροκεντρισμὸ» σὲ μιὰ μικρὴ ὑποσημείωση πού ὀφθαλμοφανῶς ἦταν περισσότερο σκωπτικὴ παρά σοβαρὴ. Ὁ Brunner, πού εἶναι εὐχαρὶς ἄνθρωπος, ἀντέδρασε μὲ πνεῦμα, καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς ὑπερασπιστὲς του διατύπωσε τὸ ἀκόλουθο γενικὸ πρόβλημα: «Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μεταφυσικὴ (ἐννοούμενη μὲ αὐτὸ τὸ νόημα) δὲν εἶναι ὑπόθεση ὄλων τῶν ἀνθρώπων, δὲν μᾶς ἐξουσιοδοτεῖ νὰ συμπεράνουμε ὅτι δὲν ἀποτελεῖ γνώση. Καὶ τὰ ἀνώτερα μαθηματικὰ εἶναι προνόμιο ἑνὸς περιορισμένου ἀριθμοῦ ἀνθρώπων. Γιατί νὰ μὴν δεχτοῦμε ὅτι χρειάζονται ἰκανό-

τητες για να είναι κανείς μεταφυσικός όπως χρειάζονται για να είναι κανείς μαθηματικός;». Όντως εδώ υπάρχει ένα πρόβλημα, του οποίου η προτεινόμενη λύση μπορεί από τη φύση της να εξηγήσει γιατί ο μεταφυσικός νιώθει το δικαίωμα να μιλήσει από ύψηλου για τις επιστήμες, τις οποίες εντούτοις δε γνωρίζει καλά. Παραμένει όμως η δυσκολία να εξηγήσουμε γιατί, αν δεν έχω τις απαιτούμενες ικανότητες για να καταλάβω τις μαθηματικές και φυσικές θεωρίες, εντούτοις δεν τις θέτω σε αμφιβολία, ενώ οι μεταφυσικές του Άγιου 'Ανσέλμου ή του F. Brunner μπορεί να με αφήσουν αμήχανο. Συνεπώς, πέρα από το πρόβλημα της ικανότητας, παρεμβαίνει ένα ζήτημα πίστης, και το ίδιο το γνώρισμα μιᾶς πίστης είναι να μην εμφανίζεται σαν γνώση σε όσους δεν τη συμμερίζονται. Πρέπει λοιπόν να δεχτούμε ότι αυτή η ίδια ή πίστη χαρακτηρίζει την υποτιθέμενη ικανότητα; 'Αλλά το παράδειγμα του Kant δείχνει ότι μπορούμε να περάσουμε από τον δογματισμό στον κριτικισμό διατηρώντας τις πεποιθήσεις μας, μολονότι τροποποιούμε τις επιστημολογικές τους θέσεις. Και προπαντός, συνδέοντας ικανότητα και πίστη, καταλήγουμε σε μιὰ πυραμίδα συστημάτων, της οποίας όρισμένοι προνομιοῦχοι κατέχουν την κορυφή, ενώ άλλοι δεν μπορούν να ύψωθούν πάνω από τη βάση: ασφαλῶς κάποιος λόγος θα υπάρχει που οι συγγραφείς, οι όποιοι φυτοζωούν σε αυτό το επίπεδο, διακινδυνεύουν εν προκειμένω να νιώσουν απέναντι στους πρώτους την εντύπωση που με κάποια εμπάθεια χαρακτήρισα μπρουνεροκεντρισμό.

Όσο για τον R. Ruyer, μου έστειλε ένα μακροσκελές γράμμα που με γέμισε σύγχυση και θαυμασμό για την αντικειμενικότητα και τη γενναιοδωρία του. "Αν τον καταλαβαίνω καλά, έχουμε από κοινού τή διπλή πεποίθηση του ανέφικτου μιᾶς ειδικά φιλοσοφικής γνώσης και της αναγκαιότητας να ερευνηθούν οι πηγές του «υποκειμένου» στο βιολογικό επίπεδο. 'Ετούτο το ζωνηρό συναίσθημα της αλληλεγγύης του βιολογικοῦ και του ψυχοδιανοητικοῦ στοιχείου τον κάνει να μιλάει για απόλυτους «τομεῖς», με τήν έννοια ότι δεν θα είχαν ανάγκη έναν παρατηρητή ή έναν έξωτερικό παράγοντα για να γίνουν αντιληπτοί κτλ. Γιατί όμως, παρά τή συμπάθεια που δεν μπορεί κανείς να μη νιώσει για τὸ σχέδιο ψυχοβιολογικῆς σύν-

θεσης που έμψυχώνει το έργο του Ruyet, ο πειραματιστής δεν κατορθώνει κι αυτός να αποφύγει μιάν όρισμένη άνησυχία όταν βλέπει στη συνέχεια να άναιρούνται τόσο γοργά τα στάδια που οδηγούν από την άμοιβάδα στον ανθρώπινο έγκέφαλο; Διαβάζοντας το όμορφο γράμμα του Ruyet, είχα τον πειρασμό, και το λέω έδω με κάθε ειλικρίνεια, να δηλώσω σε αυτόν τον έπίλογο ότι δεν κατάλαβα τίποτα άπ' όσα έγραφε και ότι λέει την άλήθεια. 'Ακόμα άναρωτιέμαι για τις πρωταρχικές αίτίες που με έμποδίζουν. 'Ισως (και δεν άποκλείεται να βρίσκεται έδω ή πιό συχνή αίτία του τραγικού διαζυγίου άνάμεσα στους φιλοσόφους και στους πειραματιστές) άπλώς ο R. Ruyet γνωρίζει ήδη τί είναι το «ύποκειμένο», ενώ έμεις έξακολουθούμε να το άναζητούμε.¹ 'Αραγε το ιδιάζον του ύποκειμένου είναι σε όλα τα στάδια να γνωρίζει τον έαυτό του ή να τον παρατηρεί ή έδω έχουμε να κάνουμε με μιάν πολύ παράγωγη συμπεριφορά, σε σχέση με εκείνο που κάνει, χωρίς να μπορεί να ξέρει ακόμα ότι το κάνει; Σχεδόν σε κάθε σελίδα του έργου του γεννιούνται παρόμοιες άμφιβολίες.

'Η συζήτησή μου με τον R. Schaerer τέλειωσε, αν μπορώ να εκφραστώ έτσι, όμορφα (και μπορώ να το πω, γιατί αυτό όφείλεται άποκλειστικά σε αυτόν). Μετά από μιá συνέχιση του διαλόγου στο *Journal de Genève*, στο όποιο γράφει μόνιμα τη φιλοσοφική χρονογραφία, ο Schaerer τον περάτωσε με ένα σύντομο άρθρο που ίκανοποιεί όλους μας. 'Από τη μιá μεριά άρνεϊται στον φιλόσοφο αμέ

1. «'Ο έρευνητής που άρχίζει ένα πείραμα, λέει με το δικιο του ο Gailfret (*Raison présente*, I, σ. 69) άγνοεί που θα τον οδηγήσει αυτό το πείραμα, έλπίζει να επαληθεύσει την ύπόθεσή του, συνάμα όμως εύχεται το άπρόσμενο, το παράδοξο, το σπέρμα μιās νέας ύπόθεσης πλουσιότερης σε έξηγητική άξία. Οι περιπέτειες αυτού του έγχειρήματος είναι τα στοιχεία ενός διαλόγου, στον όποιο, αν αυτός που ρωτάει είναι ο έρευνητής, το πείραμα είναι εκείνο που έχει τον τελευταίο λόγο. Μου φαίνεται ότι τα έγχειρήματα του φιλόσοφου έχουν όλωσδιόλου διαφορετικό χαρακτήρα και ότι οι διαδικασίες έχουν σχεδόν άντιστραφεί. Συχνότατα ο φιλόσοφος δίνει την εντύπωση ότι ξεκινάει από το συμπέρασμα και ότι πασχίζει με όση γίνεται δεξιότητα στην έκφραση να κάνει τους άλλους να το συμμεριστούν. Δέν πρόκειται για προσεγγιστικά βήματα προς την άλήθεια. "Απαξ και παρθεϊ μιá άπόφαση, το ζήτημα είναι να την υπερασπιστούμε...».

ένα κατηγορηματικό ὄχι» ... «τὸ δικαίωμα νὰ παρεμβαίνει στὰ ἐμπράγματα ζητήματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐξειδικευμένη ἐπιστήμη»· ἀλλὰ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, συνάγει ὅτι κάθε ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα ἐγγράφεται «μέσα σὲ ἓνα εὐρύτερο σύμπαν, ποὺ εἶναι ἐκεῖνο τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς, τοῦ νοήματος τῆς ζωῆς, τῶν ἔσχατων σκοπῶν» καὶ τὸ ὁποῖο, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε μὲ μιὰ λέξη, θέτει ἀναγκαῖα τὸ πρόβλημα τοῦ «νοήματος». Παραπάνω ἀναφερθήκαμε ἐπαρκῶς σὲ αὐτὸ τὸ ζήτημα (στὸ II), ὥστε νὰ μὴν ἐπανέλθουμε διόλου, πόσο μᾶλλον ποὺ ὁ Schaerer ἀναφέρεται ἐδῶ ρητὰ στὸ ζωτικὸ καὶ ὄχι ἐπιστημολογικὸ «νόημα».

Στὸ πέμπτο κεφάλαιο ἀνέφερα καὶ ἄλλα παραδείγματα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ τὸ σχετικὸ μὲ τὴν περιπέτεια ποὺ εἶχε ὁ Bergson ἀναφορικὰ μὲ τὴ θεωρία τῆς σχετικότητας. Αὐτὰ δὲν συνάντησαν τὴ γενικὴ ἐπιδοκιμασία, καὶ ἓνας ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας μοῦ ἀπάντησε ὅτι ὁ Bergson ἔδειξε μεγάλη πνευματικὴ ἐντιμότητα ἀφαιρώντας τελικὰ τὸ βιβλίο του ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῶν Ἀπάντων. Θὰ ἦταν ἄκαιρο νὰ ἀνοίξουμε καὶ πάλι τὴ συζήτηση καὶ νὰ εἰσαγάγουμε διακρίσεις ἀνάμεσα στὴν ἐξ ἀνάγκης ἐντιμότητα καὶ στοὺς αὐθόρμητους ἐνδοιασμούς. Θὰ ἤθελα μόνο νὰ σημειώσω ὅτι, σχετικὰ μὲ αὐτὲς τὶς ἀναμειξίεις τῆς φιλοσοφίας στὰ ἐμπράγματα προβλήματα, δέχτηκα πολὺ περισσότερες ἐπιδοκιμασίες ἀπ' ὅ,τι περίμενα ἀπὸ τὴ μεριά ὀρισμένων φιλοσόφων ποὺ εἶχαν πλήρη συνείδηση τῶν σημερινῶν κινδύνων στὰ πιδὸ διαφορετικὰ πεδία (ἀπὸ τὴ Σορβόννη ὡς τὸ παπικὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ρώμης). Μποροῦμε λοιπὸν νὰ εὐελπιστοῦμε, ὅταν οἱ φαινομενολογικὲς καὶ ὑπαρξιστικὲς μὸδες θὰ ξεφτίσουν, γιὰ μιὰν ἀνανέωση τῶν ἐπαφῶν ἀνάμεσα στὴ φιλοσοφία καὶ στὶς ἐπιστῆμες.

Τὸ μεγάλο φάρμακο ἐνάντια στὴν αὐταπάτη τοῦ κατευθυντήριου ἢ τουλάχιστον συνθετικοῦ ρόλου, ποὺ ὀρισμένες φιλοσοφίες θὰ ἤθελαν ἀκόμα νὰ παίξουν, εἶναι ἄλλωστε ἡ αὐξοῦσα ἀνάπτυξη τῶν διεπιστημονικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὶς ἐξειδικευμένες ἐπιστῆμες. Ὅντας συνήθεις ἐδῶ καὶ πολὺ καιρὸ μέσα στὸν χῶρο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, αὐτὲς οἱ ἀλληλοσυνδέσεις πολλαπλασιάζονται ὁλοένα καὶ περισσότερο ἀνάμεσα στὶς ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου, καὶ μποροῦμε νὰ εἶμαστε βέβαιοι ὅτι κάθε διεπιστημονικὴ πρόοδος σὲ ἓνα

ζήτημα, τὸ ὁποῖο οἱ δυνατότητες μιᾶς ιδιαίτερης ἐπιστήμης δὲν ἀρκοῦν νὰ τὸ λύσουν, θὰ σημειώσῃ μιὰν ὀπισθοχώρηση τῶν ἀπλῶς «στοχαστικῶν» θεωρήσεων πρὸς ὄφελος πειραματικῶν ἢ θετικῶν ἐρευνητῶν. Μπορεῖ νὰ εἶναι γόνιμο νὰ ἐπισημάνουμε ὡς παράδειγμα ὅτι μετὰ ἀπὸ ἓνα συνέδριο γαλλόφωνων συγγραφέων ἀφιερωμένο στὴ γλῶσσα (Γενεύη 1966), ἔγινε μιὰ συζήτηση γιὰ τὰ δύο ἐπίπεδα σημασίας πού διακρίνει ὁ Benveniste. Ὁ γλωσσολόγος R. Codé κατέληξε τότε μὲ αὐτὰ τὰ λόγια:¹ «Σήμερα οἱ γλωσσολόγοι ἐνδιαφέρονται κυρίως γιὰ τὸ σύστημα, δηλαδὴ γιὰ τὸν πρῶτο βαθμὸ σημασίας. Ἀναφορικά μὲ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν πρῶτο στὸν δευτερο² τὸ φῶς θὰ ἔρθῃ, καθὼς νομίζω, ἀπὸ τὴν πειραματικὴ ψυχολογία. Ὅσο γιὰ τοὺς φιλοσόφους, ἀμφιβάλλω ἂν ἔχουν νὰ ποῦν κάτι σοβαρὸ πάνω στὸ θέμα». Μὲ αὐτὸ τὸ παράθεμα δὲν θέλουμε νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὸς ἀναγκαστικά θὰ πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἀπολογισμὸς κάθε φιλοσοφικοῦ συνεδρίου...

V. Εἶναι καιρὸς νὰ κλείσουμε αὐτὴ τὴν ἀναδρομικὴ σύνοψη ἐνὸς μικροῦ βιβλίου, τὸ ὁποῖο ἴσως ἐπαρκεῖ ἀπὸ μόνο του, ἀλλὰ τοῦ ὁποίου ὁ συγγραφέας ἀντιλήφθηκε καλύτερα τίς ἐλλείψεις καθὼς καὶ τὴν ἔγκυρη πρόθεση ἀφοῦ πρῶτα εὐεργετήθηκε ἀπὸ πολλαπλὲς ἀντιδράσεις ἀρκετῶν ἀναγνωστῶν πού εἶχαν τὴν καλοσύνη νὰ ἐκφράσουν τὴ σκέψη τους.

Αὐτὴ τὴν κατακλείδα θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν ἀναπτύξω στὸ ἴδιο τὸ ἀρχικὸ μου κείμενο, γιὰτὶ ἐκεῖ διηγόμουν τὴν βιωμένη μου ἐμπειρία καὶ καθέννας μπορεῖ νὰ δεῖ στὴν ἀφήγησή μου ἐκεῖνο πού πράγματι πῆρα ἀπὸ τὴν φιλοσοφικὴ μου ἐκπαίδευση: ἀπὸ αὐτὴ ἀντλήσα τὴ γενικὴ προβληματικὴ τῆς ἐργασίας πού κατάφερα νὰ προσφέρω στὴ συνέχεια καὶ αὐτὸ εἶναι ἓνα σημαντικότερο χρέος, τὸ ὁποῖο ἀρμόζει νὰ ὁμολογήσω· μόνο πού — καὶ σὲ αὐτὴ τὴ δευτέρῃ ἐποψῇ ἐπέμεινα κυρίως, γιὰτὶ εἶναι λιγότερη αὐτονόητη — δὲν μπόρεσα νὰ ζυγώσω στὴ λύση τῶν προβλημάτων πού εἶχαν τεθεῖ παρὰ ἐγκαταλείποντας τίς στοχαστικὲς μεθόδους τῆς φιλοσοφίας γιὰ νὰ

1. *Journal de Genève*, 13 Σεπτ. 1966, σ. 13.

2. Βλ. τὰ προβλήματα τῆς λαλιᾶς σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὴ γλῶσσα.

στηριχτῶ στήν ἐμπειρία καί στήν λίγο-πολύ τυποποιημένη ἀπαγωγή.

Ἄλλά στίς γενικές τῆς γραμμῆς μιᾶ βιωμένη ἐμπειρία δὲν ἔχει τίποτα τὸ πρωτότυπο: δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀντανάκλαση τῶν ρευμάτων πού ὑπάρχουν μέσα στὸ περιβάλλον ὅπου διαμορφώνεται κανεῖς. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν καμιὰ προφύλαξη, τὴν ὁποία πρέπει νὰ πάρουμε γιὰ νὰ γενικεύσουμε τὴν ἐμβέλεια τῶν δύο προηγούμενων διαπιστώσεων. Ὄντως, ὁλόκληρη ἡ ἱστορία τῆς ζωντανῆς φιλοσοφίας εἶναι ἐκεῖνη τῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἐγείρονται ἀπὸ τὸν στοχασμὸ καί δὲν λύνονται ἀπὸ αὐτόν· καί ὅσα ἔχουν λάβει μιὰ λύση ἔπρεπε νὰ περάσουν πρῶτα ἀπὸ τὴν φιλοσοφικὴ περιοχὴ σὲ ἐκείνη τῶν ἐξειδικευμένων ἐπιστημῶν, οἱ ὁποῖες ἀπέρρευσαν ἀπὸ τὴν πρώτη μὲ προοδευτικὲς διαφοροποιήσεις. Προσπάθησα νὰ δώσω μερικὰ σχετικὰ παραδείγματα στὸ δεύτερο κεφάλαιο. Στὸ ἄρθρο πού ἀνέφερα παραπάνω, ὁ J.-Cl. Piguet προσκομίζει ἕνα ἄλλο παράδειγμα πού εἶναι ἐξαιρετικὸ: τὸ παράδειγμα τοῦ «συνεχοῦς» πού προέβλεψε ὁ Νικόλαος Κουζάνος, ἀλλὰ κατέδειξε μόνον ὁ Leibniz στίς μαθηματικὲς του ἐργασίες.¹

Μὲ ἕνα λόγο, ἡ φιλοσοφία θέτει προβλήματα χάρις στὴ στοχαστικὴ τῆς μέθοδο, ἀλλὰ δὲν τὰ λύνει, γιὰτὶ ὁ στοχασμὸς δὲν διαθέτει μόνος του τὰ ὄργανα τῆς ἐπαλήθευσης. Οἱ ἐπιστῆμες, μὲ τίς μεθόδους πειραματισμοῦ καί ἀπαγωγῆς, λύνουν ὀρισμένα προβλήματα καί διατυπώνουν ἀκατάπαυστα νέα, ἀλλά, χωρὶς τὴν ἀρχικὴ

1. «Ἡ γενικὴ ἰδέα τοῦ κ. Piaget εἶναι ὅτι στὴν καλύτερη περίπτωση ἡ φιλοσοφία μπορεῖ νὰ ὑπηρετήσει τὴν ὑπόθεση τῆς ἐπιστήμης μὲ δύο τρόπους: προληπτικὰ καί στοχαστικὰ. Μὲ τὸν πρῶτο τρόπο, ἡ φιλοσοφία προκαταλαμβάνει ὀρισμένα ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα προβλέποντάς τα ἐνορατικὰ· ἔτσι ὁ Νικόλαος Κουζάνος... ὑποστηρίζει τὴν συνέχεια στὴ φύση, ἀλλὰ ἐναπόκειται στὸν Leibniz (στὸν μαθηματικὸ Leibniz) νὰ ὑπολογίσει αὐτὸ τὸ συνεχὲς μὲ τὴν ἐπινόηση τοῦ ἀπειροστικοῦ λογισμοῦ. Ἄλλο ἄλλο πράγμα εἶναι νὰ βεβαιώνεις ἀπλῶς τὴν συνέχεια, κατὰ κάποιον τρόπο ὡς 'πνευματικὴ θέαση' (μεγαλοφυῆ ἔστω), καί ἄλλο πράγμα νὰ τὴν ὑπολογίζεις, ἐπινοώντας ταυτόχρονα ὄχι μόνον τὸν ἀπειροστικὸ λογισμό, ἀλλὰ ὅλη τὴν μοντέρνα δυναμικὴ στὴ μηχανικὴ. Στὴν πρώτη περίπτωση ἔχουμε μόνον τὴν πρόληψη μιᾶς γνώσης (πού ἄλλοι θὰ πραγματοποιῶσουν στὴν ἐπιστήμη), ἐνῶ στὴ δεύτερη περίπτωση ἔχουμε τὴν ἐμπρακτὴ γνώση, τὴν κατακτημένη καί ἐλέγξιμη», *loc. cit.*, σ. 52.

ώθηση που όφείλεται στον συνολικό στοχασμό· αναμφίβολα, χωρίς τις συνεχείς παρωθήσεις που όφείλονται στον διαρκή στοχασμό τὰ επιστημονικά προβλήματα πιθανότατα θά ἦσαν πιό περιορισμένα, πράγμα ἄλλωστε που δὲ σημαίνει ὅτι θά συμμορφώνονταν μὲ τὸ κίβδηλο ιδεῶδες που ἤθελαν νὰ τοὺς προσδώσουν ὁ θετικισμὸς καὶ ὁ ἐμπειρισμὸς. Δὲν ἔχει καμιά σημασία ἂν ἀποκαλοῦμε φιλοσοφία ἐκείνη τῶν φιλοσόφων ἢ ἐπίσης ἐκείνη τῶν σοφῶν που «στοχάζονται» καὶ ἂν ἀποκαλοῦμε ἐπιστήμη ἐκείνη τῶν μεγάλων ἐπιστημόνων ἢ ἐπίσης ἐκείνη τῶν μεγάλων φιλοσόφων που ἤξεραν νὰ πειραματίζονται καὶ νὰ σκέπτονται ἀπαγωγικά (βλ. τὸ κεφ. II): τὸ οὐσιῶδες εἶναι ἡ τριλογία στοχασμὸς × ἀπαγωγή × πειραματισμὸς, ὅπου ὁ πρῶτος ὅρος ἐκπροσωπεῖ τὴν εὐρετικὴ λειτουργία καὶ οἱ δύο ἄλλοι τὴ γνωστικὴ ἐπαλήθευση, που μόνο αὐτὴ συγκροτεῖ τὴν ἀλήθεια.

Ἀπομένουν ὅμως τὰ προβλήματα που ἡ ἐπιστήμη δὲν κατορθώνει νὰ λύσει εἴτε προσωρινὰ εἴτε, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, μὲ μιὰ προσωρινότητα που τείνει ἀναμφίβολα νὰ γίνῃ ὀριστικὴ. Ἄλλὰ αὐτὰ τὰ προβλήματα μπορεῖ νὰ ἔχουν ζωτικὴ σπουδαιότητα καὶ ἓνα «νόημα», σύμφωνα μὲ τὴ δεύτερη ἀπὸ τις δύο σημασίες που διακρίναμε παραπάνω. Συνεπῶς αὐτὰ τὰ δύο προβλήματα γεννοῦν λύσεις ἐξίσου «προσωρινές» (καὶ ἡ λέξη χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Descartes). Τὸ ὅτι μερικοὶ θέλουν νὰ τις βλέπουν σὰν τρόπους γνώσης, εἶναι μιὰ αὐταπάτη που ἀδιάλειπτα ἀνανεώνουν ὀρισμένες φιλοσοφίες. Ἄν ὅμως τις ἐρμηνεύουμε ὡς σοφία (ἢ, ἐπειδὴ οἱ λύσεις εἶναι πολλαπλές καὶ δὲν ἀνάγονται ἢ μία στὴν ἄλλη, ὡς «σοφίες»), καὶ μάλιστα ὡς σοφίες κατὰ τὸ δυνατὸ ὀρθολογικές καὶ βασταζόμενες ἀπὸ γνώσεις, τότε ἡ συμφωνία ἀνάμεσα στὴ γνώση καὶ στὴν πράξη δὲν διακινδυνεύει πιά νὰ διαταραχτεῖ ἀπὸ ἀναμειξίεις, που ἄλλωστε εἶναι βλαβερές τόσο στὴ δεύτερη ὅσο καὶ στὴν ἴδια τὴν πρώτη.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «ΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΨΕΥΔΑΙΣΘΗΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ» ΤΟΥ JEAN PIAGET ΣΕ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΚΩΣΤΗ ΠΑΠΑΓΙΩΡΓΗ ΤΥ
ΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1987 ΣΤΟ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΤΟΥ ΑΓΗΣΙΛΑΟΥ ΖΟΥΜΑ
ΔΑΚΗ (ΙΚΑΡΙΑΣ 9, ΠΕΡΙΣΤΕΡΙ, ΤΗΛ. 5722 038)
ΣΕ ΧΑΡΤΙ CHAMOIS MAT 100 ΓΡΑΜΜ. ΑΘΗ
ΝΑΪΚΗΣ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕ-
ΩΝ «ΓΝΩΣΗ», ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ 29, 106 81
ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ 3621 194 - 7754 963 - 7786 441.
Η ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΘΟΔ.
ΗΛΙΟΠΟΥΛΟ - ΠΑΝΤΕΛΗ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟ,
ΤΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟ ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΑΝΟ ΤΑΞΙΔΗ